।। श्रीः ।।

कौण्डभट्टकृतम्

वैयाकरणभूषणम्

धात्वर्थनिर्णयः

श्रीलक्ष्मीरमणं नौमि गौरीरमणरूपिणम्।
स्फोटरूपं यतः सर्वं जगदेतद् विवर्तते ।। १।।
अशेषफलदातारं भवाब्धितरणे तरिम्।
शेषाशेषार्थलाभार्थं प्रार्थये शेषभूषणम् ।। २।।
वाग्देवी यस्य जिह्वाग्रे नरीनर्ति सदा मुदा ।
भट्टोजिदीक्षितमहं पितृव्यं नौमि सिद्धये ।। ३।।
पाणिन्यादिमुनीन् प्रणम्य पितरं रङ्गोजिभट्टाभिधं
द्वैतध्वान्तनिवारणादिफलिकां पुंभाववाग्देवताम्।
ढुण्ढिं गौतमजैमिनीयवचनव्याख्यातृभिर्दूषितान्
सिद्धान्तानुपपत्तिभिः प्रकटये तेषां वचो दूषये ।। ४।।
नत्वा गणेशपादाब्जं गुरूनथ सरस्वतीम्।
श्रीकौण्डभट्टः कुर्वेऽहं वैयाकरणभूषणम्।। ५।।

प्रारिप्सितप्रतिबन्धकव्यूहोपशमनाय विरचितं श्रीपतञ्जलिस्मरणरूपं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थं निबध्नन् चिकीर्षितं प्रतिजानीते–

फणिभाषितभाष्याब्धेः शब्दकौस्तुभ उद्धृतः।
तत्र निर्णीत एवार्थः संक्षेपेणेह कथ्यते ।। १।।

देवतान्तरं त्यक्त्वा फणिन एव स्मरणं तु तस्य प्रकृतशास्त्र–निर्मात्रभ्यर्हिततत्वेनेष्टतरत्त्वादित्याहुः। उद्धृत इत्यात्रास्माभिरिति शेषः। 'भाष्याब्धेः शब्दकौस्तुभ उद्धृतः' इत्युपादानं च तत्रत्यकथनस्याधुनिककल्पितत्वेन पाणिनीयानामश्रद्धेयत्वव्युदासाय। तस्याश्रद्धेयत्वे च तन्मूलकत्वादेतस्याप्यश्रद्धेयत्वं स्यादिति भावः। तत्र निर्णीत इत्याद्युपादानं चेतोऽप्यधिकजिज्ञासुभिरस्मत्कृताच्छब्दकौस्तुभादवधेयमिति ध्वनयितुम्।

अत्र भवद्भिर्भाष्यकारादिभिः सप्रमाणमुपपादितान् श्रीभर्तृहरिगुरुचरणप्रभृतिभिरतितरां विशदीकृतानपि वैयाकरणाभिमतपदार्थान् विकल्पत्रस्तचित्तत्वान्न सम्यगधिगन्तुमीशते दूषयन्ति चातस्तानेव निपुणतरमुपपादयन्नाह –

फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः।
फले प्रधानं व्यापारस्तिङर्थस्तु विशेषणम् ।। २ ।।

तत्रापि प्रायशो वाक्यस्य सुप्तिङन्तसमुदायत्वात्, सुबन्तानां च प्रायः क्रियाविशेषणत्वाद् धातोश्च क्रियावाचकत्वेन पुरःस्फूर्तिकत्वादिच्छावशाद् वा प्रथमतो धात्वर्थनिरूपणमिति बोध्यम्। धातुः स्मृत इत्यन्वयः। वाचकत्वेनेति शेषः। तत्र विक्लित्त्यादिफलं तत्तद्रूपेण वाच्यम्। तद्वाचकतापि तत्तद्रूपेण। फलविशिष्टव्यापारे एकशक्तौ चैकदेशत्वात् फलस्य तत्र पदार्थान्तरान्वयो न स्यादित्यादि वक्ष्यते। फलव्यापारयोः साध्यसाधनभावस्तु संसर्गः। अतो जनकत्वांशे शक्तिं विनापि फलजनकत्वं व्यापारे सुलभम्। एकपदोपस्थाप्ययोरपि कृतीष्टसाधनतावादे कृतीष्टसाधनत्वयोः कृतिवर्तमानत्वयोर्वा यथा परेषामन्वयस्तथास्माकमपीति न कश्चिद् दोषः। अथ कोऽयं व्यापारः? न तावत् फलप्रयोजकक्रिया, आत्माश्रयात। क्रियात्वस्यैव तत्त्वात्। दण्डादिव्यापारस्यापि धात्वर्थत्वापत्तेश्च। न चेष्टापत्तिः। धातूपात्तव्यापाराश्रयत्वेन दण्डादेः कर्तृत्वापत्तेः। तथा च 'दण्डेन देवदत्तः पचति' इत्यादौ प्रथमापत्तेः। न चेयमनभिहिते करणे एव तृतीयेति वाच्यम्। दण्डादेः कर्तृत्वे करणत्वस्यैवासंभवात् । 'आकडारादेका' संज्ञा इति नियमात। अन्यथा दण्डेन दण्डः करोतीत्यपि स्यात्। न च

आत्मानमात्मना वेत्सि सृजस्यात्मानमात्मना।
आत्मानमात्मना हंसि................................. ।।

इत्यादिवदिष्टापत्तिः। औपाधिकभेदमादायैवात्र कर्तृत्वकर्मत्वाद्युपपादनस्य 'कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः' इति सूत्रे भाष्ये कृतत्वात्। न चागत्या निरवकाशा करणसंज्ञा कर्तृसंज्ञां बाधिष्यत इति वाच्यम्। गतेर्वक्ष्यमाणत्वात्। नापि यदनन्तरमव्यवधानेन फलोत्पादः सा क्रिया। यथोदनं पचतीत्यत्र विक्लेदनम । अधिश्रयणादीनां तज्जनकतया क्रियात्वमौपचाारिकम्। उक्तं च –

'अनन्तरं फलं यस्याः कल्पते तां कियां विदुः।
प्रधानभूतां तादर्थ्यादन्यासां तु तदाख्यया।।'

इति वाच्यम्। संभवति मुख्यत्वे गौणताया अन्याय्यत्वात्, काष्ठादिक्रियाया अप्यव्यवहितपूर्ववर्तित्वेनोक्तदोषाच्च। आरब्धेऽपि पाके क्रियाया भावित्वात्, वक्ष्यतीति प्रयोगापत्तेश्च । अथ पचतीत्यनुगतव्यवहारादस्ति पचित्वं जातिः, सैव क्रिया। न च क्रियायाः साध्यत्वं न स्यात्। नास्त्येव। किं तु तदाश्रयाणामेव साध्यत्वम्। उक्तं च –

'जातिमन्ये क्रियामाहुरनेकव्यक्तिवर्तिनीम्।

असाध्या व्यक्तिरूपेण सा साध्येवोपलक्ष्यते।।'

इति चेन्न। दण्डादिव्यापारस्यापि फलानुकूलत्वेनोक्तदोषत्वात । तत्र जातिर्नास्तीति चेत् तर्हि 'दण्डः पचति' इत्यपि न स्यात्। एतेन चरमव्यापारवर्तिनी जातिः क्रियेति निरस्तमिति दुर्निरूपमेव क्रियात्वमिति चेन्न। भावनाभिधः साध्यत्वेनाभिधीयमानो व्यापारविशेषः क्रिया। उक्तं च वाक्यपदीये–

'यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते।

आश्रितक्रमरूपत्वात् सा क्रियेत्यभिधीयते ।।' इति ।

वक्ष्यति च ग्रन्थकारोऽपि

व्यापारो भावना सैवोत्पदना सैव च क्रिया। इति ।

न च साध्यत्वेनाभिधाने मानाभावः। 'पचति, पाकः, करोति, कृतिः' इत्यादौ धात्वर्थावगमाविशेषेऽपि क्रियान्तराकांक्षानाकांक्षयोर्दर्शनस्यैव मानत्वात्। तथा च क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकं रूपं साध्यत्वम्, तदेवासत्त्वभूतत्वम्। भावनायाः प्रत्ययार्थतावादेऽपि पचति पाकभावनेत्यादौ तथा दर्शनेनास्य तथात्वावश्यकत्वात्। अत एव वक्ष्यति 'साध्यत्वेन क्रिया तत्र' इत्यादि। व्युत्पादयिष्यते चैतदुपरिष्टात्। स च व्यापार आत्मनिष्ठः प्रयत्नः शरीरादीनां च फूत्कारादिः, तद्वत्येव पचतीति व्यवहारात्। अथैवमपि सर्वैतत्साधारणधर्मस्याभावाच्छक्यतावच्छेदकाभावे कथं स शक्यः ? न च तत्त्वमेवावच्छेदकम्, नानार्थत्वापत्तेः, नानाशक्त्यापत्तेश्च।

ननु शक्यतावच्छेदकतयैवानुगतस्य तस्य सिद्धिर्यथा कारणतावच्छेदकत्वादिना। अत एव जलशब्दशक्यतावच्छेदकतया जलत्वसिद्धिरिति लीलावत्युपाये उक्तम्। द्रव्यानुगतबुद्ध्या द्रव्यत्वस्य गुणपदशक्यतावच्छेदकतया गुणत्वस्य च सिद्धिरित्यपरे। तच्च जातिरुपाधिर्वेत्यन्यदेतदिति चेन्न, येन रूपेण बोधस्तस्यैव शक्यतावच्छेदकत्वात्। कल्प्यमानधर्मपुरस्कारेण च न शाब्दबोधः। न च कारणतावच्छेदकत्वादिनापि जातिर्न सिध्येत्।

येन रूपेण कारणतावबोधस्तस्यैव कारणतावच्छेदकत्वौचित्यादिति वाच्यम्, कल्प्यमानलघुरूपेण कारणत्वे संभवति गुरुरूपेण तदस्वीकारेण तत्र क्षत्यभावात्। अत्र च सिद्धरूपेण बोधस्यानुभवसिद्धत्वात् तथा कार्यकारणभावावश्यकत्वे कल्प्यमानधर्मेणापि कार्यकारण–भावान्तरकल्पने गौरवमिति न तत्कल्पनं युक्तम्। अन्यथा सैन्धवादिपदवाच्यता–वच्छेदकत्वेनाप्यश्वादिवृत्तिधर्मान्तरकल्पनापत्तेः। अश्वत्वादिनैव प्रतीतेस्तत्कल्पना न युज्यत इति चेत्, समैवात्रापि फूत्कारत्वयत्नत्वादिनैव प्रतीतिरिति दिक्। इदं च तार्किकरीतिमनुरुध्य। वस्तुतः कारणतावच्छेकत्वादिनापि न जातिसिद्धिरिति व्यापारो भावनेति कारिकायां वक्ष्यत इति कथमेतदिति चेन्न, तत्तद्रूपेणैव तस्य शक्यत्वात्। अत एव पचतीत्यादौ फूत्कारत्वाधःसंतापनत्वयत्नत्वादिभिर्बोधः सर्वसिद्धः संगच्छते। न च नानार्थता, बुद्धिस्थत्वादेः शक्यतावच्छेदकादीनां तदादाविवानुगमकस्य सत्त्वात्। उक्तं च हरिणा–

'गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम्।
बुद्ध्या प्रकल्पितोऽभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते ॥' इति ।

क्रमजन्मनामेषां व्यापाराणां समूह एकत्वबुद्ध्या संकलनात्मिकया प्रकल्पितः स च समूहः स्वभावतो गुणभूतैरवयवैर्युक्त इत्यर्थः। एवं च सर्वेषां कारणानां व्यापारा वाच्याः। यदा यो यस्य बुद्धिस्थस्तदा सोऽभिधीयते, तदैव तदाश्रयः कर्ता। अत एव 'काष्ठं पचति' 'स्थाली पचति' इति संगच्छते। एवं च 'काष्ठेन पचति' इत्यपि नानुपपन्नम्, तदा तद्व्यापारस्य धात्वर्थाविवक्षणात्। एतेन काष्ठक्रियाया वाच्यत्वे तृतीया न स्यात्, अवाच्यत्वे प्रथमा न स्यादित्यादिकमपास्तमिति न कश्चिद् दोष इति ध्येयम्। एतस्य धातुवाच्यत्वे मानं तु वक्ष्यते। अयं प्रयत्नवाच्य एवेति मीमांसकाः। अयं न वाच्यः, किं त्वेतद्विशेषः कृतिरिति नैयायिकाः। तत्रापि वक्ष्यते। आख्यातस्य न कर्ता वाच्यः, कृतिमतो व्यापारवतो वा कर्तृत्वेन तच्छक्तावनन्तकृत्यादौ शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवादिति नैयायिकाद्युक्तं दूषणमस्मन्मताज्ञानादिति ध्वनयन्नेव स्वमतमाह– आश्रये त्विति। आयश्रे फलाश्रये व्यापाराश्रये च। फलव्यापारयोर्धातुलभ्यत्वादाश्रयमात्रमर्थः, अनन्यलभ्यस्य शब्दार्थत्वात्। तथा चाश्रयत्वमेव शक्यतावच्छेदकम्, अतो नोक्तदोषावकाश इति भावः। अत एव कृतिविशिष्टकर्तृवाचितृचः कृतिवाचककृधातुयोगे कर्तेत्यत्राश्रयपरत्वमिति नैयायिकाः। एवं कृत्प्रत्ययस्थले भावनांशस्याक्षेपलभ्यत्वादाश्रयमात्रमर्थ इति मीमांसका मन्यन्ते। अथाश्रय आख्यातार्थ इत्यत्र मानाभावः। तत्प्रतीतिश्चाक्षेपाल्लक्षणया वोपपद्यते। प्रथमान्तपदेन तदुपस्थितिसत्त्वाद् देवदत्तः

पाकानुकूलकृतिमान्, एकदेवदत्ताश्रयको वर्तमानो व्यापार इति बोधोपपत्तावन्यलभ्यत्वेन शक्तिकल्पनाऽयोगाच्चेति चेत्, अत्र वदन्ति – कर्त्रादेरवाच्यत्वे युष्मदि समानाधिकरणे मध्यम इति पुरुषव्यवस्था न स्यात्, कर्तुरवाच्यत्वेन समानाधिकरण्याभावात्। देवदत्तः पचतीत्यादौ कर्तरि तृतीया, पच्यते तण्डुल इत्यादौ द्वितीया च स्यात्, कर्त्राद्यनभिधानेन तयोर्दुर्वारत्वात्। ननु तन्निष्ठसंख्याभिधानात् तदभिधानम् एवं युष्मदस्तिङुपात्तसंख्यान्वयिवाचकत्वं सामानाधिकरण्यमपीति चेन्न, तिङ्वाच्यसंख्यायाः कुत्रान्वय इत्यनिश्चयात्। तथा च कर्तृप्रत्ययेऽपि संख्याया उभयत्रान्वये उभयोरप्यभिधेयत्वं स्यात्। न च कर्त्रैकत्वेनैव संख्याभिधीयत इति शङ्क्यम्, तथा शक्तेरबोधनात्। विशेषणतया कर्तुर्वाच्यत्वसिद्धेश्च शक्यतावच्छेदकेऽपि गौरवाच्चेति। किं च कृत्तद्धितसमासैः संख्यानभिधानात् तत्रैव कर्तुरनभिधाने 'देवदत्तः पाचकः' इत्यादौ तृतीयाद्यापत्तेः। वस्तुतस्तिङ्स्थले कर्तुरवाच्यत्वे पचमान इत्यादौ कृत्यपि तन्न स्यात्, युक्तेस्तुल्यत्वात्। लकारस्य वाचकत्वस्योभयत्रैकत्वात्। आदेशानां वाचकत्वे 'हरेऽव, विष्णोऽव, रामम्' इत्यादौ 'सर्वे सर्वपदादेशाः' इति न्यायाद् वाक्यपदस्फोटयोः सिद्ध्यापत्तेः, अपसिद्धान्ताच्च। न च कृति कर्तुरवाच्यत्वे इष्टापत्तिः, समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिभङ्गापत्तेः ; जञ्जभ्यमानाधिकरणोच्छेद–प्रसङ्गाच्च। शानचा कर्तुरुक्तत्वाच्छ्रुत्या पुरुषार्थत्वमिति सिद्धान्तस्यैवमसंभवात्। तस्मादवश्यं कर्तृकर्मणोर्वाच्यत्वमुपेयमिति। अत्र नैयायिकाः – कर्तृसंख्याभिधानादेव तदभिधानं वाच्यम्। न च तदन्वयनियमे मानाभावः, भावनान्वयिन्येव तदन्वयात्। संख्याभावनयोः समानपदोपात्तत्वेनैकान्वयित्वस्योचितत्वात्। भावनायाश्चेतराविशेषणीभूतप्रथमान्तपदोपस्थाप्य एवान्वयः, तथैवाकाङ्क्षितत्वात्। एवं कृदादावपि कर्त्राद्यभिधानादेवाभिधानव्यवस्था, अन्यतरानभिधाने तृतीयेति तु सूत्रार्थः। तस्मान्नोक्तानुपपत्तिः, कृत्प्रत्ययस्थले च कर्तुरवाच्यत्वेऽभिधानव्यवस्थानापत्तेः। न च कृत्यभिधानादभिधानम्, कर्मप्रत्ययस्थलेऽप्यापत्तेः। मित्रापक्त्रीगतं पुरमिति लिङ्गविशेषेण सामानाधिकरण्यानापत्तेर्वा तत्र वाच्यतास्वीकारः समानाधिकरणस्यैव विशेषणस्य समानलिङ्गत्वात्। अन्यथा 'राज्ञः स्त्री' इत्यादावपि प्रसङ्गात्। एवमाख्यातार्थस्य प्रथमान्तार्थे एवान्वयव्युत्पत्तेः। 'पक्ता तृप्यति' इत्यत्र पाकानुकूला कृतिस्तृप्यतीति बोधः स्यात्, तथा चानन्वयः। अतः कृति कर्तावश्यं वाच्यः। लकारस्यैकस्य वाचकत्वेऽपि शानजादौ कर्तरि लक्षणा, न शक्तिः, येनानेकार्थता स्यात्। तृजादेः परं शक्तिरिति न दोषः। आदेशानां वाचकत्वेऽपि न दोषः। 'हरेऽव' इत्यादौ च प्रत्येकं

पदानामवधृतशक्तिकानां तत्तदर्थोपस्थानद्वारा वाक्यार्थबोधकत्वसम्भवान्न वाक्यस्फोटादिः। अत्र त्वनुपपत्त्या कर्तर्येव शक्तिरित्याहुः। भावनान्वयिनि संख्यान्वय इत्यसंगतम्। न पचतीत्यत्र भावनान्वयिन्येव कर्तरि तदन्वयेन व्यभिचारात्। संख्यायाः प्रत्ययार्थत्वाद् भावनायाश्च धात्वर्थत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् समानपदोपात्तत्वस्याभावाच्च। विशेष्यतयाख्यातजन्यसंख्याबोधं प्रति तेनैव संबन्धेन भावनाप्रकारकबोधसामग्रीत्वेन हेतुत्वपर्यवसानेन गौरवाच्च। समानपदोपात्तान्वयित्वमपेक्ष्य समानपदोपात्तत्वस्यैव लाघवेन संख्यान्वयनियामकत्वौचित्याच्च। भावनान्वयनियामकस्यैव तद्धेतोरिति न्यायेन संख्याान्वयनियामकत्वौचित्याच्च। भावनान्वयिनि संख्यान्वय इतिवत् संख्यान्वयिन्येव भावनान्वय इत्यस्यापि सुवचत्वाच्च। तस्मात् प्रथमान्तपदोपस्थाप्य एव संख्यान्वयः, प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वमेव नियामकम्। किं चैवं सति विशेष्यतासंबन्धेनाख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधं प्रति इतराविशेषणप्रथमान्तपदजन्योपस्थिति–र्विषयतया कारणमिति लघुभूतः कार्यकारणभावः फलितः। 'नारायण इव नरो हन्ति', 'चन्द्र इव मुखं दृश्यते' इत्यत्र नारायणे चन्द्रे च संख्यान्वयवारणायेतराविशेषणेति। चैत्रेण सुप्यत इत्यत्र चैत्रनिष्ठः स्वाप इति बोधाद् विशेष्ये स्वापे तद्वारणाय प्रथमान्तेति। वस्तुतस्तु तवापि कुत्र कर्ता वाच्यः, कुत्र कर्मेत्यत्र नियामकाभावाच्छबादिकं द्योतकं वाच्यम्। तथा च ममापि कुत्र संख्यान्वय इत्यत्रापि तदेव द्योतकमिति न काप्यनुपपत्तिः। एवं कृदादिसाधारण्याय मुख्यभाक्तसाधारणकृत्यनभिधानात् कर्तुरनभिधानं कार्यमिति व्यवस्थाश्रयणीया। कर्मप्रत्यये च फलमेवार्थः, कृतेस्तृतीयया लाभात्। एवं च फलानभिधानमेव कर्मानभिधानम्। यद्यप्येवं कृत्प्रत्यये प्रागुक्तरीत्याऽनभिधानव्यवस्था कर्तृवाच्यत्वसाधिका न भवति, तथापि 'देवदत्तः पाचकः' इत्यादिसामानाधिकरण्यानुपपत्त्याद्येव तत्साधकं द्रष्टव्यम्। शेषं प्राग्वदेवेति पुनस्तन्नवीनाः।

अत्रोच्यते– विशेष्यतासंबन्धेनाख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधं प्रत्याख्यातजन्याश्रयोपस्थितेर्हेतुत्वं लाघवादिति कर्तृकर्मणोस्तिङ्वाच्यत्वमावश्यकम्। न तु त्वदुक्तरीत्या प्रथमान्तपदजज्ञानं तथा। एतादृशाकाङ्क्षायाः पदद्वयघटितत्वेन गुरुत्वात्। इतराविशेषणत्वघटितत्वेन सुतरां गौरवाच्च। न चाख्यातस्य भावनामात्रवाचकत्वग्रहवतस्तादृशबोधानुरोधेनोक्तकार्यकारणभावस्तवाप्यावश्यक इति वाच्यम्। एवं हि यत्नस्य धातुवाच्यत्वग्रहवतः पाकानुकूलकृतिमानिति बोधानुरोधेन धात्वर्थप्रकारकशाब्दबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिर्हेतुरित्यस्यावश्यकत्वेन 'रथो गच्छति जानाति

करोति' इत्यादौ धात्वर्थस्य साक्षाद् रथादौ भानसंभवेनाख्यातस्याश्रयत्वलक्षणाभ्युपगमनापत्तेः। 'रथेन ग्रामो गम्यते' इत्यादौ धात्वर्थफलस्यैव साक्षात् कर्मणि भानसंभवात् कर्माख्यातानां फलवाचकत्वाभ्युपगमवैयर्थ्यापत्तेश्च। विवेचयिष्यते चैतदुपरिष्टात्।

न च तत्तद्व्युत्पत्तिग्रहशालिपुरुषशाब्दबोधानुरोधेनोदाहृतकार्यकारणभावद्वयमप्यावश्यकम्, परं त्वाख्यातस्य कर्तरि शक्तावनन्तकृत्त्यादावच्छेदकत्वापत्तावतिगौरवं परमतिरिच्यत इति वाच्यम्, भावनाश्रयत्वस्यैवाखण्डशक्तिरूपस्यावच्छेदकतायाः प्रागुक्तत्वेनैतद्गौरवस्य स्ववासनामात्रकल्पित त्वादिति। अपि चैवं कृतामपि कर्तृवाचकत्वं न स्यात्, गौरवस्य साम्यात्। अथ 'चैत्रो गन्ता' इत्यत्राभेदान्वयादवश्यं कर्ता वाच्यस्तत्राभ्युपगन्तव्यः। न च 'चैत्रो गच्छति' इतिवद् गन्तेत्यत्राप्याश्रयतया कृतेश्चैत्रान्वयाद्धेत्वसिद्धिः, समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थ–योरभेदान्वयव्युत्पत्तेः। भेदान्वयबोधे एकपदोत्तरविभक्तिविरुद्धविभक्तिमत्पदजन्योपस्थिते–र्हेतुत्वाच्च। चैत्रो गन्तेतिवच्चैत्रे गन्तेत्यापत्तेश्चेति चेदत्रोच्यते– 'घटो न राज्ञः सुतस्य धनं पचतिकल्पं चैत्रः, पचतितरां मैत्रः' इत्यादावभेदबोधाद् भेदेन बोधदर्शनाच्चोक्तकार्यकारणभावद्वयस्यापि व्यभिचारः। न चात्रायोग्यत्वान्नान्वयः, कृत्यपि तथा सुवचत्वात्। एवं च 'पचतिकल्पं मैत्रः' इत्यादाविव नामार्थत्वेऽप्याश्रयाश्रयिभावेनान्वयः संभवत्येव। न चात्राख्यातस्य कर्तरि लक्षणा। एवं हि पक्ता गच्छतीतिवद्त पचतिकल्पं गच्छतीत्यापत्तेः। किं चात्रैव नामाख्यातार्थयोरभेदान्वयस्य क्लृप्तत्वात् तदनुरोधाच्चैत्रः पचतीत्यत्राभेदानुभवाच्चाख्यातस्य कर्तृवाचकत्वापत्तौ सिद्धं नः समीहितम्। न च कल्पबादेरेव कर्तरि लक्षणा, तथा सत्याचार्यकल्पावाचार्यकल्पा इतिवद् द्विवचनादेरपि कर्तृद्वित्वादिविवक्षायामापत्तेः। न च सुब्विरुद्धतिङन्तोपस्थाप्यत्वेन कृतेर्भेदेनैवान्वय इति वाच्यम्, स्तोकं पचतीत्यादौ स्तोकपाकयोरभेदबोधानापत्तेः। तस्माद् भेदेन नामार्थप्रकारकबोधे सार्थकसुब्निपातजन्यैवोपस्थितिर्हेतुरिति हेतुहेतुमद्भावादाख्यातार्थेनाभेदबोधो दुर्वार इति वक्ष्यामः। यत्तु चैत्रे गन्तेति स्यादिति तन्न, चैत्रे गच्छतीत्यस्याप्यापत्तेः। यदि चाख्यातार्थस्य प्रथमान्तोपस्थाप्य एवान्वयः, तदात्रापि कृदर्थप्रकारकशाब्दबोधं प्रति समानाधिरणपदजन्योपस्थितिर्विषयता हेतुरिति कार्यकारणभावोऽस्तु। कार्यकारणभावान्तर–कल्पनागौरवं चाख्यातार्थभावनान्वयाय प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिहेतुत्वकल्पनेऽपि तुल्यम्। कृदर्थवदभेदबोधे वक्ष्यमाणसिद्धकार्यकारणभावेन निर्वाहोपपत्तेरिति दिक्। पक्तेत्यादौ तृजर्थकृतेर्न नामार्थत्वमपि तृजन्तस्यैव नामत्वात्। पाकाद्यनुकूला कृतिरेव हि नामार्थः, न तु

शुद्धा। तथा च 'नामार्थस्य विशेष्ये विशेषणम्' इति न्यायेनैव चैत्रादावन्वय इत्यपि केचित्। अथैवमपि मित्रापक्त्रीति लिङ्गेन सामानाधिरण्यात् तत्र कर्ता वाच्य इति चेन्न, तस्य साधुत्वार्थमप्युपपत्तेर्वस्त्वव्यवस्थापकत्वात्। एतादृशानां विशेष्यनिघ्नत्वस्य सर्वसिद्धत्वात्। अन्यथा शुक्लादिपदानां द्रव्येऽपि शक्त्यापत्तेः। रूपमात्रे शक्तौ शक्यतावच्छेदकलाघवस्य नीलं रूपमित्यादौ केवलरूपे प्रयोगस्य च पक्ता जातः पाठको जात इत्यादौ कृतां केवलकृतौ शक्तिसाधकेनाविशेषात्। अत एव सामानाधिकरण्यं नैकविभक्तिनिर्देश्यत्वमर्थसाधकम्। प्रयोगस्य वस्त्वव्यवस्थापकत्वादिति द्वित्वप्रत्यक्षविचारे गुणोपायेऽप्युक्तम्। किं चैवं समानाधिकरणस्य विशेषणस्य विशेष्यसमानलिङ्गत्वनियमवत् तादृशस्यैव विशेषणस्य विशेष्यसमानवचनत्वनियमादाख्यातस्यापि कर्तृकर्मवाचकता दुर्वारा। अन्यथा देवदत्ता पचतीत्यादेरप्यापत्तेः। न च चैत्रो मैत्रश्च गच्छतः सुन्दरावित्यादौ व्यभिचारान्नायं नियमः, क्षुदुपहन्तुं शक्यं, शैत्यं हि यत् सा प्रकृतिर्जलस्येत्यादौ तस्यापि तुल्यत्वात्। भोक्ता तृप्यतीत्यादौ च कृतः कृतिमात्रवाचकत्वेऽपि नानुपपत्तिः। न पचति चैत्र इत्यत्र प्रतियोगितासम्बन्धेन नञर्थ इव सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन कृदर्थकृतावप्याख्यातार्थ–कृत्यन्वयसंभवात्। न त्वाधारतया तिङर्थकृतिबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितेर्हेतुत्वं सुवचम्। न पचति चैत्र इत्यादावनन्वयापत्तेः। अस्तु वा तत्र कृतः कर्तरि लक्षणा, अतो नानुपपत्तिः। न च केवलकृतौ प्रयोगात् तत्र शक्तिनिर्णये सत्येव तद्वति लक्षणा युज्यत इति वाच्यम्, पक्ता जात इत्यादौ परेषां पचतीत्येवोक्ते केवलकृतिबोधवत् केवलं पक्तेत्येवोक्ते च केवलकृतौ प्रयोगात्। अन्यथाख्यातस्यापि कर्तृवाचकतापत्तेः। वस्तुतस्तु 'पश्य मृगो धावति, पश्य नृत्यति भवति, पचति भवति' इत्यादौ धावनादिभावनाया दर्शनादौ विशेषणतयाऽन्वयबोधानुरोधाद् वक्तुरपि तथैव तात्पर्याद्भाष्यकारैरपि तथैवाभ्युपगमेनैतादृशेष्वेकवाक्यताप्रतिपादनाच्च नाख्यातार्थभावनाप्रकारकबोधं प्रति प्रथमान्तपदजन्योपस्थितेः कारणत्वम्, व्यभिचारात्। चैत्रः पचतीत्यत्र नैयायिकानां तथान्वयबोधस्तु तादृशव्युत्पत्त्यनुरोधात्। अत एव मीमांसकादयश्चैत्रनिष्ठा भावनेति भावनाविशेष्यकमेव बोधमाहुः। तस्मान्न तथा कार्यकारणभावमूलिका कृतां कर्तरि शक्तिर्युक्ता, किं तु चैत्रः पाचक इत्यभेदान्वयानुरोधात् स चाख्यातेऽपि सम इति स्यादेव। तत्रापि कर्त्रादिवाचकत्वमिति विभावयामः।

केचित्तु कर्तुरवाच्यत्वे पचतीत्यत्र पाककर्तुर्मानस एकत्वसंशयः स्यात्। ननु कर्तुरनुपस्थितौ धर्मिज्ञानाद्यभावात् कथं संशयः ? लक्षणया तदुपस्थितौ चैकत्वविशिष्टे

लक्षणाभ्युपगमान्न संशय इति चेन्न, मनसा तदुपस्थितिसंभवात्। न चोपस्थितत्वात् संख्यान्वयोऽपि स्यादिति कथं संशय इति वाच्यम्, शब्दोपस्थितस्यैव नैयायिकैः शाब्देऽन्वयाङ्गीकारात्। न च लक्षणयोपस्थितेः संख्यान्वयस्य सुवचत्वान्न संशय इति वाच्यम्, न्यायनये सर्वत्र लक्षणायां बीजाभावात्। प्रथमान्तपदादनुपस्थितेस्तदन्वयासंभवाच्चेति वदन्ति। अधिकं वक्ष्यमाणरीत्यावधेयमिति दिक्।

मीमांसकास्त्वनभिहित इत्यस्याबोधित इत्यर्थः। बोधश्च शक्त्याक्षेपाद् वा। स चाख्याते आक्षेपात्। कृति तु शक्त्या। अत एव कर्त्रधिकरणे भट्टैरुक्तम् – 'यादृशस्तु गुणभूतः कर्तात्रावगम्यते, न तादृशेन विना भावनोपपद्यत इति अर्थापत्त्यानुमानेन वा शक्तानुगमयितुम्' इत्यादिना। ननु कृत्याक्षेपादाख्याते शक्त्येति वैपरीत्यं किं न स्यादिति चेन्न, प्रधानीभूतया भावनया कर्तुराक्षेपस्य युक्तवात् भावनाया आक्षेपलभ्यत्वे च प्राधान्यानुपपत्तेः। एवं कृत्यपि प्राधान्यात् कर्तुर्वाच्यत्वमावश्यकमिति युक्तस्तेनाक्षेपः। उक्तं च – यदि कर्त्रा धात्वर्थेन वा भावनावगम्येत, ततः पाचकपाठकादिपदेष्विव तिरोहितस्वरूपावगम्येत। प्राधान्यात् तु शब्दार्थत्वाध्यवसानमिति। पदादनुपस्थितस्य कर्तुः कथं शाब्दबोधविषयत्वमिति चेत्, अत्र नामार्थनिर्णये वक्ष्यते। तस्मान्नाख्यातस्थले कर्तृकर्मणी वाच्ये, अभिधानव्यवस्थायाः प्रकारान्तरेणोपपत्तेरिति वदन्ति।

अत्रोच्यते–यथाकथञ्चिद् भावनाक्षेपमात्रेण प्रत्यायितत्वमभिधानव्यवस्थायां नोपपादकम्। कर्मप्रत्ययेऽपि भावनाया विना आश्रयमनुपपत्तेः। कर्तुराक्षेपात् कर्त्रभिधाने तृतीयानापत्तेः। आख्याते शक्त्या कृत्याक्षेपादिति वैपरीत्यस्य दुर्वारत्वाच्च। यत्तु तथा सति प्राधान्येन भानम् न स्यादिति तन्न, आक्षेपलभ्यस्यापि भाने बाधकाभावात्। अन्यथा प्राधान्यानुरोधाद् व्यक्तेर्वाच्यत्वस्वीकारापत्तावाकृत्यधिकरणं दत्तजलाञ्लिः स्यात्। ननु कर्त्रा स्वस्वरूपनिरूपकत्वेन भावनाया आक्षेपाद् गुणत्वम्। जात्या तु लोके परिच्छेद्यतयाऽवगतं द्रव्यं तथैवाक्षिप्यत इति न गुणत्वमिति चेन्न, एतादृशविशेषस्याप्रयोजकत्वेन गुणत्वादावनियामकत्वात्। भवद्रीत्या व्यक्तेरिव कर्तुः परिच्छेद्यत्वादाक्षिप्तस्यापि व्यक्तिवद्विशेष्यत्वापत्तेश्च। किं च देवदत्तादिः शक्तिविशेषरूपो वा कर्ता न भावनानिरूप्यः, घटत्ववदखण्डत्वात्। कर्तृत्वं तद्घटितमिति चेद् घटत्वमपि घटघटितमेवेति विशेषोपपादनदन्धनम्। अथ घट इत्यत्रापि नास्त्येव घटादेर्विशेष्यत्वप्रतीतिः, किं तु घटत्वादेरिति चेत्, सत्यम्। एवं हि व्यक्तौ पदार्थान्तरान्वयो न स्यात्,

विशेष्यतयानुपस्थितत्वेनाकाङ्क्षाविरहात्। किं च न भवत्प्रतीत्यैव वस्तुसिद्ध्यसिद्धी, किं तु सकलसाधरणया। तादृशी च न व्यापारेऽपि, नैयायिकैः कर्तृविशेष्यकबोधाभ्युगमात्। एवं घटपदादिस्थलेऽपि। तस्माद्विशेष्यत्वादिबोधो भवतामेव तादृशव्युत्पत्तिवशाज्जायमानो न वस्तु –व्यवस्थापक इति स्फुटतरं भावार्थाधिकरणदूषणे वक्ष्यते।

अथ भावनया कर्तुराक्षेपो युक्तः, न तु कर्त्रा भावनायाः कर्मप्रत्ययस्थले भावनाप्रत्ययानुपपत्तेरिति चेन्मैवम्, कर्तृकर्मोभाभ्यामाक्षेपसंभवात्। न चोभयोराक्षेपत्वकल्पने गौरवम्, तवाप्युभयोराक्षेपत्वकल्पने गौरवात्। कर्मकर्तृकृत्सु तदाक्षेपाय त्वयाप्येवं स्वीकर्तव्यत्वाच्चेति। यत्तु 'कर्तरि कृत्' इति व्याकरणस्य कृत्प्रत्ययस्थले कर्तरि शक्तिपरिच्छेदकस्य सत्त्वात् कर्तृवाच्यत्वावश्यकत्वात् तेन कृत्प्रत्ययस्थले भावनाक्षेपो युक्तः, तिङ्स्थले च तदभावान्न कर्तुर्वाच्यत्वमायातीति तदापाततः। तिङ्स्थलेऽपि 'लः कर्मणि' इति सूत्रस्य कर्तरि शक्तिपरिच्छेदस्य सत्त्वात्। 'कर्तरि कृत्' इति कर्तृग्रहणस्यैवात्रानुवृत्तेः। अनन्यलभ्यत्वादेश्चोभयत्रापि तुल्यत्वात्। अथ 'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः' 'तिप्तस्झि' 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने' इत्येतेषामेकवाक्यतया विधानेन कर्तुरेकत्वेऽभिधेये लकारैकवचनं तिबादिप्रयोक्तव्यमित्यर्थपर्यवसानात् कर्तुर्वाच्यत्वं न सूत्रादायाति, किं तु तत्संख्याया एवेति चेन्मैवम्, द्विवचनादिसंज्ञा ह्यादेशनिष्ठा, ततश्च तद्विधिना द्व्येकयोरित्यस्यैकवाक्यता। न च तत्र कर्तरीत्यस्ति यद् द्वित्वादिविशेषणतया कथञ्चिद् योज्येत। ननु लविधितिबादिविध्योरप्येकवाक्यतास्तीति चेत्, तर्हि इयं वाक्यैकवाक्यता, न तु पदैकवाक्यता, आदेशविधेर्लविधिलभ्यलकारानुवादेन प्रवृत्तेः। लविधौ कर्तृग्रहणम्। स च द्विवचनादिसंज्ञाविनिर्मुक्त एवेति। तस्माद् वाक्यनिष्पत्त्यनन्तरं तेनैकवाक्यता। लः कर्मणीति वाक्यं चार्थं विना निष्पन्नं यमर्थमादाय निष्पद्यते, स एव वाच्य इति कर्तुर्वाच्यत्वं दुष्परिहरमिति वदन्ति। स्फुटमन्यन्मनोरमायाम्।

वस्तुतस्तु लः कर्मणीत्यस्य द्व्येकयोरित्यनेनैकवाक्यत्वे लकारः संख्यावाचको निरर्थको वा स्यात्। न चैवं युक्तम्। एवं हि तिबादिवच्छानचोऽपि कर्तृसंख्या वाच्या स्यात्, न स्याच्च कर्ता, तिबादिवच्छानजादीनामपि लादेशत्वात्।

अथ कर्तरि कृदित्यत एव तत्र कर्ता वाच्य इति चेन्न, तेन शय्यमाने आस्यमाने चायं गत इत्यादौ भावे क्रियमाण इति कर्मणि च शानचो दौर्लभ्यापत्तेः। विधायकाभावात्। अथ कर्तैव वाच्यः, कर्मभावादौ च शानचो लक्षणेति चेन्न, कर्तरीति

व्याकरणस्यार्थनियामकस्यातिक्रमेण स्वेच्छामात्रेण लक्षणायामसाधुतापत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात्। न च 'लटः शतृशानचौ' इत्यस्यात्मनेपदविधायकैः सममेकवाक्यतया भावकर्मणोरित्यनेनेष्टसिद्धिः। सकर्मकेभ्योऽप्येवं सति भावे शानजापत्तेः। अस्माकं पुनर्भावे चाकर्मकेभ्य इत्युक्तत्वान्न दोषः। किं चैकवाक्यतया कर्मभावरूपार्थलाभेन निराकाङ्क्षतया कर्तरि कृदित्यस्याविषयतया कर्तरि स न स्यात्। तथात्वे वा घञादिरपि कर्तरि स्यात्। अपि च भावकर्मणोरित्यस्य भावकर्मणोर्यो लकारस्तस्यात्मनेपदमेवादेश इत्यर्थो न त्वया वक्तुं शक्यः, लकारस्यानर्थकत्वात्। यदात्मनेपदं तद्भावकर्मणोरेवेत्यपि न, कर्तर्यात्मनेपदाभावापत्तेः। भावकर्मणोरर्थयोरात्मनेपदं स्यादित्यर्थे चोक्तसूत्रादेव तङादेः कर्मवाचकता 'शेषात् कर्तरि परस्मैपदम्' इत्यस्माच्च कर्तृवाचकता तिङादेः स्यात्। सकर्मकेभ्योऽपि भावे शानजापत्तिश्चेति दिक्। तस्मादापातत एवैकवाक्यतया भावकर्मार्थलाभ इति। तस्मात् कर्तृकर्मशानचो योगेनानूद्य विधीयमानं कर्तृकर्मसंस्कारकमिति जञ्जभ्यमानाधिकरणे स्थितमसम्भवदुक्तिकतामापद्येत इति ध्येयम्। यदपि भट्टैरुक्तं कर्तृविशिष्टसंख्याविधानात् कर्तुरभिधानम्। न च विशेषणतया कर्तुरप्यभिधेयत्वं स्यादिति वाच्यम्।

विशिष्टग्रहणं नेष्टमगृहीतविशेषणम्।

अभिधानाभिधाने तु न केनचिदिहाश्रिते॥

तथा च भावनया प्रत्यायितस्य कर्तुर्विशेषणत्वसम्भवान्न दोषः। न च भावनाक्षेप्यत्वस्याविशेषात् पचतीत्यत्र कर्तैव पच्यते इत्यत्र कर्मैव संख्यायां विशेषणमिति नियमो न स्यादिति शङ्क्यम्, यतः

यस्यापि कारकं वाच्यं तस्याप्येतत् प्रसज्यते।

न चोभयाश्रयं दोषमेकश्चोद्यो विचारयन्॥ इति।

ननु शब्दोपस्थितस्यैव शाब्दबोधे भानाङ्गीकाराद् भावनयाक्षिप्तस्यैव कर्तुः कथं शाब्दबोधविषयत्वमिति चेन्न, तद्वाचकशब्दस्यैव भावनयाक्षेपात्। अर्थाक्षेपकस्यैव शब्दाक्षेपकत्वात्। अनुपपत्तेस्तुल्यत्वात्। तथा च तद्वाचकशब्दादेव कर्तृकर्मणोर्बोधः। तदुक्तम् –

सर्वाख्यातेषु कर्त्रादेरिष्टा नैवाभिधेयता।

या तु तेभ्यः प्रतीतिः सा संयोगान्तरतो भवेत्॥ इति।

लक्षणैव वाक्षेपशब्दार्थः । सा चाश्रयत्वादिना। अत एव नामजात्यादिभिः प्रश्नोत्तरभावः कर्तृकर्मणोः संगच्छते। तस्मान्नाभिधानव्यवस्थानुपपत्तेः कर्तुर्वाच्यत्वमिति। कृदादौ

चाभिधानयुक्तिरेव तत्साधिका। अतोऽन्यलभ्यत्वसम्भवेऽप्यगत्या तद्वाच्यत्वस्वीकार इति न प्रागुक्ता प्रतिबन्दिरपि। कर्तृतत्संख्यान्यतरानभिधाने वाच्यत्वे तृतीयेत्याश्रीयत इति। अत्रेदं प्रतिभाति – देवदत्तः पचति पच्यते तण्डुल इत्यादिसामानाधिकरण्यादाख्यातस्य कर्तृकर्मवाचकत्वम्। न चेदमसिद्धम्, अन्यस्मिन् पचति देवदत्तः पचतीत्यप्रयोगेण तस्यानुभवसिद्धस्य विना हेतुं कर्तृवाच्यत्वभीत्यैवापलापायोगात्। त्वं पचसीत्यादौ युष्मच्छब्दसामानाधिकरण्यस्यानुभवमनुसरता सूत्रकृतानूद्य तदनुसारेण पुरुषव्यवस्थाया 'युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः' इत्यादिना कृतत्वाच्च। अन्यथा नीलो घटः, देवदत्तः पक्ता ऐन्द्रं दधि, चित्रगुर्देवदत्तः, पिङ्गाक्षी गौः, स्तोकं पचति, ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यादावपि तदपलापापत्तौ बहु व्याकुली स्यात्। न च पदार्थानामभेदबोधे समानविभक्तिमत्पदोस्थाप्यत्वं तन्त्रम्, तच्चात्र नास्तीति कारणबाधान्न सामानाधिकरण्यमिति वाच्यम्, राज्ञः सुतस्य धनमित्यादावतिप्रसक्तत्वेन राजपुरुषो धान्येन धनी, स्तोकं पचति, ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यादावप्रसक्तेश्चास्यातन्त्रत्वात्। अथ विरुद्धार्थकविभक्तिराहित्यं तन्त्रम्। सुप्तिङोश्च न विरोधः। एवं च विशेष्यतासंबन्धेनाभेदसंबन्धकतन्नामार्थप्रकारकशाब्दबोधं प्रति तन्नामोत्तरसार्थकविभक्त्युपस्थित्यकालिकतन्नामसमभिव्याहृतपदजन्योपस्थितिः कारणमिति कार्यकारणभावः फलितः। स्तोकमित्यादौ द्वितीयात्वभेदार्था साधुत्वमात्रार्था वा ? यद्वा विरुद्धरूपेणानुस्थितिस्तत्र तन्त्रमिति चेत्, तर्हि देवदत्तः पचतीत्यत्राप्यभेदबोधो दुर्वार इति सिद्धं नः समीहितम्। आख्यातस्य शक्तिकल्पना च कृतां कर्तृशक्त्या तुल्या, परं त्वाख्यातार्थभावनाप्रकारकबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिः कारणमिति नैयायिकोक्तकार्यकारणभावान्तरस्य भावनाविशेष्यककर्तृविशेषणकबोधाय मीमांसकीयस्य च तस्याकल्पनाल्लाघवमस्माकमतिरिच्यते। एतेन भिन्नाभ्यां धर्माभ्यामेकधर्मिबोधकत्वलक्षणं सामानाधिकरण्यमसिद्धम्। सम्भवदन्यादृशं तु न वार्यत इति मन्दप्रतारणमपास्तम्। अथास्तु सामानाधिकरण्यम्, किं तु भावनाक्षिप्तकर्त्रा भविष्यतीत्यसकृद्वार्त्तिक एवोद्घोषितमिति चेन्न, आक्षेपो हि यद्याख्यातार्थभावनयानुमानम्, तर्हि धूमोऽयं ज्वलतीत्यादाविव तदसंभव एव। मैत्रादिपदयोगे तदसंभवाच्च। लक्षणा चेत्, तर्हि पिङ्गाक्ष्यादियौगिकेष्वपि द्रव्यवाचित्वं न स्यात्, मूलयुक्तेः सामानाधिकरण्यस्योक्तरीत्यैवोपपत्तेः। द्रव्यवाचकत्वसाधकान्तरस्य चाभावात्। प्रत्युत संबन्धादिगुणवाचित्वे एव साधकमुपलभ्यते। तथा हि घटपदाद् घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकबोधवद् दण्डी इत्यादौ दण्डसंबन्धवानिति प्रतीतिः सर्वसिद्धा।

तत्राकृत्यधिकरणन्यायेन निष्कृष्टघटत्ववत् संबन्धमात्रं वाच्यं स्यात्। किं च 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्', 'सास्य देवता' इत्यादावस्येत्यर्थे मतुबादिविधानम्। अस्येत्यत्र प्रत्ययार्थत्वात् संसर्गः प्रधानमिति तत्रैव तेषां विधिः स्यात्। तथा च, मतुबर्थे विहितबहुव्रीहिरपि स एव वाच्यः स्यात्। उक्तं चारुणाधिकरणवार्तिके –

बहुव्रीहिः समासोऽयं मतुबर्थे विधीयते।

अस्यात्रेति च संबन्धे मत्वर्थीयः प्रवर्तते।। इति।

युक्तं चैतत्। अत एव देवदत्तस्य गोमत्त्वमित्यत्र त्वप्रत्ययस्य संसर्गबोधकत्वं संगच्छते। घटत्वमित्यादौ पदार्थीभूतघटत्वबोधकत्ववत्। न च प्रकृतिजन्यबोधप्रकारस्त्वप्रत्ययार्थः, संसर्गस्तु विशेष्यः। तथा च कथं त्वार्थ इति वाच्यम्, आकृत्यधिकरणन्यायेन घटत्वस्यैव वाच्यत्वात्, तत्रैवोपपत्तेः। आक्षेपितव्यक्तौ तस्य प्रकारकत्वं चात्रापि समम्। उक्तं च – 'यदि मतुपा संबन्धोऽभिहितस्ततः प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूते इति गोमत्प्रातिपदिकादुत्पन्नो भावप्रत्ययः संबन्धमभिधातुमर्हति, नान्यथा' इत्यादिना। प्रतीयते च सर्वत्र संबन्धः पाचकत्वं पाठकत्वमौपगवत्वमित्यादिषु इति। किं च, एकहायन्यादिशब्दविग्रहेऽप्येकं हायनमस्याः, चित्रा गावो यस्य, विश्वे देवा देवता अस्येत्यादौ प्रत्ययार्थसंबन्धप्राधान्येन विवरणदर्शनात् तस्यैव वृत्तिवाच्यत्वमवसीयते। उक्तं च

यस्मिन्नन्यपदार्थे च बहुव्रीहिर्विधीयते।

तत्रापि प्रत्ययार्थत्वात् संबन्धस्य प्रधानता ।। इति।

न च गोमानित्यादौ संबन्धिप्रतीतिर्न स्यादिति शङ्क्यम्, उभयाश्रितेन संबन्धेनाक्षेपात् तदुपपत्तेः। तव कर्तृवत् संबन्धवच्चेति। यत्तु मतुबादेर्न संबन्धसामान्यं वाच्यम्, पर्यायतापत्तेः। न विशेषः। स हि संबन्धिरूप एव। सोऽपि नानभिहितः शक्नोति तं व्यावर्तयितुम्, अतः सोऽप्यभिधातव्यः। तथा च गोरूपस्यैकस्य संबन्धिनः प्रातिपदिकादुक्तत्वेऽपि संबन्धस्योभयनिरूप्यत्वात् सोऽप्यभिधातव्यः। संबन्धश्चेति शक्तिद्वयकल्पनापत्तिरित्यतिगौरवम्। आवश्यकसंबन्धिनैवाक्षेपात् तद्बोधोपपत्तावन्यलभ्यत्वं च। उक्तं च

सर्वत्र यौगिकैः शब्दैर्द्रव्यमेवाभिधीयते।

न हि संबन्धवाच्यत्वं सम्भवत्यतिगौरवात्।।

किं च –

संबन्धिनैव संबन्धः प्रत्येतुं यदि शक्यते।

पुनस्तस्याभिधाशक्तिं कः श्रुतेः परिकल्पयेत्॥ इति।

किं च –

विभक्तिवाच्यरूपेण संबन्धो नावगम्यते।

रूपान्तरेण वक्तव्य इति नास्ति च लक्षणम्॥

षष्ठ्यादिभिर्ह्यसत्त्वभूतः संबन्धोऽभिधीयते, न तथा मत्वर्थीयेन। सत्त्वभूतसंबन्धवाच्यत्वे च न प्रमाणम्। तस्मादनुशासनत्यागावश्यकत्वे त्वर्थाक्षिप्त एव स इति।

यत्तु भावप्रत्ययः संबन्धं न वदेदिति तन्न,

यदा स्वसमवेतोऽत्र वाच्यो नास्ति गुणोऽपरः।

तदा गत्यन्तराभावात् संबन्धो वाच्य आश्रितः॥

गोमत्पदे हि गावो मतुबर्थे विशेषणम्। तासां पुरुषावृत्तित्वान्न त्वप्रत्ययेन ग्रहणम्, तस्य समवेतगुणाभिधायकत्वात्। तथा चागत्यार्थप्राप्तसंबन्धाभिधायकस्त्वप्रत्यय इत्याश्रीयते। यदप्येकं हायनमस्या इति विग्रहे संबन्धप्राधान्यदर्शनात् तस्य समासार्थतेति। तत्रोच्यते

अभिधेयो बहुव्रीहेर्यद्यप्यस्येति कथ्यते।

तथापि प्रथमान्तेन तुल्योऽसौ संप्रतीयते॥

तथा चार्थदर्शनानुसारेण चित्राणां गवामयमित्येव विग्रहो द्रष्टव्य इति स्थितं वार्त्तिके। तच्चिन्त्यम्। द्रव्यमपि न सामान्यतोऽभिधेयम्; पर्यायतापत्तेस्तुल्यत्वात्। न विशेषतः। स हि संसर्गः, प्रातिपदिकार्थो वा ? आद्ये अप्रतीतस्यानभिहितस्य विशेषकत्वासम्भवाद् वाच्यत्वापत्तिः। द्वितीयः पक्षः संसर्गवादिनोऽपि तुल्यः। संसर्गेऽपि गवां व्यावर्तकतया विशेषणत्वसम्भवात्। तथा च गोविशिष्ट इतिवद् गोसंबन्ध इति बोधः संभवत्येव। उभयनिरूप्यः संबन्ध उभयबोधं विना कथं बुध्यतामिति चेन्न, संबन्धप्रत्यक्षे हि यावत्संबन्धिप्रत्यक्षं कारणम्, न तु शाब्दे गोसंबन्ध इति वाक्याद् बोधानापत्तेः। तर्हि गोसंबन्ध इति वाक्यवदाश्रयाक्षेपनियमो न स्यादिति चेन्न, षष्ठ्यर्थे विहितमतुबादेर्ह्यसत्त्वभूत एव संबन्धेऽभिधेयः। अत एव संबन्धानामनेकत्वे तुल्यलिङ्गत्वेऽपि च दण्डीत्येकवचनं दण्डी दण्डि दण्डिनीत्यादिलिङ्गभेदप्रयोगश्चोपपद्यते। संबन्धिनां तथाविधत्व एव तादृशप्रयोगाणां दर्शनात्। एवं च संबन्धे लिङ्गसंख्यान्वयासंभवादन्यथानुपपन्नलिङ्गसंख्यादिभिरेवाक्षेपः, संबन्धिन आख्यातसंख्ययेव कर्त्रादेः। यद् वा भावनाशब्दोपात्तभावनायाः कर्त्रानाक्षेपकत्वेऽप्याख्यातोपात्ताया असत्त्वभूतत्वेन तदाक्षेपकत्ववत् संबन्धपदोपात्तसंबन्धस्य संबन्ध्यनाक्षेपकत्वेऽपि मतुबुपात्तस्य संबन्धस्यापि तत्

स्यात्। अत एव विभक्तिवाच्यरूपेणेति प्रागुक्तमपास्तम्। तथानवगत्यसिद्धेः। किं च, लिङ्गसंख्यानन्वयित्वमसत्त्वभूतत्वं षष्ठ्यादावर्थसिद्धम्। प्रत्ययार्थलिङ्गसङ्ख्यादेः प्रत्ययार्थ अवान्वयसम्भवाद्। सुपां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्व व्युत्पत्तिश्च। एवञ्च नासत्त्वभूतत्वं षष्ठ्या वाच्यमिति विभक्तिवाच्यरूपेणेतिरिक्तं वचः। तस्मात् संबन्धवाच्यत्वे दोषाभावदनुशासनाद्यनुरोधेन तस्य वाच्यत्वसिद्धेः।

संबन्धेनैव संबन्धी प्रत्येतुं यदि शक्यते।

पुनस्तस्याभिधाशक्तिं कः श्रुतेः परिकल्पयेत्॥

इति गाथा मयापि सुपठा। यत्तु भावप्रत्ययस्य समवेतगुणग्राहकत्वनियम इत्यादि, तन्न घटादिपदेऽपि घटत्वस्यैवाकृत्यधिकरणन्यायेन वाच्यत्वस्वीकारेण तदनुरोधेन भावप्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थवाचकत्वस्वीकारस्यैव लाघवादुचितत्वात्; संबन्धस्य प्रकृत्यर्थतानङ्गीकारे त्वार्थत्वानापत्तेरपरिहारात्। प्रकृत्यर्थसमवेतवाचकत्वस्वीकारेऽतिगौरवापत्तेः। उक्तन्यायेन घटत्वत्वस्यैव घटपदोत्तरत्वार्थतापत्तेश्च। प्रकृत्यर्थमात्रवाचकत्वे वैयर्थ्यापत्तिः, प्रकृत्यैवार्थोपस्थितिसिद्धेरिति चेन्न, प्रकृत्याभिधानेऽपि घटत्वादेराक्षिप्तद्रव्ये विशेषणत्वेनैव तत उपस्थितत्वेन प्राधान्येन बोधार्थं पुनरुच्यत इत्युपपत्तेः। प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थमिति न्यायेन त्वार्थत्वे विशेष्यत्वस्य न्यायसिद्धत्वात्। किं चैवं घटादिपदे द्रव्यत्वादेर्दण्डीत्यादौ पुरुषगतरूपादेश्च तदुत्तरत्वाद्यर्थतापत्तिर्द्रव्यत्वादिकं घटपदजन्यप्रतीतौ न प्रकार इति चेदाक्षेपपक्षे संसर्गोऽपि न प्रकार इति तुल्यम्। वक्ष्यते चैतदुपरिष्टात्। चित्राणां गवामयमिति विग्रह इत्यादिकं च स्फुटतरं समासशक्तौ निराकरिष्यते। तस्मादुक्तयुक्तिभिः संसर्ग एव वाच्यो मतुबादेः स्यादिति तदर्थविहितबहुव्रीहेरपि तन्मात्रवाचकत्वे अरुणाधिकरणं दत्तजलाञ्जलि स्यात् पूर्वपक्षस्यैवासंभवादिति समासशक्तौ वक्ष्यामः। प्रस्थितं च गुणाधिकरणेन। तद्धितस्य द्रव्यानभिधायकत्वे वाजिनामिक्षयोर्वाक्यविनियोज्यत्वसाम्यात्।

न च तद्धितार्थसंबन्धाक्षिप्तद्रव्यविधिरेव श्रौतो वाजिनं च न तथेति वाच्यम्, एवं ह्याख्याते कर्तुराक्षेपावश्यकत्वेन नानृतमिति निषेधस्यापि श्रुत्या पुरुषार्थत्वसंभवेन कर्तुरवाच्यत्वसाधनायासवैयर्थ्यापत्तेः सिद्धान्तसिद्ध्यसम्भवेन कर्त्रधिकरणोच्छेदप्रसङ्गाच्च।

यत्तु प्रधान्येन प्रतीयमानत्वमेव शब्दवाच्यत्वे बीजम्, तच्चाख्यातेषु भावनाया यौगिकेषु द्रव्याणमेवास्ति, न तु कर्तृसंबन्धादेः। घटारुणादिपदेषु च जातिगुणयोरपि तदस्त्येव। 'सत्त्वप्रधानानि नामानि' इति निरुक्तस्मृतेररुणाधिकरण एव

तृतीयार्थसंख्यादेर्गुणेऽन्वयप्रतिपादनेन तुल्यतया जातिगुणयोः संख्यान्वयित्वरूपसत्त्वभूतत्वात् प्राधान्यसिद्धेस्तृतीयान्तपदेषु जातावेव लिङ्गसंख्यान्वयाभ्याभ्युपगमात्। तथा च तादृशेष्वेव प्राधान्यसाम्ये आकृत्यधिकरणं शक्यविशेषनियामकमावश्यकमेवेति न तद्धानिरपीति। तत् तुच्छम्, तृतीयान्ते यौगिकार्थसंबन्धस्यापि सत्त्वभूतताया गुणतुल्यतया दुर्वारत्वात् प्राधान्यादाकृत्यधिकरणन्यायेन वाच्यतापत्तिरिति। तस्माद् वैश्वेदेव्यामिक्षा पिङ्गाक्षी गौः, दण्डी देवदत्तः, पाचको देवदत्त इति सामान्याधिकरण्यस्य विनैवानुपपत्तिप्रतिसन्धानं शब्दादेव प्रतीतेस्तदनुसारेण द्रव्यवाचित्वमास्थेयम्। तच्च सममाख्यातेऽपीति कर्तृकर्मवाचकत्वमवर्जनीयमेवेति। अत एव चित्रा गावो यस्येति संबन्धप्राधान्यदर्शनेऽपि चित्रगुर्देवदत्त इति समासे सामानाधिकरण्यानुरोधाद् द्रव्यवाचित्वं विग्रहसमासयोरेतदंशे वैलक्षण्यं चाश्रीयत इति वक्ष्यते।

अथैवं नीलो घट इति सामानाधिकरण्यानुरोधाद् घटादिपदानामपि द्रव्यवाचकत्वे आकृत्यधिकरणविरोधः। मैवम्, घटादिपदे हि घटत्वस्य वृत्त्यविषयत्वे शाब्दे भानायोगाद् घटत्वांशे वृत्त्यकल्पनावश्यकत्वेनागृहीतविशेषणन्यायेन जातिमात्रवाचित्वसिद्धौ द्रव्यमाक्षिप्त इति युक्तम्। प्रकृते च प्रकृत्यर्थतावच्छेदकस्यैव प्रकृतिशक्त्योपस्थितत्वात् तदुपलक्षणीकृत्य शक्तौ दोषाभावाद् द्रव्यवाचित्वमास्थीयते। उक्तं च

आनन्त्येऽपि हि भावानामेकं कृत्वोपलक्षणम्।

शब्दः सुकरसंबन्धो न च व्यभिचरिष्यति॥ इति।

यदि च घटादिपदेऽप्युपलक्षणत्वमभ्युपेयते, तदा केवलव्यक्तिवाचकत्वमपि सुगममेवेति वक्ष्यते। एवं च केवलव्यक्तिवाच्यत्वपक्षमाश्रित्य सामानाधिकरण्यं नानुपपन्नमिति सिद्धान्तरीत्यापि द्रष्टव्यम्। वस्तुतो गोमानित्यत्र गोसंबन्धीति बोधात् संबन्धी वाच्यः। वाच्यतावच्छेदकः संसर्गः, संबन्धत्वं परम्परयोपलक्षणम्, तदादौ बुद्धिविशेषवत्। न च तच्छाब्दे विषयः, येन घटत्वप्रतिबन्दी स्यात्, संबन्धप्रकारकबोधस्यैवानुभवसिद्धत्वात्। अत एव दण्डित्वमित्यादौ त्वप्रत्ययस्य संबन्धबोधकत्वं संगच्छत इति। न च कर्तृकर्मादिवाचकशब्दानां शक्तिवाचकत्वाद् देवदत्तादिपदैः सामानाधिकरण्यासंभव एवेत्यसिद्धो हेतुरिति वाच्यम्, शक्तिमत्कारकमिति पक्षाश्रयणेन शक्तिमतामेव कर्त्रादिपदवाच्यत्वात्। अत एव देवदत्तः कर्ता, कारकः, कर्म इति सामानधिकरण्यं संगच्छते। उक्तं च साक्षात् सूत्रकृतैव। युष्मदस्मदादिशब्दसामानाधिकरण्यमुट्टङ्कितं सूत्रादिषु। तथोक्तं च भाष्ये—

'सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङाम्।' इति।

अत एवाश्रये त्विति मूलमपि न। 'लः कर्मणि' इति सूत्रविरुद्धम्। अन्यथा 'कर्तरि कृत्' इत्यनुशासनाच्छानजादेः शक्तिमात्रवाचकत्वे सामानाधिकरण्यापलापापत्तेश्च। 'नित्याः षड् व्यक्तयोऽन्येषाम्' इति वाक्यपदीयेऽन्यमतत्वेनैव शक्तिपक्षोपस्थापनात्, तत्पक्षस्य सिद्धान्तासंमतत्वाच्च। 'धातुनोक्तक्रिये नित्यम्' इत्यादिवक्ष्यमाणवाक्यपदीयादिभिर्भावनाश्रयत्वस्य कर्तृत्वेन, फलाश्रयत्वस्य कर्मत्वेन प्रतीतेः स्वातन्त्र्येण शक्तिप्रत्ययस्यैवासिद्धेश्च। न चैवमाश्रये त्विति मूलं सूत्रविरुद्धं स्यात्, सूत्रे कर्तृत्वकर्मत्वाभ्यां वाच्यत्वावगमात्। न च भावनांशस्य धातुलभ्यत्वादाश्रय इत्येव सूत्रस्य भावार्थ इति वाच्यम्, अन्यवाच्यस्यापि तथात्वस्य त्वयैवोपपादनात्। अवाच्यत्वेऽपि वाच्यतावच्छेदकत्वस्याकारणत्वेऽपि कारणतावच्छेदकवदलक्ष्यत्वेऽपि लक्ष्यतावच्छेदकत्ववत् सुलभत्वाच्चेति शङ्क्यम्, भावनाया वाच्यतावच्छेदकत्वेऽनन्तपदार्थेषु शक्यतावच्छेदकत्वापत्तौ गौरवात्। आश्रत्वस्य चाखण्डशक्तिरूपत्वात्। तस्माद् देवदत्तः पचति पच्यते तण्डुल इति सामानाधिकरण्यात् कर्तृकर्मणी वाच्ये एवेति सिद्धम्। अपि च पचतीत्यत्र व्यापारस्येव कर्तुरपि प्रतीतिः सर्वानुभवसिद्धा। अत एव पचतीत्येव श्रुते कः कीदृशः किंजातीय इति प्रश्नः, चैत्रो घनश्यामो ब्राह्मण इत्युत्तरं च संगच्छते। तथा च प्रतीतेः पाकानुकूलकृतिमान् पचतीति पाचक इति विवरणाच्च शक्तिपरिच्छेदात् कर्तृकर्मणी वाच्ये एव। अन्यथा भावनाऽपि वाच्या न स्यात्। कर्तृकर्मणोर्भावनयैवाक्षेप सम्भवेनान्यलभ्यत्वान्न तयोर्वाच्यत्वमिति चेन्न, कर्तृकर्मभ्यां कृदादाविव भावनाया एवाक्षेप संभवादस्तु तयोरेव वाच्यत्वम्, मास्तु च भावनाया इत्यस्याप्यापत्तेः। विवेचितं चैतदधस्तात्। एतेन कर्तृकर्मणोर्विवरणं तात्पर्यार्थविवरणम्, बोधविवरणयोर्व्युत्पत्त्यनुसारित्वेनार्थनिर्णायकत्वं वा पाकमित्यशब्दार्थकर्मत्वविवरणवदुपपद्यत एवैतदपीति वा, इतरेतरद्वन्द्वे साहित्यविवरणवद् वा नार्थनिर्णायकतेत्यादिकमपास्तम्। एवं च तुल्ययुक्त्या कर्तृकर्मणोर्वाच्यत्वमावश्यकमेवेति दिगिति विभावयामः। 'लः कर्मणि' इत्यस्य कालसंख्याभावनापुरस्कारेण प्रवृत्तौ विध्यादौ कृदादौ तद्वाच्य – त्वापत्तेर्भावनाया धातुलभ्यत्वाच्चेत्यतः कर्त्रादिपुरस्कारेण प्रवृत्तौ तदादेशत्वाच्छानजादिवत् तिङस्तदर्थकत्वं दुर्वारमित्यपि वदन्ति। भावतिङा धात्वर्थानुवादकमात्रत्वान्न तदर्थोऽत्र वर्णितः। अथैवं लडादिभिस्तत्र वर्तमानत्वं न बोध्येतेति चेन्न, तस्य धात्वर्थव्यापारविशेषणतया तिङो द्योतकत्वात्। वाचकत्वपक्षेऽप्यगत्यानुभवानुरोधेन विधायकबलेन च तथा स्वीकारात्। अथैवं

कथं तत्र संख्याप्रत्ययोऽपीति चेन्न, तस्या उत्सर्गलभ्यत्वात्। तथाहि भावलकारे हि संख्यान्वयिकर्तृकर्मणोरप्रतीतेस्तत्रत्या संख्यानन्वितैव। न च भावनायामेव तदन्वयोऽस्त्विति शङ्क्यम्, तस्या लिङ्गसंख्यान्वयायोग्यत्वेनैव धातुनोपस्थापनात्। एतदेवासत्त्वभूतत्वम्।

न च भावतिङर्थसंख्याभावनयोर्धात्वर्थ एवान्वय इति कुसुमाञ्जलावुक्तं युक्तम्, धात्वर्थबहुत्वे मैत्रेण स्थीयते सुप्यत इत्याद्यनापत्तेर्बहुवचनापत्तेश्च। 'बहुषु बहुचनम्' इत्यनुशासनस्यावर्जनीयत्वात्। अन्यथैकवचनमपि न स्यात्। तथा च संख्यानन्वये साधुत्वमात्राय प्रत्ययाभिधाने प्राप्ते प्रथमोपस्थिततत्वादेकवचनमेव कल्प्यते, अव्ययानामसंख्यत्वेन तदनुरोधेन भाष्ये तथैव व्यवस्थितेः। अथवा 'द्विबह्वोर्द्विवचनबहुवचने' इत्यर्थः। यत्र च तयोर्विवक्षा तत्र साधुत्वार्थमेकवचनं भवति, न त्वेकत्वादिविवक्षापेक्षा। एवं च प्रकृतेऽप्येकत्वादिविवक्षाविरहेऽपि साधुत्वार्थमेकवचनमुपपद्यत इति न कश्चिद् दोषः। 'उष्ट्राक्षिका आस्यन्ते हतशायिकाः शय्यन्ते' इत्यत्र भावे बहुवचनश्रवणं कथमिति चेत्, सत्यम्। भाष्यकारवचनादत्रैव बहुवचनं साध्विति हि प्रामाणिकाः। तिङ इति। आदेशिनोऽर्थेनार्थवत्त्वमादायेदं बोधकत्वं शक्तिरित्यभिप्रायेण वा। निरूपितस्थले विशेषणविशेष्यभावं व्युत्पादयति–फले इत्यादि। फले विक्लित्त्यादौ। प्रधानं विशेष्यः। विक्लित्तिर्व्यापारे विशेषणमित्यर्थः। तिङर्थाः कर्तृकर्मसंख्याकालाः। तत्रापि कर्तृकर्मणी व्यापारफलयोर्विशेषणे, संख्या त्वनयोः। कालस्तु व्यापारे एव तथैवानुभवात्। कर्तृकर्मणोः समानपदोपात्तत्वेनान्तरङ्गत्वेनान्वये तु पचतीत्यादौ तयोरेव वर्तमानत्वप्रत्ययः स्यात्। न च तथा कस्यचिदनुभव इति वदन्ति। वस्तुतो 'वर्तमाने लट्' इत्यत्राधिकाराद्धातोरित्येव लभ्यते, तत्र धातोर्वर्तमानत्वे न तदानीं विवक्षितमिति तदर्थस्य वाच्यम्, तदर्थोऽपि प्राधान्याद् व्यापार एव गृह्यत इति न कर्तृकर्मफलेषु तदन्वयः। जानातीत्यत्रापि ज्ञानस्यैव फलानुकूलव्यापारत्वेन तत्रैव तदन्वयः। कर्तृकर्मणोरन्वये चातीतक्रिये कर्तरि पचतीत्यापत्तेः, अपाक्षीदित्यनापत्तेश्च। इतोऽपि व्यापारवर्तमानदशायां विक्लित्त्यादिरूपफलस्य भावित्वात् पक्ष्यतीति प्रयोगापत्तेः, पचतीत्यनापत्तेश्च न फलेऽप्यन्वयः। एतेन धात्वर्थे एव वर्तमानत्वान्वयः, न तु व्यापारे, आमवातजडीकृतकलेवरस्योत्थानानुकूलयत्नसत्त्वेनोत्तिष्ठीतीति प्रयोगापत्तेरिति सिद्धान्तलेशोक्तमपास्तम्, धात्वर्थफलान्वये बाधकानामुक्तत्वात्। यदि च फलव्यापारयोर्धात्वर्थत्वं स्वीकृत्य व्यापारे तदन्योऽभ्युपेयते, तदास्मन्मतमेव सिद्धम्। एवमपि चिरविनष्टेऽपि घटे नाशस्य विद्यमानत्वेन नश्यतीति प्रयोगापत्तिरित्युपक्रान्तासिद्ध्यापत्तेश्च।

व्यापारस्याविद्यमानत्वेन तथा प्रयोगासम्भवात्। पचतीत्यादौ पाकानुकूलकृतौ वर्तमानत्वान्वयानुभवविरोधाच्च। आमवातजडीकृतयत्नश्च नोत्थानप्रयोजकः, किं तु तदुद्देश्यक इति नातिप्रसङ्गः। अत एव तत्रोत्थानाय यतते, नोतिष्ठतीत्येव प्रयोगः, न चोत्थानं करोतीति प्रयोगः। मतान्तरेऽपि यागपाकोद्देश्यककुण्डमण्डपतण्डुलक्रयणादियत्नव्यापारावादाय यागाद्यर्थं यतत इतिवत् पाकयागादि करोतीति वा, यजति पचतीति वा प्रयोगवारणायाधःसन्तापनयत्नसाधारण्याय च प्रयोजकताविशेषस्यैव संबन्धस्याभ्युपेयत्वात्। अतिप्रसक्तव्यापारादिव्यावृत्तमाख्यातशक्यतावच्छेदकमेव वदिष्याम इति चेत्, तर्हि तदेवामवातीययत्नव्यावृत्तमस्त्विति दिक्। एवं गच्छत्यादेरप्युत्तरदेशसंयोगानुकूलः क्रियारूपो व्यापार एव धात्वर्थ इति तत्रैव वर्तमानत्वान्वयः। एवं त्यजादेरप्यवधेयम्। इत्थं च भवति पच्यत इत्यत्रैकाश्रयकः पाकानुकूलो वर्तमानो व्यापार इति बोधः। एकाश्रयिका या विक्लित्तिस्तदनुकूला साम्प्रतिकी भावनेति च। अत्र कर्मणः फलद्वारा व्यापारेऽन्वयः। कर्मवाचकतण्डुलादिपदसमभिव्याहारस्थले चाख्यातोपस्थितकर्मणस्तण्डुलादिभिः सममभेदान्वयः। एवं कर्तृप्रत्ययस्थले कर्तर्यपि बोध्यम्। तथा च तण्डुलं पचति चैत्र इत्यत्रैकतण्डुलाश्रयिका या विक्लित्तिस्तदनुकूलैकचैत्राभिन्नाश्रयिका वर्तमाना भावना। तण्डुलः पच्यते चैत्रेणेत्यत्र चैकचैत्राश्रयिका एकतण्डुलाभिन्नाश्रयिका या विक्लित्तिस्तदनुकूला साम्प्रतिकी भावनेति बोधः। नश्यतीत्यत्रापि व्यापार एव तदन्वयः। स च प्रतियोगितासहितनाशसामग्री। अतस्तस्यां सत्यां नश्यत्यतीतायां नष्ट इत्याद्युपपद्यते। जायत इत्यादिषड्भावविकारेषु नाशस्यापि गणितत्वादुत्पत्तिवत् सोऽपि चरमक्षणसंबन्ध एव तद्दशायां नश्यति, तदत्यये नष्ट इत्यपि, अत एव संगच्छत इत्यप्पयदीक्षिताः।

नश्यति नङ्क्ष्यति नष्ट इत्यादिषु प्रत्ययेन यथायथं वर्तमाना भविष्यत्यतीता चोत्पत्तिः प्रतियोगित्वं च लक्ष्यते। तथा च तादृशोत्पत्तिमन्नाशप्रतियोगीति बोधः। अत एव नाशस्य नित्यत्वात् सर्वदा नश्यति, श्वो नश्यति, पटादौ परश्वो नङ्क्ष्यति, प्रपूर्वदिने नष्टं, पूर्वेद्यु नष्ट इत्यापत्तिर्निरस्तेति नैयायिकनव्याः। आकाशोऽस्तीत्यादौ चैकाकाशाभिन्नाश्रयकः स्वस्वरूपधारणानुकूलो वर्तमानो व्यापार इत्यादि स्वयमूह्यम्। नन्वत्र फलं न भावनायां विशेषणम्, विशेष्यतया संबन्धेन प्रकृत्यर्थप्रकारकशाब्दबोधं प्रति प्रत्ययजन्योपस्थितेर्हेतुताया अन्यत्र क्लृप्तत्वात्। भावनायाश्च प्रत्ययार्थत्वाभावादिति चेत्, मैवम्, धातुभिन्नप्रकृत्यर्थप्रकारकबोध एव तस्या हेतुत्वात्।

फलव्यापारयोर्भिन्नशक्तिवादिभिर्नैयायिकनव्यादिभिरप्येवमेवाभ्युपेयत्वात्। तथापि धात्वर्थप्राधान्ये किं मानमिति चेत्, 'भावप्रधानमाख्यातम्' इति निरुक्तवचनमेव। वस्तुतो बोधे व्युत्पत्तिग्रहः कारणम्। तथा च व्युत्पत्त्यनुसारेणैव बोधः। एवं चाख्यातार्थकालकर्तृधात्वर्थफलप्रकारकशाब्दबोधे धातुजन्यभावनोपस्थितिर्विषयतया हेतुरिति कार्यकारणभावरूपाकाङ्क्षा वाच्येति न कश्चिद् दोषः। ननु भावनाफलांशविशेष्यास्तु प्रथमान्तार्थविशेषणं तु कुतो न स्यात्, भावनाप्रकारकशाब्दबोधं प्रति प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारणभावस्य सुवचत्वात्। न च 'भावप्रधानमाख्यातम्' इति वचनविरोधः, आख्यातार्थभावनाया धात्वर्थे प्राधान्यमात्रस्य तदर्थत्वात्। अन्यथा 'सत्त्वप्रधानानि नामानि' इति शेषवचनविरोधात्। एवं च पचतीत्यत्र पाकानुकूलकृतिमान् देवदत्त इति शाब्दबोध इति नैयायिकाभ्युपगतमेव कथं नाभ्युपेयत इति चेत्, मैवम् ; एवं ह्याख्यातार्थकर्तुरनन्वयापत्तेः। आख्यातप्रथमान्तार्थयोरभेदान्वयाभ्युपगमेऽपि 'पक्ता गच्छतीतिवत् पचतिकल्पं गच्छति' इत्यापत्तेः। ईषदसमाप्तपाककर्ता गच्छतीत्यन्वयसम्भवात्। सिद्धान्ते च क्रिययोः परस्परानन्वयान्नातिप्रसङ्गः। किं च पचतिकल्पम्, पचतःकल्पम्, पचन्तिकल्पमित्यपि न स्यात्, सुबर्थसंख्यायाः प्रकृत्यर्थे प्रधाने कर्तर्येवान्वयात्। तद्द्वित्वबहुत्वाभ्यां द्विवचनाद्यापत्तेः। आचार्यकल्पावाचार्यकल्पा इतिवत्। सिद्धान्ते च भावनायाः संख्यान्वयायोग्यत्वात् संख्याया अप्राप्तावौत्सर्गिकमेकवचनमेवेत्युपपद्यते। अपि च नृत्यक्रियां पश्येत्यभिप्रायेण नृत्यतीति प्रयुज्यमानं वाक्यमपि न सिध्येत्। किं च मुख्यतः प्रथमान्तार्थस्य विशेष्यत्वाभ्युपगमे पश्य मृगो धावतीति भाष्याद्यभ्युपेतमेकं वाक्यं न स्यात्। प्रथमान्तार्थमृगस्य धावनक्रियाविशेष्यत्वात् तस्यैव दृशिक्रियायामन्वये कर्मत्वाद् द्वितीयापत्तेः। न च सत्यां द्वितीयायामप्रथमासमानाधिकरणत्वाच्छानज् दुर्वार इति वाच्यम्, एवमपि द्वितीयाया दुर्वारत्वात्। एवं चैतादृशवाक्याभाव एव स्यात्। किं चापाक्षीद् देवदत्तोऽवेहीत्यत्र शत्रादेः प्रसङ्गाभावाद् देवदत्तमिति द्वितीया दुर्वारैव। न चात्र प्राक् तमिति कर्माध्याहर्तव्यम्, उक्तधावनक्रियाविशेषस्यैव दर्शनकर्मतयान्वयस्य प्रतिपिपादयिषितत्वात्, कर्माध्याहारे तदसम्भवापत्तेः, तं पश्येति वाक्यभेदापत्तेश्च। एकवाक्यत्वे भाष्याकारादिभिः साधुत्वकथनात्। तस्मात् क्रियाया एव कर्मत्वेनान्वयः, तद्वाचकश्च धातुर्न प्रातिपदिकम्। अतो न द्वितीया। तथा च धात्वर्थभावनाप्रकारकशाब्दबोधं प्रति कृज्जन्योपस्थितिवद् धातुजन्यभावनोपस्थितिरपि कारणं कल्प्यते। अत एव पक्त्वा व्रजतीत्यादौ पाकक्रिया व्रजनक्रियायां

सामानाधिकरण्योत्तरकालादिसंबन्धेन विशेषणम्, अतस्तल्लाभे क्त्वादेर्भावे विधानं संगच्छत इति वक्ष्यत इति दिक्।। २।।

तत्राश्रयस्य क्व फलेऽन्वयः, क्व च व्यापार इत्युपोद्घातसंगत्या निरूपयति–

फलव्यापारयोस्तत्र फले तङ्यक्चिणादयः।

व्यापारे शप्श्नमाद्यास्तु द्योतयन्त्याश्रयान्वयम्।। ३।।

तङादयः फले आश्रयान्वयं द्योतयन्ति, शबादयस्तु व्यापारे। अथ शबादयो न द्योतकाः, किं तु वाचका एव ; लकारविधानस्य तत्तदर्थपुरस्कारेणैव कर्तरि शबिति शपोऽपि तत्तदर्थपुरस्कारेणैव विधानात्। तस्माच्छबेव वाचकः, लकारस्तु द्योतक इति वैपरीत्यं किं न स्यादिति। यत्त्वाशीर्लिङि लिटि चादादिषु जुहोत्यादिषु च शबाद्यभावात् तत्तत्प्रतीतिर्न स्यात्, अतो लकार एव वाचको युक्त इति तन्न, तिङामभावेऽपि शबादिसन्निधानमात्रादशाम्यकारि गच्छेत्यादौ तत्प्रतीतेस्तवाप्युक्तदोषतादवस्थ्यादिति चेत्, मैवम्, अत्र लुप्तं स्मृतं बोधकमिति परमते शिष्यमाणं लुप्यमानार्थाभिधायीत्यस्मन्मते च समाधानस्य सुकरत्वात्।

यद् वा कर्तरि शबित्यत्र सार्वधातुक इत्यनुवर्त्य कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे धातोः शप् स्यादित्यर्थः। तथा च सार्वधातुकस्य कर्त्रर्थत्वावश्यकत्वे शबादीनां द्योतकत्वमात्रं कल्प्यते लाघवादिति। एवं यगादावप्यूह्यम्। तङ् परस्मैपदिभ्य एवोत्पन्नः, उपसर्गादिप्रयुक्तो न चेत्, अत एव एधते निविशते इत्यादिव्यावृत्तिः। आदिना चिण्वदिट्, यथा कारिष्यते घट इत्यादौ। कुषिरञ्जोः प्राचां श्यन्निति श्यन् परस्मैपदे च द्योतके। तथा कर्मस्थभावकेषु रज्यति घटः स्वयमेवेत्यादौ। लिङादावप्येवंरीत्या प्रकरणाद्येव द्योतकमिति। एतेनाख्यातस्य कर्तृकर्मभावेषु शक्तौ पचतीत्यादौ सर्वत्रैव भावनावत् कर्तृकर्मभावानां प्रत्ययापत्तिः, शक्तिसत्त्वादिति निरस्तम्। यगादेस्तात्पर्यग्राहकत्वकथनादिति ध्येयम् ।। ३।।

नन्वेवं 'पच्यते ओदनः स्वयमेव' इत्यादौ 'क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः' इत्यादौ च व्यभिचारः, कर्माविवक्षायां कर्तरि लकारे सति 'कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः' इत्यनेन यगात्मनेपदचिण्वदिटामतिदेशेन यगादिसत्त्वेऽप्याश्रयस्य फलेऽनन्वयात्। अबोधीत्यत्रापि बुध्यतेः 'कर्तरि लुङ्', दीपजनेत्यादिना चिण् 'चिणो लुक्' इति तस्य लुग् इत्यभ्युपगमेऽपि फलेऽनन्वयादित्याशङ्क्याह–

उत्सर्गोऽयं कर्मकर्तृविषयादौ विपर्ययात्।

तस्माद् यथोचितं ज्ञेयं द्योतकत्वं यथागमम्।। ४।।

कर्मकर्तृविषयादौ 'क्रियते घटः स्वयमेव' इत्यादौ 'पच्यते ओदनः स्वयमेव' इत्यादौ क्रमादित्यादिपदग्राह्यम्। शाब्दबोधस्तु पूर्वोक्तसामान्यविशेषज्ञानहेतुकैकनारदाभिन्नविषयकं यज्ज्ञानं तदनुकूला एककृष्णाभिन्नाश्रयिकातीता भावनेति। 'पच्यते ओदनः स्वयमेव' इत्यत्र चैकौदनाभिन्नाश्रयिका पाकानुकूला भावनेति बोधः। इत्थमन्यत्राप्यूह्यम्। **यथोचितमिति।** अननुगतमेव तत्तद्वचनानुसारेणेत्यर्थः। वस्तुतः सकर्मकधातुसमभिव्याहृतभावसाधारण–विधिविधेययक्चिण्त्वेन कर्मद्योतकतेति बोध्यम्।।४।।

अथ सूचीकटाहन्यायेन सोपपत्तिकं वाक्यार्थमुपवर्ण्य फलव्यापारयोरिति प्रतिज्ञातं धातोर्व्यापारवाचकत्वं व्यवस्थापयति–

व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया।

कृञोऽकर्मकतापत्तेर्न हि यत्नोऽर्थ इष्यते ।। ५।।

पचति पाकमुत्पादयति पाकानुकूला भावनेत्यादिभावनावाचकपदैर्विवरणात् सा वाच्यैवेति भावः। व्यापारपदं फूत्कारादीनामयत्नानामपि वाच्यतां बोधयितुम्। अत्र नैयायिकाः– व्यापारो वाच्य इत्ययुक्तम्, व्यापारत्वस्योपाधित्वेन शक्यतावच्छेदके गौरवात्। फूत्कारत्वादेरपि गुरुत्वादननुगतत्वाच्च नावच्छेदकत्वम्। किं तु कृतित्वस्यैव जातिरूपतया लाघवेन शक्यतावच्छेदकत्वौचित्यात् कृतिरेव वाच्या वक्तव्या। किं च करोतेर्यत्नार्थकत्वं तावदावश्यकम्, यत्नजन्यत्वाजन्यत्वप्रतिसन्धानात् पटाङ्कुरयोः कृताकृतव्यवहारात्। तदुक्तमाचार्यैः–

कृताकृतविभागेन कर्तृरूपव्यवस्थया।

यत्न एव कृतिः पूर्वापरस्मिन् सैव भावना।।

इति कृतित्वस्यैव लाघवेन शक्यतावच्छेदकत्वौचित्याच्च। व्यापारस्य कृञर्थत्वे च कारकमात्रं कर्तृपदार्थः स्यात्। करोत्यर्थभूताश्रयस्यैव कर्तृपदार्थत्वात्। इत्थं च यत्नार्थककरोतिना विवरणात् किं करोतीति यत्नप्रश्ने पचतीत्युत्तरस्य यत्नार्थकत्वं विनानुपत्तेश्च यत्न एवार्थः। अत एव पचतीत्यत्र यत्नानुभवः सर्वसिद्धः संगच्छते। नन्वेवं कथं रथो गच्छतीत्यादिप्रयोगः ? तत्र यत्नस्य बाधादिति चेन्न, अनुकूलव्यापारे लक्षणया प्रयोगात्। विद्यते इत्याद्यनुरोधादाश्रयत्व एव वा लक्षणा। तथा च गमनाश्रयबोध एव तत्र। अत एवान्यदीयगमनानुकूलनोदनादिमति न गच्छतीति प्रयोग इति। तस्माद् व्यापारो वाच्य इति मतं न सम्यगित्याहुः। अत्र वदन्ति– लक्ष्यतावच्छेदकत्वस्येव शक्यतावच्छेदकत्वस्यापि गुरुणि स्वीकारे बाधकाभावः। तयोर्वैषम्ये बीजाभावात्। अथ

कारणतावच्छेदकत्वप्रतियोगितावच्छेदकत्ववच्छक्यतावच्छेदकत्वं स्वरूपसंबन्धविशेषः। स च संभवति लघौ गुरौ न कल्प्यते। अत एव लघुधर्म एव कारणतावच्छेदकः कल्प्यते। शक्यतावच्छेदकत्वं च स्वरूपसम्बन्धविशेषो न लक्ष्यतावच्छेदकत्वमिति चेन्न, स्वरूपसंबन्धो यदि तत्तत्स्वरूपम्, तदा गुरुधर्मस्वरूपाणामपि सत्त्वात् किमनुपपन्नम् ? अथातिरिक्तः, तदापि तद्वल्लक्ष्यतावच्छेदकत्वमपि स्वरूपसंबन्धविशेष इति कथं गुरुधर्मेषु तत्स्वीकारः ? वृत्तिज्ञानकार्यतावच्छेदकत्वस्योभयत्रापि तुल्यत्वात्। किं च, गुरुधर्मेष्ववच्छेदकत्वास्वीकर्त्रा तदभावः स्वीकार्यस्तद्वरमवच्छेदकत्वस्वीकार एव, भावकल्पनायां लाघवात्। अन्यत्र क्लृप्ताभावस्य संबन्धमात्रं कल्प्यते लाघवादिति चेत्, अन्यत्र कल्प्यमानावच्छेदकत्वस्यैव संबन्धः स्वीक्रियताम्, लाघवात्। वस्तुतस्तादृ– शस्वरूपसंबन्धस्यातिरिक्तस्य स्वीकारे प्रमाणं सुधीभिश्चिन्त्यम्। अत एवावच्छेदकत्वमन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वमिति वदन्ति। तदपि गुरुधर्मे निर्बाधम्। एवं नानार्थस्थले लघुधर्मावच्छिन्ने एव शक्तिः, अपरत्र निरूढा लक्षणेत्यप्यपास्तम्। एवं प्रतियोगितावच्छेदकत्वमपि स्वरूपसंबन्धविशेष इत्यपि निरस्तम्। गौरवप्रतिसन्धानदशायामपि कम्बुग्रीवादिमान् नास्तीति प्रतीतेर्गुरुधर्मोऽप्यवच्छेदक इत्यन्ये। तच्चिन्त्यम्। कम्बुग्रीवादिमान् नास्तीत्यादाववच्छेदकत्वस्य संसर्गतया प्रवेशात्। तदवगाहिज्ञानस्य चाप्रतिबध्यत्वात्। किं चैवं धर्मितावच्छेदकशालिज्ञानं प्रतिबध्यम्। प्रकृते च धर्मितावच्छेदकानवगाहान्न दोष इति। किं च, कम्बुग्रीवादिमत्त्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकतया भानमप्यसिद्धम्। किं तु प्रमेयो घटो नास्तीत्यादौ प्रमेयत्वादिवत् प्रतियोगिविशेषणत्वेन भानमात्रम्। न चैवं कम्बुग्रीवादिमत्प्रतियोगिकाभाववत्ताबोधस्येव पर्यवसानाद् यत् किञ्चिद् घटवत्यपि तथा प्रयोगापत्तिः, कम्बुग्रीवादिमत्त्वसमव्याप्तधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेन कम्बुग्रीवादिमत्प्रतियोगिकाभावस्यैवावगाहनात्। अत एव न यत् किञ्चित् कम्बुग्रीवादिमति कम्बुग्रीवादिमान् नास्तीति शब्दः प्रमाणम्। प्रमाणं च घटसामान्यशून्ये इति रामकृष्णभट्टाचार्याः। एवं कारणतावच्छेदकत्वं स्वरूपसंबन्धविशेष इत्यपि निष्प्रमाणम्, अतो न तदवच्छेदकत्वेनापि जातिसिद्धिः। तस्मान्नोक्तलाघवानुरोधात् कृतित्वमेव वाच्यतावच्छेदकमिति युक्तम्। वक्ष्यते चान्यदुपरिष्टात्। नन्वस्तु तर्हि धातोः केवलव्यापारवाचकता फलं कर्मप्रत्ययार्थः। संयोगरूपफलभाने गम्धातोर्विभागभाने त्यज्धातोः समभिव्याहारस्य नियामकत्वाच्च न ग्रामं गच्छति त्यजतीत्यनयोर्विभागसंयोगबोधनदोषप्रसङ्ग इति नैयायिकप्राचां मतमपि। यद्यपि त्यजिगमिस्यन्दीनां पर्यायतापत्तिः, एकस्या एव क्रियायाः संयोगविभागजनकत्वात्। तथा च

गमनं त्याग इत्यनयोरविशेषापत्तिः। एवं गच्छतित्यजतीत्यनयोरपि न स्याच्च पच्यते तण्डुलः स्वयमेवेत्यादिकं कर्मस्थभावकानामेव कर्मकर्तरि यगादिविधानात्। न चाग्निसंयोगरूपव्यापारस्य धात्वर्थस्य कर्मनिष्ठत्वान्नानुपपत्तिरिति वाच्यम्, तथा सति पच्यतेऽग्निः स्वयमेवेत्यस्याप्यापत्तेः। न च 'कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः' इत्यनेन धात्वर्थजन्यफलाश्रयाणामेव कर्मवद्भावविधानात् तण्डुलानां तादृशविक्लित्तिमत्त्वाद् भवति तथा प्रयोगः, अग्नेस्तु तदाश्रयत्वाभावान्नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्। एवं हि प्रावरणाद्यर्थं पटमुत्पादयति चैत्रे प्रावरणाय पटे यतत इतिवद् यतते पटः, स्वयमेवेत्यस्याप्यापत्तेर्यत्नजन्योत्पत्तेः पटे सत्त्वात्। अन्यथा क्रियते पटः स्वयमेवेत्यपि न स्यात्। सकर्मकत्वाभावादत्रातिदेशो न प्रवर्तते इति चेत्, तदेव तु भवन्मते दुर्वचम्। स्वार्थव्यापारजन्यफलकत्वं फलजनकव्यापारवाचकत्वं वात्रापि कर्त्रादिवदक्षतं स्पन्द्यादिसाधारणं चेत्यादि वक्ष्यते। कुतो वातिदेशाप्रवृत्तिः, स्वकर्मविरहेण कर्मणा तुल्यक्रियत्वाभावादिति चेन्न, कर्मत्वस्यापि त्वन्मते दुर्वचत्वात्। धात्वर्थजन्यफलशालित्वस्य गमेः पूर्वस्मिन् देशे त्यजेरुत्तरस्मिन् स्पन्देः पूर्वापरयोर्यत्यादेर्विषये चातिप्रसक्तत्वात्। यत्तु स्वान्वितप्रत्ययार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वमेव सकर्मकत्वम्, कर्मत्वमपि धात्वन्वितप्रत्ययबोध्यफलवत्त्वमेव। प्रत्ययजन्यसंयोगबोधे गम्यादेर्विभागबोधे त्यज्यादेः समभिव्याहारस्य हेतुत्वाच्च नोक्तदोष इति, तन्न, एवं ह्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां गम्यादेरेव संयोगादिफले शक्तिसिद्धेः। अन्यथा सुपामेव घटादौ शक्तिर्घटादिबोधे तत्तत्प्रकृतिसमभिव्याहारस्य हेतुत्वान्नातिप्रसङ्ग इत्यस्यापि दुर्वारत्वापत्तेः, स्पन्दस्त्यागो गमनमित्यादेरविशेषापत्तेरुक्तत्वाच्चेत्यादिभिर्दूषितप्रायम्, तथाप्युक्तोपपत्त्यैव कृञादेरपि फलवाचकत्वं साधयन् केवलवाचकत्वं सर्वनैयायिकाभ्युपगतं निरस्यति––कृञ इति। सविषयमात्रार्थोपलक्षणमिदम्। यत्नो न यत्नमात्रम्, किं तूत्पत्त्यादिफलमपीत्यर्थः। अयं भावः– यती प्रयत्न इतिवद् यत्नार्थक्तायां कृञोऽकर्मकता स्यात्। अन्यथा 'वायुर्विकुरुते, सैन्धवा विकुर्वते' इत्यादिप्रयोगदर्शनाद् यथाश्रुतेऽसङ्गतेः। अत एव

'धातोरर्थान्तरेवृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात्'

इत्याद्यर्थविशेषान्तर्भावेणाकर्मकत्वसकर्मकत्वविवरणं साधु संगच्छत इति। नन्वेवं व्यापारार्थकत्वस्येव यत्नार्थकत्वस्याप्यप्रयोजकतया नेदमकर्मकतायां प्रयोजकम्, किं तु फलसमानाधिकरणव्यापारवाचित्वमेव। न चेह तदस्तीति नातिप्रसङ्ग इति चेन्न, एवं हि यतेरप्यकर्मकत्वानापत्तेः। यत्किञ्चिदुत्पत्तिजनकयत्नवाचकत्वस्योत्पत्त्यादिफलावाचकत्वस्य

चोभयोरप्यविशेषात्। स्वार्थफलसमानाधिकरणव्यापारवाचकत्वरूपाकर्मकत्वस्यास्माभिरभ्युपगमेऽपि केवलं व्यापारवाचकत्वरूपस्य तस्य भवद्भिरभ्युपगमात्। यद् वा, अकर्मकतापत्तेः, सकर्मकतानापत्तेरित्यर्थः। तथा हि, अस्मद्रीत्या स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वम्, भवद्रीत्या फलविशिष्टव्यापारवाचकत्वं हि सकर्मकत्वम्। अन्यथा स्पन्देरपि तदापत्तेः। तच्च कृञादेर्न स्यात्। त्वन्मते द्विष्यादेर्द्वेषज्ञानेच्छाकृतिमात्रवाचकत्वात्। अत एव पटं जानाति, इच्छति, कुरुते, चैत्रो मैत्रेण ज्ञायते, इष्यते, क्रियते वा घट इत्यत्र कर्मप्रत्ययेन यथायथं विषयित्व विषयत्वं चोच्यते, फलाभावेन धात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयत्वरूपकर्मकत्वासम्भवादिति निरूपितमाख्यातवादशिरोमणौ। एवं च यत्नमात्रार्थकत्वात् सकर्मकत्वाभावे कर्मणि लकाराद्यनापत्तिः। यत्तु जानातीत्यादौ सकर्मकत्वव्यवहारो भाक्त इति तन्न, व्यवहारस्य भाक्तत्वेऽपि कर्मणि प्रत्ययासम्भवात्। फलावच्छिन्नव्यापारवाचकेभ्य एव कर्मप्रत्यय इति तत्रैवोक्तेः। न च वैयाकरणानां यत्र सकर्मकत्वव्यवहारस्तेभ्य एव कर्मप्रत्यय इति नियम इति वाच्यम्, भाष्यकारादिव्यवहाररस्य विशिष्य सर्वत्राभावात्। अस्मद्व्यवहास्यातिप्रसक्तत्वात्। यच्च सविषयार्थकानां विषयतयान्वयवतामेव सकर्मकत्वं यत्यादिधातूपस्थापितयत्ने न विषयत्वेनान्वयः, किं तूद्देश्यत्वेन। अत एवाभुञ्जानेऽपि भोजनाय यतत इति प्रयोग इति, तन्न। एवं हि कर्मणि प्रत्ययोत्पत्तावनुगतनियामकालाभप्रसङ्गात्। 'विष्णुं यजते, विष्णुर्यष्टव्यः' इत्यादौ चतुर्थ्यर्थविहितद्वितीयादेरुद्देश्यत्वेनैवान्वयबोधकत्वाद् यजधातोरप्यकर्मकत्त्वापत्तेश्च। उद्देश्यताकविषयतया विष्णुयोगविषय एवेति चेत्, भोजनमपि यत्यर्थस्य तथैवेति स्यादेव यजिवद् यत्यादेः सकर्मकत्वात् कर्मणि प्रत्ययः। न च सविषयार्थकेषु विषयितयान्वयबोधकद्वितीयार्थे जाततृतीयया तस्यैव बोधनात् पश्वादिद्रव्यस्य तथान्वयसत्त्वात् स्यादेव सकर्मकत्वमिति वाच्यम्। एवमपि विष्णोर्धात्वर्थकर्मकत्वाभावेन तस्मिन् द्वितीयातव्यलकाराणामभावापत्तेः। अन्यथा भोजनाय क्रियत ओदन इत्यत्र भोजनम्, मोक्षाय हरं भज इत्यत्र मोक्षमित्यापत्तेर्दुर्वारत्वात्। न चैवमपि कर्मसंप्रदानयोः करणकर्मकत्वे वाच्ये इति संज्ञानविधानसामर्थ्यादसत्यपि कर्मत्वे द्वितीयादिकं स्यादिति वाच्यम्, कर्मसंज्ञाविधानान्यथानुपपत्त्या कर्मप्रत्ययसिद्धावपि धातोस्तदर्थे सकर्मकत्वाभावेन तस्मिन् सकर्मकत्वसंबद्धकर्मलकारसिद्ध्यनापत्तौ 'इज्यते विष्णुः' इत्याद्यभावापत्तेः। न च कालभावाध्वगन्तव्यानामकर्मकधातुयोगे कर्मसंज्ञाविधानेऽपि धातोरकर्मकत्वाद् 'देवदत्तेनास्यते मास' इत्यादिकं तत्रापि न स्यादिति वाच्यम्, कालादिकर्मणा सर्वे सकर्मकाः,

तद्व्यतिरिक्तकर्माभाव एवाकर्मकत्वमित्यग्रे व्युत्पादयिष्यमाणत्वात्। किं च, पशुना रुद्रं यजते; देवदत्ताय क्रुध्यति, दुह्यति, ईर्ष्यति, असूयति इत्यादौ पशुदेवदत्तादेरिच्छाद्वेषादिविशेषविषयस्य तथान्वयवतः कर्मत्वात्। तेन कर्मणा सकर्मकत्वमादाय तस्मिन् कर्मणि लकारद्वितीयाकृदाद्यापत्तिर्दुर्वारा। भवन्मते संज्ञायाः द्वितीयादावप्रयोजकत्वस्य सुबर्थनिर्णये वक्ष्यमाणत्वात्। अस्मन्मते कर्मसंज्ञैव तत्र प्रयोजिकेति तदभावान्नातिप्रसङ्ग इति व्युत्पादयिष्यामः। अपि चैवमपि देवदत्तस्य योऽभिलाषस्तद्विषय इत्यर्थके देवदत्ताय रोचते स्वदते वा मोदक इत्यत्र मोदकस्य कर्मत्वापत्तौ तस्मिन् कर्मणि लकारद्वितीयाकृदादिप्रसङ्गो दुर्वारः। अस्मद्रीत्या यतिवन्नायं दोष इति व्युपादयिष्याम इति दिक्। न च त्वद्रीत्यापि सर्वेषामेव धातूनां यत्किञ्चित्फलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वेन सकर्मकत्वापत्त्या स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वं तद्वाच्यमित्यननुगमापत्त्याऽकर्मकभिन्नत्वं तद्वाच्यम्। तत्र च प्रयोगानुरोधाज्जानात्यादिभेदो न प्रवेशनीय इति न कश्चिद् दोष इति शङ्क्यम्, सकर्मणामप्यर्थान्तरेऽकर्मकत्वेनासम्भवापत्तेः। अकर्मकत्वस्याप्येकस्याभावेन तुल्ययुक्त्या सकर्मकान्यत्वस्यापि तत्त्वेऽन्योन्याश्रयणापत्त्या 'लः कर्मणि' इत्यादेर्बोधकत्वानापत्तेश्च। ननु तवापि स्वत्वाननुगमादननुगतमेव सकर्मकत्वादीति कथं 'लः कर्मणि' इत्यादेरनतिप्रसक्तबोधकत्वमिति चेन्न, स्वपितृभ्यः पिता दद्यात्, ऋतौ स्वदारान् गच्छेदेवेत्यादौ स्वत्वपितृत्वदारत्वाननुगमेऽपि विशिष्य सर्वानतिप्रसक्तबोधकत्ववदुपपत्तेरिति समासशक्तौ वक्ष्यामः। ननु फलावच्छिन्नव्यापारवाचित्वादेव धातूनां सकर्मकत्वमिति वदद्भिरस्माभिरपि केवलव्यापारवाचकत्वकर्मकत्वं सूचितमेवेति चेन्न, एवं हि केवलव्यापारवाचकज्ञानकृञादेरकर्मकता स्यात्, न स्याच्च सकर्मकत्वमिति। ननु प्रत्ययार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वमेव सकर्मकत्वमस्तु, प्रत्ययार्थ– फलाश्रयत्वमेव च कर्मत्वम्, अतो न कश्चिद् दोष इति चेन्न, घटं भावयति एधयतीत्यादिहेतुमण्णिजन्तसकर्मकेषु तत्कर्मणि चाव्याप्तेः। तत्रत्यफलस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां धातुलभ्यत्वेनान्यलभ्यत्वान्मानाभावाद् गौरवाच्च प्रत्ययार्थत्वासम्भवादिति दिक्।। ५।।

कृञर्थप्रकाशनपुरःसरं केवलयत्नार्थकतायां दूषणान्तरमाह–

किं तूत्पादनमेवातः कर्मवत् स्यात् यगाद्यपि।
कर्मकर्तर्यन्यथा तु न भवेत् तद् दृशेरिव।। ६।।

उत्पादनम्। उपत्तिरूपफलसहितम्, न तु केवलं यत्नमात्रं व्यापारमात्रं वा। अत्र कृञोऽर्थ इत्यनुषज्यते। ननूत्पादयतीत्यस्योत्पत्तिं करोतीति विवरणमनन्वितं स्यात्, उत्पत्तेरुत्पत्त्यभावादिति चेन्न, यत उत्पत्तिराद्यक्षणसंबन्धः। स च क्षणरूप इति तस्योत्पत्तेः सुलभत्वादुत्पादना सुलभैव। तवापि यतते यत्नं करोतीत्यादावनुपपत्तितादवस्थ्याच्च। नन्वेवं जानात्यादेः सकर्मकत्वाय ज्ञानफलाद्यनुकूलव्यापारवाचकत्वं वाच्यम्। तथा च चक्षुरादिकं जानातीति स्यात्। उत्पादनाया आत्मनीव चक्षुष्यपि सत्त्वादिति चेन्न, मनो जानातीति प्रयोगोपपत्तये जनकव्यापारे लक्षणाभ्युपगमे तवापि व्यापारवत्तया तथा प्रयोगस्य दुष्परिहरत्वादिति समाधिरुभयेषां तुल्य एव। स्थाली पचतीतिवदिष्टापत्तेश्च। ज्ञाधातोः फलं विषयगतावरणनिवृत्तिस्तदनुकूलोत्पादना ज्ञप्तिरेव। अतः सैव धात्वर्थः। तथा च चैत्रो जानातीत्यत्र चैत्राभिन्नाश्रयिका आवरणभङ्गानुकूला ज्ञानक्रियेति बोध इति पक्षे च न शङ्कापि। अतः यतः कृञो यत्नमात्रमर्थो नेष्यते अत इत्यर्थः। कर्मवत् स्यादिति पदेन 'कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः' इति सूत्रं लक्ष्यते। अयं भावः – एतस्योत्पादनार्थकता, अतः क्रियते ओदनः स्वयमेवेति यगादयोऽप्युपपद्यन्ते। अन्यथा यत्नस्य कर्तृनिष्ठत्वेन कर्मस्थभावकत्वाभावाद् यगादयो न स्युः। अन्यथा यत्यते घटः स्वयमेवेत्यपि स्यादिति। यद्वा, ननु जानातीच्छत्यादिवत् कारकार्थनिर्णये वक्ष्यमाणरीत्या विषयत्वादिफलवाचित्वेन सकर्मकत्वसम्भवात् कृञ उत्पत्तिवाचकत्वाभ्युपगमो मुधैवेत्याशङ्कां मनसि निधायाह– अत इति। यत उत्पत्तिरपि कृञोऽर्थ एवेत्यर्थः। अपिर्भिन्नक्रमः। कर्मकर्तर्यपि यगादि स्यादित्यर्थः। अन्यथा उत्पत्त्यवाचकत्वे ज्ञायते दृश्यते इष्यत इतिवत् कर्मणि तत्सम्भवेऽपि कर्मकर्तरि तन्न स्यादिति भावः। तदेवाह – दृशेरिति। इदं च ज्ञानादिवाचकोपलक्षणम्। तथा च केवलयत्नमात्रवाचकत्वे दृश्यते घटः स्वयमेवेति यथा न भवति, तथा क्रियते घटः स्वयमेवेत्यपि न स्यात्। कर्तृस्थभावकत्वाविशेषादिति दिक् ।। ६।।

नन्वेवं कृञादेरिव जानात्यादेरपि विषयाविच्छिन्नावरणभङ्गादिफलवाचकत्वम–भ्युपगन्तव्यम्, अन्यथोक्तदोषापत्तेः। तथा च ज्ञायते घटः स्वयमेवेत्यपि स्यादेव। स्याच्च ग्रामो गम्यते स्वयमेवेत्यादिकम्। कर्मस्थभावकत्वाविशेषादित्याशङ्कां मनसि कृत्वाह–

निर्वर्त्ये च विकार्ये च कर्मवद्भाव इष्यते।

न तु प्राप्ये कर्मणीति सिद्धान्तो हि व्यवस्थितः।। ७।।

कर्म त्रिविधम्– निर्वर्त्यं विकार्यं प्राप्यं च। आद्यं घटं करोति, द्वितीयं सोमं सुनोति ब्रीहीनवहन्तीत्यादि। तृतीयं रूपं पश्यतीत्यादि। प्राप्यत्वं च क्रियाकृतविशेषानुपलभ्यमानत्वमिति वक्ष्यते। तच्च ज्ञादृश्यादेर्गम्यादेश्चास्तीति नातिप्रसङ्ग इति भावः। नह्ययं 'ग्रामः केनचिद् गतः, घटोऽयं केनचिद् ज्ञातः' इति ज्ञातुं शक्यम्। तस्मादावश्यकंफलवाचकत्वम्। अत एव द्व्यर्थः पचिरिति भाष्यमपि फलव्यापारयोः शक्तिद्वयाभ्युपगम एव संगच्छते। तण्डुलानोदनं पचतीत्यत्र तण्डुलानां विकार्यकर्मत्वमोदनस्य निर्वर्त्यकर्मत्वं चोपपादितम्। पचेर्विक्लृत्त्युत्पत्तिद्व्यर्थत्वस्य भाष्यकारैरुक्तस्य धातोः फलावाचकत्वेऽसम्भवात्। एकस्यैव व्यापारस्योभयफलत्वे हेतुत्वसम्भवे तद्व्यापारद्वयार्थत्ववर्णनस्याप्यसम्भवात्। उपलक्षणं चैतत् कृञ इति धातुसामान्यस्य। उक्तवक्ष्यमाणयुक्तिभिः सर्वेषामेवोभयवाचकत्वावश्यकत्वात्। यत्तु कृञो यत्नत्वं न वाच्यतावच्छेदकत्वम्, अकर्मतापत्तेः, यत्यादिवत्। तथा च यत्नत्वेन विवरणप्रश्नोत्तरभावयोरेवाभावान्न तेनैव रूपेण वाच्यतेति नैयायिकोक्तं युक्तमिति भाव इत्यादि व्याचक्षते। तन्न, यतो यद्यपि केवलयत्नमात्रवाच्यतावादे प्रागुक्तरीत्यायं दोषो युक्तः, तथापि कृञो यत्नत्वं वाच्यतावच्छेदकमित्यत्र न सकर्मकत्वानुपपत्तिः, न वा कर्मकर्तरि यगनुपपत्तिर्बाधिका। उत्पत्तिरूपफलवाचकत्वसिद्ध्यैव फलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वरूपस–कर्मकत्वसिद्धेः। तवाप्युत्पादनामात्रवाचकत्वसिद्ध्यापि न सकर्मकत्वसिद्धिः, फलवाचकत्वसिद्धिं विना स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वस्यैव तत्त्वात्। यती प्रयत्न इत्यस्य फलं नार्थ इति नानुपपत्तिः। घटं करोतीत्यत्रापि निर्वर्त्यकर्मत्वान्न यगादेः कर्मकर्तर्यनुपपत्तिरिति। तस्मात् कृञो यत्नत्वमेव वाच्यतावच्छेदकमित्यत्र मानाभावः, लाघवस्य पूर्वमेव निरस्तत्वात्। न च कर्तृजन्यत्वाजन्यत्वप्रतिसंधानात् पटाङ्कुरयोः कृताकृतव्यवहारानुपपत्तिरेव मानम्, बीजादिनाऽङ्कुरः कृत इति तत्रापि व्यवहारदर्शनात्। रथो गमनं करोतीति विवरणस्याचेतनेऽपि दर्शनाच्च। यत्तु व्यापारमात्रस्य कृञर्थत्वे कारकमात्रं कर्तृपदार्थः स्यादिति। तत् तुच्छम्, 'स्वतन्त्रः कर्ता' इति सूत्रोक्तरीत्या धातूपात्तव्यापाराश्रयत्वरूपं स्वातन्त्र्यमेव कर्तृत्वमिति वक्ष्यमाणत्वेन शास्त्रे कर्तृपदार्थत्वस्य प्रायेण सर्वकारकाणामिष्टत्वात्। लौकिकप्रयोगे च कर्तेत्यत्र कृञो यत्ने निरूढलक्षणेति वदन्ति। तस्मात् कृञो विवरणानुरोधान्नाख्यातस्य यत्नमात्रवाचकत्वसिद्धिः। किं च कृञो यत्नमात्रशक्तिग्रहवत एव तादृशविवरणप्रश्नः, न तु व्यापारशक्तिग्रहवत इति न तौ कृतित्वेन वाच्यतायां प्रमाणम्। प्रयोज्यप्रयोजकवृद्धयोस्तादृशगमनादिविवरणं कृञ एव च प्रश्नोत्तरभावं शृण्वतां बालानां

कृतावेव शक्तिग्रहो भवतीत्यपि विना प्रमाणं शपथमात्रपर्यवसन्नमेवेति द्रष्टव्यम्। कथं तर्हि पचतीत्यत्र यत्नत्वप्रकारकः पाकानुकूलयत्नानुभव इति चेत्, अत्र प्राञ्चः— धातुत्वमेव जातिः शक्ततावच्छेदिका। संज्ञाशब्दानां जातिवाचकत्वात्। व्यापारत्वं च वाच्यतावच्छेदकम्। क्वचिद् यत्नप्रकारकबोधस्तु शक्तिभ्रमाल्लक्षणया वा। ननु तवाप्येतादृशस्थले लक्षणावश्यकत्वे किं विनिगमकं व्यापारत्वं वाच्यतावच्छेदकमित्यत्रेति चेत्, सत्यम्, व्यापारत्वस्याधिकसंग्राहकत्वेन तत्यैवावच्छेदकताया न्याय्यत्वात्। अत एव कर्तृजन्यतावच्छेदकं लघ्वपि घटत्वादिकमपहाय कार्यत्वं कल्प्यते। किं चास्माकं यत्नस्यापि व्यापारविशेषत्वेन तल्लक्षणा सर्वथा श्रुत्यर्थात्यागाद् वरं भवतां रथादिव्यापारे लक्षणा सर्वथा श्रुत्यर्थत्यागाज्जघन्या। अपि च 'दावाग्निर्वनं दहति' इत्यादौ यत्नसंबन्धग्रहं विनापि व्यापारबोधान्न भवद्रीत्या लक्षणा युज्यते, अगृहीताया वृत्तेरनुपयोगात्। अन्यथा अगृहीतशक्त्यादिभ्योऽपि बोधप्रसङ्गादिति वदन्ति। वस्तुतस्तु कृतित्वमपि शक्यतावच्छेदकम्, तेन रूपेणापि बोधात्। तथा फूत्कारत्वादिकमपि। अत एव तत्तद्रूपेणैव शक्तिरिति प्रागुक्तम्। वक्ष्यते च— एवं च व्यापारो भावनेति पूर्वोक्तमपि व्यापारोऽपि वाच्य इत्यभिप्रायकम्, न तु कृतित्वं नावच्छेदकमित्यभिप्रायकमिति भ्रमितव्यम्। तथापि च यथा न नानार्थत्वं तथोक्तं प्राक्। एवं च बोधस्य व्युत्पत्त्यनुसारित्वात् तथा व्युत्पन्नस्य कृतित्वरूपेणैव बोधो जायत इति न कश्चिद् दोष इति विभावनीयं सूरिभिः। तस्मात् फलव्यापारयोरिति प्रतिज्ञातफलवाचकत्वसाधनायैव कृञोऽकर्मकतापत्तेरिति ग्रन्थ इति विभावयामः। अथवा व्यापारो भावना सैवेत्यादिना साधितमपि विवरणानुरोधेन व्यापारवाचकत्वं केवलवाचकतावादिनिरासेन समर्थयितुं तन्मतनिरसनायायं ग्रन्थः। तथा हि लडादौ भावना वाच्यैव, न तत्प्रकारकशाब्दबोधस्य विवादग्रस्तत्वात्। यत्त्वाख्यातस्य यत्नो वाच्यः, यत्नार्थककरोतिना विवरणाद् व्यवहारादिवद् बाधकं विना विवरणादपि व्युत्पत्तेः किं करोतीति यत्नप्रश्ने पचतीत्युत्तरस्य यत्नार्थकत्वं विनानुपपत्तेश्च। किं च, फलमात्रस्य धात्वर्थत्वे तस्यैव नामार्थेऽन्वयः स्यात्। न चेष्टापत्तिः, धात्वर्थप्रातिपदिकार्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयस्याव्युत्पन्नत्वात्। अन्यथा तण्डुलः पचति चैत्र इत्यादावप्यन्वयो भवेदिति, तन्न, विवरणस्य पाकमित्यशब्दार्थकर्मत्वविवरणवदुपपत्तेः। तथा हि चैत्रः पचतीत्यत्र स्वजनककृतिसम्बन्धेन पाकश्चैत्रे विशेषणम्। तथा च चैत्रः पाकं करोतीत्यत्र द्वितीयाख्यातयोरिव कृञोऽपि संसर्ग एवार्थः। अन्यथा द्वितीयाख्यातेन च कर्मत्वाश्रयत्वयोरपि विवरणात् तयोरपि वाच्यतापत्तेः। कृतित्वादिप्रकारकबोधस्तु मानस एवोत्तरकालिकः। प्रश्नोऽपि किं करोतीत्यत्र यदि किंशब्दस्य

क्रियाविशेषणत्वमादाय कीदृशो यत्न इत्येवंरूपो यदि वा कर्ममात्रविषयः, उभयथापि न तदुत्तरं यत्नस्याख्यातार्थत्वसाधकम्। पाकवाचकस्यैव धातोस्तद्विषयकयत्ने लक्षणया पाकविषयक इति बोधोपपत्तेः स्वातन्त्र्येण शक्तिसिद्ध्यसंभवात्। एवंविधप्रश्नस्यासार्वत्रिकत्वात् कर्मप्रश्नश्च पाकमात्रबोधनेनोपपन्नः। अत एव पाकमित्यपि कादाचित्कमुत्तरं संगच्छते। तण्डुलः पचतीत्यादौ तण्डुलप्रकारकपाकविशेष्यकबोधापत्तिरूपं बाधकं विशेष्यतासंबन्धेनाभेदातिरिक्त–संसर्गकप्रातिपदिकार्थप्रकारकबोधे निपातसुबादिजन्योपस्थितेर्विषयतया हेतुत्वकल्पनेनैव नास्तीति कृतिसंसर्गकचैत्रादिविशेष्यकबोधे न दोषः। न च धात्वर्थप्रकारकबोधस्य कर्मादिरूपनामार्थेऽभावाद्धात्वर्थप्रकारकबोधे तिङादिजन्योपस्थितेर्हेतुत्वं कल्पनीयम्। तथा च न चैत्रे तदन्वय इति वाच्यम्, धात्वर्थप्रकारकबोधे प्रथमान्तजन्योपस्थितेरेव लाघवेन हेतुत्वात्। अन्यथा धात्वर्थप्रकारकबोधे तिबादिजन्योपस्थितिर्विषयतया हेतुः। आख्यातार्थभावनाप्रकारकबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थिति– र्हेतुरिति कार्यकारणभावद्वयमाख्यातस्य शक्तिश्च कल्प्येत्यतिगौरवं–स्यात्। तस्मान्न कर्त्राख्यातस्य कृतिः कर्माख्यातस्य फलं वाच्यम्। जानातीत्यादावाश्रयत्वं लक्ष्यमिति युक्तम्। न च पचतीत्यादावाख्यातस्य भावनावाचकत्वग्रहवतः पाकानुकूलकृतिमानिति बोधाद्धात्वर्थप्रकारकबोधे तिङाप्युपस्थितिर्हेतुः क्लृप्तेत्याख्यातार्थस्य कृतिरिति वाच्यम्, एवं ह्याख्यातार्थः कर्तेति ग्रहवत आख्यातार्थसङ्ख्याप्रकारकबोधं प्रत्याख्यातजन्योपस्थितेर्हेतुत्वस्य क्लृप्तत्वेन कर्तृकर्मणोरप्याख्यातवाच्यताङ्गीकारापत्तेः। कर्तृकर्मणोः शक्तिकल्पनागौरवमधिक–मिति चेत्, कृतिफलयोः शक्तिकल्पनागौरवं तवाप्यधिकमिति तुल्यमिति दिक्। यत्तु पार्थसारथिमिश्राः, भावनायाः सर्वत्रावाच्यत्वे वाजपेयाधिकरणमसङ्गतं स्यात्। तथाहि 'वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत, उद्भिदा यजेत पशुकामः' इत्यादिसर्वेषु वाक्येषु गुणविधिः, कर्मनामधेयता वेति संशये यजेतेख्यातं गुणफलाभ्यां तन्त्रेण संबद्धुं क्षमते, नातो मत्वर्थलक्षणादि नामधेयत्वसाधकम्, अतो गुणविधित्वमेव। तथाहि यजेतेत्यत्र यागस्य भावनायां यदि कर्मत्वेन संबन्धः तदा साध्यद्वयासमवायान्न फलं संबध्यते। यदि करणत्वेन, तदा करणद्वयासमवायान्न गुणः संबन्ध्येत। न चाख्यातेन कर्मत्वं करणत्वं चोच्यते, तद्वाचकपदाभावात्। तथा च यथा भावना कर्मत्वकरणत्वादिरूपभेदमन्तरेण साध्यादिभिः संबध्यत इदमनेनेत्थं कुर्यादिति, तथा यागोऽपि करणत्वादिरूपमनादृत्यैव गुणफलाभ्यां। संबध्यत इति न मत्वर्थलक्षणेति शङ्का। राद्धान्तस्तु भावना हि क्रियारूपा करणत्वादिकमनादृत्य संबध्यताम्, यागस्त्वक्रियारूपः कथमिव कारकरूपैर्गुणादिभिः संबध्येत ? तस्मादसौ भावनाद्वारेणैव गुणफलाभ्यां सम्बध्यत इति

वक्तव्यम्। तथा सति फलस्य साधनापेक्षत्वात् गुणस्य साध्यापेक्षत्वात् तत्तदवच्छिन्न–भावनान्वयाय कर्मात्मना करणात्मना वा यागः प्रतिपादनीय इत्यावृत्त्यापत्तिः। एवं गुणत्वप्रधानत्वविधेयत्वानुवाद्यत्वोपादानत्वोद्देश्यत्वकृतमपि वैरूप्यं वारयितुं तदापत्तिः। तस्माद् गुणविधिपक्षे मत्वर्थलक्षणावृत्तिर्वा स्यात्। तद्वरं वाजपेयं सुराद्रव्यमस्मिन्निति सुराग्रहविधानात् तत्प्रख्यन्यायेन नामधेयतेति स्थितम्। भवन्मते च काष्ठैः पचतीत्यादिषु भावनाभावाद् धात्वर्थेनैव कारकाणां संबन्धात् क्रियारूपत्वं धात्वर्थस्याभ्युपेयम्। तथा च स्वरूपेणैव धात्वर्थः कारकसंबन्धमर्हतीति विनैवावृत्त्या यज्यभिहितेनैव रूपेण साध्यसाधनाभ्यां संबध्यत इत्यधिकरणमिदमनुपपन्नं स्यात्। न चोद्देश्योपादानादिकृतमपि वैरूप्यम्, गुणविशिष्टयागविधानात्। नापि मत्वर्थलक्षणा, कारकविभक्त्यैव श्रुत्या क्रियारूपधात्वर्थसंबन्धसिद्धेः। किं च, धात्वर्थ एव कारकाणामन्वये काष्ठैः पचतीतिवद् काष्ठैः पाक इत्यपि स्यात्। अपि च लडादिभिरपि कर्मनामधेयानां करणार्थतया समभिव्याहारो दृश्यतेऽनुवादवाक्ये। वाजं वैषोऽवरुरुत्सते यो वाजपेयेन यजत इति। यो राजसूयेन यजते योऽश्वमेधेन यजत इति च। इदं च धात्वर्थस्यैव करणाद्यन्वये न युज्यते। न हि स्वस्यैव स्वं प्रति करणत्वमिति। यथा वैदिकवाक्यालोचनेनापूर्वं शब्दार्थ इत्यभ्युपेयः, तथैवाभ्युपगम्यतां भावनापि सर्वाख्यातवाच्यैवेति प्राहुः। अत्रेदमवधेयम्–भावनाया अवाच्यत्वमते फलमात्रमर्थ इति फलितम्। तत्रैव च करणादीनामन्वयः। तथा च काष्ठैः पचतीत्यादौ काष्ठजन्यः पाक इति बोधः। इदमेव च धात्वर्थस्य क्रियात्वम्, यत् कारकान्वयित्वम्। एवं च धात्वर्थनिरूपितं साध्यत्वं क्वापि विध्यतिरिक्तवाक्ये न बोध्यते। तण्डुलं पचतीत्यत्रापि वक्ष्यमाणरीत्या कर्मशक्तिद्वितीयार्थः, न तु साध्यत्वमिति न धात्वर्थसाध्यत्वं प्रतीयते। एवं च विधिवाक्यार्थे कार्ये विशेषणीभूतकृतौ यागस्य विषयितयान्वयात् तत्रान्वयितावच्छेदकतया करणत्वमौपादानिकप्रमाणादुपस्थिते शाब्दबोधे भासते। वाजपेयादिगुणनिरूपितं साध्यत्वं चेति वैरूप्यं स्यादिति तत्परिहारायावृत्तिर्मत्वर्थलक्षणा वा स्यादेवेति सममेव नामधेयत्वसाधकम्। यच्च काष्ठैः पाक इति स्यादिति। तत्रेष्टापत्तिर्वेति वक्ष्यामः। तवापि काष्ठैर्भावनेत्यापत्तिश्च। यदि चाख्यातोपात्तभावनायामेव तदन्वयः तदा लडाद्यन्तोपात्तधात्वर्थे तदन्वय इति मयापि सुवचमेव। वाजपेयेन यजत इत्यादौ सामानाधिकरण्यानुपपत्तिस्तवापि तुल्या। विधिवाक्ये एवोत्सर्गप्राप्तं धात्वर्थस्य साध्यत्वं त्यज्यते, नान्यत्रापि। यदि तदनुवादत्वादत्रापि धात्वर्थः करणम्, तर्हि ममापि प्रागुक्तरीत्या तथात्वमक्षतमिति दिक्। तस्मान्नाधिकरणानुपपत्तिर्भावनावाच्यत्वसाधिका,

नापि तस्या अवाच्यत्वे कारकान्वयानुपपत्तिः। फले एवैषामन्वयात्। नापि पचतीत्याख्यातार्थकालान्वयानुपपत्तिः। जानातीत्यादौ धात्वर्थ एवान्वयात्। क्वचित् त्वाक्षिप्तभावनायामन्वयः। पक्ववानित्यादौ भावनावाच्यत्वविरहवादिभिर्भट्टपादैरपि तथाभ्युपगमादिति। एवं च भावनाया वाच्यत्वस्यैवाभावात् क्व कृतित्वेन व्यापारत्वेन वा वाच्यत्वे विवादः, कथं वा धात्वाख्यातार्थत्वविवाद इति केचिन्मन्वते। तान्निराचष्टे, कृञ इत्यादिना। अयं भावः—व्यापारवाच्यत्वमते फलमात्रमर्थ इति फलितम्। तथा च करोतीत्यादौ यत्नप्रतीतेः स एव धात्वर्थ इति वाच्यम्। तथा च यत्नमात्रार्थकत्वाद् यती प्रयत्न इत्यादिवत् प्रागुक्तरीत्याऽकर्मकतापत्तिः, विना व्यापारान्तर्भावं तद्विभागसम्भवात्। किं चैव कर्मस्थक्रियात्वाभावेन कर्मकर्तरि यगादिकं स्यादित्याद्युक्तरीत्योह्यम्। ननूत्पत्तिरेव कृञोऽर्थोऽस्तु। तथा च कर्मस्थभावकत्वाद् यगादिकं स्यादेवेति चेत्, तथाप्युत्पद्यत इतिवदकर्मकतापत्ति दुर्वारा। उत्पत्त्यर्थभवतेर्भूयते घटः स्वयमेवेत्यस्येव क्रियते घटः स्वयमेवेत्यस्याप्यसंभवापत्तेर्दुर्वारत्वाच्च। अस्तु वा कृञर्थः कृतिमात्रमुत्पत्तिमात्रं वा। तथापि धातूनां फलमात्रार्थकत्वे सकर्मकत्वाकर्मकत्वविभागोच्छेदापत्तिः। स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापार–वाचकत्वं स्वार्थव्यापारव्यधिकरणफल वाचकत्वं वा तत्त्वमित्यस्य त्वद्रीत्यासंभवात्। नचैवमननुगमापत्त्यान्यतमत्वमेव तद्वाच्यम्, तथा च नोक्तदोष इति वाच्यम्, एकस्यैवार्थभेदेनाकर्मकत्वसकर्मकत्वयोर्दर्शनेन कदा कः सकर्मक इत्यननुगतस्यैव लक्ष्यत्वेन लक्षणाननुगमस्येष्टत्वात्। अन्यतमत्वमिति पक्षे सर्वत्र वार्थे सकर्मकत्वापत्तिरिति। अथ वा कर्मणा सहितत्वं सकर्मकत्वं तदभावापत्तेरित्यर्थः। अस्मिन् मते कर्मत्वस्य दुर्वचत्वात्। न च धात्वर्थाश्रयत्वं कर्मत्वम्। तथा सति तण्डुलं पचति घटं भावयतीत्यत्रेव घटो भवतीत्यत्रापि घटस्य कर्मत्वं दुर्वारमिति द्वितीया स्यात्। परसमवेतक्रियाजन्यधात्वर्थफलशालित्वस्यापि कुलालनिष्ठकृतिजन्योत्पत्त्याश्रयत्वेन सत्त्वात्। अथ संज्ञैव द्वितीयोत्पत्तौ प्रयोजिकेति घटो भवतीत्यत्र घटस्य कर्तृत्वेन तत्संज्ञया बाधान्न द्वितीयेति चेन्न, त्वन्मते घटस्य कर्तृत्वासम्भवात्। अनुगतकर्तृत्वस्य त्वन्मते दुर्वचत्वात्। कृत्याश्रयत्वं कारकचक्रप्रयोक्तृत्वं वा तत्त्वमिति चेत्, तर्हि घटोऽस्तीत्यत्रापि तन्न स्यात्। धात्वर्थानुकूलव्यापाराश्रयत्वं च कारकमात्रेऽतिप्रसक्तम्। एतेन स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वं सकर्मकत्वं नार्थसाधकम्। यद्धातूच्चारणे कर्माकाङ्क्षा नियता स सकर्मकोऽन्योऽकर्मक इत्येव लक्षणसम्भवात्। तस्य च केवलव्यापारवाचित्वे केवलफलवाचित्वे चासंभवादित्यपास्तम्। कर्मत्वस्य दुर्वचत्वेन

तदाकाङ्क्षावत्त्वरूपस्यापि तस्यासम्भवात्। न च द्वितीयान्तपदोपस्थाप्यत्वं तत्त्वम्, स्तोकं भवतीत्यपि दर्शनेनातिव्याप्तेः। न च कर्तृत्वकर्मत्वादिकमखण्डमेव। व्यासज्यवृत्तिकर्तृत्वदेवतात्वादेः शास्त्रेऽदर्शनादिति वाच्यम्, तस्य धात्वर्थफलाश्रयत्वव्यापकतया तत्सत्त्वेन सत्त्वात्। न च सकर्मकधात्वर्थाश्रयत्वं कर्मत्वम्, अन्योन्याश्रयेण सकर्मकत्वादेर्दुर्ग्रहत्वापत्तेः। निरसिष्यते चोक्तसकर्मकत्वं फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामित्यत्र। किं चैवं फलमात्रस्य धात्वर्थत्वे ग्रामो गमनवानिति प्रतीत्यापत्तिः। पाकानुकूलव्यापारारम्भेऽपि फलानुत्पाददशायां पाको भवतीत्यनापत्तिः। ग्रामचैत्रयोर्मिथः संयोग इतिवन्मिथो गमनमित्यापत्तिः, व्यापारविगमे फलसत्त्वे पाको विद्यत इत्यापत्तिः, पाकोऽभूदित्यनापत्तिश्चेति दिक्। मण्डनमिश्रमतानुयायिनस्तु फलमेव धात्वर्थः, व्यापारः प्रत्ययार्थः। प्रत्ययार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वं सकर्मकत्वम्। प्रत्ययार्थव्यापारसमानाधिकरणफलवाचित्वं चाकर्मकत्वम्। कर्मत्वमपि प्रत्ययार्थव्यापारव्यधिकरणधात्वर्थाश्रयत्वमेव। घटं भावयतीत्यादौ णिच्प्रत्यार्थव्यापारव्यधिकरणोत्पत्त्याश्रयत्वसत्त्वात्। न चाण्यन्तेऽप्यन्तर्भावितण्यर्थे शम्भुर्घटं भवतीत्यादौ प्रत्ययार्थसमानाधिकरणव्यापारार्थकत्वादकर्मकत्वलक्षणातिव्याप्तिरिति शङ्क्यम्, भ्वादेर्णिजर्थावाचकतया लक्षणावश्यकत्वे प्रत्ययस्यैव णिजर्थलक्षणाभ्युपगमेन सर्वनिर्वाहात्। एवं प्रत्ययार्थव्यापाराश्रयत्वमेव कर्तृत्वम्, यथा मैत्रः पचतीत्यादौ मैत्रादेर्देवदत्तेन चैत्रः पाचयतीत्यादौ णिजर्थाख्यातार्थयोराश्रयत्वादुभयोः कर्तृता। अत एव शत्रूनगमयत् स्वर्गमित्यादौ शत्रूणां कर्तृत्वात् कर्मसंज्ञा, कर्तुरेव कर्मसंज्ञाविधानात्। एवमाख्यातानां स्वार्थव्यापारान्वितकालबोधकत्वमेव। जानातीत्यादावपि ज्ञानाश्रयत्वरूपे तज्जनकमनःसंयोगरूपे वा व्यापार एव तदन्वयं न तु धात्वर्थे। एवं चैकस्यैव धातोः फलव्यापारोभयवाचकत्वे नानार्थतादोषोऽपि परास्तः। भावे विहितघञादीनामपि व्यापारवाचकत्वस्वीकारादेव न ग्रामो गमनवानित्याद्यापत्तिरपि। अत एव घञर्थभावनान्वयादोदनस्य पाक इत्यत्र कर्तृकर्मणोः कृतीति विहिता कर्मणि षष्ठी संगच्छते। एवं कर्तृकर्मकृतामपि कारकभावनोभयवाचकत्वादोदनस्य पक्तेत्याद्यपि नानुपपन्नम्। न चैवं कृतां नानार्थतापत्तौ गौरवापत्तिः, धातुभ्यः कृतामल्पतया त्वद्रीत्या बहूनां धातूनां तत्कल्पनातो लाघवाक्षतेः। नन्वेवं कृञ्जानात्यादेरकर्मकतापत्तिर्धात्वर्थयत्नज्ञानादित्यधिकरणव्यापारस्य देवदत्तादौ बाधादिति चेन्न, फलतावच्छेदकविषयतासंबन्धेन यत्नाद्यनधिकरणवृत्तित्वरूपस्य व्यधिकरणत्वस्य तदाश्रयत्वरूपे व्यापारे सत्त्वात्। यथाश्रुते सकर्मकाणामपि कालिकादिसंबन्धेन

फलसमानाधिकरणव्यापारवाचित्वादकर्मकाणां च संबन्धान्तरेण फलव्यधिकरणव्यापार–वाचित्वसत्त्वेनालग्नकतापत्तेरित्याहुः। तन्न, क्रियते घटः स्वयमेवेत्यनापत्तेः। ज्ञायते घटः स्वयमेवेत्यापत्तेर्वा। विषयतया यत्नस्येव ज्ञानेच्छयोरपि तत्र सत्त्वात्। घटनिष्ठोत्पत्तेरपि कुलालज्ञानेच्छाकृतिजन्यत्वस्याविशिष्टत्वात्। किं च पचति पक्ष्यति पक्ववानित्यादौ फूत्कारादीनां प्रतीतयेऽनेकप्रत्ययानां तत्र शक्तिर्वाच्येति शक्ततावच्छेदकानन्त्यादनेकशक्तिकल्पनागौरवापत्तिः। अस्माकं पचधातोरैक्याच्छक्त्यैक्येन लाघवम्। किं च, फूत्कारादेः प्रत्ययार्थत्वे गच्छतीत्यादावपि तत्प्रतीत्यापत्तेस्तद्बोधे पचधातुसमभिव्याहारः कारणं वाच्य इति पचेरेव शक्तिर्युक्ता। अन्यथा पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातमाचष्टे, यथा पचति व्रजतीत्युपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तमिति निरुक्तविरोधश्च। अत्राख्यातशब्दस्य धातुपरताया वक्ष्यमाणत्वात्। अपि चास्त्यादौ सत्ताद्येव व्यापारः। अवच्छेदकतारूपा व्याप्तिः फलम्। अत एव मासं भवतीत्यादौ मासादेः कर्मतेति वक्ष्यते। तथा चात्रभवद्भिः प्रत्ययानां सत्तादौ पृथक् शक्तिः कल्प्या। धातूनां च सा त्याज्येति महद्गौरवं स्यात्। ननु तवापि भवतीत्यादौ सत्तावद् व्याप्तेर्ज्ञानं कृतिरित्यादौ विषयत्वोत्पत्त्यादेश्च बोधापत्तिदुर्वारा, फलेऽपि शक्तिसत्त्वादिति चेन्न,

एकदेशे समूहे वा व्यापाराणां पचादयः।
स्वभावतः प्रवर्तन्ते तुल्यरूपं समाश्रिताः।।

इति वाक्यपदीयोक्तरीत्या निरस्तत्वात्। गवादिपदानां गोवागिन्द्रियपृथिव्याद्यनेकार्थत्वेऽपि प्रसिद्धितदभावाभ्यां शीघ्रं वागाद्यबोधगोबोधयोरिवोपपत्तेश्च। अपि च गुरुः शिष्येण पाचयतीत्यत्र गुरुव्यापारस्य प्रयोजकव्यापारत्वेन णिजर्थत्वे स्थिते तस्याख्यातार्थप्रयोज्यव्यापारं प्रति प्रकृत्यर्थत्वादप्राधान्यापत्तिः। आख्यातार्थव्यापारानन्वयिनि संख्यान्वयासंभवात् तदनभिधानेन गुरौ प्रथमानापत्तेः शिष्ये प्रथमापत्तेश्चेत्यादि स्पष्टं चैतद् विवेचयिष्यामः। अथ फलमात्रं न धात्वर्थः, किं तु व्यापारोऽपि। तथा च धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वमेव कर्तृत्वं तदर्थफलाश्रयत्वं च कर्मत्वम्। एवं च न सकर्मकत्वाकर्मकत्वविभागोच्छेदोऽपि। भावे विहितघञादीनां च धात्वर्थानुवादकत्वान्न पाको भवति, अभूदित्यनयोरनापत्तिः। स्वीकृतं च धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वम्। फलावच्छिन्नव्यापारबोधकत्वादेव धातूनां सकर्मकत्वाकर्मकत्वविभाग इति वदद्भिर्नैयायिकैरपि तथेति चेत्, तर्हि सिद्धमस्मन्मतम्। धातोर्व्यापारशक्तावेव यत्नस्याप्यनुप्रवेशेन विक्लित्त्यनुकूलयत्नप्रत्ययसिद्धेराख्यातस्य स्वातन्त्र्येण यत्ने शक्तेर्मानाभावाद् गौरवाच्च

सिद्ध्यसंभवात्। न हि पचतीत्यादौ विक्लित्त्यनुकूलव्यापारानुकूलयत्नवानिति प्रत्यय आनुभविकानाम्, येन तदनुरोधेनाख्यातस्य पृथक् शक्तिः स्यात्। न चैवं यत्नत्वरूपेण बोधो न स्यात्, धात्वर्थव्यापारे फलस्यैवावच्छेदकत्वादिति शङ्क्यम्। पचतीत्यादावधःसन्तापनफूत्कारादेर्विशिष्य बोधानुरोधेन विशिष्यैव तद्वाच्यत्वकल्पनात्। फूत्कारत्वयत्नत्वादिभिः शक्तौ धातोर्नानार्थतापत्तिरिति चेत्, किं कुर्मः ? यत्नमात्रांशत्यागेऽप्यधःसंतापनत्वफूत्कारत्वचुल्ल्युपरिधारणत्वरूपेण बोधानुरोधेनास्य दुष्परिहार्यत्वात्। नैयायिकनवीनानामाख्यातस्य फलवाचकत्वेऽपि तदादिन्यायेन नानार्थत्वपरीहारवद् वास्याप्युपपत्तेः। एवं च करोतिरपि धात्वंशस्यैव विवरणम्। अत एव पक्तेत्यादावपि कृतिबोधाय पृथक् शक्तिर्न कल्प्येत्यतिलाघवं स्यात्। न च पचति पाकं करोतीति विवरणं न स्यात्। कृत्यनुकूलकृत्यभावादिति शङ्क्यम्, तत्र पाकशब्दस्य विक्लित्तिमात्राभिप्रायकत्वात्। अत एव फलानुत्पाददशायां पाको जातो न वेति प्रश्ने भविष्यतीत्यपि प्रत्युत्तरं दृश्यते। व्यापारान्तर्भाविन प्रश्ने जायत इति दृश्यते। अत एवौदनस्य पाक इति कर्मकारकान्वयः। अन्यथा भावनाया अनुक्तावनन्वयापत्तेः। कारकाणां क्रियायामेवान्वयस्य वाजपेयाधिकरणसिद्धान्तमूलकत्वात्। न चाक्षिप्ततिङर्थान्वय इति भ्रमितव्यम्, लादेशयोगे षष्ठ्या असम्भवस्य वक्ष्यमाणत्वात्। यतते यत्नं करोतीतिवद्विवरणोपपत्तेश्च। न च फलजनकव्यापारस्यैव धात्वर्थत्वाद् यत्नस्य चेष्टादिभिरन्यथासिद्धस्य कथं धात्वर्थतेति भ्रमितव्यम्। कुलालयत्नादेर्घटादिजनकत्वानापत्त्या व्यापारेणान्यथासिद्धत्वस्य सर्वशास्त्रेषु निराकृतत्वादिति ।। 7।। वक्ष्यते चान्यदुपरिष्टादित्यादि सर्वमभिप्रेत्याह –

तस्मात् करोतिर्धातोः स्याद् व्याख्यानं न त्वसौ तिङाम्।
पक्ववान् कृतवान् पाकं किं कृतं पक्वमित्यपि ।। ८।।

तस्मादाभिप्रायकादुक्तहेतोः। धातोरित्यादि। अत्र मीमांसकाः आख्यातवाच्यैव भावना। भावनार्थककरोतिना विवरणात्। यत्तूक्तं धातोरेवैतद्विवरणमिति तन्न, विनिगमकाभावात्। अस्मन्मते व्यापारविशेष्यकबोधानुपपत्तिरेव मानम्। प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतः, तयोः प्रत्ययार्थप्राधान्यस्यान्यत्र क्लृप्तत्वात्। तदागमे हि दृश्यत इति न्यायेनाख्यातवाच्यत्वपरिच्छेदाच्च। तदुक्तम् –

प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः प्रकृतिप्रत्ययौ सदा।

प्राधान्याद् भावना तेन प्रत्ययार्थोऽवधार्यते।।

तथा क्रमवतोर्नित्यं प्रकृतिप्रत्ययांशयोः।

प्रत्ययश्रुतिवेलायां भावनात्मावगम्यते।। इति।

न चायमुत्सर्गः प्रकृतेनादरणीयः, बाधकाभावेन त्यागायोगात्। तदुक्तम्

धात्वर्थस्य प्राधान्यं न तावदिह जन्मनि।

औत्सर्गिको न च न्यायो मत्पक्षे हि निवर्त्स्यति।। इति।

अथ भावनाया आख्यातवाच्यत्वे कृत्प्रत्ययस्थले तत्प्रतीतिर्न स्यात्, वाचकाभावादिति चेन्न, धात्वर्थकारकैर्गम्यमानत्वादेव तस्यास्तत्र प्रतीतेः। अत एवोक्तम्

धात्वर्थः कारकैरेव गुणभूतोऽवगम्यते।

भावनात्मा कृदन्तेषु तस्मान्नैवाभिधीयते।।

यथैव भावनाप्रधानत्वादाख्यातेषु तत्संबन्धादेव गुणभूतकारकप्रतीतिसिद्धेर्न कर्तृकर्मणोरभिधानम्। एवं कर्त्राद्यभिधानादेव तदनुपपत्त्या भावनायाः सिद्धेरनभिधानम्। करोतिसामानाधिकरण्यमपि गम्यमानापेक्षयैव। यथा पचतिशब्दस्य देवदत्तशब्देन तथाभूतयैव च कारकसंबन्धोऽप्युपद्यत इति। न च पक्ववान् पक्तेत्यादौ कारकयोर्धातुकृदर्थयोररुणा– धिकरणन्यायेन परस्परमन्वयास्वीकारात्। प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरन्वयस्यैवाभावे क्व प्राधान्यनियमः सहार्थं ब्रूत इति वचश्चेति शङ्क्यम्, 'संबन्धमात्रमुक्तं च श्रुत्या धात्वर्थभावयोः' इति वार्त्तिकोक्तरीत्या संबन्धसामान्येनान्वयेन प्राथमिके बोधे च भावनाद्वारके विशिष्टबोधे च प्राधान्यस्योक्तत्वात्। तस्माद्धातुवाच्या भावनेति वैयाकरणमतं न साधीय इत्याहुः, तत्र बाधकमाह – न त्वित्यादिना। नासौ तिङां व्याख्यानं पक्ववानित्यादावनन्वयापत्तेरित्यर्थः। अयं भावः – प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूत इत्यस्य हि विशेष्यतया प्रकृत्यर्थप्रकारकबोधं प्रति तदुत्तरप्रत्ययजन्योपस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारणभावः फलितः। एवं च पक्ववानित्यत्र पाकः कर्मकारकं, क्तवत्वर्थः कर्तृकारकम्, तयोश्च वक्ष्यमाणरीत्यान्वयासंभवात् प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरन्वयनियमस्यैवाभावे क्व प्राधान्यबोधक उक्तो नियमः ? न च संबन्धसामान्येनान्वयः शङ्क्यः, योग्यताविरहात्। क्रियात्वमेव हि कारकान्वयितावच्छेदकमिति वक्ष्यते। तदेतदाविष्कर्तुं धात्वर्थक्तवत्वर्थयोः कर्मत्वकर्तृत्वे विवरणेन दर्शयति– कृतवान् पाकमिति। वस्तुतः प्रत्ययार्थः प्रधानमित्यत्र यः प्रधानं सः प्रत्ययार्थ एव। यः प्रत्ययार्थः स प्रधानमेवेति वा न नियमः। अजा छागी पाचिकेत्यादौ व्यभिचारात्। न हि पाचिकेत्यादौ स्त्रीत्वविशेष्यको बोधः कस्यचित्। ननु जातिव्यक्त्योरभेदस्वीकारात्

स्त्रीत्वविशेष्यकबोध इष्टापत्तिरिति चेन्न, एवं ह्याकृत्यधिकरणोच्छेदापत्तिरित्येकं द्विकमित्यादौ वक्ष्यामः। वस्तुतो विशेष्यत्वादिबोधस्य तादृशव्युत्पत्त्यनुसारित्वेन न प्रत्ययार्थत्वादौ प्रमाणता। तथाहि बोधो व्युत्पत्त्यनुसारी, न च बोधानुसारिणी व्युत्पत्तिः। तथा च तव तादृशव्युत्पत्तिसत्त्वात् तथैव बोधः, अत एव नैयायिकस्य प्रथमान्तविशेष्यक एव बोधः, अत एव लक्षणायां लक्ष्यतावच्छेदकं शक्यतावच्छेदकमेवेति स्वीकुर्वन्तः 'गङ्गायां घोषः'

जाता लता हि शैले जातु लतायां न जायते शैलः।
सम्प्रति तद्विपरीतं कनकलतायां गिरिद्वयं जातम्।।

इत्यादौ गङ्गात्वलतात्वशैलत्वादिना तीरादेर्बोधः, अत एव चमत्कारोऽपि। अन्यथा वैपरीत्यं च न स्यादित्याहुरालङ्कारिकाः। नैयायिकादयस्तु

कचतस्त्रस्यति वदनं वदनात् कुचमण्डलं त्रसति।
मध्याद् बिभेति नयनं नयनादधरः समुद्विजति।।

इति। अत्र कचत्वादिना बोधो न त्रासकर इत्यतोऽन्यदेव तद् वाच्यम्। अत एव गङ्गापदात् तीरत्वादिनैव बोध इत्याहुः। तस्माद् व्युत्पत्तिग्रह एवात्र शरणम्, न नियमः। अत एव भगवान् पाणिनिराह– 'प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात्' इति। अत्र तदशिष्यमित्यनुवर्त्य वचनमित्यत्र योज्यम्। तत्र हेतुरर्थस्येत्यादि। अन्यप्रमाणत्वाल्लोकत एव व्युत्पत्त्यनुसारेण विशेषणविशेष्यभावेन बोधोपपत्तेरित्यर्थ इति। किञ्च, यदि नियामकापेक्षा गृह्यताम्, तर्हि 'भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानि' इति निरुक्तवचनम्। इदं हि नामाख्यातोपसर्गनिपातानां चतुर्णां पदानां मध्ये नामाख्यातयोर्लक्षणत्वेन प्रवृत्तम्। अत्राख्यायते सर्वप्रधानभूतोऽर्थोऽनेनेति व्युत्पत्त्या धातुराख्यातपदेनोच्यते, नामादिप्रकृतीनामेवोद्देशात्। अग्रेऽपि तत्र नामान्याख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च न सर्वाणीति गार्ग्यो वैयाकरणानां चैक इत्युक्तत्वाच्च। न ह्याख्यातप्रत्ययजं नाम सम्भाव्यते, किं तु धातुजम्। अत एवैतत् समानार्थकं वाक्यं सर्वं नाम धातुजमाह निरुक्ते, व्याकरणे 'शकटस्य च तोकम्' इति महाभाष्ये पठितम्। तथा च धातोर्भावप्रधानबोधजनकत्वं लक्षणम्। नमन्त्याख्यातशब्दे गुणभावेन नमयन्ति वा स्वार्थं भावानां प्रतीति नामानि। तल्लक्षणं सत्त्वप्रधानानीति। एवं चाख्यातस्य भावप्रधानत्वोक्तेर्धात्वर्थो भावनेति निरुक्तविरुद्धम्। अन्यथा भावप्रधानो धातुरित्येव वाऽवक्ष्यदिति निरस्तम्। तस्मान्न प्रत्ययार्थप्राधान्यनियम इति ध्येयम्। यच्च यदागमे हीत्यादि, तत्राह– किं कृतं पक्वमिति। कृञा विवरणं प्रतीतिश्च पक्वान् पक्वमित्यादावपि इति तत्रापि भावना वाच्या स्यादिति भावः।

नन्वस्तु तिङामिव कृतामपि भावना वाच्येत्यत आह–अपीति। तथा चोभयत्रापि प्रतीतेरुभयसाधारणो धातुरेव वाचकोऽस्त्विति भावः। भवद्रीत्या प्रत्ययार्थत्वात् प्राधान्यापत्तश्चेति द्रष्टव्यम्। यदप्युक्तम्पक्ववानित्यादौ धात्वर्थकारकैरेव तदाक्षेप इति, तदपि न ; आख्यातस्थले–ऽप्याक्षेपापत्त्या तत्रापि भावनाया वाच्यत्वं न स्यात्। आक्षेपलभ्यस्य प्राधान्याभावनियमस्य निरस्तत्वात्। वैपरीत्यापत्तेश्च। कृत्यपि भावनाया एव वाच्यातापत्तेः। अथ कृदुपस्थाप्ये लिङ्गसंख्यान्वयित्वदर्शनात् कर्तुर्वाच्यत्वमावश्यकमिति चेत्, तर्हि कालान्वयाय भावनाया अपि तदावश्यकमेवेति तुल्यम्। किञ्च, एवं हि संख्यान्वयोपपत्तेराख्यातेऽपि कर्ता वाच्यः स्यात् आक्षेपलभ्ये कर्तरि संख्यान्वयो न विरुद्ध इति चेत्, तुल्यं प्रकृतेऽपीति दिक्।। ८।।

अपि च धातोर्भावनावाचकत्वसिद्धावेव कर्तृकर्मकरणादौ कृत्प्रत्ययाः सङ्गच्छन्ते, नान्यथेत्यभिप्रेत्य तदेवोदाहरन्नाह–

किं कार्यं पचनीयं चेत्यादि दृष्टं हि कृत्स्वपि।

किं च क्रियावाचकतां विना धातुत्वमेव न ।। ९।।

अयं भावः– कार्यमित्यादौ 'ऋहलोर्ण्यत्' इति कर्मणि प्रत्ययः। पचनीयमित्यादौ चानीयर्प्रत्ययः कर्मणि। एवमादिना ज्योतिष्टोमयाजीत्यादौ करणे यज इति णिनिः। पक्वमित्यादौ क्तादिश्चोक्तः। एते च क्रियायोगं विनाऽसम्भावितास्तद्वाच्यतां बोधयन्ति। विना क्रियां कारकाणामसम्भवात्। नापि कारकत्वसम्भावनाप्यन्यथा क्रियान्वयित्वस्यैव तत्त्वात्। यत्त्वाक्षेपलभ्यक्रियासंबन्धात् कारकार्थकः प्रत्ययः कारकत्वं चेति तदुक्तोत्तरम्। किं चैवं नखैर्भिन्नो नखभिन्नः, हरिणा त्रातो हरित्रात इत्यादौ 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासो न स्यात्। पुरुषो राज्ञो भार्या देवदत्तस्येत्यादिवदसामर्थ्यात्। अथाध्याहृतक्रियाद्वारा सामर्थ्यमस्त्येव। अन्यथा 'दध्योदनः गुडधाना' इत्यादावपि 'अन्नेन व्यञ्जनम्' 'भक्ष्येण मिश्रीकरणम्' इत्यनेन समासो न स्यात्। अध्याहृतोपसेकमिश्रणक्रियां विनाऽन्वयासम्भवादिति चेन्न, तत्र विध्यानर्थक्यादगत्या तथा स्वीकारेऽपि हरिकृतं जगद्, रामबाणकृतो वध इत्यादौ साक्षाद्धात्वर्थभावनान्वयेनोपपद्यमानस्याक्षेपेण परम्परासंबन्धे प्रवृत्त्यसम्भवात्। न चैकस्यां क्रियायां कर्मादिभावेनान्वयित्वमेवात्र सामर्थ्यमिति वाच्यम्, असूर्यम्पश्या इत्यादौ 'सर्वचर्मणः कृतः खखञौ' इति सूत्रे सर्वचर्मण इत्यंशेऽपि च तथात्वसत्त्वेनासमर्थसमासत्वानापत्तेः। इष्टापत्तौ कृतः सर्वो मृत्तिकयेत्यर्थे कृतः सर्वमृत्तिक इत्यापत्तेः। न चात्र समासविधायकाभावः, 'सह सुपा' इत्यस्यैव सत्त्वात्। अन्यथोक्तसूत्रेऽपि तव स न स्यादिति दिक्। अस्मन्मते च

धातूपात्तां भावनां प्रत्यन्वयादनुपपत्तिगन्धोऽपि नेति। अपिः प्रागुक्तदूषणसमुच्चयार्थः। अथवा दोषान्तरमप्यर्थः। तथाहि भावयति घटमितिवत् परमते भवति घटमित्यपि स्यात् तुल्यार्थत्वात्। दृष्टान्ते हि कर्तुः कुम्भकारस्य व्यापारं णिजाचष्टे। दार्ष्टान्तिके त्वाख्यातप्रत्ययः। तथा च भावनाकर्मत्वाद् घटस्य कर्मणि द्वितीया स्यादेव। ननु प्रयोजकव्यापारो णिजर्थः कर्तृव्यापारस्त्वाख्यातार्थ इति वैषम्यमिति घटो भवतीत्यत्र कर्तृव्यापारवत्त्वाद् घटः कर्त्तैव। तथा च कर्तृसंज्ञया बाधान्न द्वितीया, किं तु प्रथमैवेति चेन्न, त्वन्मते कारकचक्रप्रयोक्तुरेव कर्तृत्वेन घटस्यातथात्वात्। भावनायाः प्रत्ययार्थतावादिनामन्यादृशकर्तृत्वस्य दुर्वचत्वाच्च। यत्तु बाधलक्षणे क्रत्वर्थाभ्युच्चयाधिकरणे यस्यैवान्यापेक्षयाख्यातोपात्तव्यापारसमवायः, सः कर्तेत्युक्तत्वादचेतनघटादेरपि कर्तृत्वमिति तन्न—

करोतिः क्रियमाणेन न कश्चित् कर्मणा विना।
भवत्यर्थस्य कर्ता च करोतेः कर्म जायते।।
करोत्यर्थस्य यः कर्ता भवितुः स प्रयोजकः।
भविता तमपेक्ष्याथ प्रयोज्यत्वं प्रपद्यते।।
प्रयोज्यकर्तृकैकान्तव्यापारप्रतिपादकाः।
ण्यन्ता एव प्रयुज्यन्ते तत्प्रयोजककर्तृषु।।

इत्यारभ्य —

तेन भूतिषु कर्तृत्वं प्रतिपन्नस्य वस्तुनः।
प्रयोजकक्रियामाहुर्भावनां भावनाविदः।।

इति भावार्थाधिकरणे भट्टपादैराख्यातार्थभावनाया निरूपितत्वात्। घटस्य तदाश्रयत्वाभावेन कर्तृत्वासम्भवात्। किञ्च, क्वचित् प्रयोगे काष्ठादेः कर्तृत्वं क्वचिच्चाकर्तृत्वमिति व्यवस्थार्थं तस्मिन् प्रयोगे य आख्यात इत्यस्यावश्यकत्वे 'शत्रूनगमयत् स्वर्गम्' इत्यादौ स्वर्गकर्तृता प्रयोज्यकर्तुर्न स्यात्, आख्यातार्थव्यापारानाश्रयत्वात्। न चेष्टापत्तिः, तथा सति स्वर्गस्य कर्मत्वानापत्तेः। कर्तुरीप्सिततमत्वस्य कर्मत्वात्। न च प्रयोजककर्तृकर्मत्वमेव स्वर्गस्यास्ताम्, तथा सति णिजर्थकर्मत्वापत्तौ गमिकर्मतानापत्तेः। तथा च 'गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि' इति स्वर्गायेति चतुर्थ्यनापत्तेः। पाचयति देवदत्तो विष्णुमित्रेणेत्यत्र विष्णुमित्रस्य कर्तृत्वविरहेण तृतीयानापत्तेश्च। न चेयं करणतृतीयैवेति शङ्क्यम्, तथा सति देवदत्तस्याहेतुतापत्तौ णिजुत्पत्त्यसम्भवापत्तेः। तत्प्रयोजको हेतुश्चेति

कर्तृप्रयोजकस्यैव हेतुत्वात्। एवं शत्रूणामकर्तृत्वेऽप्यूह्यम्। 'ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः' इति भाष्यविरोधापत्तेश्च। अकर्तुः कर्मण एव कर्तृपदव्यावर्त्यत्वात्। न च 'कर्तुः कर्मण' इति भाष्यमसङ्गतमेव, संज्ञान्तरानाविष्टे कर्तृपदसङ्केतेनात्रापि प्रयोज्यस्य 'गतिबुद्धीति' सूत्रेण कर्मसंज्ञाविधानेन कर्तृत्वासम्भवादिति वाच्यम्, शुद्धधात्वर्थव्यापारे कर्तृत्वेऽपि प्रयोजकव्यापारे कर्मत्वात्। क्रियाभेदेन तयोरविरोधात्। किञ्च, देवदत्तः पाचक इत्यत्राख्याताभावाद् देवदत्तादेः कर्तृत्वं न स्यादित्याद्यूह्यम्। किञ्च, फलप्रकारकव्यापारविशेष्यकानुकूलत्वसंसर्गकशाब्दबोधे त्वया धात्वाख्यातयोर्धातुकृतोर्वानुपूर्वी हेतुरभ्युपेया। मया च धातोरेवानुपूर्वी तथा वाच्येति लाघवम्। न च तवापि यदाख्यातस्य व्यापारवाचकत्वभ्रमः, तदा तद्धेतुरभ्युपेयः। धातुशक्तिज्ञानस्यापि कारणत्वे कारणतारूपायां शक्तौ व्याकरणस्यैव निर्णायकत्वात्, अन्यथा घटपदस्यापि शक्तिभ्रमाद् पटबोधकत्वेन पटशक्तत्वापत्तेरिति। 'साधुत्वनिर्णायकं व्याकरणम्' इति चेत्, शक्तत्वस्यैव साधुत्वस्य व्याकरणाधिकरणे न्यायसुधायामभिधानात्। प्रत्ययस्यैवमप्यसाधुतापत्तेश्चेति ध्येयम्। धातुत्वमेव नेति। अयं भावः–धातुसंज्ञाविधायकं तावद् 'भूवादयो धातवः' इति सूत्रम्। तत्र च भूश्च वाश्चेति द्वन्द्वः। आदिशब्दयोर्व्यवस्थाप्रकारवाचिनोरेकशेषः। ततो भूवौ आदी येषामिति बहुव्रीहिः। तथा च भूप्रभृतयो वा सदृशा धातव इत्यर्थः पर्यवसितः। सादृश्यं च क्रियावाचकत्वेन। अन्यथा वाशब्दानर्थक्यं स्यात्। इत्थं च क्रियावाचकत्वे सति गणपठितत्वं धातुत्वं पर्यवसितम्। अत्र क्रियावाचित्वमात्रोक्तौ वर्जनादिरूपक्रियावाचके हिरुक् नानेत्यादावतिव्याप्तिरिति गणपठितत्वमुक्तम्।। ६।।

ननु गणपठितत्वमेव धातुत्वमास्ताम्, न तु क्रियावाचकत्वमपीति। न च वाशब्दानर्थक्यम्, 'भूवादीनां वाकारोऽयं मङ्गलार्थः प्रयुज्यते' इति वार्त्तिककारैरेव तत्प्रयोजनस्योक्तत्वादित्यत आह–

सर्वनामाव्ययादीनां यावादीनां प्रसङ्गतः।

न हि तत्पाठमात्रेण युक्तमित्याकरे स्फुटम्।। १०।।

गणपठितत्वमात्रोक्तौ सर्वनामाव्ययोपात्तस्यापि धातुत्वं स्यात्। तथा च याः पश्यसीत्यादौ 'आतो धातोः' इत्याकारलोपः स्यात्। इत्थं चोक्तास्वरसादेव मङ्गलार्थत्वं परित्यज्य 'भुवो वार्थं वदन्तीति भ्वर्था भूवादयः स्मृताः' इति पक्षान्तरं तैरेवोक्तमिति ध्येयम्। ननु लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणान्न सर्वनाम्नो ग्रहणम्, तस्य लाक्षणिकत्वात्, अत आह। वेति। अव्ययं

यो वा तत्रातिप्रसङ्गः। तथा च विकल्पार्थको वातीत्यादिप्रयोगः स्यादिति भावः। आदिना सु इत्युपसर्गस्य माङ् मा इति स्वराद्योश्च संग्रहः। न च षत्वपाठादुपसर्गव्यावृत्तिः। साध संसिद्धावित्यस्य मूर्धन्यादित्वाय षोपदेशलक्षणवत्त्वं तत्त्वमित्यन्यत्र निर्णीतत्वात्। तथा च समीचीनवर्जनाद्यर्थे सवति मिमीते मातीत्यापत्तिः, षु प्रसवे, माङ् माने, मा माने इति धातूनां सत्त्वान्निर्णयासम्भवात्। न च वेत्याद्यव्ययानां वा गतिगन्धनयोरित्यादिधातुभ्यः क्विबादिभिर्व्युत्पादनं शङ्क्यम्, गमनादिकर्तेत्याद्यर्थत्वापत्तेरर्थान्तरत्वानापत्तेश्च। कृदन्तत्वात् सिद्धौ निपातस्यानर्थकस्येति वार्तिकस्यानुक्तिसम्भवापत्तेश्चेत्यादि ध्येयम्। न च गतिगन्धनाद्यर्थनिर्देशो नियामक इति वाच्यम्, तस्याधुनिकभीमसेनादिभिर्निक्षिप्तत्वात्। भीमसेनादयो ह्यर्थं निर्दिदिशुः। पाणिनिस्तु भ्वेध इत्याद्यपाठीदिति भाष्यवार्त्तिकयोः स्पष्टम्। केचित्तु उद्दिष्टार्थविशिष्टस्य धातुत्वेऽलंक्रियते गुरुरित्यादावर्थान्तरे धातुत्वं न स्यात्, तदर्थस्यानुद्देशात्। निपातानां वाचकत्वात् सोऽर्थो निपातवाच्य इति चेन्न, उपसर्गाणां द्योतकत्वात्, तत्रानुपपत्तितादवस्थ्यात्। वस्तुतो निपातानामपि द्योतकत्वमेवेति तत्राप्यनुपपत्तिरेवेति वदन्ति। ननु प्रयोगानुसारतोऽर्थानां कल्प्यत्वे सर्वत्रोद्दिष्टोऽर्थो व्यर्थ इति चेन्न, क्रियावाचित्वबोधार्थं तदुद्देशात्। तदुक्तम् –

क्रियावाचित्वमाख्यातुमेकैकोऽर्थः प्रदर्शित।
प्रयोगतोऽनुसर्तव्या अनेकार्था हि धातवः।।

इति। कुर्दखुर्दगुर्दगुदक्रीडायामेवेत्येवकारोऽप्यत्र मानम्, अन्यथा व्यर्थत्वापत्तेः। ननु क्रियावाचकत्वे सति गणपठितत्वस्यैव धातुत्वे सौत्राणां स्तम्भ्वादीनां लौकिकानां च चुलुम्पादीनां धातुत्वं न स्यादिति चेन्न, स्तम्भ्वादिषूदित्करणेनैव ज्ञापकबलात्, तत्सिद्धेश्चुलुम्पादीनां च 'कास्यनेकाच्' इति वार्तिकवचनात् तत्सिद्धेः। वस्तुतश्चुराद्यन्ते बहुलमेतन्निदर्शनमिति पठितगणसूत्रेण सर्वेषां संग्रहः। तत्र धातुवृत्तिकारादिभिरेतत्प्रदर्शनं दिक्प्रदर्शनमात्रम्, प्रयोगानुसारेणान्येऽपि ज्ञेया इति व्याख्यातत्वात्। तस्मात् क्रियावाचको धातुरिति सिद्धम्।। १०।।

ननु क्रियावाचकत्वे सति गणपठितत्वं तत्त्वमस्तु। क्रिया च न व्यापारः, किं तु धात्वर्थ इत्यत आह –

धात्वर्थत्वं क्रियात्वं चेद् धातुत्वं च क्रियार्थता।
अन्योन्यसंश्रयः स्पष्टस्तस्मादस्तु यथाकरम्।। ११।।

धातुत्वग्रहे च धात्वर्थरूपक्रियात्वग्रहः, तद्ग्रहे च तद्वाचकत्वरूपधातुत्वग्रह इत्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः। ननु 'धात्वर्थः क्रिया' इत्यत्र प्रविष्टमन्यदेव धातुत्वं वाच्यम्। तथा च नान्योन्याश्रय इति चेन्न, मानाभावात्। तदपेक्षया यथाश्रुतस्यैव लघुत्वात्। तदेव धातुत्वमादाय लडाद्युपपत्तौ भूवादय इत्यस्य वैयर्थ्याच्चेत्याशयेनाह—तस्मादिति। व्यापारसंतानः क्रिया, तद्वाचको धातुरिति यथाकरमित्यर्थः। कश्चित्तु मीमांसको वैयाकरणं प्रति दोषमाह। धात्वर्थत्वमिति। धात्वर्थत्वं क्रियात्वं यदि ब्रूयाः, तदान्योन्याश्रयः स्पष्ट इत्यर्थः। तस्मादिति। आख्यातार्थः क्रियेत्यध्याहारः। वैयाकरणः समाधत्ते। अस्त्विति। व्यापारसंतानः क्रिया, तद्वाचको धातुरित्यर्थः। तथा च नान्योन्याश्रय इति व्याचक्षते – वस्तुतस्तु न क्रियावाचकत्वे सति गणपठितत्वं लडादिप्रयोजकम्, क्रियात्वस्यैकस्याभावेनानुगमात्। किन्तु संज्ञाविशेषः संज्ञाशब्दानां जातिवाचित्वपक्षे जातिविशेषो वा तन्नियामकः। सूत्रं च तत्परिचायकम्। तत्रोक्ताग्रिमकारिकाभिः परिचायकाव्याप्त्यतिव्याप्ती विचार्येते। तत्रापि क्रियाशब्दस्य साध्यत्वेनाभिधीयमानव्यापारे एव सांकेतिकशक्तेः स एव गृह्यते सूत्रे वाशब्दसूचनयेति सूत्रं धातोः क्रियार्थत्वसाधनायाभिहितम्। किं तूक्तयुक्तिभिः साधितार्थस्य स्वोत्प्रेक्षितत्वनिरासंसूचनायेति तत्त्वम्। एतेन भ्वाद्यन्यतमत्वमेवास्तु धातुत्वम्, न क्रियार्थत्वगर्भम्। अथ वा गणपठितत्वे सति सत्ताद्यर्थकत्वमेव भूधातोर्धातुत्वमास्ताम्। इत्थमन्यत्राप्यूह्यम्। अत एव तत्तदर्थव्यापारयोरुभयोर्धातुवाच्यत्वे धातोर्नानार्थत्वकल्पनादोषोऽपि परास्तः। अर्थस्य तत्तत्पुरस्कारेणोपादानाच्च नान्योन्याश्रयोऽपि। यद्वा सर्वफलान्यतमत्वेन धृत्वा तद्वाचकत्वे सति गणपठितत्वमेव सूत्रार्थः कल्प्यतामित्यपास्तम्। किञ्चान्यतमत्वेन सर्वेषां धातूनां ते तेऽर्था धर्त्तव्याः, अन्यथार्थान्तरे धातुत्वं न स्यात्। तथा चाव्यये वा इत्यादावतिप्रसंगः, तस्याप्युक्तरीत्या गणपठितत्वाद् कल्पार्थत्वाच्च। अन्यतममध्ये विकल्पस्यापि धृतत्वात्। कृपू सामर्थ्ये इत्यस्य विकल्पयतीति प्रयोगदर्शनाद्विकल्पार्थत्वादिति।। ११।।

नन्वेवं गणठितत्वे सति क्रियावाचकत्वस्यैव धातुत्वे भवतीत्यादौ क्रियानुपलम्भाद् भ्वादीनां धातुत्वं न स्यादित्यत्राह –

अस्त्यादावपि धर्म्यंशे भाव्येऽस्त्येव हि भावना।

अन्यत्राशेषभावात्तु सा तथा न प्रकाशते।। १२।।

अस्त्यादौ अस भुवीत्यादौ। धर्म्यंशे धर्मिभागे। भाव्ये भाव्यताविवक्षायाम्। भावनास्त्येव। अयं भावः— अस्तिभवतीत्यादौ धर्म्यंशे भावनास्त्येव, भूधातोः स्थित्युत्पत्तिरूपद्व्यर्थत्वात्। प्रमाणं

च 'धान्यानां भवने क्षेत्रे' 'तत्र जातः' 'तत्र भवः' इति भेदेन निर्देश एव '*रोहितो लोहितादासीद् धुन्धुस्तस्य सुतोऽभवत्*' इति प्रयोगश्च। अत एव घटो भवति स्वस्वरूपं लभत इति सत्कार्यवादिनां विवरणमप्युपपद्यते। इत्थं च सर्वत्र भावना निराबाधैव। किञ्च, यद्यत्र क्रिया नास्ति, कथं तर्हि भविष्यति, अभूत्, भवति, अस्तीत्यादौ कालसंबन्धः ? कालस्य क्रियात्मकत्वात्। 'वर्तमाने लट्' इत्यत्र वर्तमानक्रियावृत्तेरिति व्याख्याततत्वात्। उक्तं हि वाक्यपदीये –

क्रियाभेदाय कालस्तु संख्या सर्वस्य भेदिका।

इति।

कालानुपाति यद्रूपं तदस्तीति प्रतीयते।

इति च। तस्माद्यदि क्रियात्र नास्ति, तर्हि लडादिकमपि न स्यादिति द्रष्टव्यम्। नन्वेवं भावनाया उभयतुल्यत्वाद् घटं करोतीत्यत्रेव घटो भवत्यस्तीत्यत्रापि प्रतीयेतेत्यत्राह– **अन्यत्रेत्यादि**। अशेषभावाद् भावनाफलयोरेकनिष्ठत्वात्। सा भावना। तथा स्पष्टम्। भावनाफलयोरेकनिष्ठत्वाद्भावना स्पष्टं न प्रकाशत इत्यर्थः। अथ सर्वेषां धातूनां क्रियावाचकत्वे किं करोतीति प्रश्ने पचतीत्युत्तरस्येवास्तीत्युत्तरमपि स्यात्, तुल्यत्वादिति चेन्मैवम्, आसन्नविनाशं कञ्चिदुद्दिश्य किं करोतीति प्रश्ने अस्तीत्युत्तरस्य सर्वसंमतत्वात्। इतरत्र तु सुस्थतया निश्चिते किं करोतीति प्रश्नः पाकादिविशेषगोचर एवेत्यवधारणादस्तीति नोत्तरमिति। अथैवमपि दिगस्ति भवत्यात्मास्तीत्यादौ तेषामुत्पत्तेर्बाधितत्तया कथं भावना वाच्येति चेत्, अत्राहुः– पूर्वापरीभावापन्नानेकक्षणविनष्टस्यात्मन उत्पत्तेरत्रापि सुलभत्वान्नातिप्रसङ्गः। यद्वा, स्वस्वरूपधारणमेवास्त्यादौ फलम्, पच्यते तण्डुलः स्वयमेवेत्यादाविव, तदाश्रयतैव साध्यत्वेनाभिधीयमानो व्यापारः। तथा चात्मादिः स्वरूपधारणं करोतीत्यर्थः। तदुक्तं निरुक्ते – 'अस्तीत्युत्पन्नस्यात्मधारणमुच्यते' इति। नन्वेवमात्मानं धत्त इतिवदात्मानमस्तीत्यपि स्यादविशेषादिति चेत्, अत्र वक्ष्यामः। उक्तं च वाक्यपदीये –

आत्मानमात्मना बिभ्रदस्तीति व्यपदिश्यते।

इति। कथमन्यथा परेषां तिङामप्यत्रैव व्यभिचाराद् भावना वाच्या ? न चात्रापि भावनास्त्येव, तत्प्रतीतौ पुनः किञ्चित् प्रतिबन्धकं कल्प्यते समभिव्याहारविशेषस्य कारणत्वं वेति वाच्यम्, ममाप्येतस्य सुवचत्वात्। अत एव भावनाफलयोरेकनिष्ठत्वमत्र दोषत्वेनोक्तं मूलकृता। वस्तुतः किं चेत्याद्युक्तयुक्त्यनुरोधेनात्राप्याकाशोऽस्ति, आकाश आत्मा वासीदिति प्रयोगाद् भावनाया

वाच्यत्वमावश्यकम्। किं चास्त्यादावस्तित्वमेव व्यापारः। अवच्छेदकतारूपा व्याप्तिः फलम्। सा च मासादावस्तीति मासमास्ते, गोदोहमास्ते, क्रोशमास्ते, कुरून् स्वपितीत्यादौ मासादेर्धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वं संगच्छते। तथा च मासाद्यवच्छिन्ना स्थितिरित्यर्थः। अत एव द्वितीये भाष्ये 'प्राकृतमेवेदं कालादि कर्म, यथा 'घटं करोति' इत्याद्युक्तम्। वाक्यपदीये च

कालभावाध्वदेशानामन्तर्भूतक्रियान्तरैः।

सर्वैरकर्मकैर्योगे कर्मत्वमुपजायते।।

इति। प्रधानास्तित्वक्रियापेक्षया धात्वर्थत्वाद् व्याप्त्यादिकमन्तर्भूतं क्रियान्तरं येषां तेषां सर्वेषां योगे कालादीनां कर्मत्वं भवतीत्यर्थः। मासं पचतीत्यादिसंग्रहाय सर्वैरिति वार्त्तिके। अकर्मकैरिति कैमुतिकन्यायेन। मासमास्ते कट इत्यत्र कटस्य न व्यापनकर्मत्वमिति न ततो द्वितीयेति हेलाराजः। 'अधिशीङ्स्थासाम्' इति ज्ञापनात् 'कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणां देशश्च' इत्यस्य नियमार्थत्वाद् वा नातिप्रसङ्ग इति तत्त्वम्। न चास्यते मास इतिवत् पच्यते मास इत्यापत्तिः। अस्त्यादेः सकर्मकत्वात् पच्यादेरिव भावे लश्च न स्यादिति वाच्यम्, 'प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनादुर्द्विकर्मणाम्' इति न केचित् कालभावाध्वभिरकर्मकास्तदेवं विज्ञास्यामः क्वचिद् येऽकर्मका इति भाष्येणैव दत्तोत्तरत्वात्। उक्तं च वाक्यपदीये –

आधारत्वमिव प्राप्तास्ते पुनर्द्रव्यकर्मसु।

कालादयो भिन्नकक्ष्यं यान्ति कर्मत्वमुत्तरम्।।

अतस्तैः कर्मभिर्धातुर्युक्तो द्रव्यैरकर्मकः।

लस्य कर्मणि भावे च निमित्तत्वाय कल्प्यते।।

इति। तात्पर्यविरहाच्च केवलमस्तीत्यादौ न तद्बोधकत्वमिति ध्येयम्। गवादिपदानां वागाद्यनेकार्थत्वाविशेषेऽपि 'गौरस्ति, गां दद्यात्' इत्यादौ प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिभ्यामुत्सर्गतः शीघ्रं सास्नादिमद्व्यक्तिबोधवागाद्यबोधवत् पचत्यस्तीत्यादौ विक्लित्तिसत्तादिबोधव्याप्त्यबोधयोरुपपत्तेश्च। वस्तुतो धातुसंज्ञाविध्यनुरोधाद् धातूनां क्रियावाचकत्वावश्यकत्वेऽपि फलवाचकत्वं नावश्यकम्। अतोऽस्त्यादौ सत्तादिरेव क्रिया। अत एव 'पश्यति भवः स्वयमेव दर्शयते भवः' इत्यादौ निवृत्तप्रेषणेऽपि विषयतारूपफलस्यैव क्रियात्वं धात्वर्थत्वं चाभ्युपगतम्। 'पच्यते ओदनः स्वयमेव' इत्यादौ विक्लित्तिमात्रं धात्वर्थः, अतस्तद्रूपक्रियाश्रयत्वादोदनस्य कर्तृतेति।

एकदेशे समूहे वा व्यापाराणां पचादयः।

स्वभावतः प्रवर्तन्ते तुल्यरूपं समाश्रिता।।

इति वाक्यपदीयव्याख्यायां हेलाराजीयेऽप्युक्तम्। नन्वेवं घटं भावयति तण्डुलं पचति भवं पश्यतीत्यादावपि धातूपात्तक्रियाश्रयत्वाद् घटादेः कर्तृतापत्तौ द्वितीयानापत्तिः। कर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञाया बाधात्। न च निरवकाशत्वात् कर्मसंज्ञैव, देवदत्तः पचतीत्यादौ देवदत्ते सावकाशां कर्तृसंज्ञां बाधिष्यत इति वाच्यम्। एवं हि चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यादौ धातूपात्तफलाश्रये चैत्रेऽपि कर्मसंज्ञाद्वितीययोरापत्तेः। एवं पश्यति भव इत्यादावपीति। नापि प्रत्ययार्थजन्याविशेषणत्वविशिष्टविषयतया धातुजन्यशाब्दबोधविषयत्वमेव क्रियात्वं निर्वाच्यम्, तच्च फलोपधानं तण्डुलं पचतीत्यादौ फले नास्तीति तस्मिन् प्रयोगे फलस्याक्रियात्वेऽपि कर्मकर्तरि तदस्त्येवेति तत्र तस्य क्रियात्वं तदाश्रयत्वेनौदनभवादेः कर्तृत्वं चोपपद्यते। 'पाचयति शिष्येण गुरुः पाचकः' इत्यादौ प्रत्ययार्थविशेष्यकभावनाविशेषणकशाब्दबोधस्य धातुप्रत्ययाभ्यामुत्पत्तेरव्याप्तिवारणाय प्रत्ययार्थान्येतीति युक्तम्। एवमपि 'पश्य मृगो धावति, पश्य नृत्यति पचति भवति' इत्यादौ धात्वर्थविशेष्यकनृत्यादिभावनाविशेषणकशाब्दबोधाभ्युपगमादव्याप्त्यवारणादिति चेन्न, तद्धात्वर्थाविशेषणत्वविशिष्टविषयतया तद्धातुजन्यशाब्दबोधविषयताफलोपधानस्यैव तद्धात्वर्थभावनात्वात्। न चैवं घटं भावयतीत्यादौ भवनस्य णिजन्तधात्वर्थविशेषणत्वेऽपि भ्वर्थाविशेषणत्वाद् भ्वर्थक्रियात्वमस्त्येवेति तदाश्रयत्वात् कर्तृत्वापत्तिः, इष्टापत्तेः। अत एव 'गतिबुद्धि' इति सूत्रेण कर्तुरेव कर्मसंज्ञा विधीयते। अत एव क्रियाभेदादुभयमप्यस्तीति 'ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः' इति भाष्य उभयथापि व्यवहारः कृतः। न चैवमपि क्रियात्वस्य धातुत्वगर्भतया तस्य क्रियावाचकत्वगर्भस्यान्योन्याश्रयादग्रहप्रसङ्गः, क्रियात्वघटकधातुत्वस्य जात्यादिरूपत्वात्। भूवादिसूत्रं तु तत्परिचायकमिति प्रागेवोक्तम्। फलत्वमपि तद्धात्वर्थविशेषणत्वे सति तद्धात्वर्थत्वम्। अतः प्रयोज्यव्यापारस्याणिजन्तधात्वर्थाफलत्वेऽपि णिजन्तधात्वर्थफलत्वात् तदाश्रयस्य तत्र कर्मत्वमुपपद्यते। 'पश्य मृगो धावति' इत्यत्र धावनक्रियाया दृशिफलत्ववारणाय प्रथमं तद्धात्विति तत्पदम्। दृशिफलत्वे च तदाश्रयत्वान्मृगस्य कर्मतापत्तौ द्वितीया दुर्वारा। न च तस्य धात्वर्थभावनाश्रयतया कर्तृत्वात् तत्संज्ञया बाधान्न कर्मसंज्ञाद्वितीयेति वाच्यम्, 'पक्त्वौदनो भुज्यते देवदत्तेन' इत्यत्रेव प्रधानानुरोधेन कार्यप्रवृत्तेः, प्रधानदृश्यर्थक्रियानुरोधिकर्मसंज्ञाया दुर्वारत्वात्। किं च, स्वकारकविशिष्टा क्रिया दृशिकर्म। तथा च

धावनकर्तृत्वानन्तरं दृशिकर्मत्वसम्पत्तेर्येन नाप्राप्तिन्यायरीत्या पश्चात् प्रवृत्तं कर्मत्वं कर्तृत्वबाधेनैव प्रवर्तेतेति न बाध्यत्वं युज्यते। अत एव 'घटं भावयति' इत्यादौ प्रधानानुरोधात् कर्मत्वं सिद्ध्यत्येवेति गतिबुद्धिसूत्रं नियमार्थम्, तेन 'पाचयति गुरुः शिष्येण' इत्यत्र न कर्मत्वमिति सर्वं सम्प्रतिपन्नम्। एवं च 'पच्यते ओदनः स्यमेव, घटो भवति' इत्यादौ व्यापार आश्रयत्वादिकं प्रकल्प्य फलव्यापारोभयार्थत्वकल्पनं तत्र तत्रोक्तमनादेयम्। भावयतीत्यादौ भवनानुकूलप्रेरणाप्रतीतिवद्भवनाश्रयत्वानुकूलव्यापारवानिति प्रतीतेरनुभवविरहाच्च कर्तृव्यापारानुकूलव्यापारस्यैव णिजर्थत्वात्। एवं च धात्वर्थः सर्वोऽपि प्रयोगविवक्षाभेदेन भावना भवतीति का पुनर्धात्वर्थातिरेकिणी भावनेति मीमांसकैरेतन्मतं शङ्कितं भावार्थाधिकरणे। तथा चैतन्मते केवलव्यापारवाचकत्वमकर्मकत्वं फलव्यापारोभयवाचकत्वं सकर्मकत्वं द्रष्टव्यम्। अत एव जीवत्यादेरकर्मकत्वं सूपपन्नम्। जीव प्राणधारणे नृती गात्रविक्षेपे स्रंसु ध्वंसु अधःपतने इत्याद्यनुशासनेनैतादृशानां प्राणादिविशिष्टधारकसंयोगगात्रविशिष्टविक्षेपादिक्रियामात्रवाचकत्वेनोभयवाचकत्वाभावाद् विशिष्टस्यैव क्रियात्वात्। अत एवात्र न प्राणगात्रयोः कर्मत्वम्। दधत्यादेस्तु धारणक्रियासंयोगाद्युभयवाचकत्वात् 'पात्रं धत्ते, प्राणान् धत्ते' इत्यादिसर्वप्रयोगाः सकर्मकत्वं चोपपन्नमेव। पत गतौ पत्लृ गतावित्येतयोश्च गम्लृ गतावितिवत् संयोगक्रियोभयसक्तत्वात्। तद्वदेव सकर्मकत्वम्। अत एवोर्ध्वं पतति अधः पतति इतस्ततः पततीत्यादयो गच्छतीतिवत् प्रयोगाः। 'द्वितीयाश्रितातीत' इति सूत्रे नरकपतित इति वृत्तिकारोदाहरणं चोपपद्यते। अस्तीत्युत्पन्नस्यात्मधारणमुच्यत इति निरुक्तकारोक्त्या अस्तेरप्यात्मविशिष्टधारणवाचकत्वे च जीवत्यादिवदेवाकर्मकत्वं द्रष्टव्यम्। आत्मविशिष्टधारणादिकमेव व्यापारः। तदेवादाय भूवादय इति लक्षणसङ्गतिः। अस्तु वा तदतिरिक्ततत्फलसमानाधिकरणव्यापारवाचकत्वमत्यादेः। न चैवं तत्प्रतीत्यापत्तिः, बाधानवतारदशायामिष्टत्वात्। तदवतारे तेनैव प्रतिबन्धाद् न तथेति न काप्यनुपपत्तिरिति साम्प्रदायिकाः। स्वतन्त्रास्त्वस्तु तत्र बाधनिश्चयः, तथापि प्रत्ययो नानुपपन्नः। अत्यन्तासत्यपि शब्दाद् बोधे बाधकाभावात्। तथा च भगवान् पतञ्जलिः– 'शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः' इति, तदुक्तं विवरणेऽध्यासलक्षणशेषे–'नाप्यध्यस्तमसदेव, तथात्वे प्रतिभासायोगादिति टीकाप्रतीकमादाय प्रत्यक्षप्रतिभासो न स्यादित्यर्थः। प्रतिभासमात्रनिराकरणे शून्यं न भासत इति वाक्यस्यावबोधकत्वप्रसङ्गात्' इति। तथा खण्डनकारोऽप्याह – अत्यन्तासत्यपि ह्यर्थे ज्ञानं शब्दः करोति हि। अत एव

शशशृङ्गादिशब्दाद् बाधितोऽपि संसर्गो भासत एवेत्यर्थप्रतीतिजनकत्वरूपार्थवत्त्वात्। प्रातिपदिकत्वसिद्धेः समासग्रहणं नियमार्थमित्यत्र नानुपपत्तिः। इत्थं च क्रियावाचकत्वं तद्बोधकत्वमात्रम्। वक्ष्यते च बोधकत्वमेव शक्तिरपि। यत्तु 'वह्निना सिञ्चेत' इत्यत्र बोधादर्शनादयोग्यतानिश्चयः शाब्दबोधे प्रतिबन्धकः। स च प्रकृतेऽस्त्येवेति न बोध इति नैयायिकमीमांसकादिभिः परिशीलितः पन्थाः। एकपदार्थसंसर्गेऽपरपदार्थनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभावादिनानायोग्यताज्ञानं न शाब्दबोधे स्वातन्त्र्येण कारणम्। न वा स्वातन्त्र्येण शाब्दबोध एवैतादृशयोग्यताविरहरूपायोग्यत्वनिश्चयः प्रतिबन्धकः, किं त्वनुमित्यादिसाधारण्येनैव क्लृप्तप्रतिबन्धकीभूतबाधज्ञानादेव न वह्निनेत्यादौ बोधः। न चैवं शाब्दप्रमायां गुणत्वानुरोधेन योग्यता प्रमाकरणं कल्प्यम्। अतो यद्विशेषयोरिति न्यायेन शाब्दबोधसामान्य एव योग्यताज्ञानं कारणमिति वाच्यम्, संशयत्वादिवन्नीलघटत्वादिवच्चार्थसमाजसिद्धतया प्रमात्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वात्। एवं च प्रकृतेऽपि बाधज्ञानसत्त्वान्न बोधः। यत्तु घटो न घट इत्यत्रपि बोधापत्त्या योग्यताज्ञानं कारणम्, तत्र बाधस्य प्रतिबन्धकत्वासम्भवात्। घटत्वधर्मितावच्छेदकघटभेदज्ञानस्य प्रतिबध्यस्यानाहार्यस्याप्रसिद्धेरिति। तत्तुच्छम्, तादृशोपनीतभानस्यानाहार्यस्य तवापि दुर्वारत्वात् तादृशज्ञाने इच्छाविशेषस्यैव हेतुत्वात्। किं चैवं योग्यतायाः सर्वत्रैक्यासम्भवाद्विशिष्य हेतुहेतुमद्भावावश्यकत्वे प्रकृते तादृशशाब्दबोधाप्रसिद्ध्या हेतुत्वकल्पनाया असम्भवात्। अन्यत्र कल्पनायां मानाभावाच्चेति। किं चात्यन्तासतेन्द्रियसन्निकर्षाभावेन प्रत्यक्षासंभवाद् व्याप्तिज्ञानासंभवेनानुमित्याद्यभावात् तत्र शक्तिग्रहस्यैवासम्भवान्न बोध इत्यपरे वदन्ति। तच्चिन्त्यम्। बाधनिश्चयादेः सत्त्वेऽपि

अस्य क्षोणिपतेः परार्धपरया लक्षीकृताः संख्यया
प्रज्ञाचक्षुरवेक्ष्यमाणतिमिरप्रख्याः किलाकीर्तयः।
गीयन्ते स्वरमष्टमं कलयता जातेन बन्ध्योदरान्
मूकानां प्रकरेण कूर्मरमणी दुग्धो दधे रोधसी॥ इत्यादेः।
एष वन्ध्यासुतो याति खपुष्पकृतशेखरः।
मृगतृष्णाम्भसि स्नातः शशशृङ्गधनुर्धरः॥

इत्यादितश्च बोधदर्शनेनास्य प्रतिबन्धकत्वात्। न चात्र न शाब्दबोधः, किं तु पदार्थोपस्थितिमात्रमिति शङ्क्यम्, अन्यत्रापि तथात्वापत्तेः। शब्दप्रामाण्योच्छेदप्रसङ्गात्।

अन्यथा चमत्कारानापत्तेश्च। न च प्रवृत्तिं विशिष्टज्ञानस्य हेतुत्वानुरोधाच्छब्दविशिष्टज्ञानसिद्धिः। दुःखद्वेषेच्छासुखादावपि तद्रीत्या तद्धेतुत्वेन मिथ्याभिशापगालिदानरूपकादिकाव्यजदुःखाद्यनुरोधेन सत्यपि बाधे तत्सिद्धेर्दुर्वारत्वात्। न चैवं 'वह्निना सिञ्चेत' इत्यत्र बाधे प्रवृत्तिरपि स्यादिति शङ्क्यम्, प्राक्तनबाधेनाप्रामाण्यशङ्काया एव जायमानज्ञाने जननात् तच्छून्यज्ञानस्य प्रवृत्तावुपयोगिनोऽसत्त्वेनासम्भवात्। एवं शक्तिग्रहोऽपि न शाब्दबोधविषयीभूतपदार्थमात्रेऽपेक्षितः, किं तु क्वचिच्छक्यतावच्छेदेकावच्छिन्ने। स च प्रकृते घटोऽस्तीत्यादौ वृत्त एव, शशशृङ्गादिपदे तु पदप्रकारकबोध एव। तत्र चेदं पदं क्वचिच्छक्तं साधुपदत्वादित्याकारो दशरथादिपदेष्विव तद्ग्रहो हेतुः। स च शक्यानुपस्थितावपि भवतीति व्युत्पादयिष्याम इति न द्वितीयोऽपीत्याहुः।।१२।।

ननु भावनायाः फलनियतत्वात् फलवतः कर्मत्वाद्धातोस्तद्वाचकत्वे सर्वे सकर्मकाः स्युः, तत्राह–

फलव्यपारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः।

धातुस्तयोर्धर्मिभेदे सकर्मक उदाहृतः।। १३।।

एकनिष्ठतायामेकमात्रनिष्ठतायां भिन्नाधिकरणावृत्तितायामिति यावत्। तेन गम्यादौ नातिव्याप्तिः। अकर्मको यथा भ्वादिः। धातुरित्यन्तेनान्वयः। तयोरित्यादि। यत्रानयोर्भिन्ननिष्ठतेत्यर्थः। यथा पच्यादिः। इत्थं चाकर्मके क्रियासत्त्वेऽपि तयोरेकनिष्ठत्वान्न सकर्मकत्वमिति भावः। अत्रेदमवधेयम्– एवं हि जीवतिनृत्यत्यादेः सकर्मकत्वापत्तिः। प्राणधारणगात्रविक्षेपादिरूपफलस्य व्यापारव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वं सकर्मकत्वं वाच्यम्। अविवक्षितकर्मणामलक्ष्यत्वे चाविवक्षाविरहविशिष्टेत्यपि निवेशनीयम्। एवं चास्तेरात्मधारणरूपफलवाचकत्वे निरुक्तकारोक्तेऽप्यात्मांशस्य धात्वर्थत्वान्न सकर्मकत्वम्। दधातेस्तु धारणमात्रमर्थः, न तु तदाश्रयोऽपीति सकर्मकत्वं संगच्छते। एवं स्रंसु ध्वंसु अधःपतन इत्यादेरप्यधोदेशरूपफलाश्रयवाचकत्वादकर्मकत्वम्। पत्लृ गतावित्यादेर्गम्यादिवत् संयोगमात्रार्थत्वात् सकर्मकत्वान्नरकपतित इत्यादिद्वितीयासमासोपपत्तिः। तदुक्तं वाक्यपदीये–

अन्तर्भावाच्च तेनासौ कर्मणा न सकर्मकः।

इति। तेन आत्मानमात्मनेति पूर्वार्धेनोक्तकर्मणासावस्तिः सकर्मको न, अन्तर्भावादस्त्यर्थेन क्रोडीकृतत्वादित्यर्थः। अथैवं जानातीच्छत्यादेः सकर्मकत्वं न स्यात्, धात्वर्थज्ञानजन्यफलस्य घटादावसत्त्वात्। आत्मानं जानातीत्यादौ फलव्यापारयोरेकनिष्ठत्वाच्चेति चेत्, सत्यम्।

ज्ञानजन्यफलस्य घटादौ कारकार्थनिरूपणे वक्ष्यमाणत्वात्। आत्मानं जानातीत्यादौ चात्मभेदः कल्प्यते। एकः शरीरावच्छिन्नोऽपरस्त्वन्तःकारणावच्छिन्नः। तत्रान्तःकरणावच्छिनः कर्ता चेच्छरीरावच्छिनः कर्म। तथा च फलव्यापारयोर्भिन्ननिष्ठत्वाक्षतेः सकर्मकत्वं नासिद्धम्। एवम् 'आत्मानमात्मना हन्ति सृजत्यात्मानमात्मना' इत्यत्रापि शरीरात्मभेदसत्त्वाल्लक्षणं द्रष्टव्यम्। उक्तं च 'कर्मवत् कर्मणा' इति सूत्रे भाष्ये। द्वावात्मानौ शरीरात्मान्तरात्मा च। शरीरात्मा तत्कर्म करोति, येनान्तरात्मा सुखदुःखे अनुभवति। अन्तरात्मा तत्कर्म करोति, येन शरीरात्मा सुखदुःखे अनुभवतीति। मीमांसकास्तूक्तातिप्रसङ्गभियैव प्रकारान्तरेणाकर्मकत्वसकर्मकत्वविभागं वदन्ति। तथा च भावार्थाधिकरणे भट्टैरुक्तम्—

साक्षादव्यभिचारेण धात्वर्थो यत्र कर्मभाक्।

सकर्मकः स धातुः स्यात् पारम्पर्ये त्वकर्मकः।।

आसनशयनादौ हि आनन्तर्येण नियमेन कर्मविशेषो न निरूप्यत इत्यकर्मकत्वम्, पचिगम्यादीनां तु विक्लिद्यत्संयुज्यमानसाक्षात् सबन्धिकर्माव्यभिचारात् सकर्मकत्वम्, न तु भावनाविशेषणत्वेन कश्चिद्विशेष इति। तच्चिन्त्यम्। भवति घटमित्याद्यापत्तेः। न चात्र कर्म न निरूप्यत इत्यकर्मकत्वम्, कर्मनिरूपणस्यैवापाद्यत्वात्। अन्योन्याश्रयापाताच्च। कर्मनिरूपणे हि सकर्मकत्वम्, सकर्मकत्वे च कर्मनिरूपणमिति। न च तवाप्येतादृशस्थले फलव्यापारयोर्भिन्ननिष्ठतैव किं न स्यादिति वाच्यम्, तथैव वस्तुनः स्वभावात्। निरूपणं तु प्रयोगः। स चापादयितुं शक्य एवेति। नन्वत्र निरूपणमाकाङ्क्षा। तथा च यद्धातूच्चारणे कर्माकाङ्क्षा नियता स सकर्मकः। सा च समानार्थकेष्वपि धातुविशेषोपस्थापननिबन्धना यत्रास्ति, स सकर्मकः, यत्र नास्ति सोऽकर्मकः। एवं च कृञोऽपि यतेरिव यत्नमात्रार्थकत्वेऽपि नानुपपत्तिः कर्मत्वादिपदोपस्थाप्यकर्मत्वस्य क्रियाकाङ्क्षत्वाभावेऽपि द्वितीयोपस्थाप्यस्य तत्साकाङ्क्षत्ववत् कृञुपस्थाप्यस्य यत्नस्य कर्माकाङ्क्षत्वोपपत्तेः। एवं च सकर्मकत्वानुरोधेन कृञ उत्पत्तिवाचकत्वव्यवस्थापनमप्ययुक्तम्। अविवक्षितकर्मणां सकर्मकत्वस्य वारणीयत्वे चाविवक्षाभाववैशिष्ट्यमपि लक्षणे निवेश्यताम्। एवमेकस्यैवार्थभेदेनाकर्मकत्वसकर्मकत्वमपि नानुपपन्नम्। यदर्थेऽविवक्षाविरहविशिष्टकर्माकाङ्क्षाजनकत्वं यस्य स तत्रार्थे सकर्मक इत्यननुगतस्यैव त्वद्रीत्या लक्षणत्वसम्भवादिति चेन्न, गच्छतिपततीत्यादिषु कर्माकाङ्क्षाविरहेणाव्याप्तेः। अत्रत्यकुत्र किमित्याकाङ्क्षायाः यतते भवतीत्यादिषु कुत्र किमित्याकाङ्क्षातुल्यत्वात्। 'द्वितीया श्रितातीतपतित' इति सूत्रे पतितशब्दस्य

कर्मद्वितीयासमासविधानेन पत्तेः सकर्मकत्वनिर्णयात्। कृञ उत्पत्त्यर्थकतायाः प्रागेव निर्णीतत्वाच्चेति दिक्।। १३।।

ननु क्रियाया धातुवाच्यत्वे पाक इत्यादिघञन्तस्थले तत्प्रतीतिः स्यात्। वाचकस्य धातोराख्यात इवात्रापि तुल्यत्वात्। न चेष्टापत्तिः, सत्त्वरूपाया एव प्रतीतेः। 'कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते' इति भाष्यवचनविरोधापत्तेश्च। तस्मान्नासत्त्वरूपा क्रिया धातुवाच्येत्यत आह–

आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधनवर्तिता।

प्रकल्पिता यथा शास्त्रे स घञादिष्वपि क्रमः।। १४।।

आख्यातशब्दे 'पश्य मृगो धावति' इत्यादौ मृगो धावति पश्येति साध्यसाधनरूपतेत्यनुपदमेव वाक्यपदीयेऽभिधानात्। भागाभ्यां तिङन्ताभ्याम्। प्रकृतिप्रत्ययभागाभ्यामिति त्वपव्याख्यानम्। पचतीत्यत्रापि भागद्वयसत्त्वेन सिद्धावस्थक्रियाप्रतीत्यापत्तेः। साध्यसाधनवर्तिता यथाक्रमं पश्यभागेन साध्यवर्तिता, धावतिभागेन साधनवर्तिता यथा शास्त्रे प्रकल्पिता। अयमर्थः– पश्येत्यत्र क्रियायाः साध्यत्वम्, स्वस्मिन् कारकाणामन्वयः, स्वस्य वा कारकत्वेनान्यान्वयित्वाभावः। धावतीत्यस्याः साधनत्वं तु कारकत्वेनान्यस्मिन् स्वस्यान्वयः। इत्थं च पचति भवतीत्यत्राप्येककर्तृका वर्तमाना या पचिक्रिया एकतत्कर्तृका वर्तमाना भवनक्रियेति बोधात् तत्राप्यूह्यम्। एवं च 'पश्य मृगो धावति' इत्यादावेकमृगाभिन्नाश्रयिका या वर्तमाना धावनक्रिया तद्विषयकं यदिष्टसाधनीभूतं दर्शनं तदनुकूला भावनेति बोधः। अथाख्यातान्तवाच्यस्य भावस्यासत्त्वावस्थापन्नतेति सिद्धान्तः। तत् कथं कर्मीभूता आख्यातस्थलेऽर्थः। उक्तं हि वाक्यपदीये –

'असत्त्वभूतो भावश्च तिङ्पदैरभिधीयते।'

इति चेन्नैवम्, करणत्वादिनान्यानन्वयित्वं लिङ्गानन्वयित्वं वा तदिति भावात्। एतदन्यादृशत्वं द्रव्यत्वमित्याहुः। तत्त्वं पुनरनुपदं वक्ष्यामः। पश्य मृगो धावतीत्यादौ वाक्यार्थभूतापि क्रिया क्रियान्तरं प्रति कर्तृत्वकर्मत्वाभ्यां स्वाभाव्यादन्वेतीति हि निर्णीतं सरूपसूत्रे सार्वधातुके यगिति सूत्रे च भाष्यादौ घञादिषु पाक इत्यादौ। अत्र भागाभ्यां प्रकृतिप्रत्ययभागाभ्याम्। तत्र प्रकृत्या सत्त्वरूपाया एवोपस्थितिः। न चात्र मानाभावः, ओदनस्य पाक इत्यादिकर्तृकर्मप्रत्ययानां मानत्वात्। अन्यथा विना क्रियां कारकाणामनन्वयेन तद्वाचकप्रत्ययासम्भवात्। न चाध्याहृततिङन्तार्थक्रियायामेव कारकान्वयः, 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कृद्योगषष्ठ्यभावापत्तेः। 'न

लोकाव्ययनिष्ठा खलर्थतृणाम्' इति निषेधेनाध्याहृतक्रियान्वये षष्ठ्यसम्भवाच्च। ओदनपाक इत्यादिषष्ठीसमासानापत्तेश्च। कृद्योगा च षष्ठी समस्यत इति वाक्यविहितस्यापि षष्ठ्यसंभवात् षष्ठ्यन्तस्य उत्तरपदार्थेनानन्वये भार्या राज्ञः पुत्रो देवदत्तस्येत्यादाविवासामर्थ्याच्चासम्भवात्। 'समर्थः पदविधिः' इति परिभाषणात्। विधेर्वस्त्रकृतिरित्यादौ सावकाशत्वेनानर्थक्यस्याप्यभावात्। न चौदनस्य पाक इत्यादि शेषषष्ठ्यैव भवेत्। समासोऽपि तयैवास्त्विति वाच्यम्, 'नलपाकः शुण्ठीपाकः' इत्यादिषु कर्तृत्वादिप्रकारकबोधानुभवानापत्तेः। आश्चर्यं गवां दोहोऽगोपेनेत्यादेरसिद्ध्यापत्तेश्च। उभयप्राप्तौ कर्मणीत्यस्य कर्तृकर्मणोः कृतीति प्राप्तनियमार्थत्वात्। अनन्तरस्येति न्यायात्। उभयपदलिङ्गाच्च। शेषषष्ठ्याः सर्वत्राविशेषात्। किं च, शेषषष्ठ्यैव निर्वाहाभ्युपगमे कर्तृकर्मणोः कृतीति विधिवैयर्थ्यं स्यात्। 'गतिकारकोपपदात् कृत्' इत्यादिविहितस्वरलाभार्थं तदारम्भ इति चेत्, तर्ह्योदनस्य पाक इत्यादावपि स्वरार्थं कारकषष्ठ्यभ्युपगमो दुर्वारः। एवं रीत्या काष्ठैः पाक इत्यत्रापीष्टापत्तिरेव। एवं चोक्तपूर्वपक्षे इष्टापत्तिरिति भावः। अनया च रीत्या फलमप्यसत्त्वावस्थापन्नमेवोच्यते धातुना। अन्यथा शोभनं पचति, स्तोकं पचतीतिवच्छोभनं पाक इत्यनापत्तेः। धात्वर्थे साध्यत्वेनोपस्थिते सामानाधिकरण्येनान्वय एव नियमतस्तत्र द्वितीया स्यात्, नान्यथा। नन्वेवं द्वितीयां बाधित्वा कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठी स्यादिति चेत्, न ह्यत्र कर्मणि द्वितीया, किं तु विशेषणविभक्तिवदभेदार्था साधुत्वमात्रार्था वा। तत्र स्तोकं पचतीत्यादौ क्लृप्तत्वादन्यस्यानभिधानाच्च द्वितीयैव कल्प्यते। अत एव स्तोकार्थो विना भावनां फल एवान्वेति, कारकत्वे तदसम्भवात्। भवतु वा कर्मत्वमर्थः। अस्तु च षष्ठी। अत एव यत्र करणतया धात्वर्थान्वयस्तत्र सामानाधिकरण्येनान्वये तृतीयैव ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यादौ। इयान् वरं भेदः– फलांशे साध्यत्वमसत्त्वं च लिङ्गानन्वयित्वमात्रम्, क्रियायां तु करणत्वादिनानन्वयित्वमपीति दिक्।। १४।। एतदेव स्पष्टयति –

साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना।

सिद्धभावस्तु यस्तस्याः स घञादिनिबन्धनः।। १५।।

तत्र घञाद्यन्ते। अत्र प्रतीयते इति शेषः। बोधकमाह– धातुरूपेति। क्रियेति फलव्यापारोभयसाधारण्येन साध्यत्वान्वयाय साधारणशब्देन निर्देशः। तान्त्रिकैरनेनोभयोर्व्यवह्रियमाणत्वात्। सिद्धभावस्त्विति। न च घञादिभिर्व्यापारफलयोः सिद्धत्वेन बोधने मानाभावः, पाकपदात् तथा प्रतीतेरेव मानत्वात्। अन्यथा फलानुत्पाददशायां

व्यापाराभिप्रायेण पाको भवति नष्टो वेत्यादि क्रियान्तराकाङ्क्षानापत्तेः। स्तोकः पाक इत्यनापत्तेश्च। तस्माद्धात्वर्थफलान्वये स्तोकादिशब्देभ्यो द्वितीया नपुंसकलिङ्गता च। धात्वर्थभावनायामन्वये ज्योतिष्टोमेन भक्तिपूर्वं यजेतेतिवत् प्रथमासम्भवेऽपि नपुंसकलिङ्गमात्रम्। 'सामान्ये नपुंसकम्' इत्यत्र दुर्वारत्वात्। घञर्थान्वये तु प्रथमा पुल्लिङ्गता चेति तद्विभागाया शक्त्यन्तरमावश्यकमिति भावः। उक्तं च वाक्यपदीये—

क्रियायाः सिद्धतावस्था साध्यावस्था च कीर्तिता।

सिद्धतां द्रव्यमिच्छन्ति तत्रैवेच्छन्ति घञ्विधिम्।।

इति। एतेन संख्यावर्तमानत्वाद्यबोधकानां घञादीनां प्रयोगसाधुतामात्रमिति नैयायिकनवीनोक्तमपास्तम्। स्तोकः पाक इति सिद्धये तस्यापि शक्तिकल्पनावश्यकत्वात्। यच्च पाक इत्यादि घञन्तशक्त्योपस्थितेऽन्वये स्तोकः पाक इति, तन्न, समुदायशक्तावुभयोरानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्वापत्तौ गौरवात्। लाघवादनुशासनाच्चास्मदुक्तस्यैव युक्तत्वाच्चेति। ननु साध्यत्वं लिङ्गाद्यनन्वयित्वं तदन्वयित्वं सिद्धत्वम्। तत् त्वदुक्तरीत्यैकस्यां विरुद्धं कथं धातुघञ्स्थले भवेदिति चेत्, न ब्रूमस्तस्यां लिङ्गाद्यनन्वयम्। किं तु धातूपस्थाप्यायां तदन्वयो न घञाद्युपस्थाप्ये तु स इति। अत एव भावनाशब्दोपस्थाप्ये तदन्वयः सर्वसिद्धः। अत एव भट्टपादैरुक्तम्—

यादृशी भावनाख्याते धात्वर्थश्चापि तादृशः।

नासौ तेनैव रूपेण कथ्यतेऽन्यैः पदैः क्वचित्।।

इति। वस्तुतस्तु साध्यत्वं च लिङ्गाद्यनन्वयित्वमत्र संमतम्। साध्यत्वेन क्रिया, तत्रेत्यादौ तृतीयया प्रतीयमानत्वप्रदर्शनात्।

'यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते।'

इति वाक्यपदीये 'यादृशी भावना' इति भट्टकारिकायां वाच्यत्वेन प्रदर्शनाच्च। नहि लिङ्गाद्यनन्वयित्वं वाच्यं प्रतीयते वा, किं तु तदन्वयहेत्वभावादार्थिकम्। यच्च भाष्ये क्रियया क्रियासमवायं न गच्छतीत्यादिना क्रियान्तरसाधनत्वेनानन्वयित्वं साध्यत्वमुक्तम्। साधनत्वं नेत्युपादानात् पक्त्वा गच्छतीत्यादौ सामानाधिकरण्योत्तरकालादिसंबन्धेनान्वयेऽपि न क्षतिरिति तन्न, 'कृष्णं नमेच्चेत् सुखं यायात्' इत्यादिहेतुहेतुमतोर्लिङि 'भुक्त्वा तृप्यति मानिनी नत्वा मण्डयति स्तुत्वा मादयति' इत्यादौ च भोजनादिजन्यतृप्तिबोधाच्च क्रिययोः साध्यसाधनभावेनान्वयादव्याप्तेः। पश्य मृगो धावति, पचति भवतीत्यादौ

कर्तृत्वकर्मत्वेनाप्यन्वयाच्च। असाधनस्य कारकत्वानुपपत्तेः। यत्तु 'घटो भवति, घटं करोति' इत्यादावसिद्धस्यापि कर्तृत्वकर्मत्वदर्शनादसतः साधनत्वस्य चासम्भवान्मुख्यं साधनत्वं करणादेरेवासिद्धस्य करणत्वाद्यदर्शनात्। कर्तृकर्मणोस्तु क्वचिन्मुख्यम्, क्वचिद् बुद्धिपरिकल्पितसिद्धत्वमादाय गौणं साधनत्वम्। तथा च भाष्ये कारकान्तर्गतमुख्यसाधनत्वपरिग्रहात् करणादिकारकत्वेनानन्वयित्वं विवक्षितमिति नोक्तदोषावकाशः। न हि परकीयपाकक्रियाचातुर्यं दृष्ट्वा मत्सरिणः पाकेन वैरं कृतम्, पाकाय कालो नीत इत्यादिप्रयोगवत् पचति वैरं कृतमित्यादि प्रयुञ्जन्तीति कैयटे ध्वनितम्। तदपि भाष्योक्तलिङ्गानन्वयित्वपक्षवदुक्तवाक्यपदीयाद्युक्तवाच्यत्वप्रतीयमानत्वयोः पन्थानं नावतरति। एतेन भाष्ये अन्वय अकाङ्क्षारूपो विवक्षितः। सोऽपि शब्दान्तरसमभिव्याहारभावप्रयुक्तः। तथा च शब्दान्तरसमभिव्याहाराभावे सत्यपि स्वसाध्यक्रियान्तराकाङ्क्षोत्थापकज्ञानविषयत्वं सिद्धत्वम्। तादृशाकाङ्क्षानुत्थापकज्ञानविषयत्वं साध्यत्वम्। भवति च पाक इत्यादिश्रवणे धात्वर्थघञर्थक्रिययोरभेदान्वये सत्यपि कर्तव्यो वा नाशनीयो वा तिष्ठति वा जायते वा नश्यति चेत्यादि पाकसाध्यक्रियान्तराकाङ्क्षा, न तु पचतीत्यादौ पचति भवतीत्यादौ च भवति क्रियायाः कर्त्रपेक्षत्वाद्योग्यतावशादन्यतराकाङ्क्षयैवान्वयबोधः। 'यः कृष्णं नमेत्' इत्यादौ तु यच्छब्दचेच्छब्दादिसमभिव्याहारप्रयुक्तमेवाकाङ्क्षोत्थानम्। अन्यथा 'कृष्णं नमेत्' इत्यत्रापि स्यात्। एवं भुक्त्वेत्यत्रापि किमित्यादि क्रियान्तराकाङ्क्षा धातुसंबन्धार्थकक्त्वादिप्रयोगप्रयुक्ता, न तु धातूपस्थापननिबन्धना, पचतीत्यात्राप्यापत्तेः। न चैवं घञादिसमभिव्याहारप्रयुक्ता धात्वर्थस्यैव पाक इत्यत्राप्याकाङ्क्षा स्यादिति वाच्यम्, घञादेः स्वातन्त्र्येण भावनावाचकताया व्यवस्थापितत्वेन स्वार्थान्वयाकाङ्क्षयैवोपपत्तौ तथा कल्पने गौरवप्रसङ्गात्। क्त्वादीनां तु न तद्वाचकत्वे मानमस्तीति वक्ष्याम इत्यपास्तम्। अस्यापि लक्षणमात्रत्वेऽपि वाच्यत्वप्रतीयमानत्वयोरभावात्। किं च, धातूपस्थाप्यभावनायाः करणत्वादिना नान्वयः, क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकता वा कुत इति विभाव्यताम्। धातूपस्थापननिबन्धन एवेति चेन्न, साध्यत्वेनाभिधानविलयापत्तेः। साध्यत्वेनोपस्थापननिमित्त इति चेत्, तर्हि तथान्वयविरोधि स्वतन्त्रमेव किञ्चिद् रूपं वक्तव्यम्। तदेव साध्यत्वं भाष्यादिग्रन्थाभिप्रेतमिति प्रतीमः। तच्चोत्पाद्यत्वमेव। तथा च पचतिगच्छतीत्यादौ विक्लित्त्यनुकूलयत्नादिकमुत्पादयत्युत्तर–संयोगानुकूलक्रियामुत्पादयतीत्याद्युत्पाद्यत्वं प्रतीयते। एतदेव च कारकान्वयितावच्छेदकम्। अत एव पचतीत्येवोक्ते केन कस्मात् कस्मै कुत्र किमित्याद्याकाङ्क्षा तत्समर्पककारकाणां

तस्यामेवान्वयश्च संगच्छते। उत्पत्तिमत्त्वेनोपस्थितस्यैव कारकाङ्क्षत्वात्। तस्याः स्वयमुत्पाद्यतयावगमेनासिद्धत्वादन्यक्रियासाधनत्वेनान्वयश्च भाष्योक्तो युज्यते, सिद्धस्यैव क्रियासाधनत्वात्। नन्वेवं पचति भवतीत्यपि न स्यादिति चेन्न, उत्पद्यमानस्यासिद्धस्यैव सर्वत्र भवने कर्तृत्वदर्शनेन तस्यात्रानुकूलत्वात्। अत एव पचति नश्यतीत्यादि न भवति। उक्तं च कैयटेन–"भवतिक्रियापेक्षमेव तस्याः कर्तृत्वं सर्वश्चार्थः स्वेन रूपेण भवतीति भवने कर्तृत्वमुपपन्नमेव" इति। न चैवमप्यसिद्धस्य दर्शनकर्मत्वासंभावात् 'पश्य मृगो धावति' इत्यत्र वाक्यार्थक्रियायाः कर्मता न स्यादिति वाच्यम्, न हि क्रियासमूहो दर्शनकर्म। पिण्डीभूता न निदर्शयितुं शक्येति भाष्यविरोधात्। किं त्ववयवशः। ते तु यथासम्भवं सिद्धा एव कर्म भवन्ति। उक्तं च वाक्यपदीये–

तत्र यं प्रति साध्यत्वमसिद्धा तं प्रति क्रिया।
सिद्धा तु यस्मिन् साध्यत्वं न तमेव पुनः प्रति।।
मृगो धावति पश्येति साध्यसाधनरूपता।।

इति। समुदाये कारकान्वयोपयोग्यसिद्धत्वं प्रत्येकं दर्शनोपयोगि। सिद्धत्वमस्तीत्यर्थः। नन्वेवं यः कृष्णं नमेत् स सुखं यायात्, भुक्त्वा तृप्यतीत्यादौ नमनभोजनादिक्रियायाः सुखप्राप्तितृप्तिक्रियासाधनत्वेनान्वयो न स्यादिति चेन्न, शाब्दं प्राधान्यमादाय विशेषणान्वयस्यौत्सर्गिकत्वेऽपि क्वचिदश्वेन जिगमिषतीत्यादावार्थिकप्राधान्यमादाय कारकान्वयवच्छब्दोपस्थाप्योद्देश्यतावशादार्थिकं सिद्धत्वमादाय लिङर्थसाधनत्वान्वयसंभवात्। एतद्बोधनायैव यच्छब्दादिप्रयोगनैयत्यं, तं विना बोधाभावश्च संगच्छते। भुक्त्वेत्यादावपि क्त्वादिद्योत्यधात्वन्तरसंबन्धस्य पूर्वोत्तरकालादेश्चानुरोधादार्थिकसिद्धत्वमादायैव साधनत्वबोधः, असिद्धस्य पूर्ववृत्तित्वासम्भवात्। भोजनक्रियामुत्पाद्य तृप्यतीति बोधात् तात्पर्यमर्यादया तद्बोधसम्भवात्। क्त्वादौ क्रियान्तराकाङ्क्षोत्थानमप्येतन्मूलकमेवेत्युक्तप्रायम्। तस्मादुत्पाद्यत्वमेव करणादिकारकत्वेनानन्वयितावच्छेदकं क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकं च। तत्प्रतीतिश्चोदाहृतवाक्यापदीयभट्टपादकारिकोदाहृतानुभवादङ्गीकार्या। तथा च क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वं वा कारकान्वयितावच्छेदकरूपवत्त्वं वा असत्त्वभूतत्वम्। क्रियान्तराकाङ्क्षोत्थापकतावच्छेकदरूपवत्त्वं वा कारकानन्वयितावच्छेदकरूपवत्त्वं वा सत्त्वरूपत्वम्। एवं चासत्त्वभूता साध्यावस्थेत्यादयो

व्यवहाराः प्रसिद्धार्था एव, परन्तु धावतीत्यादौ सिद्धत्वं पश्येत्याद्यालोचनेन प्रागुक्तरीत्यैवेति सूधीभिरुह्यम्।। १५।।

नन्वस्तु धात्वर्थे एव कारकाणामन्वयः, न तु भावनायामेवेति नियमः। तथा च न तदनुरोधेन भावनाया वाच्यत्वं घञादौ सिध्यतीत्याशङ्कां निरसितुमाह –

सम्बोधनान्तं कृत्वोऽर्थाः कारकं प्रथमो वतिः।

धातुसम्बन्धाधिकारनिष्पन्नमसमस्तनञ् ।। १६।।

संबोधनान्तस्य क्रियान्वयः। तथा च समर्थसूत्रे वार्त्तिकम्– 'एकतिङ् वाक्यम्' इति। अत्र भाष्यम्– ब्रूहि ब्रूहि देवदत्तेति। अत्र वाक्यत्वादामन्त्रितनिघातः सिध्यतीति कैयटः। समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा इत्यनेन समानवाक्ये एव तद्विधानात्। उक्तं च वाक्यपदीये–

सम्बोधनपदं यच्च क्रियायास्तद्विशेषणम्।

व्रजानि देवदत्तेति निघातोऽत्र तथा सति।।

इति। केचित्तु न्यायसिद्धोऽयमर्थः। तथाहि संबोधनविभक्तेरनुवाद्यविषयत्वादनुवाद्यस्य विधेयसाकाङ्क्षत्वाद्विधेयस्य च क्रियारूपत्वात् क्रियान्वयोऽर्थायातः। हे देवदत्त ! त्वं सुन्दर इत्यादौ गुणोऽपि विधेय इति चेत्, तथापि क्रियाकाङ्क्षाशान्तये तदध्याहारावश्यकत्वेन तदन्वयसम्भवादित्याहुः। इदं च वार्त्तिकरीत्या, भाष्यकारानुयायिनस्तु 'पचति भवति ईक्षस्व, शय्यन्ते, हतशायिकाः, पश्य मृगो धावति' इत्यादावेकतिङभावात् कथमेकवाक्यता, कथं वा 'तिङतिङः' इति सूत्रेऽतिङन्तात् परस्य पर्युदासः। तिङन्तात् परस्य तिङन्तस्य वाक्यान्तरप्रविष्टतया निघाताप्रवृत्तेः। उक्तं हि वाक्यपदीये–

बहुष्वपि तिङन्तेषु साकाङ्क्षेष्वेकवाक्यता।

तिङन्तेभ्यो निघातस्य पर्युदासस्तथार्थवान्।।

इति। 'तस्मात्' एकतिङ्विशेष्यकं वाक्यम्' इति वार्त्तिकमतमभ्युपेयम्। तत्रैकविशेष्यकं वाक्यमित्येवास्तु। तथा च यत्र न निघातस्तत्र तिङं विनाप्युपपत्तेर्न तदध्याहारो युक्तः। अत एव 'प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम्' इति शुद्धसुबन्तम्। पचति भवतीति शुद्धतिङन्तम्। 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकाम इति तदुभयसमुदारूपमिति तत् त्रैविध्यं संगच्छत इति हि वदन्ति। कृत्वोऽर्थाः। क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुजित्यनेन क्रियायोग एव तत्साधुत्वावगमात्। यथा सकृत् पचति, द्विः पचतीत्यादि। अत एव द्वौ घटावित्यादिवद् द्विर्घट इत्यादिकं न भवति। कारकम्।

कारके इत्यधिकृत्य तेषां प्रक्रान्तत्वात्। तत्र च करोतीति कारकमिति योगाश्रयणात् क्रियानन्वयिनो न कारकत्वम्। अत एव 'ब्राह्मणस्य पुत्रं कृष्णं पृच्छति' इत्यत्र ब्राह्मणस्य न कारकत्वमिति स्पष्टमाकरे। यद्वा कारकशब्दः क्रियावचनः, करोति कर्तृकर्मादिव्यपदेशानिति व्युत्पत्तेः। तथा चाग्निमेष्वपादानादिसंज्ञाविधिषु क्रियार्थककारकशब्दानुवृत्त्या क्रियान्वयिनामेव संज्ञेति भाष्यादौ स्पष्टम्। प्रथमो वतिः। 'तेन तुल्यं क्रिया चेद् वतिः' इत्यनेन विहितः। तत्र यत् तुल्यं सा क्रिया चेदित्युक्तत्वात्। यथा 'देवदत्तवत् पठति' इत्यादि। एवं च 'चैत्रवत् सुन्दरः' इत्यादौ भवतीत्याद्यध्याहार्यम्। अन्यथा सूत्रे क्रिया चेदित्यनर्थकमेव स्यात्। धातुसंबन्धाधिकारे। धातुसंबन्धे प्रत्यया इत्यधिकृत्य तेषां विहितत्वात्। यथा 'भोक्तुं पचति' इति। 'पातुं जलम्' इत्यादौ चानेयमित्याद्यध्याहार्यमेवेत्युक्तप्रायम्। असमस्तनञ्। अयं भावः— 'न त्वं पचसि, न युवां पचथः, चैत्रो न पचति, घटो न जायते' इत्यादौ क्रियाया एव निषेधो नञा बोध्यते। अत एव विद्यमानेऽपि घटे तथा प्रयोगः। तथा च 'घटो नास्ति' इत्यादावप्यस्तित्वाभाव एव बोध्यते। तथा च प्रकारतासंबन्धेन नञर्थविशेष्यकबोधे भावनोपस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारणभावः। तथा च 'भूतले न घटः' इत्यत्राप्यस्तीत्यध्याहृतक्रियायामेवान्वयः, न तु भूतलाधेयत्वाभाववान् घट इति बोधः। कारकाणां क्रियातिरिक्तेऽन्वयाभावात्। अत एवाहं नास्मि घटो नास्तीत्यादौ पुरुषव्यवस्था। घटा न सन्ति, घटौ न स्तः' इत्यादौ वचननियमश्चोपपद्यते। युष्मदादेस्तिङ्सामानाधिकरण्यात्। घटाभावोऽस्तीत्यन्वये च स न स्यात्। अत एव 'सुडनपुंसकस्य' इत्यत्र नपुंसकस्य नेत्यर्थे न हि नपुंसकेन सामर्थ्यम्। केन तर्हि ? भवतिना। इदं च परैरप्यङ्गीकर्तव्यं प्रसज्यपर्युदासयोर्भेदार्थमिति भाष्यं सङ्गच्छत इति। समासे त्वब्राह्मण इतिवद्भवति क्रियायोगं विनापि साधुत्वमतोऽसमस्तेति। समासायोग्य इत्यर्थः। प्रसज्यप्रतिषेध इति यावत्। एतेन यजतिषु ये यजामहं करोति नानुयाजेष्वित्यत्र प्रसज्यप्रतिषेधः पर्युदासो वेति संशयोऽनुपात्तशब्दसंबन्धे समासापत्तिः। वावचनानर्थक्यं मन्यमानो वार्तिककारो नञ्समासादेर्नित्यतां विग्रहेण सह भिन्नार्थतां च मेने। सति हि वाक्यसमासयोरैकार्थ्ये समासनियमाद् वाक्यं निवर्ततेति तदर्थं विभाषेति सूत्रं कार्यं स्यादेव। तस्मादनुयाजपदान्वये सामर्थ्याविघातात् समासापत्तिरिति न पर्युदास इति प्राप्ते ब्रूमः। प्रतिषेधस्य प्राप्तिपूर्वकतानियमात् प्राप्तेश्च यजतिषु ये यजामहमिति शास्त्रादन्यतोऽसम्भवाच्छास्त्रीयविहितप्रतिषिद्धत्वाद् विकल्पापत्त्या पर्युदास एव। तत्र

सामर्थ्यसत्त्वेऽपि विभाषाध्ययनान्न समासः। तच्चावश्यकं वाक्यसमासयोरैकार्थ्यात् समासनियमप्रयुक्तवाक्यनिवृत्तिवारणाय। यद्यपि समासे राजपदं विशेषणान्वयासहिष्णुवाक्ये तु सहिष्णु इत्यस्ति विशेषः, तथाप्यर्थावैलक्षण्यमेव। अन्यथा विभाषावचनात् प्राग्विहितेनोपकुम्भादिसमासेनापि वाक्यानिवृत्तिप्रसङ्गः। उपपदसमासेन च कुम्भकारादिना। न चैवमिष्टम्। तस्मादनर्थकं तदानर्थक्यवच इति बाधलक्षणे सिद्धान्तितत्त्वान्नासमस्तनञः क्रियान्वयनियमः। यद्यप्यत्र वावचनानर्थक्यं स्वभावसिद्धत्वादिति वदन् वार्त्तिककारो न समासनित्यतां मेने। एकार्थीभावसामर्थ्ये समासो व्यपेक्षायां च नेति भाष्यपर्यालोचनया तदर्थलाभात्। एतन्नियमार्थमेव समर्थसूत्रारम्भः। अन्यथा व्यर्थताया भाष्य एव स्पष्टत्वात्। तस्मात् प्रकारान्तरेण विकल्पसिद्धेर्व्यर्थः सूत्रारम्भ इत्यभिप्रायः। एवमुपकुम्भादावबोधकत्वादेव वाक्यस्यासाधुत्वम्। तस्माद्धेतोर्ब्रूमोऽगमकत्वादिति, न ब्रूमोऽपशब्दः स्यादिति भाष्यकैयटाभ्यां तथा लाभात्। व्युत्पादयिष्यते चैतदुपरिष्टादितीदमसङ्गतम्। तथाप्यसमस्तनञः क्रियायामनन्वयः सिद्ध एवेति निरस्तम्। तस्माद् वायौ रूपं नास्तीत्यादिप्रसज्यप्रतिषेधस्थले रूपप्रतियोगिकाभावादिवर्णनं न युक्तम्। अपर्युदासस्थले क्रियान्वयनियमस्योक्तभाष्यादा–वश्यकत्वादिति भावो द्रष्टव्य इति दिक्।। १६।।

तथा यस्य च भावेन षष्ठी चेत्युदितं द्वयम्।

साधुत्वमष्टकस्यास्य क्रिययैवावधार्यताम्।। १७।।

यस्य चेत्येकदेशेन 'यस्य च भावेन भावलक्षणम् इति सूत्रं लक्ष्यते। तत्र भावेनेत्युक्तत्वाद् भावस्य च क्रियात्मकत्वात् क्रियायोगं विना न साधुत्वमित्यर्थः। तथा गोषु दुह्यमानासु गत इति। षष्ठी चेत्यत्रापि 'षष्ठी चानादरे' इति सूत्रं लक्ष्यते। अत्रापि चकारात् पूर्वसूत्रस्थं भावेनेत्यायातीत्यर्थः। यथा रुदति रुदतो वा प्राव्राजीदिति। साधुत्वमिति। एतत्स्वरूपं त्वसाधुरनुमानेनेत्यत्र वक्ष्यामः। क्रिययैवेत्येवकारोऽयोगव्यवच्छेदार्थः। तथा चैतदष्टकस्य क्रियायोग एव साधुत्वं नान्यथेत्यर्थः। ननु क्रियाशब्दस्य धात्वर्थमात्रे प्रसिद्धेः फलयोगे भवतु साधुत्वलाभः, न तु भावनान्वयनियमो लभ्यत इति न तदनुरोधेन पाक इत्यत्र भावनावाच्यत्वं सिध्यतीति चेन्न, भूवादिसूत्रादौ क्रियाशब्दस्य भावनायामेव प्रसिद्धेः सांकेतिकी तस्यां शक्तिः, फले तु क्रियत इति यौगिकः प्रयोगः। तथा च नावमिकाधिकरणन्यायेन भावनान्वय एव साधुत्वाख्यानं लभ्यते। रथन्तरं हि यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायतीति वचनाद् रथन्तरयोनेः परतो बृहद्योनेः पठितत्वात् तस्यां गेयमुत्तराग्रन्थे न त्वावामन्य इत्यस्याः पठितत्वात् तस्यामिति संशये

विशेषाभावादनियमं प्रापय्योत्तराग्रन्थे संज्ञारूपेण प्रसिद्धिः, संज्ञाशब्दश्चानपेक्षप्रवृत्तिर्बलवानिति तत्रैव गेयमित्यूहलक्षणे निरूपितम्। किं च, फलांशेऽपि भावनायां विशेषणं कारकाण्यपि क्वचित् तथाभूतान्येवेति गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वात् स्यादिति न्यायेन भावनामेव विशेष्यतयाङ्गीकुर्वते, न गुणभूतं फलांशमिति न तत्रान्वयः। अपि च कारकाणां नित्यपरतन्त्राणां विशेष्याकाङ्क्षायां धात्वर्थफलांशस्य तथान्वययोग्यतायामपि तस्यापि परतन्त्रस्य विशेष्याकाङ्क्षापूरणसमर्थायां भावनायामेव विशेषातिदेशाध्यायाधिकरणन्यायेनान्वयः। न हि भिक्षुको भिक्षुकान्तरं याचितुमर्हति सत्यन्यस्मिन्नभिक्षुक इति न्याये ह्याकाङ्क्षाशामकत्वक्लृप्तिरेव बीजम्। तत्तुल्यमत्रापि। एवं च विशेष्यतासंबन्धेन कारकप्रकारकशाब्दबोधं प्रति धातुजन्यभावनोपस्थितिः कारणमिति कार्यकारणभावस्य क्लृप्तत्वाद्यत्रापि पक्ता पाचक इत्यादौ भावना गुणभूता, तत्रापि क्लृप्तकार्यकारणभावानुरोधात् तस्यामेवान्वयः कल्प्यत इति न फलांशे तदन्वयः। फलांशोपस्थितिरेवास्तु कारणं काष्ठेनोदनस्य पक्तेत्यादौ क्लृप्तत्वादिति चेन्न, कारकीभूतधात्वर्थस्य भावनायामनन्वयापत्तेः। न हि स्वयमेव स्वकारकम्। विधिवाक्ये धात्वर्थफलांशस्य करणतयान्वयेन तत्र कारकान्वये वाजपेयाधिकरणभङ्गापत्त्या कारणान्तरोपसंग्रहेण प्रयोगविधेरबोधकतापत्तेश्च। क्रियान्वयित्वं विना कारकत्वस्यैव दुर्वचत्वाच्च फलान्वयित्वस्य तत्रैवाव्याप्तेरयोगादित्यादि कारकार्थनिर्णये वक्ष्यते। तस्मात् पाक इत्यादावोदनस्येत्यादिकारकान्वयाय भावनाया वाच्यत्वमावश्यकमिति सिद्धम्। केचित्तु 'भूतले घटो देवदत्तो घटं देवदत्तेनौदन' इत्यादौ क्रियावाचकतत्तत्पदं विना शाब्दबोधस्याकाङ्क्षानिवृत्तिश्चादर्शनान्न क्रियायोगं विना साधुत्वम्। न च क्रियारूपार्थाध्याहारेणापि शाब्दबोधाकाङ्क्षानिवृत्त्योः संभवान्न तद्वाचकपदप्रयोगावश्यकत्वम्, पदजन्यपदार्थोपस्थितेरेव शाब्दबोधोपयोगित्वात्। पदानां संभूयान्वयबोधकत्वव्युत्पत्तेश्चेत्याहुः। एतन्मते पाकः सुन्दर इत्यादावप्याकाङ्क्षासत्त्वात् क्रियायोगं विना असाधुतापत्तिः। इष्टापत्तिर्भाष्यविरुद्धेति तद्विदां स्पष्टम्। फलांशान्वयलाभेनोपपत्तौ भावनान्वयालाभश्चेति तु चिन्त्यम्।। १७।।

यत्तु 'भूतले न घटः' इत्यत्र भूतलाधेयत्वाभाववान् घट इति बोधान्न क्रियाध्याहारापेक्षा। एवं पर्वतो वह्निमान् भवितुर्महति धूमात्, महानसवदिति वेदान्तिकृतप्रयोगे प्रतिज्ञायां क्रियापदप्रयोगो वृथेति क्वचित् तर्के दूषितम्। तदनूद्य दूषयति –

यदि पक्षेऽपि वत्यर्थः कारकं च नञादिषु।

अन्वेति त्यज्यतां तर्हि चतुर्थ्या स्पृहिकल्पना।। १८।।

आदिना सप्तम्यादेर्घटादावन्वयो गृह्यते। अत एव 'भूतले घटः' इत्यत्र भूतलाधेयो घट इति नैयायिका व्याकुर्वते। चतुर्थ्या स्पृहिकल्पना त्यज्यतामित्यन्वयः। पुष्पेभ्य इति चतुर्थ्यां श्रुतायां स्पृहयतीत्यध्याह्रियते, न पदान्तरमर्थमात्रं वेति त्यज्यतामित्यर्थः। विधायकनियमस्तु समान एवेति भावः।। १८।।

एवं कर्तरि विहितानामिन्न्यादीनां क्रिययैवान्वय इत्याह –

अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्मभिः।

क्रिया संबध्यते तद्वत् कृतपूर्व्यादिषु स्थिता।। १६।।

न विविच्य ग्रहो ग्रहणं यस्याः सा तथा। गत इत्यादावविग्रहापि क्रिया ग्रामादिकर्मभिर्यथा संबध्यते तथा कृतपूर्व्यादिष्वपीत्यर्थः। ननु वृत्तेरेकार्थीभावरूपत्वाद् गत इत्यादौ पदार्थैकदेशे कृतौ कथं ग्रामाद्यन्वय इति चेन्न, देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादावन्वयाय समासे वक्ष्यमाणरीत्योपपत्तेः। केचित्तु 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्, द्वितीया श्रितातीत, इत्यादिज्ञापकान्न दोष इत्याहुः, तन्न, एकादेशान्वयस्थले च शाब्दबोधोपयुक्ताकाङ्क्षाविरहो बीजं शङ्कायाः। वचनबलाच्च तदुद्धाराभावात्। कृतपूर्वी कटमित्यत्रैककटाभिन्नाश्रयिका योत्पत्तिस्तदनुकूलव्यापारवानिति बोधः। तस्मात् पाक इत्यादौ धात्वंशार्थमादाय कर्मकरणादिविभक्तिवत् कृतपूर्वी कटमित्यादावपि कर्त्राद्यर्थकाः प्रत्यया इति स्थितम्।। १६।।

अथ यदि घञादिप्रकृत्युपस्थाप्यक्रियामादाय प्रत्ययस्तुमुनादिः, तर्ह्येकः पाकः द्वौ त्रयश्चात्वारो वेत्यादौ 'द्वित्रिचतुर्भ्यः' इति सुच्, पञ्चेत्यत्र कृत्वसुच् स्यात्। तुमुनादितुल्यत्वादित्याशङ्क्य समाधिमाह –

कृत्वोर्थाः क्त्वातुमुन्वत् स्युरिति चेत् सन्ति हि क्वचित्।

अतिप्रसङ्गो नोद्भाव्योऽभिधानस्य समाश्रयात्।। २०।।

क्त्वादयो यथा धात्वंशक्रियां निमित्तीकृत्य जायन्ते भोक्तुं पाको भुक्त्वा गन्तेत्यादौ। तथा कृत्वोऽर्था अपीति चेदिष्टापत्तिः। द्विर्वचनमित्यादौ दृष्टत्वात्। सकृत्पाक इत्यादिकं चानभिधानादेव न भवतीत्याह – अतीत्यादि। अभिधानं तत्तत्प्रयोगाः। तथा च यत्र तादृ शमर्थमभिधातुं कृत्वोऽर्थाः समर्थास्तत्र स्युरेव। यथा द्विर्वचनं द्विरण्विधिरित्यादौ। न चैवं प्रकृतेऽतो नेत्यर्थः। केचित्तु क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुजित्यत्र क्रियाग्रहणं व्यर्थम्, तस्या एवाभ्यावृत्तिसंभवात्। तथा च व्यर्थं सत् तदेव ज्ञापयति– यदिह सूत्रे साध्यस्वभावैव

क्रियोपादीयत इति न दोषः, तर्हि द्विर्वचनमित्यपि न स्यात्। सत्यम्, 'द्विर्वचनेऽचि' इति ज्ञापकात् तत्सिद्धेरित्याहुः। तस्माद्धातुवाच्या भावनेति निर्दोषमिति दिक्।। २०।।

वस्तुतो धातोर्भावनानभिधायकत्व आख्यातस्य कर्तुरनभिधायकत्वे चासाधुत्वं स्यादित्याह– भेद्येतीति संप्रदायः। वस्तुतस्तु वक्ष्यमाणरीत्या धातोरिवाख्यातस्यापि भावनाबोधकत्वज्ञानाच्छाब्दबोधदर्शनादाख्यातस्यापि भावनायां शक्तिरित्याशङ्कायामाह–

भेद्यभेदकसंबन्धोपाधिभेदनिबन्धनम्।

साधुत्वं तदभावेऽपि बोधो नेह निवार्यते।। २१।।

भेद्यं विशेष्यम्, भेदकं विशेषणम्। तयोर्यः संबन्धस्तस्य यो भेदस्तन्निबन्धनं साधुत्वमित्यर्थः। अयं भावः – यस्मिन् विशेष्ये यादृशविशेषणान्विते यादृगानुपूर्व्या सूत्रवार्त्तिकभाष्यकाराद्यन्यतमेन साधुत्वमुक्तम्, स शब्दस्तत्र साधुरन्यत्रासाधुरेव। अत एव दन्त्यमध्योऽस्वशब्दोऽश्वे साधुर्न, किं तु दरिद्रे। एवं तालव्यमध्योऽश्वशब्दोऽश्वे साधुः, न दरिद्रे। एवमाख्यातस्य कर्तुरनभिधायकत्वे धातोश्च भावनानभिधायकत्वे साधुत्वमेव स्यात्। व्याकरणेन तथैव साधुत्वबोधनादिति। एवं चास्तु तिङस्तत्र शक्तिः, सर्वे सर्वार्था इत्यस्यैव स्वीकारात्। परन्तु तत्रार्थेऽसाधुत्वं स्यादिति।

नन्वेतदर्थस्य जैमिनिप्रभृतिभिराचार्यैः साभिनिवेशमुपपादितत्वात् कथं तद्वचसामसाधुतां ब्रूषे इति चेन्न, तेषामत्र तात्पर्याभावात्। व्याकरणस्य च कोशादिवच्छक्तिपरिच्छेदकत्वात्। तथा च पठन्ति–

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च।

वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सांनिध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः।। इति।

तस्मादेतदर्थे व्याकरणं बलीय इति दर्शनान्तराणां पन्थाः। व्याकरणस्य तत्तदर्थपुरस्कारेण तेषां तेषां पदानां साधुत्वबोधनार्थमेव प्रवृत्तिः। तदुक्तं वाक्यपदीये–

साधुत्वज्ञानविषया सैषा व्याकरणस्मृतिः।

तथा च श्लोकमध्यस्थव्याकरणपदमर्थसिद्धार्थकथनम्, न तु कोशादिवच्छक्तिग्रहार्थमेवं प्रवृत्तिरस्येत्यादिकः सैद्धान्तिकः पन्थाः।

नन्वेवंविधः शब्दो यद्यसाधुः, तर्हीतो बोधो न स्यात् शाब्दबोधे साधुत्वज्ञानस्य कारणत्वात् तदभावनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वादिति चेन्न, वस्तुतोऽसाधुत्वेऽपि कारणीभूतसाधुत्वज्ञानसम्भवादित्यभिप्रेत्याह– बोध इति। बोधोऽस्तु नाम, असाधुत्वं तु

स्यादेवेत्यर्थः। अत एव 'सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे' इत्यत्र भाष्यकृतो वदन्ति– 'समानार्थावगतौ साधुभिश्चासाधुभिश्च गम्यागम्येतिवन्नियमः क्रियते' इति। वस्तुतः साधुत्वज्ञानं न कारणम्, तदभावनिश्चयश्च न प्रतिबन्धक इत्यसाधुरनुमानेनेत्यत्र वक्ष्यामः।

इदं पुनरिहावधेयम्– उक्तरीत्या कर्तुराख्यातार्थत्वे व्याकरणसिद्धान्तसंगतावपि दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितनानृतं वदेत् इति निषेधवाक्यस्य क्रत्वर्थत्वं न सिध्येत्। तथा च क्रतावपभाषणं क्रतुवैगुण्यनिवारणार्थं प्रायश्चित्तानुष्ठानादिसकलयाज्ञिकमीमांसकादिशिष्टाचार–विरोधः। तथा हि नानृतमित्यस्य प्रकरणात् क्रत्वर्थत्वम्। आख्यातेन कर्तुरुक्तत्वाच्छ्रुत्या च पुरुषार्थत्वम्। तत्र 'श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यम्, अर्थ–विप्रकर्षात्' इति न्यायाच्छ्रुतेर्बलत्वात् पुरुषार्थत्वमेव स्यात्। किं च, सर्वत्रैव यो यदर्थं प्रवृत्तः सन् निवार्यते, स तदर्थमेव प्रतिषेधो भवति। आख्यातस्य कर्त्रर्थत्वे च पदश्रुत्यानृतवदननिषेधः पुरुषार्थ एव स्यादिति नाख्यातार्थः कर्ता। न च कर्तुरवाच्यत्वे 'लः कर्मणि' इति सूत्रप्रामाण्यम्। यथा वृद्धिगुणशब्दौ लोकवेदयोरादैजदेङां वाचकत्वेनादृष्टावपि वैयाकरणैः स्वशास्त्रे परिभाषितौ। यथा वासन्नैव लकार उत्प्रेक्षितः, तथैव कर्तृकर्मादिवाचकत्वस्यापि सम्भवात्। यत्र तु न्यायानुगतिः, तत्र लोकवेदयोरपि न तदुक्तार्थपरिग्रहः। न चैतावता स्मृतेरप्रामाण्यम्, अर्थवादवत् तात्पर्यविषये प्रामाण्यात्। एवं कृत्प्रत्ययस्थले 'जञ्जभ्यमानोऽनुब्रूयान्मयि दक्षक्रतु' इत्यादौ वाक्यात्। पुरुषार्थत्वसिद्धये कर्तुर्वाच्यत्वमावश्यकमिति नोक्ता प्रतिवन्दिरपीति मीमांसकानामुत्तरमवशिष्यते। अत्रेदं वक्तव्यम् – कर्तृवाच्यत्वावाच्यत्वाभ्यामुक्तसिद्धान्तसङ्गमः, तस्माच्च तत्सिद्धिरित्यन्योन्याश्रयादसङ्गतमेतत्। किं च, कर्तुराख्यातार्थत्वेऽपि श्रुतिप्रकरणाभ्यामस्तु क्रतुयुक्तपुरुषार्थधर्मोऽयं प्रतिषेधः। न च प्रकरणाच्छ्रुतिः कल्प्या, तया च विनियोगः कार्यः। तथा च प्रथमत एव श्रुत्या पुरुषार्थत्वनिर्णयेन क्रतावप्यन्वय आकाङ्क्षा–विरहादिति वाच्यम्। एवं हि जञ्जभ्यमानवाक्यस्य वाक्यप्रकरणाभ्यां पुरुषसंस्कारमुखेन क्रत्वर्थसिद्धान्तः प्रस्थितः स्यात्। यत्तु पुरुषसंस्कारमुखेनानृतवदनस्य क्रत्वर्थत्वे पुरुषांशेऽनुवादः स्वीकार्यः। ततश्चाविशेषादृत्विजामप्याध्वर्यवादिसमाख्यया प्राप्तानां निषेधः स्यादिति। तज्जञ्जभ्यमानवाक्येऽपि समानम्। तत्रेष्टापत्तौ प्रकृतेऽपि तां को वारयिता ? एवं च क्रतुयुक्तपुरुषधर्मतैव। अत एव यदर्था प्रवृत्तिः, तदर्थः प्रतिषेध इत्यपि संगच्छते। वस्तुतः स्त्र्युपायमांसभक्षादिपुरुषार्थमपि श्रितः प्रतिषेधः क्रतोरङ्गमिष्टः प्रकरणाश्रयादित्यत्रोक्तनियमे व्यभिचारो भट्टपादैरेवोक्त इति ध्येयम्। वस्तुतः कर्तुर्वाच्यत्वेऽपि क्रियाया एव प्राधान्यात्

कर्तुर्गुणभूतत्वाच्चानृतवदननिषेधभावनाया न पुरुषार्थत्वम्। एवं च भावनायाः कैमर्थ्याकाङ्क्षायां प्रकरणाद् भवतामिव शुद्धं क्रत्वर्थत्वमिति। कृत्प्रत्ययस्थले पुनः कर्तुर्विशेष्यत्वात् तत्संस्कारमुखेनैव क्रत्वर्थतेति सहृदयैराकलनीयमिति। इदं पुनरिहावशिष्यते – 'नानृतं वदेत्' इत्यनारभ्याधीतवचनस्य दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितस्य 'नानृतं वदेत्' इत्यस्यापि च विनिगमनाविरहाच्छब्दानृतमर्थानृतं चेत्युभयमपि निषेध्यमित्यन्यत्र निर्णीतम्। तथा च साधुत्वनिर्णायकसूत्रवार्त्तिकभाष्यकारैस्तिङां कर्तर्येव साधुत्वकथनात् तदुल्लङ्घनेन याज्ञे कर्मणि भावनारूपेऽर्थे प्रयुञ्जाना मीमांसकादयश्चतुर्थीमेव षष्ठ्याद्यर्थे कथं न प्रत्यवयन्तु। तथा च साङ्गानुष्ठानेऽपि तेषामेव प्रायश्चित्तानुष्ठानापत्तिः। न च निर्मूलत्वादेतदनुशासनमनादरणीयम्। तस्मात् 'ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च' इति श्रुतेः ;

पाणिनीयं महाशास्त्रं पदसाधुत्वलक्षणम्।
सर्वोपकारकं ग्राह्यं कृत्स्नं त्याज्यं न किञ्चन।।

इति पराशरोपपुराणादेश्चानेकदेशो दर्शनात्। न च लकारवत् कर्ताद्यर्थकत्वमपि कल्पितम्, सर्वत्र सकल्पितप्रकृतिप्रत्ययविभागमादायैव पर्यवसितानामर्थविशेषे साधुत्वबोधकत्वस्वीकारात्। तस्मादेतद्दोषनिरासार्थं कर्तृकर्मणोर्वाच्यत्वमावश्यकमिति सिद्धम्।। २१।।

इति वैयाकरणभूषणे धात्वाख्यातसामान्यार्थयो–
र्निरूपणं समाप्तम्।।

✡✡✡

।। लकारार्थनिरूपणम् ।।

एवं प्रत्येकं दशलकाराणामर्थं निरूपयति –

वर्तमाने परोक्षे श्वो भाविन्यर्थे भविष्यति।

विध्यादौ प्रार्थनादौ च क्रमाद् ज्ञेया लडादयः।। २२।।

तत्र वर्तमानेऽर्थे लट् 'वर्तमाने लट्' इति सूत्रात्। वर्तमानत्वं च प्रारब्धापरिसमाप्तक्रियोपलक्षितत्वम्, भूतभविष्यद्भिन्नकालत्वं वा लोकप्रसिद्धमेव। तच्च पचतीत्यादावधिश्रयणाद्यधःश्रयणान्तव्यापारेऽस्तीति तमादाय लट्प्रयोगः। अथायं कालः किं द्योत्यो वा, वाच्यो वा ? नाद्यः, तस्य धात्वर्थत्वाभावात्। द्योतकत्वं च शक्त्याधायकत्वम्, न चैतद्धातोः शक्त्यभावे संभवति। न च स शक्त एव, बहूनां धातूनां तत्र शक्तत्वे गौरवात्। एकस्य लट एव वाचकत्वौचित्याच्च। किं च, वर्तमाने लडिति विशिष्य विधानेऽपि लटस्तत्राशक्तत्वे कर्तापि वाच्यो न स्यात्, स्याच्च द्योत्य एव, अविशेषात्। अत एव धातोर्वर्तमानत्वे लक्षणा, तात्पर्यग्राहकस्तु लट्। तात्पर्यग्राहकत्वमेव च द्योतकत्वमित्यपि निरस्तम्। न द्वितीयः, लटः सामान्यतो लकारार्थेन निराकाङ्क्षतया तत्रैतस्याप्रवृत्तेः। तथापि प्रवृत्तौ च विशेषेण सामान्यस्य तक्रकौण्डिन्यन्यायाद् बाधात् कर्तुर्वाच्यत्वानापत्तेरिति चेन्मैवम्, पक्षद्वयस्याकरेऽभिहितत्वाद्युक्तिसिद्धत्वाच्च। तथा हि वर्तमानकालो लड्द्योत्यः। वर्तमानकालस्य धात्वर्थत्वात् तस्य लटं विना चाप्रतीतेः शक्त्याधायकत्वमेव वाच्यम्। न च तस्य धातुवाच्यत्व उक्तदोषः स्यादिति वाच्यम्, व्यापारसन्तानातिरिक्तकालस्यानभ्युपगमात्, तस्य च धातुवाच्यत्वस्योपपादित्वात्। तथा हि कालो न व्यापारसन्तानातिरिक्तः, मानाभावात्। अतिरिक्तकल्पने च तच्छक्तत्वस्यापि कल्पनापत्तौ गौरवापत्तेश्च। किं चातिरिक्तकालस्यैव वाच्यत्व आत्मास्तीत्यादौ तत्तत्कालिकसूर्यादीनां क्रियाया निराबाधात् तामादायैवोपपत्तौ कथं पर्वतास्तिष्ठन्त्यात्मास्तीत्यादौ लडादिप्रयोग इत्यर्थशङ्काभाष्यमसंगतं स्यात्, स्याच्च तत्तत्कालिकराज्ञां क्रियामादायोपपत्तिरिति सिद्धान्तभाष्यमपि तथा। तावत् पर्यन्तं दूरे धावनानुपपत्तेः। अस्मत्पक्षे चात्मधारणानुकूलव्यापारस्य प्रारब्धत्वाभावात् प्रारब्धापरिसमाप्तत्वरूपवर्तमानत्वस्यासम्भवादाशङ्कासंगतेः। सिद्धान्तस्यापि तत्कालिकानां राज्ञां क्रियामादायात्मधारणानुकूलव्यापारस्यापि विशिष्टोत्पत्तिमादाय सूपपत्तिरेव। एवमेव सिद्धान्तभाष्यं कैयटोऽपि व्याचष्टे। इह भूतभविष्यद्वर्तमानानां राज्ञां याः क्रियास्तिष्ठतेरधिकरणमिति प्रतीकमादाय तत्र राज्ञां स्थितिर्भूतादिभेदेन भिन्ना

पर्वतादिस्थित्यादेर्भेदिकेति क्रियारूपत्वं कालत्रययोगश्चोपपद्यत इत्यर्थ इति। तस्माद्विशिष्टभेदमादायैव भाष्यम्। उक्तं हि वाक्यपदोये–

परतो भिद्यते सर्वमात्मा तु न विकल्प्यते।

पर्वतादिस्थितिस्तस्मात् पररूपेण भिद्यते।।

इति। विशिष्टभेदाद् भेद इत्येतद्व्याख्यायां हेलाराजीयेऽपि स्पष्टम्। अत एव 'एको ह वै नारायण आसीत् इत्यादौ विशिष्टभेदमादायैवोपपत्तिरिति शब्दकौस्तुभेऽप्युक्तम्। तस्माद् वर्तमानकालो व्यापारात्मक एव। तन्निष्ठवर्तमानत्वस्य चान्वयव्यतिरेकाभ्यां द्योत्यत्वं सुसंगतमेव। एवं तस्यैवानुत्पत्तिर्भविष्यत्त्वं निष्पत्तिश्च भूतत्वम्। तस्मिन् द्योत्ये लडादय इति तत्र तत्रावधेयम्। तस्माद् द्योतकत्वमेवेति निरूढः पन्थाः। एवं वाचकत्वेऽपि नानुपपत्तिः। तथाहि वर्तमानकालो लड्वाच्य एव 'वर्तमाने लट्' इति सूत्रस्वरसात् –

'क्रियाभेदाय कालस्तु संख्या सर्वस्य भेदिका।'

इति वाक्यपदीयेन कालस्य क्रियापरिच्छेदकत्वाभिधानाच्च। न च स्वपरिच्छेदकत्वं स्वस्यैवेत्युपपद्यते। किं च, क्रियाया लटं विनापि प्रतीतेस्तन्निष्ठं वर्तमानत्वमेव द्योत्यम्। तथा च तदपि धातुशक्यं वाच्यम्। तथा च बहूनां धातूनां तत्र शक्तिकल्पनामपेक्ष्यैकस्यैव लटो वर्तमानत्वे शक्तिरित्युच्यताम्, लाघवात्। अपि च वर्तमानत्वविशिष्टक्रियाबोधं प्रति लट्समभिव्याहारः कारणमिति त्वया वाच्यम्। तथा च तुल्यत्वाल्लटो वाचकत्वमेवोच्यताम्। अथैवं तत्र कर्ता वाच्यो न स्यात्, विशेषेण सामान्यस्य बाधादिति चेत्, मैवम्, अर्थद्वयस्यापि सम्भवेन बाध्यबाधकभावायोगात्। तदुक्तम् 'अस्ति च सम्भवो यदुभयं स्यात्' इति। किं च, एवं हि लः कर्मणीति निरवकाशमेव स्यात्, स्थलान्तरेऽपि विध्याद्यर्थैर्बाधापत्तेः। तथा च 'आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलम्' इति न्यायाद् भवति सामान्यप्रवृत्तिः। अथातिरिक्तकालस्य वाच्यत्वे पूर्वमुदाहृतं भाष्यमलग्नकं स्यादिति चेन्न, द्योतकत्वपक्षमादाय तदभिधानात्। वस्तुतस्तु कालस्यातिरिक्तत्वेऽपि वर्तमानत्वं तत्र प्रारब्धापरिसमाप्तक्रियोपलक्षितत्वम्। तच्चात्मास्तीत्यादौ क्रियायाः प्रारब्धाभावान्न सम्भवतीति कथं वर्तमानत्वमिति शङ्काशयः। क्रियाया अप्रारब्धत्वेऽपि किञ्चिद्विशिष्टायाः प्रारब्धत्वात् तदुपलक्षितत्वस्य सम्भवाद् भवति वर्तमानत्वादिकमिति सिद्धान्ताशय इति ध्येयम्। वस्तुतः कालो नातिरिक्तः, किं तु क्रियैव। तद्गतं प्रारब्धापरिसमाप्तत्वादिरूपं वर्तमानत्वादिकं लडर्थ इति परमार्थः। तस्माद् वर्तमानत्वं वाच्यमेव। इत्थं च 'आत्मास्ति', 'पर्वतास्तिष्ठन्ति' इत्यादावपि

वर्तमानत्वम् 'तम आसीत्', 'तुच्छेनाभ्यपिहितं यदासीत्', 'एको ह वै नारायण आसीत्' इत्यादौ भूतत्वमपि सङ्गच्छते। लिडर्थमाह– परोक्षे इति। 'परोक्षे लिट्' इति सूत्रात्। कालस्तावदद्यतनानद्यतनभेदेन द्विविधः। द्विविधोऽपि भूतभविष्यद्रूपः। तत्रानद्यतने भूते परोक्षे लडिति भावः। तेनाद्यतने भूतेऽनद्यतने भविष्यति भूतेऽप्यपरोक्षे च न लिट्प्रयोगः। परोक्षत्वं च प्रयोक्तृवृत्तिसाक्षात्करोमीत्येतादृशविषयताशालिज्ञानाविषयत्वम्। ननु परोक्षेत्यव्यावर्तकम्, सर्वस्या अपि क्रियायाः परोक्षत्वात्। तदुक्तं भाष्ये– 'क्रिया नामेयमत्यन्तापरिदृष्टा पूर्वापरीभूतावयवा न शक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुमितीति चेन्न, तदनुकूलशक्तिमतां व्यापाराविष्टानां साधनानां पारोक्ष्यस्येह विवक्षितत्वात्। तेन क्रियानाविष्टसाधनमात्रप्रत्यक्षेऽपि लिट् भवत्येव। यथायं पपाचेत्यादौ। एवं स्वव्यापारस्यापि वर्तमानदशायां व्यासङ्गादिना स्वयमप्रतिसन्धानेऽपि ततः कार्येणानुमितौ भवत्येव लिट्। यथा–

'बहु जगद पुरस्तात् तस्य मत्ता किलाहम्'।

इति वदन्ति। 'व्यातेने किरणावलीयमुदयनः' इति त्वयुक्तमेव। उक्तरीत्या यथाकथञ्चित् परोक्षत्वोपपादनेऽप्यनद्यतनत्वातीतत्वयोर्बहुतरमनःप्रणिधानसाध्यशास्त्रार्थ–निर्णयजनकशब्दरचनात्मके ग्रन्थे विस्तारक्रियायामसत्त्वेन लिटोऽयोगात्। इदं त्ववधेयम्–क्रियाया एव पारोक्ष्ये लिडित्यर्थो लाघवात्, यतो धातोरित्यधिकारस्य धात्वर्थे लक्षणायां स्ववाच्यत्वं संबन्धः, सम्बन्धलक्षणायां स्ववाच्यसाधनत्वं संबन्ध इति गौरवम्। न च सर्वा क्रिया परोक्षेत्यव्यावर्तकं तत्, समुदायस्य परोक्षत्वेऽपि प्रत्येकमपरोक्षकत्वात्। अत एव 'पिण्डीभूता न निदर्शयितुं शक्या' इति भाष्येऽपि। अत एव 'पश्य मृगो धावति' इत्यत्र धावनक्रियाया एव पश्येत्यत्र कर्मत्वं सर्वसिद्धमेव। न च प्रत्येकं न क्रियात्वमिति वाच्यम्, तावतापि धात्वर्थत्वाक्षतेः। परोक्षत्वमपि भाष्योक्तं क्रियायां संगच्छत इति प्रतिभातीति दिक्। लुडर्थमाहश्वो भाविन्यर्थे इति। अनद्यतने भाविनीत्यर्थः। 'अनद्यतने लुट्' इति सूत्रात्। यथा श्वो भवितेत्यादौ। लृडर्थमाह– भविष्यतीति। भविष्यत्सामान्य इत्यर्थः। 'लृट् शेषे च' इति सूत्रात्। यथा घटो भविष्यतीत्यादौ। तत्त्वं च वर्तमानप्रागभावप्रतियोगिसमयोत्पत्तिमत्त्वम्। लेटोऽर्थमाह– विध्यादाविति। 'लिङर्थे लेट्' इति सूत्रात्। आदिना निमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टादयो गृह्यन्ते। विधिर्नाम प्रेरणम्। भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तनमिति यावत्। निमन्त्रणं नियोगकरणम्। आवश्यके श्राद्धभोजनादौ दौहित्रादेः प्रवर्तनमिति यावत्। आमन्त्रणं कामचारानुज्ञा। अधीष्टः

सत्कारपूर्वको व्यापारः। प्रवर्तनायां लिङिति तु निष्कर्षः। चतुर्णां पृथगुपादानं प्रपञ्चार्थम्। यदाहुः–

अस्ति प्रवर्तनारूपमनुस्यूतं चतुर्ष्वपि।
तत्रैव लिङ् विधातव्यः किं भेदस्य विवक्षया।।
न्यायव्युत्पादनार्थं वा प्रपञ्चार्थमथापि वा।
विध्यादीनामुपादानं चतुर्णामादितः कृतम्।।

इति। अत एवैतत् सिद्धान्तकौमुद्यामप्युक्तम्। तत्र प्रवर्तना प्रवृत्यनुकूलो धर्म इष्टसाधनत्वम्। इष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्तिसामान्ये हेतुत्वावधारणेन तस्यैव वाच्यत्वौचित्यात्। तथा च जैमिनीयं सूत्रम्– 'शास्त्रफलं प्रयोक्तरि तल्लणत्वात्' इति। शास्त्रसंबन्धि फलं स्वर्गादि प्रयोक्तरि कर्तरि प्रयोक्तृफलसाधनतालक्षणत्वाद् विधेः कर्त्रपेक्षितोपायता हि विधिरिति 'कर्ता शास्त्रार्थत्वात्' इत्यधिकरणे भामत्यां व्याख्यातम्। अत एव मण्डनमिश्रैरुक्तम्–

पुंसां नेष्टाभ्युपायत्वात् क्रियास्वन्यः प्रवर्तकः।
प्रवृत्तिहेतुं धर्मं च प्रवदन्ति प्रवर्तनाम्।।

इति। नन्विष्टसाधनत्वस्येव कृतिसाध्यत्वस्यापि प्रवर्तकतया शक्यत्वं स्यादिति चेत्, अत्रोक्तं प्रथमाध्यायप्रथमपादेऽनुव्याख्याने–

कार्यता च न काचित् स्यादिष्टसाधनतां विना।
कार्यं न हि क्रियाव्याप्यं निषिद्धस्य समत्वतः।।
न भविष्यत्क्रियाकार्यं स्रक्ष्यतीश इति ह्यपि।
कार्यं स्यान्नैव चाकर्तुमशक्यं कार्यमिष्यते।।
साम्यादेव निषिद्धस्य तदिष्टं साधनं तथा।।

इति। विवृतं चैतन्न्यायसुधायाम्। कार्यत्वविशिष्टबोधकत्वेनैव वाक्यपर्यवसानाद् वृद्धव्यवहारात् कार्यान्वित एव व्युत्पत्तेश्च सिद्धार्थानामबोधकत्वात् कथं वेदान्तैः शुद्धं ब्रह्म प्रतिपाद्यत इत्याशङ्कां निराकर्तुं तामेव निर्धारयतिकार्यता चेति। इष्टसाधनतामित्यत्रेष्टत्वं च विनेति शेषः। उपसंहारे तथाभिधानात्। कार्यमिति व्याप्यं जन्यम्। निषिद्धस्य ब्रह्महननादेः क्रियाजन्यत्वेन समत्वाद् नैतत् कार्यमित्यर्थः। नेदं मया कृतम्, न वा क्रियते, किं तु कार्यमिति व्यवहाराद् भविष्यत्क्रियाकार्यं क्रियानिष्ठं भविष्यत्त्वं वा तदित्येतन्निराचष्टेन भविष्यत्वं वा–न भविष्यदिति। स्रक्ष्यतीति। हिशब्दो हेतौ, यतः स्रक्ष्यतीत्यत्र सर्जनानुकूलक्रियाया भविष्यत्त्वेऽपि

कार्यत्वाभाव इत्यर्थः। न चैतत् कार्यमेव, लिङ्वाच्यताङ्गीकारात्। कृत्याश्चेत्यवश्यकार्थे कृत्या भवन्ति। तच्च कर्तुमशक्यमिति तदेव कार्यमित्याशङ्क्य निषेधति। कार्यमिति। परनारीगमनादेरकर्तुमशक्यत्वात् कार्यत्वापत्तिरित्याह– साम्यादेवेति। तदिति। तस्मादित्यर्थः। इष्टं तत्साधनं च कार्यत्वमित्याह–इष्टमित्यादि। तथा चेष्टत्वस्येष्टसाधनत्वस्य वा ब्रह्मण्यबाधात् कार्यत्वविशिष्टप्रतिपादकत्वेऽपि नास्माकं क्षतिरिति भाव इति। नन्विष्टसाधनत्वस्य चन्द्रमण्डलादिसाधारणत्वात् तत्र प्रवृत्तिः स्यादिति चेन्न, अतीतकार्ये कार्यातायास्त्वदभ्युपेतायाः सत्त्वात् तवापि प्रवृत्त्यापत्तेः। इदानीं कार्यताज्ञानं तथेति चेत्, इदानीमिष्टसाधनताज्ञानं तथेति समानम्। तस्मादिष्टसाधनत्वान्यकार्यत्वस्य निर्वक्तुमशक्यत्वाद् वाच्यत्वे मानाभावाच्च न तद्विध्यर्थ इति। तत् तुच्छम्, चन्द्रमण्डलादौ प्रवृत्त्यापत्त्या कृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वावश्यकत्वात्। न चेदानीमिष्टसाधनताज्ञानं प्रवर्तकम्, तच्च तत्र नास्तीति वाच्यम्, इदानीन्तनत्वमिच्छायास्तद्विषयस्य वा विशेषणम्। आद्ये चन्द्रमण्डलफले इच्छाया इदानीं सर्वसिद्धत्वाद् दोषानिवृत्तिः। अत एव न साधने साधनत्वे वा। अन्त्ये यागादौ प्रवृत्तिर्न स्यात्, स्वर्गस्येदानीन्तनत्वाभावात्। अस्माकं पुनः कृताविदानीन्तनत्वं विशेषणमिति न दोषः। किं च, कार्यत्वं न क्रियाजन्यत्वरूपमिति मध्वखण्डनं कार्यतायाः प्रवर्तकत्वे विध्यर्थत्वे वा। आद्य इष्टसाधनत्वं विना प्रवृत्त्ययोगात् तस्यापि परदारगमनादौ सत्त्वेन तस्य तुल्यत्वात्। निषिद्धे प्रवृत्तेः सर्वसिद्धतया प्रवर्तकस्य तत्रापि प्रसक्तेरदूषणतया तद्दूषणासङ्गतेश्च। अन्त्ये साधारण्ये निषेधान्वयो न स्यादित्येव बाधकं फलितम्। तच्च वक्ष्यमाणरीत्या तवापि समानमित्यलं शिष्यधन्धकदूषणेनेति दिक्। नृसिंहाश्रमास्तु, लिङर्थस्तु हितसाधनत्वमेव, न तु कृतिसाध्यत्वांशेऽपि। तस्यान्यलभ्यत्वेनाशब्दार्थत्वात्। आख्यातान्तधातुसामर्थ्यात् तत्सिद्धेः। लिङादेर्हि तिङ्त्वसामान्याकारेणास्ति लडादिवत् कृतौ शक्तिः। सा च सविषयासमभिव्याहृतभावार्थं विषयीकरोतीति प्रवृत्तिविषयस्य कृतिसाध्यत्वं लभ्यत एव। न चैवं साध्यत्वादिसंसर्गतया भानान्न प्रकारतयेति चिकीर्षानुपपत्तिः, ज्ञानेच्छयोः समानप्रकारकत्वेन हेतुहेतुमद्भावस्यान्यत्रोपपादनात्। किं च, पचतीत्यत्रेवात्रापि यागानुकूला कृतिरित्यववबोधो भवेत्, न तु यागविशेष्यकः। तथा च चिकीर्षानुपपत्तिरेव। विधिकृदादेः कृतौ शक्त्यभावेनानुपपत्तेश्चेति वाच्यम्, मनसैव पश्चात् तादृशबोधसम्भवात्। यद्वा यागो मत्कृतिसाध्यो, मत्कृतिसाध्यत्वविरोधिधर्मानधिकरणत्वादित्यनुमानात् तद्ग्रह इति प्राहुः। तेषामयमाशयः– कृतिसाध्यत्वमात्रे वेदादवगतेऽपि तन्मात्रं प्रवर्तकम्, असक्तस्यापि प्रवृत्त्यापत्तेः।

किं तु मदंशविशिष्टम्। तच्च लौकिकप्रमाणेनापि सम्भवतीति न विधेस्तत्र शक्तिरन्यलभ्यत्वात्। मदंशाद्यन्तर्भावेण वेदेन बोधयितुमशक्यत्वाच्चेति। वस्तुतः कृतिसाध्यताज्ञानं न प्रवर्तकम्, कृत्यसाध्ये प्रवृत्त्यभावश्च तत इष्टाभावेन वृथा श्रमजनकत्वेन द्वेषात्, नातस्तच्छक्यम्। न च चिकीर्षानुरोधेन तच्छक्यम्, लोकतस्तदवगमात् चिकीर्षासम्भवात्। न चेष्टसाधनताज्ञानस्यापि प्रवर्तकत्वं न स्यात्। अनिष्टसाधन उदासीने च कष्टं कर्मेति न्यायेन वृथा श्रमजनकत्वेन द्वेषान्न प्रवृत्तिरिति वाच्यम्, इष्टाजनके आन्तरालिकश्रमे द्वेषाभावदशायामप्रवृत्तेः, सर्वसिद्धाया अनुरोधेन तस्य प्रवर्तकत्वावश्यकत्वात्। किं चेष्टसाधनत्वमिच्छाविषयसाधनत्वम्, तत्र शक्यत्वं स्वर्गादिसाधनत्वादिना तेन रूपेण ज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वात्। न त्विष्टत्वेन, इच्छाज्ञानानपेक्षणात्, तस्याः स्वरूपत एव हेतुत्वात्। यद्यपि लोके बलाद् गुरुप्रवर्तनया प्रवृत्तिस्थले किञ्चिदिष्टं ज्ञात्वा मां प्रवर्तयतीति ज्ञात्वा प्रवर्तत एव, तथापि बहुवित्तव्ययायाससाध्य आमुष्मिके च विशिष्य तज्ज्ञानं विना न प्रवृत्तिरिति विशिष्यैव विधिना बोधनीयमिति विशिष्यैव तस्य शक्तिरुपेया। अत एव लोके फलसन्देहात् प्रवृत्तावप्ये– तादृशस्थले तन्निश्चयोऽपेक्ष्यते। तत्र चेच्छा नानार्थत्वपरिहाराय तदादाविव शक्यतावच्छेदकानामनुगमिकेति तत्त्वम्। एवं च स्वर्गादिसाधनत्वमनन्यलभ्यत्वाच्छक्यमेव। न चेदमपि स्वर्गकामादिपदसमभिव्याहाराल्लभ्यत इत्यन्यलभ्यत्वम्, कामान्तपदात् स्वर्गाद्युपस्थितावपि साधनत्वबोधकाभावात्। विश्वजिदादौ स्वर्गकामादिसमभिव्याहारस्याप्यभावाच्चेति ध्येयम्। अथ मधुविषसंपृक्तान्नभोजनादौ प्रवृत्तिवारणाय बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्य प्रवृत्त्यौपयिकतया शक्यत्वं स्यादिति चेन्न, बह्वायाससाध्ये प्रवृत्त्यनापत्तेः। तत्र बहुतरदुःखस्यापि जायमानत्वात्; अल्पदुःखस्यापि कुतश्चिद् बलत्वात्। अनुगतबलवत्त्वस्य दुर्वचत्वाच्च। तस्मात् तत्तद्विषयको बलवान् द्वेषः स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धक इति न तत्कल्पनं युक्तम्। अत एवान्तरालिकश्रमे बलवद्द्वेषवान् न ज्योतिष्टोमादौ प्रवर्ततेऽन्यस्तु तथेति ध्येयम्। नृसिंहाश्रमाः पुनर्न बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं विध्यर्थः, बलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया तदभावस्यैवापेक्षणात्। न तु तत्साधनत्वाभावज्ञानस्याप्यपेक्षा। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां जनकाविघटकस्यापि ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात्। अन्यथा कारणाभावादेव कार्यानुदये तस्य प्रतिबन्धकत्वायोगादित्याहुः। तच्चिन्त्यम्। बलवदनिष्टजनकमिति ज्ञानेऽपि तत्र द्वेषाभावदशायां परदारगमनादौ प्रवृत्तेः सर्वसिद्धत्वात्। तत्रैवं सति द्वेषे प्रवृत्तिप्रतिबन्धात् प्रतिबन्धकत्वेनाभ्युपगतद्वेषादेवाप्रवृत्त्युपपत्तेर्ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे मानाभावाच्चेति।

तस्मादिष्टसाधनत्वमेव शक्यम्। यत्तु प्राभाकराः, नेष्टसाधनत्वं विध्यर्थो यागे क्षणिकतयावगते तस्य बोधयितुमशक्यत्वात्। परम्परासाधनत्वस्यापि द्वारानुपस्थितौ बोधयितुमशक्यत्वाद् योग्यताज्ञानस्य शाब्दबोधे हेतुत्वात्। अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वस्यैव च योग्यतात्वात्। न चैवमपि साधनत्वं सामान्यरूपेण बोध्यतामिति वाच्यम्, एकविशेषबाधे सामान्यज्ञानस्य तदितरप्रकारत्वेन नियतत्वात्। किं च, यागः कर्तव्यतया नावगम्यते। काम्यादन्यत् काम्याव्यवहितपूर्वसाधनमेव कामी कर्तव्यतयाऽवैतीत्यस्यान्यत्र क्लृप्तत्वात्। तथा च द्वारीभूतं काम्याव्यवहितपूर्वसाधनमपूर्वमेव शक्यं कार्यत्वरूपेण। कार्यत्वं च कृत्युद्देश्यत्वम्। तत्र विशेषणीभूतकृतेराश्रयविषयाकाङ्क्षायां विषयतया यागः, आश्रयतया स्वर्गकामः संबध्यते। सुखदुःखाभावादेर्लोकादिवापूर्वस्यापि वेदेन कृत्युद्देश्यत्वबोधात्। अपौरुषेये वेदेऽप्रामाण्यशंङ्काया अप्यसम्भवात्। उद्देश्यत्वं च धर्मान्तरमेव। तथा च कार्ये तस्मिन् स्वर्गकामस्य प्रथमान्तस्यान्वयासम्भवादुपादानप्रमाणेन तद्विधिशक्त्यैव विवृद्ध्या स्वर्गकामस्येति संबन्धः कार्यते। तदुक्तं नयविवेकवरदराजीये– 'मुख्यार्थमभिदधतः शब्दस्य यमिन्नर्थे तात्पर्यम्, तस्य तत्र मुख्यैव वृत्तिः, यथा स्वर्गकामस्य कक्षान्तरितनियोज्यपरस्य' इति। तथा च स्वर्गकामस्य मम यागविषयको नियोग इति बोधः। अत्रापूर्वस्य यागविषयककृत्युद्देश्यत्वमेव यागविषयत्वम्। यागस्यैतादृशकृतिविषयत्वे चान्वयितावच्छेदकमपूर्वकरणत्वं तत्कर्तृत्वं च। तदेव च योग्यता। यथा घटेन जलमाहरेत्यत्र छिद्रेतरत्वम्। योग्यतावच्छेदिकोपस्थितिश्च घटेनेत्यादावर्थाध्याहारात् प्रकृते चौपादानिकप्रमाणवशाच्छक्त्यैव। नन्वशक्यमपि तयैव शक्त्योपस्थाप्यते चेत्, तर्हि लक्षणोच्छेदः स्यादिति चेन्न, स्वशक्यान्वयबोधकस्यैव स्वोपपादकसकलार्थबोधकत्वाभ्युपगमात्। गङ्गायां घोष इत्यादौ स्वशक्त्यान्वयबोधकत्वाभावेनोपादानप्रमाणानवकाशात्। काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्याद्यजहत्स्वार्थलक्षणा तु नास्त्येवेति क्व दोषः ? एवं च यः कार्यं स्वकीयत्वेन बुध्यते, स नियोज्यः। फलकामश्च कार्यं स्वकीयत्वेन बुध्यते, अतः काम्ये स्वर्गकामो नियोज्यः। एवं च वेदबोधितमपूर्वमुद्दिश्य पुरुषप्रवृत्तिरुपपद्यत इति स्वर्गनिष्पत्तिरर्थादुपपद्यत इति नेष्टसाधकत्वं विध्यर्थः। किं च, इच्छाविषयसाधनत्वेन स्वर्गसाधनत्वेन वा शक्तिः ? नाद्यः, तज्ज्ञानस्याप्रवर्तकत्वात्। प्रवर्तकज्ञानविषयस्यैव च विध्यर्थत्वात्। नान्त्यः, अनेकार्थतापत्तेः। तदादाविवेच्छाशक्यतावच्छेदकानामनुगमिकास्तीति चेन्न, तत्र बोध्यबुद्धेरवच्छेदकत्वात्। प्रकृतेऽपि बोध्येच्छा तथेत्यभ्युपगमे संन्यासिनामिच्छाविरहिणां बोधानापत्तेः। स्वर्गादेः प्रागनुपस्थितत्वेन शक्त्यग्रहाच्चेति। अपि च, नित्यनैमित्तिकस्थले राहूपरागवतः

शुचिविहितकालजीविनश्च मम स्नानसन्ध्यावन्दनविषयको नियोग इति बोधान्न फलापेक्षा, विधिवाक्ये फलाश्रवणाच्च तत्र फलाभावः। वैदिके कर्मण्युद्देश्यत्वेन बोधितमपूर्वमुद्दिश्यैव हि प्रवर्तन्ते, तस्यैव च वेदेन स्वतः पुरुषार्थत्वबोधनात्। तथा च काम्ये फलावाप्तिरानुषङ्गिकी। नित्येऽप्यपूर्वस्योद्देश्यस्य सत्त्वात् प्रवृत्तिः। तस्मात् कृत्युद्देश्यमपूर्वमेव शक्यमिति प्राहुः। अत्रेदं चिन्त्यम्– अपूर्वस्य वाच्यत्वमयुक्तम्, प्रमाणाभावात्। प्रवृत्तिकारणीभूतस्वर्गसाधनताज्ञानस्य तेन विनाप्युपत्तेः। क्षणिकत्वनिश्चयात् साधनत्वज्ञानासम्भवेऽपि साधनत्वसामान्यबोधे बाधकाभावात्। एकविशेषबाधे सामान्यज्ञानं तदितरप्रकारतानियतम्। यथा छिद्रबाधे घटेन जलमाहरेत्यत्र छिद्रेतरत्वेनेति चेन्न, प्रकृतेऽपि साक्षात् साधनत्वबाधे तदितरसाधनत्वेन बोधसम्भवात्। तादृशबोधे च परम्पराघटकानपेक्षणात्। एतादृशसाधनत्वे च योग्यतावच्छेदकं परम्पराघटकम्, तच्चात्रापूर्वकम्। तथा च स्वर्गसाधनत्वशक्त्यैव त्वसिद्धौपादानिकप्रमाणादपूर्वोपस्थितौ न तद्वाच्यम्। अन्यथा सर्वत्रापि योग्यतावच्छेदकस्य वाच्यत्वापत्तेश्चेत्यनवस्थेति। किं च, वेदात् साधनत्वबोधो जायमानः परम्परासाधनत्वरूपेणापि तद्विषयक एवास्ताम्, कुतस्तदर्थमपूर्वं वाच्यम्। न चापूर्वानुपस्थितौ परम्परासाधनत्वमपि दुर्बोधम्। वाच्यत्वपक्षेऽपि प्रागनुपस्थितौ शक्त्यग्रहाच्छब्दादप्युपस्थित्यसम्भवात्। कार्यत्वरूपेण लिङ्पदशक्तिग्रहान्यथानुपपत्त्या वा यथाकथञ्चित् तदुपस्थित्या निर्वाहे परम्परासाधनत्वेन तदुपस्थितेस्त्वदुक्तरीत्योपस्थित्या च ममापि निर्वाहः सुकर इति ध्येयम्। एवं काम्यादन्यत् काम्याव्यवहितपूर्वसाधनमेव कर्तव्यतयावैतीत्यपि न युक्तम्, काम्यसाधनताज्ञानस्य लाघवात् प्रवर्तकत्वात्। न त्वव्यवहितांशज्ञानम्, तथा गौरवान्मानाभावाच्च। किं च, काम्याव्यवहितपूर्वसाधनं हि मुख्यतत्साधनम्, गौणतत्साधनमपीति वा ? आद्येऽपि तत्त्वेन ज्ञानं स्वरूपत एव वा ? नाद्यः, अपूर्वस्यापि प्रागनुपस्थितत्वेन तत्त्वेन ज्ञानासम्भवाच्च कार्यतयावगमानापत्तेः। न द्वितीयः, अपूर्वस्य कार्यतयावगमानन्तरमपि यागस्य कार्यतयावगमो न स्यात्, मुख्यफले साक्षात् साधनत्वाभावात्। नान्त्यः, यागस्यैव साक्षात्कार्यतयावगमसम्भवादपूर्ववाच्यत्वहानापत्तेः। नापि कार्यमिति ज्ञानस्य लोके प्रवर्तकत्वदर्शनात् तदेव विध्यर्थ इति युक्तम्, कृतिजन्यत्वरूपस्य तस्य धात्वर्थनिष्ठस्य प्रवर्तकत्वात्। न चापूर्वस्य तथात्वसम्भावनापि, तादृशस्य लोकत एव सम्भवाच्चेत्याद्युक्तमेव। एवमिष्टसाधनत्वस्य निर्वक्तुमशक्यत्वान्न तच्छक्यमित्यप्ययुक्तम्। तदादेर्घटत्वाद्यवच्छिन्नवाचित्ववत् सम्भवात्। तथा हि बुद्धिविषयत्वरूपेणोपस्थितघटत्वपटत्वदिशालिषु बुद्धिविषयतावच्छेदकवति शक्तं तदादि

पदमित्येव तदादेः शक्तिग्रहः। बुद्धिविषयत्वमुपस्थितावनुगमकमात्रम्, न तु तदंशे शक्तिः। एवमत्रापि लिङादिरिच्छाविषयतावच्छेदकस्वर्गत्वादिवत् साधनत्ववाचक इति तत्र शक्तिग्रहः। न चात्र तदादौ वा बोध्यबुद्धिरिच्छा वा प्रविष्टा। तेन विनापि बुद्धिविषयतावच्छेदकवतीच्छाविषयतावच्छेदकवति शक्तमिति शक्तिग्रहसम्भवात्। पदार्थोपस्थितिकालेऽपि तदादौ प्रकरणादिवशाद् वक्तृबुद्धिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नबोधवत् समभिव्याहृतस्वर्गादिपदमहिम्ना स्वर्गसाधनमित्येवं बोधसम्भवात्। ननु दुःखस्यापीश्वरेच्छाविषयत्वसम्भवात् तत्साधनत्वमपि शक्यं स्यादिति चेन्न, इष्टापत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात्। तस्मादिष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वेनावश्यकत्वात् तदेव विध्यर्थः, नापूर्वम्, लौकिकानां तदनुद्देशात्। यत्तु निष्फले सन्ध्यावन्दनादौ विध्यर्थबाधापत्तेर्न तद्विध्यर्थ इति, तन्न, तथा सति तत्र प्रवृत्त्यनापत्तेर्निष्फलत्वाद् दुःखैकफलत्वाच्च। प्रवृत्तिमात्र इष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वाच्च। न चापूर्वोद्देशेन प्रवृत्तिः, तावतापि तदेवेष्टमादायेष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वोपपत्तेः। वस्तुतः प्रवृत्तिविषयसाध्यत्वे सतीच्छाविषयत्वमेव फल उद्देश्यत्वम्, न च तदपूर्वस्य। न चान्यदेव तत् कल्प्यम्, मानाभावात् पदार्थान्तररूपोद्देश्यत्वस्य प्रवृत्तावनुपयोगाच्च। न च वेदबोधितत्वान्निष्फलेऽपि प्रवृत्तिः, वेदसहस्रैरपि बोधिते निष्फलत्वज्ञानदशायां पामरादेरप्यप्रवृत्तेः। न च

अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते।
यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः।।

इति भवगवद्वचनविरोधः।

यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत्।
यज्ञो दानं तपः कर्म पावनानि मनीषिणाम्।।
एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च।
कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम्।।

इत्यष्टादशे भगतैव पावनत्वोक्तेः। तथा चानुद्दिष्टोऽपि प्रत्यवायपरीहारः फलमिति फलं त्यक्त्वापि क्रियमाणस्य पावनत्वं भवतीति भावः। अत एव नित्यज्योतिष्टोमादौ स्वर्गाद्यर्थमनुष्ठानेऽपि नित्यप्रयोगसिद्धिरिति सिद्धान्तः।

किं च, सन्ध्यावन्दनादेर्निष्फलत्वे–

एतत् सन्ध्यात्रयं प्रोक्तं ब्राह्मण्यं यदधिष्ठितम्।

यस्य नास्त्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते।।

इत्यस्य

सन्ध्यामुपासते ये तु सततं शंसितव्रताः।

विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकं सनातनम्।।

इत्यस्य च वैयर्थ्यापत्तिः। स्तावकत्वेनोपयोग इति चेत्, तर्हि सर्वेभ्यः कामेभ्यः दर्शपूर्णमासौ सर्वेभ्यः कामेभ्यो ज्योतिष्टोम इत्येतयोरपि तथात्वापत्तिः, 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इति, अतः फलाकाङ्क्षानिवृत्तेरेतयोरनुपयोगात्। न च सर्वेभ्य इति चतुर्थ्याः सत्त्वात् फलसमर्पकत्वमिति वाच्यम्, 'ऊर्जोऽवरुध्यै' इत्यत्रेवार्थवादत्वमात्रत्वेन चतुर्थ्युपपत्तेः। किं च, स्तावकत्वेनोपयोगेऽपि स्तुतिरेव वृथेति वैयर्थ्यं दुर्वारम्। प्ररोचनार्थं स्तुतिरिति चेन्न, तस्या अपि व्यर्थत्वात्। पुरुषप्रवृत्तिस्तत्फलमिति चेन्न, अर्थवादाप्रामाण्यं जानतस्तदनुपपत्तेः। बहुदुग्धेयं गौरिति वाक्याप्रामाण्यं जानतस्तद्वाक्यादिवेति। अथ स्वर्गाद्यर्थकतायामप्रामाण्येऽपि प्राशस्त्यबोधकत्वद्वारा स्तावकत्वमित्यभ्युपगतेऽर्थे प्रामाण्यमिति चेन्न, तत्तत्फलजनकत्वातिरिक्तप्राशस्त्यस्य क्वाप्यकल्पनात्। धर्मान्तरप्राशस्त्यज्ञानस्य प्रवर्तकत्वाभावाच्च तत्तत्फलाजनकस्यापि तद्बोधनद्वारा प्राशस्त्यमात्रलक्षणायां कुकविवाक्यवदश्रद्धेयता च वेदस्य स्यात्। तस्मात् स्वार्थ एवैषां प्रामाण्यम्। एवं च 'संध्यामुपासीत' इत्यादौ विधित इष्टावगमेऽपि तस्यावान्तररूपेण बोधनद्वारा शीघ्रोत्पत्तिज्ञापनद्वारा वा प्रवृत्तिविशेषार्थमर्थवाद इति ध्येयम्। अत एव 'सर्वशक्तौ प्रवृत्तिः स्यात् तथा भूतोपदेशात्' इति सर्वशक्त्यधिकरणपूर्वपक्षसूत्रे पुरुषार्थस्य भाव्यस्योभयत्रापि तुल्यत्वात्' इत्युक्तं भट्टाचार्यैः। व्याख्यातं च 'काम्यं यथा फलायोपदिष्टम्, तथा नित्यमपीति सूत्रार्थः' इति। एवं चेष्टसाधनत्वमेव विध्यर्थ इति मते नायं दोषः। अथेष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वे 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इत्यादौ तृतीया न स्यात्। करणानभिधान एव तद्विधानादिति चेत्, अत्रोच्यते–

'आश्रयोऽवधिरुद्देश्यः संबन्धः शक्तिरेव वा'।

इति वक्ष्यमाणरीत्याश्रयस्य शक्तेश्चानभिधाने तृतीयादय इति स्थितेऽत्रापि साधनत्वाभिधानेऽपि तदनभिधानान्नानुपपत्तिरिति। यत्तु माधवाचार्या लिङादिनान्तरङ्ग–स्वप्रकृतियज्यर्थमात्रगतेष्टसाधनत्वेऽभिहितेऽपि यागविशेषरूपज्योतिष्टोमादिप्रातिपदिकार्थगत–स्यानभिधानेन तृतीया नानुपपन्नेति समाधानमाहुः, तन्न, ज्योतिष्टोमयज्यर्थयोरभेदेनाभिधान–

स्यावारणात्। अन्यथा देवदत्तः पचतीत्यत्रापि सामान्यतस्तिङा कर्त्रभिधानेऽपि विशेषरूपेणान–भिधानात् कर्तरि तृतीयापत्तेरिति। अन्ये तु कर्तृत्वादिकमाख्यातवाच्यं स्वीकुर्वन्तोऽनभिहित इत्यस्यापि कर्तृत्वाद्यनभिहित इत्यर्थं वर्णयन्तोऽत्र साधनत्वमात्राभिधानेऽपि तद्विशेषकरणत्वानभिधानान्न दोषः। प्रथमवर्णकान्ते विवरणेऽप्येतत् स्पष्टमित्याहुः। यत्त्वनभिहित इत्यस्यानभिहितसंख्याक इत्यर्थः, कर्त्रादेराख्यातावाच्यत्वात्। तथा चात्र संख्यायाः कर्तर्येवान्वयात् तदभिधानेऽपि न करणाभिधानमिति तत् तुच्छम्, पचनोऽग्निना पचनी स्थाल्य इत्यादिकृदादेर्वारणाय करणतत्संख्याद्यन्यतरानभिधान इति स्वीकारेऽत्रापि संख्यानभिधानेऽपि करणाद्यभिधानात् तृतीयाया दुरुपपादत्वात्। न च कृत्साधारण्यार्थं यत्र कर्तृविशेष्यको बोधः, यत्र वा कर्तृविशेष्यकबोधे तात्पर्यम्, तत्र कर्ताभिहित इत्यभ्युपगमादत्रापि करणविशेष्यकबोधे तात्पर्याभावान्न करणाभिधानमिति वाच्यम्, बोधस्य तत्तद्व्युत्पत्त्यनुसारित्वेनानियतत्वात्। तात्पर्यस्यापीच्छाविशेषरूपस्य द्विष्टत्वमिष्टत्वमपव्यवस्थमिति प्रसिद्धेरनुभवाच्चानियतत्वादेवं सति शास्त्राप्रामाण्यप्रसङ्गादिति दिक्। अथ साधनत्वं ज्यातिष्टोमे बोधनीयम्। न च तत् सम्भवति, वाजपेयादपि स्वर्गोत्पत्तेर्व्यभिचारात्। न च विजातीयतत्साधनत्वं बोधनीयम्, जातेरुत्तरकालं कल्पनीयत्वादिति चेत्, अत्रोच्यतेविजातीयतत्साधनत्वं विधिना बोध्यते। न च तत्र व्यभिचारशङ्कापि। तच्च वैजात्यं विधेस्तथाशक्तिस्वीकारादुपस्थितम्। एतदर्थमेव तत्तत्साधनत्वे विधिशक्तिरिति प्रागवोचामेति। कम्बुग्रीवादिमान् नास्तीत्यादौ गुरुधर्मानवच्छेदकत्वपक्षे घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया एव संबन्धत्ववदत्रापि विजातीयस्वर्गसमानाधिकरणात्यन्ताभाव–प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेन स्वर्गसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिता–वच्छेदकत्वीयोऽभावः प्रतीयत इति नानुपपत्तिः। अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिता–कत्वव्युत्पत्तिश्च नञ्समभिव्याहारस्थले एवेति न तद्विरोध इति समादधिरे रामकृष्णभट्टाचार्याः। यत्तु स्वर्गकाम इत्यादिना न स्वर्गत्वावच्छेदेन ज्योतिष्टोमसाध्यत्वं बोध्यते, अवच्छेदकत्वांशबोधनासामर्थ्यादसम्भवाच्च। स्वर्गत्वस्य तदजन्यवृत्तित्वादतिप्रसक्तत्वात्। किन्तु स्वर्गत्वाश्वमेधजन्यत्वसामानाधिकरण्यमात्रं श्रुत्या बोध्यते। न चात्र व्यभिचारज्ञानं प्रतिबन्धकम्, समानप्रकारकं हि व्यभिचारज्ञानं समानप्रकारकाव्यभिचारज्ञानविरोधि। तथा च स्वर्गत्वावच्छेदेन व्यभिचारग्रहात् तदवच्छेदेन नियतपूर्ववर्तित्वं मा ग्राहि। तदाश्रये धर्मिणि हेतुताग्रहे च न बाधकम्। अथ वा व्यभिचारसन्देहोऽत्र न प्रतिबन्धकः, किन्तु योग्यतासंशयपर्यवसन्नत्वेन सोऽत्रानुकूल एव। तादृशजातिसंदेहात् तद्व्यतिरेकनिश्चयश्च नास्त्येव। तथापि

कार्यतावच्छेदकाग्रहे कथं कारणता ग्राह्येति चेन्न, सामानाधिकरण्यज्ञानाद्यभावेऽपि शब्दाद् व्याप्तिग्रहवत्फलबलेन तथा स्वीकारात्। अत एव तद्ग्राहकसत्त्वे प्रत्यक्षस्थलेऽपि क्वचित् तदभ्युपेयते। तथा तृणारणिमणिस्थले। अत एव व्याप्यतावच्छेदकाग्रहेऽपि फलबलाद् व्याप्तिग्रहो धूमालोकान्यान्यत्वेनोपस्थिते धूमादौ सर्वसिद्धः संगच्छते। सहचारदर्शनादिव्याप्तिधीसामग्रीसत्त्वे तद्व्यतिरेकेण कार्यव्यतिरेकादर्शनात्। तस्मान्नानुपपत्तिरिति। अत्रेदं चिन्त्यम्–जन्यत्वं हि तदवच्छेदकधर्मवत्त्वं कथमवच्छेदकग्रहं विना ग्राह्यम् ? व्यभिचारज्ञानरूपविरोधिनः सत्त्वे तद्ग्रहासम्भवाच्च। न च शाब्दे न स दोषः, अयोग्यतानिश्चयरूपस्य तस्याप्रतिबन्धकताया अनुक्तिसम्भावितत्वात्। न च तन्निश्चयो नास्त्येव, संशयश्च न विरोधीत्युक्तमिति वाच्यम्, प्रथमं ज्योतिष्टोमं विनाप्यग्निहोत्रात् स्वर्गश्रवणे तन्निश्चयाभावस्यासम्भवात्। तव मते वैजात्यस्यापाततोऽपि पूर्वमनुपस्थितत्वात्। तृणादीनामपि वैजात्योपस्थितौ विजातीयान्वयव्यतिरेकाभ्यां वा तद्ग्रहः। वक्ष्यते च दूषणान्तरमपीत्यादि ध्येयम्। ज्योतिष्टोमेनेत्यत्र ज्योतिष्टोमवदन्या वृत्तिः। स्वर्ग इत्येव बोध्यते। न च तदपि स्वर्गत्वावच्छेदेन बाधितमिति कथमवगन्तव्यम् ? अधिकरणतावच्छेदकस्य सामानाधिकरण्येनाप्यन्वयबोधसम्भवात्। अन्यथा गङ्गायां न मत्स्य इत्यादीनां विलयप्रसङ्गात्। एवं च साध्येष्टत्वमेव विध्यर्थः, साध्यत्वं च यस्मिन् सत्यग्रिमक्षणे यत्सत्त्वं यद्व्यतिरेके चासत्त्वमित्येवं रूपम्। अत एव दुःखानुत्पादार्थितया प्रायश्चित्तादौ प्रवृत्तिः संगच्छते। साधनत्वं शक्यमिति मते च तत्प्राक्कालस्थायित्वरूपसाधनत्वज्ञानासम्भवात् तत्र प्रवृत्तिर्न स्यात्। न च साधनत्वज्ञानात् प्रवृत्तिर्न स्यादिति वाच्यम्, समानसंवित्संवेद्यतया तल्लाभादिति तु नैयायिकनव्याः। अत्रेदमवधेयम्– धूमे रासभव्यभिचारग्रहदशायां रासभवदन्या वृत्तिः कश्चिद् धूम इति ज्ञानेऽपि प्रवृत्त्यभावस्य सर्वसिद्धत्वेनैतस्याप्रवर्तकत्वान्न विध्यर्थता। किं चैवं सत्यग्रेऽपि वैजात्यकल्पनं न स्यात्, प्रथमत एव प्रवर्तकज्ञानसिद्धौ तत्र मानाभावात्। न च पूर्वं गृहीतकारणतानिर्वाहार्थं तत्कल्पनम्, जातिं विनापि स्वर्गस्य यागजन्यत्वे बाधकाभावात्। कारणतास्वरूपे तस्यानुपजीव्यत्वात्। नापि तद्ग्रहे तदुपयोगः, अत्रैवाभावात्। कारणतावत् कार्यतापि सावच्छिन्नेति व्याप्तिश्चाप्रयोजिका। एवं सति ज्योतिष्टोमादश्वमेधजन्यः स्वर्गः किं न स्यादिति चेन्न, कल्पितेऽपि वैजात्ये ज्योतिष्टोमान्तराज्ज्योतिष्टोमान्तरीयस्तवापि किं न स्यात् ? स्वभावात्। तत्स्वर्गव्यक्तिं प्रति तत्तद्व्यक्तेर्हेतुत्वाद् वेति चेत्, तर्हि प्रथमत एव सोऽनुस्रियताम्, किं जात्यावच्छेदिकया। तस्मात् कार्यतावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपं कार्यमित्येव

वाच्यम्। तच्चावच्छेदकाग्रहे दुर्ग्रहमेव। अस्तु वा स्वर्गत्वमवच्छेदकम्। यथा चातिप्रसक्तस्यावच्छेदकत्वं साधु, तथोक्तमस्मत्पितृचरणैरद्वैतसारोद्धारे। नन्वद्वैतसारोद्धारे द्रव्यत्वजातिखण्डने कार्यमात्रसमवायिकारणतावच्छेदकत्वेन द्रव्यत्वसिद्धिमाशङ्क्य सत्तैव तदवच्छेदिका। न चैवं गुणादावपि रुपाद्यापत्तिः, तत्तद्रूपे तत्तद्द्रव्यस्य समवायिकारणताया आवश्यकत्वेन विशेषसामग्र्यभावादेव कार्याभावोपपत्तेरित्युक्तं युज्यताम्। त्वया तु कार्यतावच्छेदकमतिप्रसक्तमुक्तम्। तत्त्वयुक्तम्, तथा सति स्वर्गत्वावच्छिन्नस्याग्निहोत्राज्ज्योतिष्टोमरूपकारणाभावादनुत्पत्त्यापत्तेरिति। तथाप्युत्पत्तौ च घटादौ रासभवद् व्यभिचारादग्निहोत्रादेरकारणत्वप्रसङ्ग इति चेत्, अत्रोच्यते– 'व्रीहिभिर्यजेत, यवैर्यजेत' इति दर्शपूर्णमासोद्देशेन विहितयोर्व्रीहियवयोः परस्परव्यतिरेकेऽपि प्रत्येकं फलजनकत्वात् परस्परविरहे कार्योत्पत्तावप्यव्यभिचारवच्चात्रापि तथास्तु। न च तत्रैकशक्तिमत्त्वेनान्यतरत्वादिना चोभयोर्हेतुता। एवमपि 'स्योनं ते सदनं कृणोमि, घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि। तस्मिन् सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेध सुमनस्यमान' इति पुरोडाशसदनसादनप्रकाशकमन्त्रयोर्व्रीहीणां मेधेति मन्त्रलिङ्गाद् व्रीहिप्रयोग एवाङ्गत्वम्, न तु यवप्रयोग इति सिद्धान्तहानापत्तेः। तत्रैवापूर्वारब्धकार्यानुत्पत्तिव्यभिचारान्तरापत्तेः। अपूर्वे वैजात्यकल्पने विकल्पमन्त्रव्यवस्थोपपादने च व्रीहिधर्माणां यवेष्वप्राप्तिप्रसङ्गो ग्रहधर्माणां संमार्गादीनां चमसेष्विव। प्रकृतापूर्वसाधनत्वलक्षणायाः सोमापूर्वमादाय चमससाधारण्यात्। अवान्तरापूर्वस्य ग्रहपदादन्तरङ्गतया शीघ्रोपस्थितेश्चमसासंग्रहे च व्रीहिपदादपि व्रीहिसाध्यापूर्वविशेषोपस्थित्या यवेषु प्रोक्षणाद्यप्राप्तिर्दुर्वारा। तस्मादेकजातीयापूर्व एव हेतुता। एवं लोके तृणारणिमणीनां वह्नावपि द्रष्टव्यम्। न चैवं रासभस्यापि घटहेतुतापत्तिः, व्यभिचारात् तत्त्यागे तृणादेरपि तदापत्तिरिति वाच्यम्, तत्र हेतुतायां मानाभावात्। यवादेः श्रुत्या तृणादेररणिमण्यभाववति स्तोमे तृणसत्त्वे वह्निसत्त्वम्, तदभावेऽनुत्पत्तिरित्यन्वयव्यतिरेकसहकृताध्यक्षात् तत्सिद्धेः। रासभे तु नोभयम्। किं त्ववश्यकल्प्यदण्डादिभिरन्यथासिद्धिरेवेति न हेतुत्वसम्भावनापि। तथापि कारणं विना कार्यासम्भवाद् व्रीह्यभावे कथं यवेभ्यः कार्यमिति चेत्, सत्यम्, व्रीहिभिर्यक्ष्य इति संकल्पावच्छिन्नसमयसंबन्धस्यैव व्रीहिकार्यतावच्छेदकसंबन्धत्वेनादोषात्। तेन संबन्धेनाग्नेयापूर्वस्य यवैरनुत्पत्तेः। श्रुत्यनुरोधात् तत्रैव हेतुत्वान्न व्यभिचारः। संकल्पापूर्वं च फलापूर्वोत्पत्तौ नष्टमिति प्रयोगान्तरे यवादीनामुपादानं नानुपपन्नम्। एवं तृणादेरपि

तृणत्वावच्छिन्नसंयोगसंबन्धेन वह्नित्वावच्छिन्नं प्रति तादात्म्येन तृणत्वेन हतुतेत्यादि द्रष्टव्यम्। अग्निहोत्रादेः स्वर्गे त्वग्निहोत्रजन्मापूर्वविशिष्टसमवायसंबन्धेन स्वर्गत्वमवच्छेदकम्। अतः समानजातीय एव स्वर्गोऽग्निहोत्रादिभ्यो दुर्वार एवेति। श्रूयते च तैत्तिरीयश्रुतौ– 'य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति, यावदग्निष्टोमेनोपाप्नोति, तावदुपाप्नोति, य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते, यावदुक्थेनोपाप्नोति, तावदुपाप्नोति। य एवं विद्वानमावास्यां यजते, यावदतिरात्रेणोपाप्नोति, तावदुपाप्नोति' इति सुधियो विभावयन्तु। अत एव धूमपरामर्शादिकार्यतावच्छेदकं धूमलिङ्गकत्वादिकमेव, न तु तत्रानुमितौ वैजात्यकल्पनेत्यभियुक्तोक्तं संगच्छते। यस्तु विधिलभ्यार्थविचारकाले वैजात्यास्वीकारे ज्योतिष्टोमाग्निहोत्रयोः फलसाम्यापत्तावल्पवित्तव्ययायाससाध्येनाग्निहोत्रेण समीहितसिद्धौ श्रममात्राद्याधिक्येन द्वेषादप्रवृत्त्यापत्तौ ज्योतिष्टोमाश्वमेधादिविधीनामननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यमापद्यत इति तत्कल्पनमिति मीमांसकादिभिः परिशीलितः पन्थाः। अत्रोच्यतेइष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवर्तकस्य ज्योतिष्टोमादावपि सत्त्वान्न प्रवृत्त्यनुपपत्तिः। द्वेषोऽपि न सर्वस्येति यस्यैव न तस्यैवानुष्ठानसम्भवः, अन्यथा तवापि ज्योतिष्टोमेऽत्यन्तमालस्यवतोऽप्रवृत्त्या दोषापत्तेः। वस्तुतः फले वैजात्याभावेऽपि तदभ्रमादपि प्रवृत्त्युपपत्तेर्नाप्रामाण्यम्। न च त्रिप्रमाणीजन्यमेव ज्ञानं फलवत्प्रवृत्त्युपयोगीति स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यस्याभिधानकाल एवाभिधानात् कथमेतदिति वाच्यम्, ज्ञानस्य शरीरजन्यत्वेन तन्मात्रजन्यज्ञानाप्रसिद्धेः। तन्मात्रप्रमाणजन्यत्वं चात्राप्यक्षतम्। वेदजन्यज्ञान एव दोषवशाद् वैजात्यभानात्। दोषस्य चाप्रमाणत्वात्। यद् वा शक्तस्याननुष्ठानेऽकीर्तेरुत्पत्तेस्तन्निवृत्त्यर्थं लौकिकप्रतिष्ठारूपाधिकफलार्थं वा महती प्रवृत्तिर्नानुपपन्ना। अत एव गीतायम्–

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम्।
सम्भावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते।।
ततः स्वकीर्तिं धर्मं च.......................... ।

इत्यत्र लौकिकप्रतिष्ठादिकं प्रवर्तकत्वेनोक्तम्। अत एव सकलशास्त्रविदां युधिष्ठिरादीनां स्वल्पतरफलकराज्यार्थं गोत्रजब्राह्मणादिहनने प्रवृत्तिः संगच्छते। तस्मात् प्रतिष्ठाद्युपाधिवशाज्जायमानोत्कटेच्छैव प्रवृत्तौ प्रयोजिकेति नोक्तदोषः। अत एवाधुनिकानां कर्मासाङ्गत्वं जानतामपि लौकिकप्रतिष्ठार्थं बहुवित्तव्ययायाससाध्ये प्रवृत्तिर्दृश्यतेऽपि।

प्रतिष्ठादौ रागौत्कट्याद् बहुवित्तव्ययायासादौ न द्वेषः। अतस्तद्भानेऽपि न निवृत्तिः। वस्तुतस्तु सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपौर्णमासावित्यतः सर्वफलेषु दर्शपौर्णमासयोः प्राप्तेस्तवापि पुत्रेष्ट्यादीनामानर्थक्यं दुर्वारम्। दर्शपौर्णमासप्रयोगस्य नित्यतयावश्यकस्य पुत्रादिकामनयैवानुष्ठाने प्रसङ्गान्नित्यसिद्धिसंभवेन प्रयुक्तिलाघवलोभात् पुत्रेष्ट्यादौ प्रवृत्त्यसम्भवात्। नन्वेतदर्थमेव पुत्रेष्ट्यादिफले पुत्र उत्कर्षः कल्प्यते। न चोत्कृष्टस्यापि तस्य सर्वेभ्यः कामेभ्यो ज्योतिष्टोम इति वाक्यात् तस्यापि पुत्राद्यर्थं विधानेन तस्मादेव सम्भवात् पुनरप्रवृत्त्यानर्थक्यं दुर्वारमिति वाच्यम्, फले त्रैविध्यं प्रकल्प्य मध्यविधफलार्थतया तत्र प्रवृत्त्युपपत्तेः। यद्वा सर्वकामवाक्यं दर्शपौर्णमासयोः काम्यसकलेष्टिमात्रफले ज्योतिष्टोमस्य च काम्यसोमयागफल एव विनियोगं विधत्त इति न पुत्रेष्ट्यादिफलस्य ज्योतिष्टोमाल्लाभसम्भवोऽपि, न वा फलत्रैविध्यकल्पनापीति चेन्न, कृताधानस्य पुत्रादिलोलुपस्य दर्शपौर्णमासात् प्रागपि पुत्रेष्ट्याद्यनुष्ठानसम्भवेनानर्थक्यपरिहारे फलवैजात्यकल्पनाया एव गौरवेणासंभवात्। न च दर्शपौर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेति वाक्यात् सोमस्य दर्शोत्तरं तावदिष्ट्यन्तरस्य तथात्वे मानमस्ति। नन्वस्त्वेवमेव, न नः किञ्चिदनिष्टम्, परन्तु तवैव पुत्रेष्ट्याद्यानार्थक्यप्रतिबन्दी लब्धोत्तरेति चेत्, तथापि समारब्धदर्शपौर्णमासानां काम्येष्टिप्रवृत्तिविलोपो दुर्वार इति पदामः। वस्तुतस्तु वित्तचित्तादीनां क्षणिकतामालोच्याव्यवधानेन सोमं तत्फलं च चिकीर्षोरनग्निकस्याग्निफलकत्वेन काम्यस्याप्याधानस्य न कालप्रतीक्षा, नापि तदीये सोमयागे दर्शपौर्णमासोत्तरताप्रतीक्षेति सोमेन यक्ष्यमाणोऽग्निमादधीत, नर्तुं पृच्छेत्, न नक्षत्रमित्यादिश्रुतिप्रामाण्यादग्निष्टोमे सिद्धान्तितम्। तथा च माससाध्यदर्शपौर्णमासयोः स्वर्गोत्कटेच्छावतस्तावत्कालविलम्बमसहिष्णोर्धनिकस्य तत्स्वर्गार्थमेव सोमानुष्ठानस्याप्युपपत्तेरानर्थक्यपरिहाराद् दर्शपौर्णमासात् सोमे स्वर्गफलभूमाकल्पनं कथं सिध्येत् ? कालादिविलम्बेन स्वल्पवित्तव्यायायासादिलभ्यस्याप्यर्थस्योत्कटशीघ्रलाभेच्छायां बहुवित्तव्ययायासादिभिः सम्पादनस्य लोके प्रायशः सर्वानुभवसिद्धत्वात्। सर्वश्चादधानः सोमेन यक्ष्माणो भवत्येवेति अग्निसाध्यकर्माव्यवधानेन यक्ष्यमाणत्वलाभादग्निहोत्रानन्तर्यमपि तदीये सोमे नास्तीत्यपि द्रष्टव्यम्। अपि च यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति, यावज्जीवं दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेतेति विहितनित्यप्रयोगस्यैव फलसमर्पकं संनिधानात् स्वर्गकामवाक्यम्, अतो नित्यप्रयोगेन प्रत्यवायाभावः फलं कल्प्यः। प्रत्यवायोपस्थितितद्द्वेषतत्प्रयुक्ततदभावकामनानां कल्पनामपेक्ष्य

स्वर्गेच्छाया एव लाघवेन 'स स्वर्गः स्यात्, सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात्' इति न्यायाच्च कल्पनौचित्यात्। वस्तुतस्तु वैजात्याभावेऽपि भूयस्त्वाल्पत्वाभ्यामेव ज्योतिष्टोमाग्निहोत्रफलयोर्विशेषोपपत्तौ प्रवृत्तिसम्भवान्नैकस्याप्यप्रामाण्यम्। कथमन्यथा सर्वेभ्यो दर्शपौर्णमासावित्यतः सर्वफलेषु दर्शपौर्णमासयोः प्राप्तावपि नानर्थक्यम् ? वस्तुतस्तु फलाधिक्यादिकल्पनमपि न युक्तम्, मानाभावाद् गौरवाच्च। किन्तु समानफलानामपि कर्मणां शक्ताशक्तभेदेन व्यवस्थैवोचिता। अत एव

सहस्रशक्तिश्च शतं शतशक्तिर्दशापि च।

दद्यादपश्च यः शक्त्या सर्वे तुल्यफलाः स्मृताः।।

इति महाभारतं संगच्छते। 'वित्तशाठ्यं न कारयेत्' इत्यादितत्तद्व्रतप्रकरणपठितवाक्येभ्य इष्टान्यत्रापीयं मर्यादा सर्वेषामपि। न चैवं सोमाधिकारिणां दर्शपौर्णमासयोस्तदधिकारिणामग्निहोत्रे चाप्रवृत्त्यापत्तिः। यावज्जीवविधिफलार्थं प्रवृत्त्युपपत्तेरित्यलं पल्लवितेन। अपि चास्तु प्रवृत्त्यनुरोधेन वैजात्यम्, तथापि त्वदुक्तरीत्यैवैतत्फलितं यदीष्टसाधनत्वस्येव सामान्यतः स्वर्गसाधनत्वज्ञानमपि न प्रवर्तकम्। किन्तु तत्तत्फलसाधनताज्ञानमेवेति। तथा च स्वर्गत्वसामानाधिकरण्येनाश्वमेधादिजन्यत्वग्रहेऽप्यश्वमेधवदन्यावृत्तित्वग्रहेऽपि च न प्रवृत्तिरिति विधिना तादृशज्ञानजननमप्यफलम्। प्रर्वतकज्ञानविषयस्यैव विध्यर्थत्वादिति न किञ्चिदेतत्। यत्तु न साक्षाद्विधिजन्यं ज्ञानं प्रवर्तकम्, किं तु तत्प्रयोज्यमपरम्। अत एव विधिजन्यज्ञानजन्यज्ञानं प्रवर्तकमिति चिन्तामणिकृताप्युक्तमिति, तत्तुच्छम्, कल्पनया विना बाधकं साक्षादुपपादकविषयत्वनियमेन साक्षात्प्रवर्तकज्ञानविषय एव विधिशक्तेरुचितत्वात् अन्यथा

विधिर्वक्तुरभिप्रायः प्रवृत्त्यादौ लिङादिभिः।

अभिधेयोऽनुमेया तु कर्तुरिष्टाभ्युपायता।।

इत्युदयनाचार्योक्तरीत्या वक्त्रभिप्राय एव च विधिशक्तिः सिध्येत्, इच्छात्वजातेः शक्यतावच्छेदकत्वलाभेन लाघवात्। तथा च गतमिष्टसाधनत्वशक्त्या। साक्षात्प्रवर्तकज्ञानविषयस्यैव शक्यत्वमित्याग्रहे च विजातीयस्वर्गसाधनत्व एव शक्तिरुचिता। अस्मद्रीत्या विधिजन्यज्ञानादेव प्रवृत्तिसम्भवेन तादृशधाराकल्पने मानाभावाद् गौरवाच्चेत्यादि सुधीभिर्ध्येयम्। अथैवमपि न कलञ्जमिति निषेधानुपपत्तिः,

कलञ्जभक्षणादेस्तृप्त्यादिरूपेष्टजनकत्वेन तदभावस्य बाधितत्वात्। एतेन श्रुतेष्टसाधनत्वाभावोपपत्तये गुरुतरानिष्टसाधनत्वं कल्प्यत इति परास्ता कल्पतरुकाराद्युक्तिः। यत्तु परिमले गुरुतरानिष्टसाधनत्वे कल्पिते तत्प्रतिसन्धाने सांदृष्टिकफलान्निवर्तेत, तन्निवृतौ च तस्येष्टत्वं नास्तीतीष्टसाधनत्वाभावस्य न हन्यादित्येतदर्थतायां न कश्चिद् दोष इति प्रपञ्चितम्। तत्त्वास्तिककामुकस्य रागान्धस्य सत्यपि भाविनरकदुःखावश्यंभावावगमे तात्कालिकफलेच्छा नापैतीति तं प्रतीष्टसाधनत्वाभावबोधकस्य निषेधवाक्यस्याप्रामाप्यापत्तिः। सर्वान् प्रति प्रमाणभूतस्य च वेदस्य पुरुषभेदेन प्रामाण्याप्रामाण्ये न युक्ते इति स्वयमेव निरस्य बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमपि लिङर्थः। तथा च विशेषणाभावापन्नो विशिष्टाभावो नञा प्रतिपाद्यत इति न दोष इत्युक्तम्, तत् प्रागुक्तरीत्या परास्तमेव। तस्मात् कथमेतदिति चेत् अत्र वदन्ति, यागादाविष्टसाधनत्वसंबन्धित्वेनावगतस्य बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य लक्षणया वानूदितस्य भ्रान्त्या वा प्रसक्तस्यैव निषेध इति विरोधलक्षणयाऽसुराविद्यादिवदत्राप्यनिष्टहेतुत्वमेवावगम्यत इत्यन्ये। न चैवमसुरा अविद्येत्यत्रेव समासापत्तिः, विभाषावचनेन तस्य वैकल्पिकत्वात्। अत एव नानुयाजेष्विति पर्युदासे न स इति प्रागुक्तम्। तत्तत्साधनत्वं विध्यर्थ इति पक्षे स्वर्गादिपदं तत्तत्फलतात्पर्यग्राहकमिति स्वीकारादनिष्टसाधनत्वं लिङर्थो नञ् तात्पर्यग्राहक इत्यन्ये। तत्तत्साधनत्वं विध्यर्थ इति पक्षे न कलञ्जमित्यत्र प्रत्यवायपरीहारसाधनत्वं विध्यर्थः। साधनत्वं चात्र तत्सत्त्वे नियमतः प्रत्यवायाभावः, तदभावे नियमतः प्रत्यवाय इत्यन्वयव्यतिरेकवत्वम्। प्रत्यवायोऽपि न ब्राह्मणं हन्यादिति विधिभेदाद् विलक्षणो ग्राह्यः। एवं च विध्यर्थनिषेध एव नञा क्रियते। एवं चार्थात् तद्भक्षणादौ सति प्रत्यवायः सिध्यति। तस्मान्न काचिदनुपपत्तिरित्यपरे। कलञ्जभक्षणाभावः प्रत्यवायपरिहारसाधनमित्येव बोध्यते। न च प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थगतेत्यादिव्युत्पत्तेः कथमप्रकृत्यर्थेऽभाव इष्टसाधनत्वान्वय इति वाच्यम्, अभावद्वारकमन्वयमादायोपपत्तेः। नञ्स्थले भिन्नव्युत्पत्तिकल्पनाद् वा। एवं चातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति, नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यत्रापि ग्रहणे ग्रहणाभावे चेष्टसाधनत्वं बोध्यते। फलवैलक्षण्याच्च न दोषः। अत एव कलञ्जभक्षणाभावविषयकं कार्यमिति गुरव इत्यपि केचित्। अथैवं सत्यग्नीष्टोमीयपश्वालम्भने पापापत्तिः, न हिंस्यादिति निषेधात्। प्रकृते च सत्संकोचकाभावात्। तथा हि अग्नीषोमीयमित्यादिना ह्यालम्बनमिष्टहेतुरवगतम्। न हिंस्यादित्यनेन चानिष्टहेतुतोदिता। न चानयोर्विरोधः, मधुविषसंपृक्तान्नभोजने परकीयसुन्दरीगमनादौ च समावेशदर्शनात्। वस्तुतस्तु 'पशुमालभेत' इत्यत्रालभतिर्यागलक्षणार्थः,

अप्राप्तस्यैव तस्यात्र द्रव्यदेवतासम्बन्धविशिष्टस्य विधेयत्वात्। अस्तु वा, आलम्भनमत्र स्पर्शनमात्रम्। विषये प्रायदर्शनादित्यधिकरणे 'वत्समालभेत' इत्यग्निहोत्रप्रकरणपठितवाक्याद् वत्सहिंसाविधानापत्तरिति पूर्वपक्षे स्पर्शमात्रं तदर्थ इति सिद्धान्तितत्वात्। अतएव

यद् घ्राणभक्षो विहितः सुरायास्तथा पशोरालभनं न हिंसा।

इति भागवतं संगच्छते। तथा च त्रिवृच्चर्वधिकरणन्यायेन सर्वत्र स्पर्शार्थकत्वं सिध्यति। तत्र हि त्रिवृद्बहिष्पवमानमित्युक्त्वा स्तोत्रीयानवकस्य वेदेऽक्रान्तत्वात् तदेवार्थः। लोके त्रिवृद्रज्जुरिति प्रयोगात् त्रैगुण्यम्। चरुशब्दस्य लोके स्थाली, वेदे त्वादित्यश्चरुरित्युक्त्वा अदितिमोदनेनेत्युक्तत्वादोदनोऽर्थ इति निर्णयेऽपि यत्र वाक्यशेषो नास्ति, तत्र त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमः। 'सौर्यं चरुं निर्वपेत्' इत्यादौ तत्राविशेषादुभयं ग्राह्यम्। वाक्यशेषवत्यपि विकल्पेन पदार्थबोधकत्वांशे लोकवेदयोस्तौल्यादित्याशङ्क्य विध्येकवाक्यतया बलत्त्वाद् वाक्यशेषस्य तदुक्त एवार्थो ग्राह्यः। अन्यत्रापि वैदिकत्वाद्वेदसिद्ध एवार्थो ग्राह्य इति दशमे वक्ष्यत इत्युक्तम्। एवमत्रापि प्रायदर्शनात् स्पर्शार्थत्वनिर्णयादन्यत्रापि स एव ग्राह्य इति सिध्यति। एवं च विधिनिषेधयोः समानार्थत्वस्यैवाभावे क्व बाध्यबाधकभावः। हिंसा त्वङ्गयागाद्याक्षेपलभ्या। न च पत्नीसंयाजानां जाघनीवदन्यतः सिद्धाङ्गैरेव यागसिद्धेः प्रयोगान्तर्हिंसा न लभ्यत इति वाच्यम्, प्राचीनपशुसंस्काराणां यज्ञीयपशुद्वारा यागार्थत्वनिर्वाहायावघातादिवदन्तरनुष्ठानसम्भवात्। अन्यथाग्निषोमीयत्वसिद्ध्यभावापत्तेश्च। विशसनप्रकारविधायकवाक्याद्विशसनं लभ्यते। अन्यथा शस्त्रादिना हननेऽपि यागसिद्ध्यापत्तिरिति चेन्न, अखण्डिततत्तदङ्गलाभानुरोधेन मायुकरणादिदोषनिवृत्तये च विशसनप्रकारस्याप्यर्थप्राप्तत्वेन विध्यनपेक्षत्वादिति तत्त्वम्। न च निन्दार्थवादप्रायश्चित्तोपदेशाद्यसमभिव्याहृतविधिविधेयत्वस्यानिष्टाननुबन्धित्वव्याप्ततया पर्यवस्य–द्विध्यर्थेन समं विरोधान्न निषेधप्रवृत्तिरिति रीतिः साध्वी। शब्दार्थयोर्विरोधे ह्यन्यतरस्याप्रामाण्यभीत्या सङ्कोचकल्पना। पर्यवस्यद्विध्यर्थेन सह विरोधे च न वेदस्याप्रामाण्यमिति सङ्कोचकाभावात्। नापि 'अशुद्धमिति चेन्न शब्दात्' इति सूत्रीयाहिंसारूपत्वाद् पापसम्भवात् दुःखं भवत्विति चेन्न, शब्दविहितत्वात्।

हिंसा त्ववैदिकी या तु तयानर्थो ध्रुवं भवेत्।
वेदोक्तया हिंसया तु नैवानर्थः कथञ्चन।।

इति भाष्यस्थाहिंसात्वेन वैदिकहिंसाया अपि पापहेतुत्वाद् दुःखं भवत्विति शङ्कते। अशुद्धमिति। न हि हिंसायाः पापहेतुत्वे हिंसात्वं प्रयोजकम्, किं तु निषिद्धत्वम्। तच्चात्र नास्ति। प्रत्युत वायव्यं श्वेतमित्यादिशब्दैर्विहितत्वादित्याहशब्देति। सोपाधित्वेन दूषितानुमानस्य स्मृतिविरोधं चाहहिंसेति। तत्रत्यटीकास्था न माध्वी साध्वी, पूर्वपक्षाशयानवबोधनिबन्धनत्वात्। न हि पूर्वपक्षिणो हिंसात्वेन पापमापादयन्ति, किं तु निषिद्धत्वेन इष्टसाधनत्वं विधिरित्यभ्युपगन्तुस्तवापि तस्य तुल्यत्वात्। स्मृतिरप्यनन्तकमठादिश्रुतिकल्पकमध्वकल्पितैवेति न प्रमाणपथमवतरतीति ध्येयम्। एवं च वेणीप्रवेशनसहगमनादिसर्वविलोपापत्तिः। एवं वाजपेयेऽपि सुराग्रहजन्यपापापत्तिर्दुवारैव। तथा चोक्तं प्रथमस्कन्धे–

यथा पङ्केन पङ्काम्भः सुरया वा सुराकृतम्।
भूतहत्यां तथैवैकां न यज्ञैर्मार्ष्टुमर्हति।।

इति चेत्, अत्रोच्यते–

नेष्यस्यन्यान् वध्यजन्यान् हिंसा नैषां च धर्मतः।
स्वधर्मेण च हिंसैव महाकरुणया समा।।

इति कर्कट्युपाख्यानस्थवासिष्ठात्।

क्षत्रधर्मरतोऽपि त्वं वृथा हिंसां परित्यज।

इति ब्रह्मोत्तरखण्डस्थऋषभोपदेशात्।

या वेदविहिता हिंसा सा न हिंसेति कीर्त्यते।

इति श्रीधरस्वाम्युदाहृतवाक्यात्।

यद् घ्राणभक्षो विहितः सुरायास्तथा पशोरालभनं न हिंसा।

इति भागवतात्।

यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयंभुवा।
यज्ञोऽस्य भूत्यै सर्वस्य तस्माद् यज्ञे वधोऽवधः।।

इति।

या वेदविहिता हिंसा नियताऽस्मिंश्चराचरे।
अहिंसामेव तां विद्याद् वेदाद् धर्मो हि निर्बभौ।।

इति पञ्चामाध्यायस्थमनुवाक्याभ्यां च पापाभावसिद्धेर्न दोषः। अत्र हिंसा न हिंसा आलम्भनं न हिंसा। वधोऽवध इत्यस्याग्रिमहिंसावधशब्दयोर्विना पापजनकार्थकत्वमसङ्गतेः।

यत्तु वैधहिंसायां यत्किञ्चिद् वधभेदसंगतेर्नेदं तत्र साधकमिति तन्न, व्यर्थहिंसासाम्योद्धारासंगतेः। अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वाच्च। अन्यथा यज्ञीयहिंसायामपि तथा प्रयोगापत्तेः। न च शुद्धतया पापजनिका नेति तदर्थः, तथा सतीष्टानिष्टोभयजनिकेत्येव पर्यवसानेन वैयर्थ्यापत्तेः। विधिनिषेधवाक्याभ्यां तद्बोधात्। अत एवेष्टजनकत्वाभावो बोध्यत इत्यपास्तम्। न चैतान्यनुवादकान्येव सन्त्विति वाच्यम्, सति सार्थकत्वे तथात्वसंभवात्। अन्यथा तत्प्रख्याधिकरणोच्छेदप्रसङ्गात्। तस्माद् वाचनिक एव पापाभावः प्रतिभाति। अत एव स्कान्दे दशपापगणनायाम् 'हिंसा चैवाविधानतः' इत्यविधानेन हिंसैव पापजनकत्वेनोक्ता। अत एव भगवता व्यासेन सूत्रितम्– 'अशुद्धमिति चेन्न, शब्दात्' इति। अत एव धर्मत्वाधर्मत्वयोः शब्दैकगम्यत्वाद् वैधहिंसायां धर्मत्वेनैवोक्तत्वान्न साऽधर्म इति सूत्रार्थ इत्यस्मत्पितृचरणैर्वृत्तौ व्याख्यातम्। एवं 'वेदाद् धर्मो हि निर्बभौ' इत्यादौ वेदविहितत्वमेव धर्मत्वेऽधर्मासंवलने तात्पर्यार्थे च हेतुरुक्त इति सामान्यत एवैतदर्थकवचनकल्पनान्न सुराग्रहादावपि पापप्रसक्तिः। अस्तु वैतस्य सुराग्रहस्थले इष्टापत्तिरेव। तत्रोक्तभागवतादिना घ्राणभक्षविधानेन, तस्य च

अनृतं मद्यगन्धं च दिवा मैथुनमेव च।
पुनाति वृषलस्यान्नं बहिः सन्ध्या ह्युपासिता॥

इत्यादिनातिस्वल्पप्रायश्चित्तविधानेन अतिविरहादिति सुधीभिर्विभाव्यम्। परे पुनरस्त्येव पशुहिंसादिभिर्यागादावपि प्रत्यवायः। तथा च भगवता व्यासेन पातञ्जले पञ्चशिखाचार्यवचनमुदाहृत्य निर्णीतम्। वचनं च– 'स्यात् स्वल्पः संकरः सुपरिहरः सप्रत्यवमर्षः कुशलस्य नापकर्षायालं कस्मात् कुशलं ह्येव बहून्यदस्ति' इत्यादि। अस्यार्थः–स्वल्पः संकरः पशुहिंसाजन्यप्रत्यवायः स्यादित्यन्वयः। ननु मधुविषसंपृक्तान्नभोजन इवात्र प्रवृत्तिर्न स्यादिति चेन्न, बहुतरसुखानुविद्धतया तद्दुःखस्य श्रमादिवदप्रयोजकत्वादित्यभिप्रेत्याह–स्वल्प इति। स्वल्पत्वं च 'तस्माद् यज्ञे वधोऽवधः' इति शास्त्रात्। अनुदरा कन्येतिवन्नञोऽल्पार्थकत्वात्। न चाघट इतिवदभावार्थमादायास्मादेव हेतोस्तत्र न प्रत्यवाय इत्येवोच्यतामिति शङ्क्यम्, सामान्यतः प्रवृत्तिनिषेधस्य सत्यां गतौ सर्वथा सङ्कोचासम्भवात्। अत एवाह। सुपरिहरः। अल्पीयसा प्रायश्चित्तेन परिहर्तुं शक्यः। अथ प्रमादतः प्रायश्चित्तं नाचरितम्, तथापि सप्रत्ययमर्षः क्षन्तुमर्हः। मृश्यन्ते हि महत्फलं कामयमानास्तदनुनिष्पादिक्षुद्रदुःखम्। अत एवाह कुशलस्येत्यादि। पृच्छति कस्मादिति।

उत्तरयति कुशलं हीत्यादि। न च हिंसाजन्यपापापेक्षया यदि स्वर्गस्याधिक्यं तदेदं संगच्छताम्। तत्रैव किं मानमिति वाच्यम्, उक्तोत्तरत्वात्। पशुहिंसाजन्यपापप्रायश्चित्तस्य स्वल्पवित्तव्ययायाससाध्यतया तन्नाश्यपापस्यापि स्वल्पत्वानुमानाच्च। यागस्य च बहुवित्तव्ययाससाध्यतया तज्जन्यस्वर्गस्य बहुत्वकल्पनात्। अत एवाश्वमेधशतकफलभोगसमयेऽपीन्द्रादेरनेकशो रावणमहिषासुरादिभ्यो दुःखधारा श्रुतिपुराणादिषूपवर्णिता संगच्छते। यज्ञान्तर्गतहिंसादिजन्यपापफलस्य तस्य यज्ञफलान्तरुत्पत्तेरुपपत्तिसिद्धत्वात्। अत एव पञ्चशिखाचार्यवचनशेषे पठितम्–'स्वर्गेऽप्यपकर्षमल्पमनुभविष्यति' इति। अस्तु वा सुखदुःखयोस्तुल्यता, तथापि तादृ– शेच्छावशात् प्रवृत्तिर्नानुपपन्ना, निषिद्धप्रवृत्तिवत्। अत एव विशेषदर्शिनो नैतस्योत्तमत्वं स्वीचक्रुः। अत एवोक्तमेकादशे भागवते–

यद् घ्राणभक्षो विहितः सुराया–
स्तथा पशोरालभनं न हिंसा।
एवं व्यवायः प्रजया न रत्यै
इमं विशुद्धं न विदुः स्वधर्मम्।।

इति। आलम्बनमेव प्रागुक्तरीत्या यागः स्पर्शनं वा विहितम्, न तु हिंसेति स्वधर्मं न विदुः, किं तु हिंसैव विहितेत्येवमेव विदुः एवेमं स्वधर्ममपि विशुद्धं न विदुः, दुःखप्रयोजकत्वादिति भावः। अत एवैतदजानतो निन्दा।

ये त्वनेवंविदोऽसन्तः स्तब्धा सदभिमानिनः।
पशून् द्रुह्यन्ति विश्रब्धाः प्रेत्य खादन्ति ते च तान्।।

इत्यग्रेऽपि संगच्छते। नैवमशुद्धं विदुः। असन्तो भोगमात्ररताः। अत एव तदुपसंहारे 'वासुदेवपराङ्मुखाः' इति वक्ष्यति। विश्रब्धाः। अनेन मनोरथो भविष्यतीति विश्वस्ता इत्यर्थ इति ध्येयम्। यत्त्वेवं साङ्गयागानुष्ठानं स्यादिति तत्र वक्तव्यम्। पापेन पुरुषः प्रत्यवैतु। यागस्य साङ्गत्वे को विरोधः ? तथा च कर्त्रधिकरणे भट्टैरुक्तम्–

यो नाम क्रतुमध्यस्थः कलञ्जादीनि भक्षयेत्।
न क्रतोस्तत्र वैगुण्यं यथाचोदितसिद्धितः।।

इति। यत्तु विध्यपेक्षितप्राशस्त्यबोधकत्वमर्थवादानां सर्वसिद्धम्, तच्च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमेव, अन्यस्यासम्भवात्। अत एवान्यलभ्यत्वान्नात्र विधेः शक्तिः, न वा

विधिनिषेधयोः साङ्कर्यमिति। तन्न, बलवद्द्वेषेण तस्यान्यथासिद्धेरुक्तत्वात्। शीघ्रफलदातृत्वादेरेवाननुगतप्राशस्त्यस्य सुवचत्वाच्चेति साङ्ख्यपातञ्जलानुयायिनः। तच्चिन्त्यम्, उक्तवचनेभ्यो निषेधाप्रवृत्तेरुक्तत्वात्। न च ततः पापस्य स्वल्पत्वकल्पनं युक्तम्, 'सकृत् प्रवृत्तायाः किमवगुण्ठनेन' इति न्यायेन निषेधकल्प्यपापस्य साम्यांशे एव सङ्कोचकत्वासम्भवात्। सङ्कोचस्याप्येकदेशबाधत्वात्। यत्त्वनयैवानुपपत्त्येष्टोत्पत्तिर्नान्तरीयकदुःखाधिकदुःखाजनकत्वमपि विधिशक्तौ प्रवेशयन्त इष्टसाधनत्वं कृतिसाध्यत्वमिष्टोत्पत्तीत्यादि त्रयं शक्यमित्याहुः। तथा च निषेधस्थले तादृशानिष्टजनकत्वमुच्यते। विधिना च तादृशानिष्टाजनकत्वमिति विरोधान्न विहिते निषेधः प्रवर्तत इति न ज्योतिष्टोमे पश्वालम्भनं पापजनकमिति श्येनस्थले चेष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वयोरेवान्वयान्न विध्यर्थबाध इति वदन्ति। अत्रेदं चिन्त्यम्– नान्तरीयकत्वस्य दुर्वचत्वात् कथं तच्छक्यम् ? इष्टजनकजन्यत्वं तद्वाच्यमिति चेन्न, ब्रह्महत्यादिसकलजन्यनरकस्य नान्तरीयकत्वापत्तेः। इष्टव्याप्यत्वं तदिति चेन्न, तद् यदि कालिकम्, तर्ह्यान्तरालिकश्रमादेरप्यनान्तरीकत्वापत्तेर्विध्यर्थबाध एव। यदि दैशिकम्, तदोक्तदोषः। इष्टपूर्ववर्तित्वं तदिति चेन्न, एतस्य प्रवृत्त्यनुपयुक्तत्वेन विध्यर्थत्वायोगात्। एतस्य प्रवर्तकत्वे च बहुवित्तव्ययायाससाध्ये किञ्चिदिष्टजनके प्रवृत्त्यापत्तिः। तदानीन्तनबलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्वमिष्टोत्पत्तीत्यस्यार्थ इति चेन्न, तादृ–शयत्किञ्चित्पुरुषीयद्वेषविषयदुःखाजनकत्वस्य कलञ्जभक्षणेऽपि सत्त्वाद्विध्यर्थनिषेधबाधापत्तेः। सकलद्वेषविषयाजनकत्वं च न ज्योतिष्टोमेऽपीति विध्यर्थबाधः स्यात्। विजातीयदुःखाजनकत्वं तन्निष्कर्ष इति चेन्न, ज्योतिष्टोमादिदुःखस्यापि कुतश्चिद् विजातीयत्वेन विध्यर्थबाधापत्तेः। नरकाजनकत्वं तत्त्वमिति चेन्न, 'ज्वरितो न भुञ्जीत, नेत्ररोगे न स्त्रियमुपेयात्' इत्यादिवैद्यकशास्त्रोक्तनिषेधानुपपत्तितादवस्थ्यात्। न कलञ्जमित्यादि नञो नरकाजनकत्वाभावबोधकत्वसम्भवेऽपि तादृशेषु दृष्टार्थकनिषेधेषु तदभावासम्भवेन बाधितार्थकतापत्तेः। वस्तुतस्तु वेदेन तथा बोधनेऽपि यस्य तथा न द्वेषः, स एव प्रवर्तते, नान्य इति विधेस्तथा शक्तिकल्पनं निष्फलम्। न चैवं ज्योतिष्टोमादौ पशुहिंसाजन्यपापापत्त्या शिष्टानामप्रवृत्त्यापत्तेस्तद्वारणायेष्टोत्पत्तीत्यादौ शक्तिः कल्प्यत इति वाच्यम्, मरणादिरूपमहानिष्टसाधनेऽपि सहगमनवेणीप्रवेशनादावात्माहुत्यङ्गके सर्वस्वारयज्ञे चोत्कटेच्छावशादिव महतामपि प्रवृत्त्युपपत्तेर्बहुधोपवर्णितत्वात्। किं चैवमपि न

निषेधसङ्कोचलाभः। श्येनादिवद् निषेधानुरोधेनेष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वमात्रबोधनेनापि विधिप्रवृत्त्युपपत्तेः। वैधहिंसायां विध्यर्थैकदेशबाधस्तु निषेधस्य सर्वथैवाप्रवृत्तिरूपबाधान्नाधिक इत्यादिसूरिभिर्विभाव्यम्। लोडर्थमाह—प्रार्थनेति। आदिना विध्याद्याशिषो गृह्यन्ते। 'आशिषि लिङ्लोटौ', 'लोट् च' इति सूत्राभ्यां तदवगमात्।। २२।।

लङादिक्रमेण ङितामर्थमाह—

ह्यो भूते प्रेरणादौ च भूतमात्रे लङादयः।
सत्यां क्रियातिपत्तौ च भूते भाविनि लृङ् स्मृतः।। २३।।

ह्यो भूत इति। अनद्यतने भूत इत्यर्थः। 'अनद्यतने लङ्' इति सूत्रात्। लिङर्थमाह—प्रेरणादाविति। 'विधिनिमन्त्रणा' इति सूत्रात्। 'आशिषि लिङ्लोटौ' इति विहित आशीरर्थो गृह्यते।

लुङर्थमाह— भूतमात्र इति। भूत इत्यधिकारे 'लुङ्' इति सूत्रात्। यथा अभूरित्यादि। तत्र विद्यमानध्वंसप्रतियोगित्वं भूतत्वम्। तच्च क्रियायां निर्बाधमिति विद्यमानेऽपि घटे घटोऽभूदिति प्रयोगः। लृङर्थमाह—सत्यामित्यादिना। भूते भाविनीति। हेतुहेतुमद्भावादिस्थल इत्यर्थः। तथा च हेतुहेतुमद्भावे क्रियाया अनिष्पत्तौ गम्यामानायां लृङिति भावः। नन्वेवं कथमेतेष्वेवार्थेषु निर्भरः, अर्थान्तराणामपि दर्शनात् ? लक्षणा तत्रेति चेन्न, वैपरीत्यापत्तेः। वक्ष्यमाणरीत्या तस्या अप्यभावाच्चेति चेन्न, सर्वे सर्वार्था इत्यभ्युपगमात्। तत्तदर्थेषु साधुत्वाख्यापकं व्याकरणम्, न तु शक्तिपरिच्छेदकमिति वक्ष्यते। तथा चार्थान्तरे सत्यनुशासने साधुत्वमिष्टमेव। मूलं त्वेतद्दिक्प्रदर्शनमात्रम्। सर्वे सर्वार्था इत्यनभ्युपगमे च लक्षणैव। प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिभ्यां तन्निर्णयात्। परं त्वनुशासनविरुद्धा नैयायिकमीमांसकादिभिरुक्ता। तत्र तत्र लक्षणा न साधुत्वसम्पादकेति तत्र तत्र स्फुटीकुर्मः। वक्ष्यते चाधिकं सुबर्थनिर्णय इत्यलमतिपल्लवितेनेति। एतेषां क्रमनियामकश्चानुबन्धक्रम एव। अत एव पञ्चमो लकार इत्यनेन मीमांसकादिभिर्लेट् एव व्यवह्रियत इति।। २३।।

इति वैयाकरणभूषणे लडाद्यर्थनिर्णयः।

✱✱✱

सुबर्थनिर्णयः

सुपामर्थान् निरूपयति—

आश्रयोऽवधिरुद्देश्यः संबन्धः शक्तिरेव वा।

यथायथं विभक्त्यर्थाः सुपां कर्मेति भाष्यतः।। २४।।

द्वियीयातृतीयासप्तमीनामाश्रयोऽर्थः। अयं भावः— 'कर्मणि द्वितीया' इति सूत्रात् कर्मरूपेऽर्थे द्वितीया भवति। तच्च 'कर्तुरीप्सिततमम्' इति सूत्राद्धातूपात्तफलाश्रयः। क्रियाजन्यफलत्वेन कर्मण एव कर्तुरीप्सिततमत्वात्। अत एव सिद्धे तस्मिन्निच्छानिवृत्तिर्नान्यथा। एवं च फलाश्रयः कर्म। तत्र फलांशस्यान्यलभ्यत्वादाश्रयमात्रमर्थः। तत्त्वमेवाखण्डशक्तिरूपमवच्छेदकमिति बोध्यम्। अथ चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामसंयोगादिरूपफलाश्रयचैत्रादेः कर्मत्वं स्यादिति चेत्, इष्टापत्तिः। तर्हि द्वितीया स्यादिति चेन्न। न ह्येतदेव द्वितीयाप्रयोजकम्, किं तु संज्ञान्तराभावविशिष्टे जायमाना कर्मसंज्ञैव। इह च परया कर्तृसंज्ञया बाधेन कर्मसंज्ञाया अप्रवृत्तेर्न द्वितीया, एकसंज्ञाधिकारात् समावेशस्याप्यसम्भवात्। अत एवात्मानमात्मना हन्तीत्यत्र कर्मसंज्ञोपपादनं शरीरमनोरूपमवच्छेदकभेदमादाय कृतं भाष्ये। कर्मसंज्ञायास्तु घटं करोतीत्यादौ धातूपात्तव्यापारवत्त्वरूपकर्तृत्वविरहिणो घटादेरेव विषयत्वान्नानवकाशता। न चाधःसंयोगरूपधात्वर्थफलाश्रयभूम्यादेर्वृक्षाद् भूमौ पततीत्यत्रापि कर्मतापत्तिः, साक्षात्तदाश्रयताविवक्षायामिष्टत्वात्। कर्तृकर्मद्वारा तद्विवक्षायामेवाधारसंज्ञाविधानात्। अत एव द्वितीयाश्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नेत्यत्र भूमिं पतितो भूमिपतित इत्युदाहृतम्। न चैवमपि घटं करोतीति न स्यात्, फलवत्त्वाभावादिति शङ्क्यम्, उत्पत्तिरूपधात्वर्थफलाश्रयत्वात्। घटं जानातीत्यपि ज्ञानजन्यविषयावच्छिन्नाज्ञानभङ्गरूपफलशालित्वसत्त्वादुपपन्नम्। न चैवमपि नष्टे तं जानातीत्यनुपपन्नम्। तत्रापि सूक्ष्मरूपेण स्थित्यभ्युपगमात्। उक्तं हि वाक्यपदीये—

तिरोभावाभ्युपगमे भावानां सैव नास्तिता।

लब्धक्रमे तिरोभावे नश्यतीति प्रतीयते।।

इति। अतीतादावपि ज्ञानादेर्विषयतासंबन्धेन वृत्तिस्वीकारे च तद्वदेवावतरणतद्भङ्गयोरपि वृत्तिः सुवचैवेति सत्कार्यवादानालम्बेऽप्यदोषाच्चेति। वस्तुतस्तु जानातीच्छतिद्वेष्टिसंदेग्धीत्याद्यनु–रोधाज्ज्ञानेच्छाद्यनुकूलो व्यापारो धात्वर्थः। स च ज्ञानजनकमनश्चक्षुःसंयोगादिरेव। अत एव मनो जानाति चक्षुः पश्यतीति प्रयोगाः संगच्छन्ते। इच्छत्यादेश्चेच्छाद्यनुकूलज्ञानादिरेव व्यापारः,

फलं चेच्छादि। तथा च तदाश्रयत्वाद् घटादेः कर्मत्वम्, जानात्यादेः सकर्मकत्वमप्येवमेवोपपादनीयम्। उक्तरीत्यादरे चेच्छादेस्तन्न स्यात्। न चैवमपि फलव्यापारयोः सामानाधिकरण्यात् तदसम्भव इति वाच्यम्, पचत्यादेरपि कालिकसंबन्धेन फलसमानाधिकरणव्यापारवाचकत्वेनाकर्मतापत्तेः फलतावच्छेदकसंबन्धेन वैयधिकरण्यस्यावश्यंप्रवेशनीयत्वात्। प्रकृते च फ़लतावच्छेदकः संबन्धो विषयता व्यापारतावच्छेदकः समवायादिरिति, तेन वैयधिकरण्यमस्त्येव। फलव्यापारविशिष्टबोधककर्मकर्तृप्रत्ययैर्यो यत्र बोध्यते, स हि तदवच्छेदकः। स च घटादिज्ञानेच्छाद्वेषमादाय घटो ज्ञायते इष्यते द्विष्यते संदिह्यते ज्ञात इष्टो द्विष्टः संदिग्ध इतिवदात्मा ज्ञात इष्टे द्विष्टः संदिग्धो ज्ञायते इष्यते द्विष्यत इत्यप्रयोगादात्मा जानाति इच्छति द्वेष्टि ज्ञाता एष्टा द्वेष्टा इतिवद् घटो जानाति इच्छति द्वेष्टि संदिग्धे ज्ञाता एष्टा द्वेष्टेति चाप्रयोगादुक्तरीत्या विशिष्यैवाभ्युपेय इति विभावयामः। अथवा सविषयार्थकेषु ज्ञानेच्छाप्रयत्नसन्देहादिरेव धात्वर्थव्यापारः। विषयतैवातिरक्ता तज्जन्या फलम्। न च तस्यां विषयज्ञानातिरिक्तायां ज्ञानजन्यायां मानाभावः, विषयो घट इति विलक्षणप्रतीतेर्मानत्वात्। विलक्षणप्रतीतिर्हि पदार्थभेदे मानम्, अन्यथा घटपटभेदोऽपि न सिध्येत्। न च भावकार्यस्य समवायिकारणकत्वनियमाद् भूतभाविस्थले तदभावात् फलाभावः, ध्वंसस्य प्रामाणिकत्वे भावत्वस्य व्याप्यतावच्छेदककोटिप्रवेशवद् विषयताया अपि प्रामाणिकत्वे लघुत्वात् समवेतत्वेनैव कार्यत्वस्य विशेषणात्। अतश्च ध्वंसवदेव विषयताया अपि निमित्तकारणमात्रजन्यत्वम्। अतीतानागतज्ञानादेर्विषयरूपविषयिताविरहेण निर्विषयप्रसङ्गाच्च। घटत्वादिना निर्णयेऽपि विषयो न वेति सन्देहाच्च। अत एव न ज्ञानस्वरूपापि। एवं ज्ञानाद्यजन्यत्वे ततः पूर्वमपि ज्ञात इति प्रतीत्यापत्तेः, तदा ज्ञानविषये इच्छाविषय इत्यव्यवहाराच्च। तथा च तदाश्रयत्वाद् घटादेः कर्मत्वं धातोः सकर्मकत्वं च नानुपपन्नम्। अतीतादौ निर्वाहश्च प्राग्वदेवेति वृद्धसंमतः पन्थाः। एवं च कृञ्जानात्यादेरनुपदोक्तरीतिद्वयमुत्पत्तिमावरणभङ्गं चादय त्रेधा तदुपपादनं शक्यम्। इच्छत्यादेरुक्तरीतिद्वयेनेति विशेषः। उत्पत्तिमादायैव च क्रियते घटः स्वयमेवेत्युपपद्यत इति दिक्। नैयायिकास्तु क्रियाजन्यफलाश्रयत्वमात्रं न कर्मप्रत्ययार्थः, किं तु परसमवेतत्वमपि। तेन—

भूमिं प्रयाति विहगो विजहाति महीरुहम्।
न तु स्वात्मानम्.. ।।

इत्यादिप्रयोगोऽप्युपपद्यते। अत एव चैत्रेण ग्रामो गम्यत इति प्रयोगः, न चैत्रेण चैत्रः इत्यादिः, द्वितीयाकर्माख्यातयोस्तुल्यार्थत्वात्। इयांस्तु भेदः– द्वितीयया स्वप्रकृत्यर्थापेक्षया परत्वम्। आख्यातेन च स्वार्थफलाश्रयापेक्षया स्वार्थसंख्यान्वय्यपेक्षया वा बोध्यते। तच्च धात्वर्थक्रियायामन्वेति। 'चैत्रो ग्रामं गच्छति' इत्यत्र च ग्रामस्य चैत्ररूपपरनिष्ठक्रियाजन्यसंयोगरूपफलवत्त्वात् कर्मता। घटं करोतीत्यत्र च घटपदस्य कपाले निरूढलक्षणा। तस्य घटरूपफलशालित्वात् कर्मत्वं नानुपपन्नम्। कपालस्य सिद्धत्वेऽपि घटवत्त्वेनासिद्धत्वात् कृतिविषयत्वं नानुपपन्नम्। 'घटं जानाति' इत्यादौ तद्व्यवहारो भाक्त इति नेयमनुपपत्तिरित्याहुः। नव्याः पुनर्न क्रियाजन्यफलशलित्वमित्याद्येव कर्मत्वम्, गमेः कर्मत्वस्य पूर्वस्मिन् देशे त्यजेश्चोत्तरस्मिन् स्यन्देश्च पूर्वापरयोः प्रसङ्गात्। किं तु फलस्य धात्वर्थतावच्छेदकेत्यपि विशेषणम्। एवं च गमेः संयोगः, त्यजेर्विभागः, स्यन्देश्च न किञ्चित् फलं तथेति न दोषः। ननु 'ग्रामं गमयति देवदत्तो यज्ञदत्तम्' इत्यत्र प्रयोज्यकर्तर्यव्याप्तिः, उत्तरदेशसंयोगरूपफलस्य प्रयोजकक्रियाफलत्वाभावात्। तदनुकूलक्रियायाः फलत्वेऽप्यवच्छेदकत्वाभावात्। ननु शुद्धगमधात्वर्थेऽवच्छेदकत्वविरहेऽपि सनाद्यन्तधात्वर्थप्रयोजकव्यापारं प्रति फलत्वमवच्छेदकत्वं च प्रयोज्यव्यापारस्याक्षतमेवेति चेत्, तर्हि 'पाचयति देवदत्तो विष्णुमित्रेण' इत्यत्रापि प्रयोज्यकर्तुः कर्मतापत्तौ द्वितीयापत्तेरिति चेन्मैवम्, धात्वर्थफलशालित्वमिति स्वीकर्तृणां वैयाकरणानामप्येतद्दोषस्य दुष्परिहरत्वात्। 'गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थ' इति सूत्रेण गत्याद्यर्थानामेवेति नियमान्नान्येषां प्रयोज्यव्यापारवत्त्वेन कर्मत्वमिति चेत्, तर्हि समं ममापीति ध्येयम्। एवं परमसमवेतत्वघटितमप्युभयकर्मजसंयोगस्थलेऽन्यदीयकर्मणः स्वापेक्षिकपरसमवेतत्वात्, स्वस्य च तज्जन्यसंयोगादिरूपफलशालित्वाच्चैत्रे कर्मलक्षणमतिप्रसक्तम्। चैत्रः स्वात्मानं गच्छतीति प्रयोगापत्तिश्च। तस्मात् परसमवेतक्रियाजन्यफलशालित्वमपि यस्य, तस्य तत्क्रियाकर्मत्वम् चैत्रस्य च स्वक्रियायाः परसमवेतत्वाभावात् तामादाय नातिप्रसङ्गशङ्कापि। मैत्रक्रियामादाय च कर्मत्वमिष्टमेव, तत्रैव मैत्रश्चैत्रं गच्छतीति प्रयोगात्। एतेन प्रयोगप्रसङ्गोऽपि वारितः। चैत्रनिष्ठसंयोगजनकचैत्रान्यवृत्तिक्रियाश्रयस्तादृशक्रियानुकूलकृत्याश्रय इति वा शाब्दबोधासम्भवात्। स्वनिष्ठक्रियायाः परसमवेतत्वबाधात् परसमवेतक्रियायाश्च स्वस्मिन्नसत्त्वादिति। घटं करोतीत्यत्र घटपदस्य कपाललक्षकत्वे कपालं घटं करोतीति न स्यात्, कपालनिष्ठक्रियाजन्यफलशालित्वात्। तस्माद् वह्निमनुमिनोमीत्यत्रेव घटं करोति

जानातीत्यादौ विषयतायां द्वितीयाया लक्षणा, रथेन गम्यत इत्यादाविव तृतीयादेः। न च द्वितीयायास्तदर्थेऽविधानात् कथमत्रार्थे द्वितीयेति वाच्यम्, द्वितीया कर्मणि शक्तेत्येवमादितत्तदनुशासनानामर्थादर्थान्तरे लक्षणयोत्पत्तिसंभवात्। न च ज्ञानजन्यज्ञाततावत्त्वादस्तु कर्मतेति भाट्टी रीतिः साध्वी। ध्वस्ते घटे जानातीत्यनापत्तेरितीदं मतं परिष्कुर्वन्ति। अत्रेदमवधेयम्–परसमवेतत्वांशे शक्तिश्चैत्रश्चैत्रमित्यत्र शाब्दबोधवारणाय साधुत्ववारणाय वा कल्प्यते। नाद्यः, चैत्रश्चैत्रमित्यादिशब्दाच्छाब्दबोधस्य फलाश्रयशक्तद्वितीयायाः परसमवेतत्वादिविशिष्टे लक्षणयापि वारणात्। तर्हि शुद्धे फले कः प्रयोग इति चेत्, चैत्रस्तण्डुलं पचतीत्ययमेव। अथवा, परसमवेतत्वस्य शक्यत्वेऽपि चैत्रः स्वात्मानमित्यत्र बाधान्नैतस्यान्वयोऽस्तु। अन्यांशमादाय तवाप्यन्वयबोधः किं न स्यात् ? श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यादिवदिष्टापत्तौ च गतं शक्यत्वेन। अत एव 'तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः' इति न्यायसूत्रे कारणत्वार्थकपञ्चम्या नियतपूर्ववर्तित्वमात्रं योग्यताबलाद् बोध्यत इति न्यायात्तत्पर्यटीकायां प्रपञ्चितं संगच्छते। यद् वा परसमवेतत्वस्य शक्यत्वेऽपि परत्वस्य केवलान्वयितयावश्यके कार्यकारणभावान्तरे द्वितीयार्थफलप्रकारकबोधं प्रति द्वितीयान्तार्थावृत्तिस्तदन्यवृत्तिर्वा यो व्यापारस्तदुपस्थितिर्विषयतया हेतुरिति कार्यकारणभाव एवोच्यताम्, कुतः परसमवेतत्वमपि तदर्थः कल्प्यते ? उभयकल्पने गौरवतरत्वात्। परसमवेतत्वस्यान्यत्रान्वयवारणाय कार्यकाकारणभावान्तरकल्पनेऽतिगौरवाच्च। न च चैत्रमैत्रौ परस्परं गच्छत इत्यत्र व्यापारस्य द्वितीयान्तार्थवृत्तित्वाद् व्यभिचारः, द्वितीयान्तार्थवृत्त्यन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकव्यापारोपस्थितेर्विवक्षितत्वात्। परस्परव्यापारेऽपि परस्परवृत्तिभेदप्रतियोगितादवच्छेदकत्वाबाधान्न दोषः। परसमवेतत्वे शक्तिग्रहशून्यस्य देवदत्तः स्वात्मानं गच्छतीत्यत्रापि बोधान्नैवं कार्यकारणभाव इति चेत्, प्रस्थितं तर्हि तच्छक्यत्वेन। कृष्णः स्वात्मानं गच्छतीत्यत्र बोधस्येष्टत्वात्। परसमवेतत्वशक्तिग्रहवतस्त्वनन्वयादेव बोधासम्भवात्। न हि घटपदस्य पटे शक्तिग्रहवतः पटबोधाद् घटपदं पटे शक्तं भवति, तादृशस्य साधुत्वं स्यादिति चेन्न, प्राङ् निरासात्। संज्ञयोर्बाध्यबाधकाभावस्य प्रागभिधानात्। न हि परसमवेतक्रियाजन्यधात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं परिष्कृतमपि द्वितीयोत्पत्तौ तत्साधुत्वे वा नियामकम्। ग्रामं गमयति देवदत्तं विष्णुमित्र इत्यत्रेव पाचयति देवदत्तेन विष्णुमित्र इत्यत्रापि द्वितीयापत्तेर्दुर्वारत्वापत्तेः। घटं जानातीच्छति करोति पश्यति शब्दं शृणोति गन्धं जिघ्रतीत्यादौ नियामकाभावेन द्वितीयानुत्पत्तिप्रसङ्गाच्च। न च सविषयान्यस्मिन्नेतत्। तत्र तु विषयतयान्वय

एव तथेति वाच्यम्, देवदत्ताय क्रुध्यति द्रुह्यति ईर्ष्यति असूयति, कृष्णाय रोचते, स्वदते मोदकः, पुष्पेभ्यः स्पृह्यतीत्यादौ संप्रदानादिष्वापत्तेः। अन्यथा देवदत्तमभिक्रुध्यतीत्यपि न स्यात्। अथ सञ्ज्ञैव तन्नियामिका, तर्हि तावद्वाच्यकथनं निष्फलम्, शाब्दबोधातिप्रसङ्गस्याप्युक्तरीत्यैव निरस्तत्वात्। तस्मान्न परसमवेतत्वमर्थः कल्प्यः। एवमवच्छेदकेत्यपि व्यर्थम्, धात्वर्थफलशालित्वस्यैव तथात्वे लाघवात्। नैयायिकनवीनैः फलव्यापारयोः पृथक्शक्त्यभ्युपगमेन तथा वक्तुमशक्यत्वाच्च। न च घटो भवतीत्यादौ धात्वर्थाश्रये कर्मत्ववारणाय तत् कल्प्यत इति वाच्यम्, तत्रापि कर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञाया बाधेनादोषात्। व्याप्तिरेव भवत्यादौ फलमिति प्रागभिहितपक्षे घटादौ शङ्काया अप्यभावाच्च। नैयायिकादीनामकर्मकेषु फलस्यावाच्यत्वाच्च। यत्तु द्वितीयादिवाच्यं फलमिति तन्न, धातोः फलवाचकतायाः कृञोऽकर्मकतापत्तेरित्यत्र व्युत्पादितत्वेनान्यलभ्यतया द्वितीयायास्तत्र शक्तिकल्पनाऽयोगादिति सुधीभिर्ध्येयम्। यत्तु कर्मत्वत्वादिना बोधात् तत्तद्रूपेणैव शक्तिः। किं चाश्रयत्वरूपस्य तस्य संसर्गत्वेन भानमभ्युपेयम्। तथा च सति तण्डुलः पचतीत्यत्रापि तथा बोधापत्तिः। न च द्वितीयासमभिव्याहार एव तादृशबोधे कारणम्, प्रथमायाः कर्मत्वे शक्तिग्रहदशायां तण्डुलः पचतीत्यत्रापि तथा बोधेन व्यभिचारादित्याहुः। तच्चिन्त्यम्। कर्मत्वत्वादिना बोधस्य तादृशव्युत्पत्त्यधीनत्वेनाप्रामाणत्वात्। सर्वेषां तथाननुभवात्। फलांशस्य धातुनाश्रयत्वांशस्य संसर्गतयापि लाभे विशिष्टशक्यत्वस्यान्याय्यत्वाच्च। आश्रयत्वरूपकर्मत्वस्य शक्यत्व आश्रयत्वत्वस्यावच्छेदकत्वापत्तौ गौरवाच्च। तण्डुलः पचतीत्याद्यतिप्रसङ्गः परेषामपि समानः। तण्डुलपदोत्तराम्पदज्ञानत्वेन हेतुता। तण्डुलः पचतीत्यत्र तदभावान्नास्माकमतिप्रसङ्ग इति चेन्न, तण्डुलान् पचतीत्यत्राम्पदाभावेऽपि बोधेन व्यभिचारात् तथा हेतुहेतुमद्भावासिद्धेः। तण्डुलपदोत्तरद्वितीयाज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति चेन्न, तण्डुलवाचकपर्यायान्तरस्थलेऽपि बोधेन व्यभिचारात्। तण्डुलार्थकपदोत्तरकर्मत्वार्थकपदजन्योपस्थितित्वेन हेतुत्वमिति चेन्न, तण्डुलमित्यत्र यदा तण्डुलपदान्न तण्डुलोपस्थितिर्द्वितीयया च कर्मत्वस्य वृत्ता। एवं सोऽस्तीत्यत्र तण्डुलार्थकात् तत्पदात् तण्डुलोपस्थितिश्च वृत्ता, तत्रापि त्वदुक्तसामग्रीसत्त्वाद् बोधापत्तेः। नन्वेतदर्थं कर्मताविशेष्यकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति कर्मत्ववाचकविभक्तिप्राग्वर्तिपदजन्यज्ञानत्वेन हेतुत्वम्, घटं पटमित्यादिसाधारण्यात्। एवं स्वाधेयतासंसर्गावच्छिन्नघटप्रकारकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति घटवाचकपदोत्तरविभक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वं वाच्यम्, घटं घटेनेत्यादिसाधारण्यात्। तथा च न दोष इति चेन्न, यत्र तच्छब्दादेव

घटकर्मत्वोपस्थितिः, तत्र विभक्तिं विनापि बोधेन व्यभिचारात्। कर्मत्वधर्मिकघटविधेयकशाब्दबोधे एव तद्धेतुरिति चेन्न, प्रथमायाः कर्मत्वे शक्तिभ्रमदशायां बोधेन त्वदुक्तरीत्यैव व्यभिचारात्। पटपदस्य घटे शक्तिभ्रमेऽपि बोधाच्च। अथ तादृशबोधं प्रति कर्मत्वोपस्थापकविभक्तिप्राग्वर्तिपदजन्यज्ञानत्वेन हेतुत्वं वाच्यम्। एवं तादृशबोधे घटोपस्थापकपदोत्तरविभक्तिजन्योपस्थितित्वेन हेतुत्वमिति चेन्न, व्यभिचारात्। घटः कर्मत्वमित्यत्रापि तथा व्युत्पत्तिसत्त्वे बोधस्य सर्वसिद्धत्वात्। अथ कर्मत्वबोधकपदप्राग्वर्तिपदज्ञानत्वेन हेतुत्वं वाच्यम्। एवं परत्रापि घटोपस्थापकपदोत्तरपदजन्यज्ञानत्वेन हेतुत्वं वाच्यमिति चेन्न, पदमात्रे व्युत्पन्नानां तादृशानुपूर्वीज्ञानतात्पर्यज्ञानादिमतामपि बोधापत्तेः। सामग्रीसत्त्वात्। घटः कर्मत्वमित्यत्रापि विपरीतव्युत्पत्तिरहितस्य बोधापत्तेश्च। अथ घटप्रकारककर्मत्वविशेष्यकशाब्दबुद्धिं प्रति घटोपस्थापकपदोत्तरकर्मत्वार्थकपदजन्यज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति कार्यकारणभावग्रहोऽपि हेतुरभ्युपेयः। तथा च नौदनः पचतीत्यत्रातिप्रसङ्गः। अनयैव रीत्या विभक्त्यन्तरेऽपि कार्यकारणभाव ऊहनीय इति चेत् समानं तर्ह्यस्माकमपि, कर्मणि शक्त्यभ्युपगमात्। एतावांस्तु विशेषो यत् परेषां कर्मत्वबोधकपदघटितानुपूर्वीत्वेन प्रवेशोऽस्माकं पुनः कर्मबोधकपदत्वेन। तत्रास्माकमेव लाघवम्। न च भवन्मत आश्रयमात्रमर्थः। तथा चाश्रयवाचकपदप्रवेशः कार्यः। तथा चौदनेन पचत्यत्रापि कर्मविशेष्यकबोधापत्तिरिति वाच्यम्, आश्रयशब्दस्यैक्येऽपि कर्मकरणादौ शक्यतावच्छेदकीभूताश्रयत्वस्य तत्तच्छक्तिरूपस्य भिन्नस्याभ्युपगमात्। अन्यथा द्वितीयादेः पर्यायतापत्तेः। अस्तु वा फलाश्रयत्वरूपकर्मत्वेन कार्यकारणभावे प्रवेशः। नैतावता फलांशस्य द्वितीयार्थता। अशक्यत्वेऽपि फलस्य तन्निष्ठत्वानपायादित्याद्यूह्यम्। तस्मात् सिद्धमाश्रयमात्रं द्वितीयार्थ इति। एतच्च सप्तविधमित्युक्तं वाक्यपदीये–

निर्वर्त्यं च विकार्यं च प्राप्यं चेति त्रिधा मतम्।
तच्चेप्सिततमं कर्म चतुर्धान्यत्तु कल्पितम्।।
औदासीन्येन यत् प्राप्यं यच्च कर्तुरनीप्सितम्।
संज्ञान्तरैरनाख्यातं यद्यच्चाप्यन्यपूर्वकम्।।

इति। निर्वत्यादित्रितयस्य लक्षणमप्युक्तम्–

सती वा विद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी।
यस्य नाश्रीयते तस्य निर्वर्त्यत्वं प्रचक्षते।।

प्रकृतेस्तु विवक्षायां विकार्यं कैश्चिदन्यथा।
निर्वर्त्यं च विकार्यं च कर्म शास्त्रे प्रदर्शितम्।।
यदसज्जायते सद्वा जन्मना यत् प्रकाशते।
तन्निर्वर्त्यं विकार्यं तु द्वेधा कर्म व्यवस्थितम्।।
प्रकृत्युच्छेदसंभूतं किञ्चित् काष्ठादिभस्मवत्।
किञ्चिद् गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत्।।
क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते।
दर्शनादनुमानाद् वा तत् प्राप्यमिति कथ्यते।।

इति। तत्र निर्वर्त्यं घटं करोतीति। अत्र घटस्य प्रकृतिः सत्यपि न परिणामित्वेन विवक्षिता। भस्म करोतीत्यत्रापि काष्ठादिप्रकृतेरविद्यमानाया अविवक्षायां निर्वर्त्यतैव। एवं घटं करोतीत्यत्रापि प्रकृतेः परिणामित्वेन विवक्षायां विकार्यतैवेति केचित्। अन्ये तु घटं करोतीति निर्वत्यमेव। घटादि चासदेव नैयायिकादिनये। सदिति स्वरीत्या सांख्यादिमते च। अत एव वक्ष्यति—

उत्पत्तेः प्रागसद्भावो बुद्ध्यवस्थानिबन्धनः।
अविशिष्टः सतान्येन कर्ता भवति जन्मनः।।
कारणं कार्यभावेन यदा वा व्यवतिष्ठते।
कार्यशब्दं तदा लब्ध्वा कार्यत्वेनोपजायते।।
यथाहेः कुटिलीभावो व्यग्राणां वा समग्रता।
तथैव जन्मरूपत्वं सतामेके प्रचक्षते।।

इति। विकार्यं च द्विविधम्—प्रकृत्युच्छेदसंभूतम्, प्रकृतिभूतस्यात्मन उच्छेदसंभूतं प्राप्तम्। काष्ठं भस्म करोति। गुणान्तरोत्पत्त्या। सुवर्णं कुण्डलं करोति। अत्र काष्ठसुवर्णयोः परिणामित्वविवक्षाविवक्षयोरपि भस्मकुण्डलरूपकर्मणोर्निर्वर्त्यतैव। काष्ठसुवर्णयोस्तु विकार्यत्वमित्यवधेयम्। प्राप्यम्। रूपं पश्यतीति। अत्र क्रियाकृतोः विशेष आवरणभङ्गरूपोऽस्त्येव प्रतिपत्तृगम्यश्चेति यद्यपि, तथापि प्रतिपत्तृव्यतिरिक्तपुरुषापेक्षया विशेषो न गम्यत इति क्रियाकृतेत्यस्यार्थो बोध्यः। औदासीन्येन। ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशति। कर्तुरनीप्सितम्। विषं भुङ्क्ते। संज्ञान्तरैरनाख्यातम्। अकथितमित्यर्थः। गां दोग्धि। अन्यपूर्वकम्। संज्ञान्तरप्रसङ्ग इत्यर्थः। क्रूरमभिक्रुध्यतीत्यादि सुधीभिरुह्यम्। ननु काष्ठं विकार्यं

कर्मेत्युक्तमयुक्तम्, क्रियाजन्यफलाश्रयत्वाभावादिति चेत्, अत्राहुः। प्रकृतिविकृत्योरभेदविवक्षया निरूढयोत्पत्त्याश्रयता। यद्वा काष्ठानि विकुर्वन् भस्म करोतीत्यर्थः। तण्डुलान् विक्लेदयन्नोदनं निर्वर्तयतीतिवत्। एतच्च द्व्यर्थः पचिरिति प्रक्रम्य भाष्ये व्युत्पादितमिति ग्रन्थकृतः।

तृतीयाया अप्याश्रयोऽर्थः। तथाहि 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' तत्र स्वतन्त्रः कर्ता: स्वातन्त्र्यं च धातूपात्तव्यापारवत्त्वम्। 'धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यते' इति वाक्यपदीयात्। अत एव स्थल्यादिव्यापारस्यापि धातुनाभिधाने स्थाल्यादेः कर्तृत्वम्, स्थाली पचतीति दर्शनात्। उक्तं हि वाक्यपदीये–

धर्मैरभ्युद्यतैः शब्दे नियमो न तु वस्तुनि।
कर्तृधर्मविवक्षायां शब्दात् कर्ता प्रतीयते।।
एकस्य बुद्ध्यवस्थाभिर्भेदेन प्रविकल्पने।
कर्मत्वं करणत्वं च कर्तृत्वं चोपजायते।।

इति। नन्वेवम् 'कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च' इति सूत्रे 'मनोमयः प्राणशरीरः' इति वाक्यस्थमनोमयस्याब्रह्मत्वे 'एतमितः प्रेत्याभिसम्भवितास्मि' इति प्राप्तिकर्मत्वकर्तृत्वव्यपदेशो विरुद्ध इति भगवता व्यासेन निर्णीतं कथं संगच्छताम् ? एवम् 'अधिकं तु भेदनिर्देशात्' इति सूत्रे 'जगत्कारणं ब्रह्म शारीरादधिकम्'। 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यः' इत्यादिषु कर्तृकर्मभावभेदेन व्यपदेशादिति निर्णीतम्। भेदव्यपदेशाच्च इति सूत्रे मुमुक्षोः प्राणभृतः सकाशाद् गन्तव्यस्य द्युभ्वद्यायतनस्य 'तमेवैकं जानथ आत्मानम्' इत्यत्र ज्ञातृज्ञेयभावेन भेदेन व्यपदेशाद् भेद इति निर्णीतमिति चेत्, उच्यते। जीवस्यैव ज्ञेयत्वे प्राप्तिकर्मत्वमपि वाच्यम्। कर्तृत्वं च तस्याख्यातेनोक्तम्। न चैकस्यैकदा संज्ञाद्वयं युक्तम्, कर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञाया बाधात्। तथा चैवमिति द्वितीया न स्यात्। कर्मकर्तृतायां च यगाद्यापत्तिः। किं चैवमपि कर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञाया बाधाद् द्वितीयानुपपत्तिरिति भवति शब्दविरोधद्वारा स भेदहेतुरिति। अत एव व्यपदेशान्निर्देशादित्यपि संगच्छते। अन्यथा कर्तृत्वकर्मत्वाभ्यामित्याद्येवावक्ष्यत्। एवमन्यत्राप्यवधेयम्। अत एव 'घटो भवतीत्यत्र घटव्यापारस्य धातूपात्तत्वात् तत्रास्य कर्तृत्वमुपपद्यते' इति भामत्याम्। 'धातूपात्तव्यापाराश्रयः कर्तेति कर्तृलक्षणयोगाद् घट एवोत्पत्तिकर्ता' इति कल्पतरौ चोक्तं संगच्छते। अत एव–

'यज्ज्वलन्ति हि काष्ठानि तत् किं पाकं न कुर्वते'।

इत्याहुः। अत एव बाधलक्षणे अस्थियज्ञे क्रत्वर्थं तु क्रियते, गुणभूतत्वादिति क्रत्वर्थाभ्युच्चयाधिकरणे। न चैतन्यापेक्षं कर्तृत्वम्, काष्ठादीनामपि ज्वलनादौ कर्तृत्वात्। यस्यैवान्यापेक्षयाऽऽख्यातोपात्तव्यापारसमवायः स कर्ता। तस्माच्छुक्रान्वारम्भणादिकर्मास्थिभिः कर्तव्यमिति सिद्धान्तितम्। स च व्यापार आख्यातार्थो धात्वर्थो वेत्यन्यदेतत्। एवं चात्रापि व्यापारांशस्य धातुलभ्यत्वादाश्रयमात्रमर्थः। यथा च स्थाल्यादिव्यापारस्याभिधानेऽपि देवदत्तः स्थाल्यां पचति, स्थाल्या वेति नासङ्गतम्, तथोक्तमधस्तात्। यत्तु कृत्याश्रयः कर्ता, कर्तेत्यत्र कृधातोः कृतिवाचकत्वात् तृचश्चाश्रयवाचकत्वादिति योगार्थबलात्। तत्राश्रयांशस्य प्रकृत्यैव लाभात् कृतिरेवार्थ इति तन्न, कृतेरपि धातुलभ्यताया अस्माभियुत्पादनात्। यत्तु सामग्रीसाध्यायां क्रियायां सर्वेषां स्वस्वव्यापारे स्वातन्त्र्यात् स्वतन्त्र इत्यावर्तकमिति तन्न, धातूपात्तव्यापारवत्त्वरूपं स्वातन्त्र्यं पारिभाषिकम्, नैकदा सर्वेषामिति प्रागुक्तत्वात्। माधवाचार्याः पुनर्धातुवृत्तौ–

प्रागन्यतः शक्तिलाभान्नयग्भावापादनादपि।
तदधीनप्रवृत्तित्वात् प्रवृत्तानां निवर्तनात्।।
अदृष्टत्वात् प्रतिनिधेः प्रविवेके च दर्शनात्।
आरादप्युपकारित्वात् स्वातन्त्र्यं कर्तुरुच्यते।।

इति वाक्यपदीयेन समादधिरे। तदर्थस्तु करणादितः प्रागेव परस्मादर्थितादेरेव निमित्तात् कर्ता प्रवर्तते। करणादि तु तदधीनप्रवृत्तिनिवृत्ति। तथा हि, अर्थी हि कर्ता तत् प्रयुङ्क्ते न तदेनम्। किं च, तस्य प्रतिनिधिर्दृश्यते, व्रीह्यभावे नीवारैरिज्यते। कर्तुः स नास्ति। तद्भेदे क्रियान्तरमेवेति प्रसिद्धिः। किं च, कारकान्तरानुपादानेऽप्यसौ दृश्यते भवत्यादिष्वित्यादिरिति च वदन्ति। अत्राचेतने दण्डः करोतीत्यादौ कथं कर्तृत्वम् ? लक्षणाया अपि स्वेच्छामात्रेण बहुशो निराकृतत्वादिति चिन्त्यम्। अयं च त्रिविधः–शुद्धः प्रयोजको हेतुः कर्मकर्ता च। देवदत्तेन हरिः सेव्यते। कार्यते हरिणा। गमयति कृष्णं गोकुलम्। अत्र देवदत्ताभिन्नाश्रयको हरिकर्मकः सेवनानुकूलो व्यापारः। हर्यभिन्नाश्रयक उत्पादनानुकूलो व्यापारः। गोकुलकर्मकगमनानुकूलकृष्णाश्रयकतादृशव्यापारानुकूलो व्यापार इत्याद्यूह्यम्। यत्तु कारकपरीक्षायां तत्र पञ्चविधः कर्तेति प्रतिज्ञाभिहितकर्ताऽनिभिहितकर्ता चेति भेदद्वयमुक्तम्, तद् भ्रान्त्यैव, उक्तत्रयस्यैवाभिधानमनभिधानं चेति तदतिरिक्तभेदाभावात्। अन्यथा

त्रयाणामप्यभिधानानभिधानाभ्यां भेदषट्कापत्तिरिति पञ्चविधत्वासङ्गतिश्च। अन्यथा कर्म सप्तविधमित्यप्यसङ्गतं स्यात्, नवविधत्वापत्तेरित्यवधेयम्।

करणतृतीयाया अप्याश्रयो व्यापारश्चार्थः। तथाहि साधकतमं करणम्। तमबर्थः प्रकर्षः। प्रकृष्टं कारणमित्यर्थः। प्रकर्षश्च यद्व्यापारानन्तरव्यवधानेन फलोत्पत्तिसत्त्वम्। एवं च सर्वाण्यपि कारकाणि विवक्षया करणानि। उक्तं च वाक्यपदीये—

क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम्।
विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम्।।
वस्तुतस्तदनिर्देश्यं न हि वस्तु व्यवस्थितम्।
स्थाल्या पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः।।

इति। एवं चाश्रयांशो मूल उपलक्षणमिति बोध्यम्। अथैवं सर्वेषां कारकाणां करणत्वे सर्वत्र तृतीया स्यादिति चेन्न, 'विवक्ष्यते यदा यत्र' इत्यत एव तद्वारणात्। न चैकदा सर्वेषां विवेक्षेति। नन्वेवं 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्' इत्युत्तरमीमांसाधिकरणे 'शक्तिविपर्ययात्' इति सूत्रेणान्तःकरणस्य कर्तृत्वे करणशक्तिविपर्ययापत्तिरुक्ता न युज्येतेति चेत् सत्यम्। अभ्युच्चयमात्रं तदिति 'यथा च तक्षोभयथा' इत्यधिकरणे भाष्यादौ स्पष्टत्वादिति।

अधिकरणसप्तम्या अप्याश्रयमात्रमर्थः। तथाहि आधारोऽधिकरणम्। तच्चाश्रयत्वम्। तत्राश्रयोऽर्थः। आश्रयत्वं चाखण्डशक्तिरूपमवच्छेदकम्। न चाश्रयत्वमात्रेण कर्तृकर्मकरणानामाधारसंज्ञा स्यात्। स्यादेव यदि तत्संज्ञाभिः स्वविषयेऽस्या न बाधः स्यात्। नन्वेमपि द्वितीयातृतीयासप्तमीनां पर्यायतापत्तिरिति चेन्न, फलाश्रये द्वितीयायाः, व्यापाराश्रये तृतीयायाः, कर्तृकर्माश्रये सप्तम्या विधानात्। यद्यपि 'कारके' इत्यधिकृत्योक्तायाः सप्तम्याः क्रियाधारे इत्यर्थो लभ्यते, तथापि कर्तृकर्मद्वारा तदाश्रयत्वमक्षतमेवेति न दोषः। उक्तं हि वाक्यपदीये—

कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयत् क्रियाम्।
उपकुर्वत् क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम्।।

इति। एतच्च त्रिविधम्—औपश्लेषिकं वैषयिकमभिव्यापकं चेति। कटे आस्ते। गुरौ वसति। मोक्षे इच्छास्ति। तिलेषु तैलमिति। एतच्च 'संहितायाम्' इति सूत्रे महाभाष्ये स्पष्टम्।

अवधिः पञ्चम्यर्थः, 'अपादाने पञ्चमी' इति सूत्रात्। तच्च 'ध्रुवमपायेऽपादानम्' इति सूत्रादपायो विश्लेषः। तद्वत्त्वे सति तज्जनकक्रियावधिभूतमपादानम्' इत्यर्थकादवधिभूतमिति भावः। उक्तं च वाक्यपदीये–

अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाचलम्।
ध्रुवमेवातदावेशात् तदपादानमुच्यते।।
पततो ध्रुव एवाश्वो यस्मादश्वात् पतत्यसौ।
तस्याप्यश्वस्य पतने कुड्यादि ध्रुवमुच्यते।।
उभावप्यध्रुवौ मेषौ यद्यप्युभयकर्मके।
विभागे प्रविभक्ते तु क्रिये तत्र विवक्षिते।।
मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक्।
मेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक् पृथक्।।

इति। अस्यार्थः– अपाये इति सप्तमी। तथा च विश्लेषवत्त्वे सति विश्लेषहेतुक्रियायाम्, उदासीनमनाश्रयः। अतदावेशात्। विश्लेषहेतुक्रियानाश्रयत्वात्। एवं च विश्लेषहेतुक्रियानाश्रयत्वे सति विश्लेषाश्रयत्वं फलितम्। वृक्षात् पर्णं पततीत्यत्र पर्णस्य तद्वारणाय सत्यन्तम्। धावतोऽश्वात् पततीत्यत्राश्वस्य क्रियाश्रयत्वाद्विश्लेषहेत्विति। कुड्यात् पततोऽश्वात् पततीत्यत्राश्वस्य तादृशक्रियाश्रयत्वेऽपि तन्न विरुद्धमित्याह– यस्मादश्वादिति। तद्विश्लेषहेतुक्रियानाश्रयत्वे सतीति विशेषणीयम्। तथा च पुरुषपतनहेतुक्रियानायश्रयत्वं न विरुद्धमिति भावः। एवमश्वनिष्ठक्रियानाश्रयत्वात् कुड्यादेरपि ध्रुवत्वमित्याह–तस्यापीति। ननूभयकर्मजविभागस्थले परस्परस्मान्मेषावपसरत इत्यादौ विभागस्यैक्यात् तद्विश्लेषजनकक्रियानाश्रयत्वाभावादपादानत्वं न स्यादित्यत आह–उभावपीति। मेषान्तरेति। यथा निश्चलमेषादपसरद्द्वितीयमेषस्थलेऽपसरद्द्वितीयमेष– क्रियामादायापरस्य ध्रुवत्वम्, तथात्रापि विभागस्यैक्येऽपि क्रियाभेदादेकनिष्ठक्रियामादायापरस्य ध्रुवत्वमित्यर्थः। तथा च विश्लषाश्रयत्वे सति तज्जनकतत्क्रियानाश्रयत्वं तत्क्रियायामपादानत्वमिति भावः। न चैवमपि वृक्षात् स्यन्दत इति स्यादिति शङ्क्यम्, आसनाच्चलितः, राज्याच्चलित इतिवदिष्टत्वात्। न चैवमपि वृक्षात् त्यजति दुष्परिहरम्। वृक्षस्य धात्वर्थफलाश्रयत्वेन कर्मसंज्ञयापादानसंज्ञाया बाधेन पञ्चम्ययोगात्। तस्मादुक्तावधित्वान्तर्गतव्यापारांशस्य धातुनैव लाभादाश्रयो विभागश्चार्थ इत्याद्यवधेयम्। नैयायिकाः पुनः परसमवेतत्वं विभागश्च पञ्चम्यर्थः। विभागमात्रार्थकत्वे पर्णात्

पर्णं पततीति स्यात्। न च धात्वर्थतावच्छेदकफलानाश्रयत्वे सतीत्यपि विशेषणम्, अधोदेशे वृक्षे एव लग्ने पर्णे वृक्षात् पततीत्यनापत्तेः। न च विभागार्थकपञ्चम्याः परसमवेतत्वविशिष्टे लक्षणा, तस्य च धात्वर्थेऽन्वयः। परत्वं च त्वद्रीत्यैव स्वप्रकृत्यर्थापेक्षयेति वाच्यम्, शुद्धशक्त्या प्रयोगस्थलाभावात्। अन्यथैवकारस्य व्यवच्छेदमात्रे शक्तिः, पार्थान्यत्वादिविशिष्टे लक्षणा फलमेव द्वितीयार्थः, परसमवेतत्वे लक्षणेत्यपि स्यात्। एवं च परसमवेतत्वं शक्यमेव। तथा च वृक्षात् पर्णं पततीत्यादौ वृक्षनिष्ठविभागानुकुलवृक्षान्यसमवेतपतनानुकूलव्यापारवदिति बोधः। परस्परस्मान्मेषावपसरत इत्यादौ एतन्मेषनिष्ठविभागजनकैतन्मेषान्यनिष्ठापरसरणाश्रय इति रीत्या स्वयमूहनीयमित्याहुः। इदं पुनरिहावधेयम्—विभागाश्रयत्वमात्रमर्थः, न त्वस्मद्रीत्या विश्लेषजनकक्रियाविशेषानाश्रयत्वमर्थः। पररीत्या च परसमवेतत्वमिति युक्तम्, व्यर्थत्वात्। पर्णात् पर्णमिति प्रयोगस्यैकदा कर्त्रपादानसंज्ञयोर्बाध्यबाधकभावेनासम्भवात्। अन्यथा ग्रामं त्यजतीत्यादौ त्यजिकर्मण्यतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वापत्तेः। शाब्दबोधस्यापि द्वितीयार्थनिर्णये निरस्तत्वादिति दिक्। 'वलाहकाद् विद्योतते' इत्यादौ निःसृत्येत्यध्याहृत्यावधित्वं द्रष्टव्यम्। 'रूपं रसात् पृथग्' इत्यादावपि बुद्धिपरिकल्पितमपादानत्वं नानुपपन्नम्। इदं च

निर्दिष्टविषयं किञ्चिदुपात्तविषयं तथा।
अपेक्षितक्रियं चेति त्रिधापादानमुच्यते।।

इति वाक्यप्रदीयात् त्रिविधम्। यत्र साक्षाद्धातुना गतिर्निर्दिश्यते तन्निर्दिष्टविषयम्, यथाश्वात् पतति। यत्र तु धात्वन्तरार्थाङ्गं स्वार्थं धातुराह, तदुपात्तविषयम् यथा वलाहकाद् विद्योतत इति। निःसरणाङ्गे विद्योतने द्युतिर्वर्तते। यथा वा कुसूलात् पचतीति। आदानाङ्गे पाकेऽत्र पचिर्वर्तते। यत्र प्रत्यक्षसिद्धमागमनं मनसि निधाय पृच्छति, तदपेक्षितक्रियम्। यथा कुतो भवानीति पृच्छति। पाटलिपुत्रादिति चोत्तरयति। अत्रागमनमर्थमध्याहृत्यान्वयः कार्य इत्याद्यूह्यम्।

उद्देश्यः सम्प्रदानश्चतुर्थ्यर्थः। तथाहि 'चतुर्थी सम्प्रदाने' इति सूत्रात् सम्प्रदाने चतुर्थी। तच्च 'कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्' इति सूत्रात् कर्मणा करणभूतेन कर्ता यमभिप्रैति ईप्सति तत् कारकं संप्रदानं स्यादित्यर्थकादुद्देश्यविशेषः। सम्यक् प्रदीयते यस्मै तत् सम्प्रदानमित्यन्वर्थसंज्ञां स्वीकृत्य स्वस्वत्वत्यागपूर्वकं त्यागोद्देश्यत्वं चतुर्थ्यर्थ इति तु वृत्त्यनुसारिणः। भाष्यकारास्तु खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददाति न शूद्राय मतिं दद्यादित्यादिप्रयोगान्नैतावत्पर्यन्तमर्थः। रजकस्य वस्त्रं ददातीत्यादि तु शेषत्वमात्रविवक्षायां

षष्ठीत्याहुः। नन्वेवमजां नयति ग्राममिति नयतिक्रियाकर्मभिरजैः संबध्यमानस्य ग्रामस्य सम्प्रदानत्वं स्यादिति चेन्न, यमभिप्रैतीत्युक्त्वा हि यमिति निर्दिष्टस्योद्देश्यत्वलक्षणं शेषित्वम्। कर्मणेति निर्दिष्टस्य गवादेः शेषत्वं च प्रतीयते। न चेह ग्रामं प्रत्यजा शेषभूता। अत एव प्रयोजकलक्षणे प्रासनवन्मैत्रावरुणाय दण्डप्रदानमित्यधिकरणे क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छतीति विहितं दण्डप्रदानं न प्रतिपत्तिः, किं तु द्वितीयापेक्षया बलीयस्या चतुर्थीश्रुत्या अर्थकर्मेत्युक्तमिति प्रपञ्चितं शब्दकौस्तुभे। इदं च–

अनिराकरणात् कर्तुस्त्यागाङ्गं कर्मणेप्सितम्।
प्रेरणानुमतिभ्यां च लभते सम्प्रदानताम्।।

इति वाक्यपदीयात् त्रिविधम्। आद्यं सूर्यायार्घ्यं ददाति। नात्र सूर्यः प्रार्थयते, च चानुमन्यते, न च निराकरोति। प्रेरकं यथा विप्राय गां ददाति। अनुमन्तृ यथा उपाध्यायाय गां ददाति। ननु दानस्य तदर्थत्वात् तादर्थ्यचतुर्थ्यैव सिद्धौ सम्प्रदानचतुर्थ्यारम्भो व्यर्थ एवेति चेन्न, दानक्रियार्थं हि सम्प्रदानम्, न तु दानक्रिया तदर्था, कारकाणां क्रियार्थत्वात्। सम्प्रदानार्थं तु दीयमानं कर्मेति वाक्यार्थभूताया दानक्रियाया अतादर्थ्यात् तादर्थ्यचतुर्थ्यप्रवृत्तेः। तदेतत् सूत्रयति–'त्यागाङ्गं कर्मणेप्सितम्' इति हेलाराजीयादौ स्पष्टम्। अत्र सर्वत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेद एव संसर्गः, विभक्तीनां धर्मिवाचकत्वात्। न च धर्मवाचकतैव किं न स्यादिति वाच्यम्, आश्रयत्वरूपस्य वाच्यत्वे आश्रयत्वत्वस्यावच्छेदकत्वापत्तौ गौरवात्। तस्य संसर्गतयापि लाभेनान्यलभ्यत्वाच्च। फलव्यापारयोर्धातुनैव लाभात्। 'कर्मणि द्वितीया' इत्यादिसूत्रस्वरभङ्गापत्तेश्च। पञ्चम्याद्यर्थकसमासानां धर्मिपरताया निर्विवादत्वेनान्यत्रापि तथैव न्याय्यत्वाच्च। सर्वेषां कर्मप्रत्ययानां कर्मार्थकत्वाच्च। अत एव कृतः कट इति सामानाधिकरण्यं संगच्छते। अत एव 'सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव' इति संगच्छते। न च कर्त्रादिपदान्यत्र सर्वत्र तत्त्वपराणि, कृतः कट इति सामानाधिकरण्याभावप्रसङ्गादित्याहुः। न च प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदोऽव्युत्पन्नः, ऐन्द्रं वैश्वदेवीत्यादौ देवतादिविशिष्टामिक्षादिवाचकेषु तथा दर्शनेनाव्युत्पत्तेरभावात्। न चाश्रयमात्रार्थकत्वे प्रातिपदिकस्यापि तदर्थकत्वात् प्रातिपदिकमात्रार्थकप्रथमया सह विकल्पापत्तिः। प्रातिपदिकार्थमात्र इति मात्रग्रहणात् तदतिरिक्तार्थाभाव एव प्रथमाविधानात्। द्वितीयादीनां पुनराश्रयत्वादिरूपकर्मशक्तेरपि वाच्यतावच्छेदिकाया वाच्यत्वादिति।

संबन्धः षष्ठ्यर्थः। 'षष्ठी शेषे' इति सूत्रात्। शेषे संबन्धमात्रविवक्षायामिति व्याख्यानात्। ओदनस्य पाक इति कर्मतायां षष्ठीत्यादिकं कथमिति चेत्, अत्र वक्ष्यामः। नन्वाश्रयोऽपि न विभक्त्यर्थः, घटादिरूपस्य तस्य प्रकृत्यैव लाभात्। एवमवधिरपि वृक्षादिरूपो न विभक्त्यर्थः। उद्देश्योऽपि ब्राह्मणादिर्नार्थः। तथा चाश्रयत्वादिकमेवार्थः, अनन्यलभ्यत्वात्। तच्च निरूपकत्वादिना धात्वर्थेऽन्वेति। तत्प्रकारकबोधस्य सर्वसिद्धस्य संसर्गतयापि लाभ इत्यादिहेतुकतामालम्ब्य खण्डयितुमशक्यत्वात्। कर्मणि द्वितीयेत्यादेः शक्तितद्वतोस्तादात्म्याभ्युपगमेनोपपत्तेः। अन्यथा 'द्व्येकयोर्द्विवचने' इत्याद्यनुरोधादेकवचनादेः संख्याविशिष्टाश्रयवाचकतापत्तेर्दुर्वारत्वापत्तेः। तिङ्कृदादेस्तु पचति पक्ता पक्व इत्यादिप्रयोगेष्वाश्रयबोधानुरोधात्। कृतः कटो देवदत्तः पचतीति सामानाधिकरण्यप्रतीतेर्युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यम इति व्यवहारस्य चोपपत्तेश्चानुरोधाद्युक्तं कर्तृकर्मादिवाचकत्वम्। सुपां च प्रकृत्यैवाश्रयलाभान्न तथात्वसम्भवः। पञ्चम्याद्यर्थकबहुव्रीह्यादीनामप्युक्तरीत्यैव तत्तद्विभक्तिप्रकृत्यर्थकत्वस्वीकारेण धर्मिपरत्वनिर्वाहेण धर्मिवाचकत्वासाधकत्वात्। अन्यथा षष्ठ्यर्थबहुव्रीहेरपि संबन्धिवाचकता न स्यात्। आश्रयत्वस्य वाच्यत्वे तत्त्वस्यावच्छेदकत्वापत्तौ गौरवमिति चेन्न, तस्यैव तादात्म्येनावच्छेदकत्वसम्भवात्। प्रामाणिकगौरवस्यादोषत्वाच्च। व्यापकत्वरूपस्यावच्छेदकत्वस्य शक्तिसिद्धावदोषत्वाच्च। तथात्वे शक्यत्वं तस्यापि स्यादिति चेन्न, अशक्यत्वेऽप्यवच्छेदकत्वस्य वक्ष्यमाणरीत्या सम्भवात्। एवं चाश्रयत्वादेरेव वाच्यत्वे ध्रुवे तदेवाखण्डं शक्तिशब्देनोच्यत इति मनसि निधाय शक्तिर्विभक्त्यर्थ इत 'सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये' इत्यादौ भाष्यादौ व्यवह्रियत इति तदेवाभिप्रेत्याह—शक्तिरेव वेति। षण्णां कारकविभक्तीनामिति शेषः। शेषषठ्यास्तु प्रागुक्तं सम्बन्धसामान्यमर्थः। शक्तीनां प्रवृत्तिनिमित्तं स शब्द एव, संज्ञाशब्दत्वात्। उक्तं च हरिणा—

नित्याः षड् व्यक्तयोऽन्येषां भेदाभेदसमन्विताः।
क्रियासंसिद्धयेऽर्थेषु जातिवत् समवस्थिताः।।
द्रव्याकारादिभेदेन ताश्चापरिमिता इव।
दृश्यन्ते तत्त्वमासां तु षट् शक्तीर्नातिवर्तते।।
निमित्तभेदादेकैव भिन्ना शक्तिः प्रतीयते।
षोढा कर्तृत्वमेवाहुस्तत्प्रवृत्तिनिबन्धनम्।।

इति। एतन्मतेऽनभिहित इत्यत्र तत्तच्छक्त्यनभिधान इत्यर्थः। आख्यातार्थेऽप्यवच्छेदकत्वेन शक्तिरस्त्येवेति कार्यव्यवस्था। एवं च देवदत्तेन पुत्रस्य गौर्हस्तेन ब्राह्मणाय गेहाद् गङ्गायां दीयत इत्यादौ पुत्रसंबन्धिनी यैका गौस्तत्कर्मकदानानुकूलो देवदत्तकर्तृको हस्तकरणको ब्राह्मणसम्प्रदानको गेहावधिको गङ्गाधिकरणको वर्तमानो व्यापार इति बोधः। इत्थमन्यदप्यूह्यम्। पक्षेद्वयेऽपि कारकाणां यथासम्भवं क्रियानिवर्तकत्वं संसर्गतया लभ्यमित्याद्यूह्यम्। यत्तु मीमांसकाः सक्त्वधिकरणे कर्तुरीप्सिततमं कर्म, तथायुक्तं चानीप्सितमिति सूत्रानुरोधादुभयसाधारणं साध्यत्वं द्वितीयार्थः। उक्तं च शास्त्रदीपिकायाम्–

श्रुत्या साध्याभिधायित्वं द्वितीयायाः प्रतीयते।
कर्तुर्यदीप्सितं यच्च तथायुक्तमनीप्सितम्।।
तत् कर्म तद् द्वितीयार्थ इत्येवं पाणिनेः स्मृतिः।
बलीयसी च साचारात् प्रयोगश्चास्ति तादृशः।।

इति। सक्तून् जुहोतीत्यत्र च भूतभाव्यनुपयुक्तत्वेन सक्तूनां साध्यत्वासंम्भवेन सक्तुकरणकहोमानुकूलव्यापारप्रतीतये तृतीयार्थः करणत्वं द्वितीयया लक्ष्यते। उक्तं च भट्टपादैः–

भूतभाव्युपयोगं हि संस्कार्यं द्रव्यमिष्यते।
सक्तवो नोपयोक्ष्यन्ते नोपयुक्ताश्च ते क्वचित्।।
प्राधन्यमेव तत्रापि द्वितीयावदिति स्वतः।
विरोधात् तेन संबन्धी गुणभावस्तु लक्ष्यते।।

इति। एवं च व्रीहीनवहन्तीत्यत्रावहनेन व्रीहीन् भावयेदित्यर्थः। यद्यपि व्रीहयः सिद्धा एव क्रियायाः साधनानि च, तथापि संस्कार्यत्वमेव तदत्र बोध्यम्। एवं सक्तून् जुहोतीत्यत्र सक्तुभिर्भावयेदित्यर्थः। अनयैव रीत्या 'तत्प्रख्यं चान्यशास्त्रम्' इति न्यायात् स एव यज्ञः पञ्चविधः। अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासावित्यादितश्चाग्निहोत्रशब्दस्य नामत्वसिद्धावग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इति वाक्येऽग्निहोत्रमिति द्वितीया साधनत्वं लक्षयति। तथा चाग्निहोत्रेण स्वर्गं भावयेदिति वाक्यार्थ इत्याहुः। तत्र यद्यपि साध्यत्वं शक्तिविशेष एवाभ्युपेय इति कर्मशक्तिर्वाच्येति न विरुध्यते। वक्ष्यमाणरीत्या द्वितीया कर्मण्येवेति नियमाभ्युपगमेऽपि 'सुपां सुलुक्' 'छन्दसि बहुलम्' इत्यादिभिश्छन्दस्यर्थान्तरेऽपि साधुता लभ्यते, तथापि घटं जानाति रथेन गम्यत इत्यादौ सुपां तिङां च लक्षणेत्येवमादि स्वेच्छया न्यायानुरोधेन

नैयायिकमीमांसकाद्युक्तां विभक्तौ लक्षणां पूर्वोक्ते प्रमाणोपदर्शनव्याजेन निराचिकीर्षुराह—सुपां कर्मेतीति। अयमभिप्रायः—

सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङाम्।
प्रसिद्धो नियमस्तत्र नियमः प्रकृतेषु च।।

इति वार्त्तिकात् कर्मादेर्वाच्यतायास्तन्नियमस्य च लाभः। तथाहि 'स्वौजसमौट्', 'कर्मणि द्वितीया', 'द्व्येकयोः' इत्यादेः 'तिप्तस्झि, लः कर्मणि, द्व्येकयोः, तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः' इत्यादेश्चैकवाक्यतया कर्मादेः संख्यायाश्च वाच्यतालाभः। तथा तत्र नियमश्च शास्त्रे प्रसिद्धः। कर्मणि द्वितीयैव, करणे तृतीयैव, अभिहिते प्रथमैव, एकत्वे एकवचनमेव, नान्यदित्यर्थनियम इत्यर्थः। यद् वा प्रकृतेषु नियमः, प्रकृतार्थापेक्षो नियमः, द्वितीया कर्मण्येव, तृतीया करण एव, प्रथमाऽभिहित एवेत्यादिरित्यर्थः। उभयथापि व्याकरणस्य

'सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः' इति वार्त्तिकात्।

'समानायामर्थावगतौ साधुभिश्चासुधुभिश्च गम्यागम्येतिवन्नियमः क्रियते' इति भाष्यादिभिश्च द्वितीया कर्मण्येव साधुः, द्वितीयैव कर्मणि साधुरित्यादेः सर्वत्र पर्यवसानाद् द्वितीया करणादौ लक्षणयाप्यसाधुः स्यात्। एवं शास्त्रेणेति वार्त्तिकादौ सामान्यशब्दोपादानाद् व्याकरणस्थाः सर्वे विधयो नियमविधय इति ध्वनितत्वात् तत्तद्विधिविरुद्धाः स्वेच्छया किञ्चिन्न्यायाभासमङ्गीकृत्य स्वीकृता मीमांसकनैयायिकाद्युक्ता लक्षणा न साव्य इति दिक्। यद्यपि 'सुपां कर्मादयः' इति वार्त्तिकम्, तथापि इति इत्यस्येत्यर्थः। तथा चोभयसिद्धतापीति भावः। व्याख्यानव्याख्येययोरभेदाभिप्रायेणेदमुक्तमित्यन्ये।। २४।।

इति वैयाकरणभूषणे कारकार्थनिर्णयः समाप्तः।

✶✶✶

नामार्थनिर्णयः

नामार्थानाह—

एकं द्विकं त्रिकं चाथ चतुष्कं पञ्चकं तथा।
नामार्थ इति सर्वेऽमी पक्षाः शास्त्रे निरूपिताः।। २५।।

एकम्, जातिः। द्विकम्, जातिव्यक्ती। त्रिकम्, सलिङ्गे ते। चतुष्कम्, ससंख्यानि तानि। पञ्चकम्, सकारकास्ताः। तत्र पूर्वपूर्वस्य प्रातिपदिकार्थत्वे उत्तरमुत्तरं विभवक्त्यर्थो विना द्रव्यं चरमपक्षे विभक्तिर्द्योतिकैवेति द्रष्टव्यम्। तत्र प्रथमपक्षे इत्थमुपपत्तिः—जातिरेव पदार्थः, लाघवात्। नानाव्यक्तीनां शक्यत्वे गौरवात्। न च प्रत्येकं व्यक्तिभिर्विनिगमनाविरहः। एवं व्यक्त्यन्तरे लक्षणायां स्वसमवेतसमवायित्वं संसर्ग इति गौरवम्। जातिशक्तिपक्षे च स्वसमवायित्वं तथेति लाघवात्। किं च,

अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेकरूपप्रतीतितः।
आकृतेः प्रथमज्ञानात् तस्या एवाभिधेयता।।

येनापि व्यक्तिर्वाच्याभ्युपेयते, तेनापि जातिर्वाच्याभ्युपेयत एव। अन्यथा शुद्धव्यक्तेः शक्यतापत्तेस्तथा चानन्त्याद् व्यभिचाराच्च तत्र शक्तिग्रहानुपपत्तिः। एवं चावश्यकत्वात् सैव वाच्याऽस्तु। एकाकारप्रतीतिश्च शुद्धव्यक्तिवाच्यत्वे न स्यात्, खण्डत्वादेरेव शक्यतावच्छेदकत्वात्। प्रथमत आकृतेरेवोपस्थितेश्च। एवं च नागृहीतविशेषणान्यायेन जातेर्वाच्यत्वावश्यकत्वादास्तां सैवार्थ इति। नन्वेवं गां दद्याद् व्रीहीनवहन्तीति स्थले कथमन्वयः ? जातौ तदयोगात्। कथं वा दानकर्मता ? गोत्वादेरिति चेत्, अत्राक्षेपितव्यक्तौ दानाद्यन्वयः, कर्मतापि तस्या एवेत्याहुः, तन्न, प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितेत्यादिव्युत्पत्तेः कर्मत्वान्वयस्यासंभवात्। पदार्थान्तरान्वयश्चाक्षेपिते न स्यात्। उक्तं हि तद्भूताधिकरणे—

गम्यमानस्य चार्थस्य नैव दृष्टं विशेषणम्।
शब्दान्तरैर्विभक्त्या वा धूमोऽयं ज्वलतीतिवत्।।

इति। कश्चाक्षेपपदार्थः ? अर्थापत्तिरिति चेन्न, अनुपपत्तिज्ञानमन्तरेणापि गां दद्यादित्यादितो बोधदर्शनात्। उक्तदोषानतिरेकाच्च। समानवित्तिवेद्यत्वमिति चेन्न, द्रव्यमित्यादिघटज्ञाने घटत्वभानाभावात्। लक्षणयोपस्थितव्यक्तौ तदन्वयान्नानुपपत्तिरित्यन्ये। तन्न, लक्षणायाः शक्यान्वयानुपपत्तिज्ञानाधीनत्वेनोक्तदोषादिति। अत्र वदन्ति—निरूढलक्षणया जातिव्यक्त्योरभेदाद् वा व्यक्तेर्लाभः। तदुक्तं भट्टैः—

तेन तल्लक्षितव्यक्तेः क्रियासम्बन्धचोदना।

व्यक्त्याकृत्योरभेदो वा वाक्यार्थेषु विवक्षितः।।

इति। नन्वेवं व्यक्तौ संख्याकारकान्वयप्रसङ्गः प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तेरिति चेन्न, प्रकृत्यर्थत्वं हि वृत्त्या प्रकृत्युपस्थाप्यत्वम्। अन्यथा 'गङ्गायां घोषः' इत्यत्र तीरेऽधिकरणत्वान्वयानापत्तेः। तथा च लक्षणयोपस्थितव्यक्तौ तदन्वयो न विरुद्धः। नन्वेवम्

'स्वार्थादन्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणा'।

इति नियमात् कथं घटत्वरूपेणोपस्थिते लक्षणेति चेन्न, एतन्नियमे मानाभावात्। नीलमानयेत्यादौ नीलपदस्य नीलरूपवती लक्षणाभ्युपगमाद् व्यभिचाराच्चेति। तदेतदभिप्रेत्यैव 'सवर्णेऽण्ग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणात्' इति वार्त्तिकं संगच्छत इति। अथवा व्यक्तिमात्रमेकशब्दार्थः, केवलव्यक्तिपक्षस्यापि शास्त्रे बहुशो दर्शनात्। युक्तं चैतत्, व्यवहारेण शक्तिपरिच्छेदकशिरोमणिना व्यक्तावेव तत्परिच्छेदात्। परिच्छिन्नापि लाघवादग्रे बाध्यत इति चेत्, एवं हि परिच्छिन्नोऽपि कर्मधारयोऽग्रेऽपूर्वविद्याकल्पनभिया बाध्येतेति निषादस्थपत्यधिकरणविरोधः। अपि च गां दद्यादित्यत्रानुपपत्तिः, गोत्वादेर्दानाद्यसम्भवात्। शक्यसंबन्धरूपलक्षणाया अग्रहात्। व्यक्त्यन्तरे संबन्धज्ञानस्य व्यक्त्यन्तरबोधाहेतुत्वात्। तथात्वे वा हस्तिपकव्यक्त्यन्तरे तत्त्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्यापि हस्तिसंबन्धग्रहाद् यत्र हस्तिपके स न गृहीतः, तस्यापि हस्तिदर्शनात् स्मरणापत्तेः। सर्वेष्वेव गां नयेत्यादिजातिविशिष्टबोधकवाक्येषु वृत्तिद्वयकल्पनायां गौरवाच्च। युगपद्वृत्तिद्वयविरोधस्यादूषणतापत्तेश्च। अत एव

जातेरस्तित्वनास्तित्वे नहि कश्चिद् विवक्ष्यति।

नित्यत्वाल्लक्षणीयाया व्यक्तेस्ते हि विशेषणे।।

इति मण्डनमिश्राः परास्ताः। जातिव्यक्त्योरभेदाद् दानान्वय इति चेन्न, तथा सति व्यक्तेर्वाच्यत्वमायातमेव। आनन्त्याद्युक्ताकृत्यधिकरणीयदोषतादवस्थ्याच्च। यत्तु तैरुक्तम्– व्यक्तिर्द्विरूपा, सामान्यात्मिका विशेषात्मिका च। तत्र सामान्यरूपेण वाच्यता, न विशेषात्मनेति तन्न, विशेषरूपेणावाच्यतया अस्माभिरपि स्वीकारात्। यत्तु मीमांसकादिभिरुक्तम्–

आनन्त्यव्यभिचाराभ्यां शक्त्यनेकत्वदोषतः।

संदेहाच्चरमज्ञानाच्चित्रबुद्धेरभावतः।।

केवलव्यक्तेर्वाच्यत्वे तासां बहुत्वाद् गौरवम्। अनन्तव्यक्तीनामेकपदोपस्थित्यभावेन संकेतग्रहासम्भवश्च। ननु यत्र क्वचिदेव व्यक्तौ शक्तिग्रहोऽस्तु कारणम्, शाब्दबोधे

त्वगृहीतशक्तिकैव व्यक्तिर्भासत इत्यङ्गीकार्यमिति चेत्, तर्हि व्यभिचाराच्छक्तिग्रहः कारणमेव न स्यात्। शक्तिग्रहाविषयस्यापि शाब्दबोधविषयत्वात्। गोपदादश्वादेरपि भानप्रसङ्गश्च। शक्तेः पदार्थान्तररूपत्वात् तस्याश्च ससंबन्धिकपदार्थस्य संबन्धिभेदेन भिन्नत्वात् तत्तद्व्यक्तिभेदेन भेदप्रसङ्गाच्च। गोपदादियं सा वेति सन्देहप्रसङ्गाच्च। चरमं व्यक्त्युपस्थितेश्च। गोपदात् खण्डत्वादिरूपेण बोधप्रसङ्गाच्चेति। यदपि काव्यप्रकाशकारेणोक्तम् 'गौः शुक्लश्चलो डित्थ इत्यादीनां जातिगुणक्रियासंज्ञाशब्दत्वेन विषयविभागः शुद्धव्यक्तिवाच्यत्वे न स्यात्' इति, तच्चिन्त्यम्। येन रूपेणोपस्थिते शक्तिग्रहस्तेन रूपेण पदार्थोपस्थितिः। स च धर्मोऽशक्योऽपि तदवच्छेदकत्वात् पदात् स्मृतः शाब्दबोधे भासते। अतो जातिप्रकारकबोधजनकस्तदवच्छिन्नशक्तिमान् वा जातिशब्द इति व्यवस्थावशाद् न कश्चिद् दोषः। उक्तं च भट्टपादैररुणाधिकरणे—

आनन्त्येऽपि हि भावानामेकं कृत्वोपलक्षणम्।
शब्दः सुकरसंबन्धो न च व्यभिचरिष्यति।।

इति। एवं चाव्यापकस्यापि व्यापकतावच्छेदकत्ववदलक्ष्यस्य च न्यायनये लक्ष्यतावच्छेदकत्ववदकारणत्वेऽपि कारणतावच्छेदकत्ववदशक्यत्वेऽपि शक्यतावच्छेदकत्वं सम्भवत्येव। तत्प्रकारकानमपि हस्तिमात्रादौ हस्तिपकादिसंबन्धग्रहणात् तद्रूपेणोपस्थितिवत् ससंबन्धिकपदार्थमात्र एव, संबन्धग्रहणस्य विशिष्टोपस्थापकत्वात्। न्यायनयेऽप्याकाशादिपदानां शब्दाश्रयत्वविशिष्टे अशक्तत्वस्वीकारात्। तस्माच्छब्दाश्रयत्वरूपेण 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ तीरत्वादिना, दण्डाद् घटत्वेन, घटाद् दण्डत्वेन चोपस्थित्यर्थम्, तथा नियमावश्यकत्वादिति सुधीभिरूह्यम्।

द्विकमिति। जातिव्यक्ती इत्यर्थः। अयं भावः—जातिविशिष्टा व्यक्तिः शब्दार्थः, संकेतस्य बोधकत्वस्य वा विशिष्टे एव ग्रहात्। घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकबोधे घटशक्तिज्ञानत्वेन कारणतेत्यपि न, द्रव्यादिपदानामप्येवमापत्तौ घटपदाद् द्रव्यत्वप्रकारकबोधप्रसङ्गात्। न च द्रव्यपदोपस्थितित्वेनापि तत्र हेतुत्वमिति वाच्यम् तत्पर्यायान्तरात् तथाबोधानापत्तेः। नापि द्रव्यत्वार्थकपदज्ञानत्वेन हेतुता, द्रव्यादिपदानामतथात्वेन ततोऽपि तथाबोधानापत्तेः। न च पदज्ञानस्य संबन्धिज्ञानत्वेन हेतुता। तत्र च येन रूपेणोपस्थित्यासंबन्धग्रहः, तेन रूपेणोपस्थापकत्वनियमाद् गवादिपदानां गोत्वरूपेणोपस्थिते तद्ग्रहाद् गोत्वाद्यंशे शक्त्यग्रहेऽपि तेनैव रूपेणोपस्थितिः, नान्यथेति वाच्यम्, पदान्नियमेनोपस्थितावपि गोत्वादेः शाब्दे

विषयत्वासम्भवात्। तदंशे शक्त्यभावात्। अन्यथा गोपदस्य शक्तिग्रहसमये गोत्वस्येव धर्मान्तरस्याप्युपस्थितौ ततस्तत्पदात्तद्धर्मस्याशक्यस्याप्युपस्थितौ शाब्दबोधे भानप्रसङ्गः। घटादिपदादुपस्थितस्याकाशादेरपि शाब्देऽन्वयापत्तेश्चेति। तस्माद्विशिष्टं शक्यम्। एकमिति पक्षस्य चैकमेवान्तर्भाव्य कार्यकारणभाव इत्यभिप्रायः। तथाहि। घट इत्येतादृशबोधे घटत्वशक्तिज्ञानत्वेन कारणता, लाघवात्। न तु घटत्वविशिष्टशक्तिज्ञानत्वेन। शक्तिज्ञानकारणत्वे वैशिष्ट्यघटयोरवच्छेदकत्वमपेक्ष्य घटत्वमात्रस्यैव तत्त्वौचित्यात्। तथा च त्वया तत्कारणतायामवच्छेदकतया घटस्तद्वैशिष्ट्यं चाधिकं प्रवेश्यत इति गौरवम्। अयं च जातिशक्तिवादो गुरूणामपि सम्मतः। अन्यथा केवलजातावेव शक्त्यभ्युपगमे कार्यान्विते पदशक्तिवादस्तेषां न सिध्येत्, व्यक्तीनामेव कार्यान्वितत्वात्। यत्तु घटत्वशक्तिज्ञानत्वेन घट इत्येतादृशबोधे कारणतायां घटोऽस्तीत्यत्रेव घटत्वमस्तीत्यत्रापि तथा बोधापत्तिरिति विशिष्टशक्तिज्ञानत्वेन हेतुरिति तत्तुच्छम्, घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकशाब्दबोधं प्रति घटत्वांशेऽन्याप्रकारकघटत्वशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वाभ्युपगमात्। तत्र शुद्धस्याभिलापासम्भवाद् घटत्वशब्देनाभिधानं कृतम्। अत एव घटत्वशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वमते घटत्वत्वप्रवेशाद् गौरवमिति प्रत्युक्तम्। वस्तुतो निरवच्छिन्नप्रकारतासंबन्धेन घटत्वविशिष्टशक्तिज्ञानत्वेनैव तत्र हेतुत्वम्। घटत्वमस्तीत्यत्र च न घटत्वं प्रकार इति न दोषः। तस्माच्छक्तिर्विशिष्ट एव। कार्यकारणभावः पुनरुपदर्शितरीत्यैवेत्यवधेयम्। उक्तं हि भाष्ये। 'न ह्याकृतिपदार्थस्य द्रव्यं न पदार्थः' इति। अत एव द्विकमिति पक्षेणाविरोधः। अन्यथान्यतरस्याप्रामाण्यापत्तेः। विरोधात्। तदाहुः

को हि मीमांसको ब्रूयाद्विरोधे वाक्ययोर्मिथः।
एकं प्रमाणमितरदप्रमाणमितीदृशम्॥

इति। तथा च द्विकमित्यादेरपि द्विकं शक्यमित्येवार्थो न तथा कार्यकारणभाव इति ध्येयम्। नन्वत्र पक्षद्वये सर्वशब्दानां त्रैलिङ्ग्यं स्यात्। लिङ्गावाचकत्वस्य सर्वत्र तुल्यत्वादिति चेन्न, पुंल्लिङ्गाभिधायिप्रत्ययत्वं तत्त्वमित्युपपत्तेः। अत्र ह्युक्तपक्षद्वयेऽपि लिङ्गस्य प्रत्ययार्थत्वात्। प्रकृतिवर्जिते केवलप्रत्ययादेव स्त्री ईयतीत्यादौ तत्प्रतीतेः, तथैव न्याय्यत्वात्। इदं शब्दात् किमिदम्यां बोघः इति वतुपो वकारस्य घकारादेशे आयनेयीनीयीयः 'फढखछघां प्रत्ययादीनाम्' इत्यनेन घकारस्येयादेशे इदम ईशयादेशे 'यस्येति च' इति प्रकृतीकारलोपे 'उगितश्च' इति ङीपि ईयतीति हि रूपम्। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्यैव शक्तिसिद्धेश्च। 'स्त्रियाम्'

इत्यधिकृत्यैव 'अजाद्यतष्टाप्' इत्यादिना टाब्ङीबादेर्विधानात्। 'तस्माच्छसो नः पुंसि' इत्यादेरनुशासनस्यानुरोधाच्च। एवं संख्यादावपि द्रष्टव्यम्।

त्रिकमिति। जातिव्यक्तिलिङ्गानीत्यर्थः। अयं भावः– 'स्तनकेशवती स्त्री स्याद्' इत्यादिना विवक्षितमवयवसंस्थानविशेषवत्त्वमेव स्त्रीत्वपुंस्त्वादिकम्। न चैतन्न शास्त्रीयव्यवहारहेतुः, दारानित्यादौ नत्वाभावप्रसङ्गात्। तटस्तटी तटमित्यादौ यथायथं लिङ्गत्रितयनिबन्धनकार्याणामसिद्धिप्रसङ्गाच्चेति वाच्यम्। आरोपादेव निर्वाहसम्भवात्। लिङ्गानुशासनस्य 'रात्राह्नाहाः पुंसि' इत्यादेश्च तत्र मानत्वादित्येके। भाष्यकारास्तूक्तानुपपत्त्यैव तन्मतं निरस्य 'स्त्रियाम्' इति सूत्रे सत्त्वरजस्तमसां प्राकृतगुणानां वृद्धिः पुंस्त्वम्, अपयचः स्त्रीत्वम्, स्थितिमात्रं नपुंसकत्वम्। अत एवोत्कर्षापकर्षसत्त्वेऽपि स्थितिमात्रमादाय 'सामान्ये नपुंसकम्' इति शास्त्रमुपपद्यते। उत्कर्षापकर्षसाम्यावस्थात्रयसाधारणस्थितिमात्रविवक्षायां नपुंसकं भवतीति तदर्थात्। तच्च केवलान्वय्यर्थनिष्ठं च। अयं पदार्थ इयं व्यक्तिरिदं वस्त्विति सर्वत्र व्यवहारात्। 'पुंल्लिङ्गः शब्दः' इत्यादिप्रयोगस्तूपचारात्। पुमान् लिङ्गमस्मात् प्रतीयत इति वास्य शक्यमिति वा यौगिको वा। 'आङो नास्त्रियाम्' 'तस्माच्छसो नः पुंसि' इत्यादिशास्त्रीये शाब्दे लौकिके च व्यवहारेऽप्येतान्येव निमित्तानीत्याहुः। अन्ये तूपचयापचयादेर्विरुद्धस्यैकत्र समावेशायोगात् कथं तटस्तटी तटमित्यादयो व्यवहाराः ? गुणानां क्षणिकत्वाभ्युपगमेऽपि युगपत्तथाव्यवहारानापत्तिः। 'आत्मा ब्रह्म' इत्यादावविकारिण्यसम्भवश्च। आरोपादिकं च पूर्ववादिनापि सुवचमेवेति न तन्मतदूषणाभिनिवेशः संगच्छते। तस्मात्–

तिस्रो जातय एवैताः केषाञ्चित् समवस्थिताः।

अविरुद्धाविरुद्धाभिर्गोमनुष्यादिजातिभिः।।

इति वाक्यपदीयाज्जातिरेव स्त्रीत्वादिकमित्याहुः। नन्वेमपि समनियतानां जातीनां सर्वत्र प्रतीतेः केवलान्वयित्वं वाच्यम्। तथा चात्र मते भाष्यमते च 'पशुना यजेत' इत्यत्र पशुस्त्रिया यागप्रसङ्गः। विवक्षितेऽपि पुंस्त्वे तस्य केवलान्वयित्वेनाव्यावर्तकत्वादिति चेन्न, 'छागो वा मन्त्रवर्णात्' इति षष्ठान्त्याधिकरणन्यायेनैव निर्वाहात्। किं चोक्तमतद्वयेऽपि कुमारब्राह्मणच्छागादिशब्दानां पुंस्येव प्रयोगव्यवस्थित्यनुरोधेन लौकिकपुंस्त्वविशिष्टे शास्त्रीयपुंस्त्वे शक्तिस्वीकारात् तद्विवक्षयैवानतिप्रसङ्गात्। एवं कुमार्यादिशब्दा लौकिकस्त्रीत्वविशिष्टे शास्त्रीयस्त्रीत्वे शक्ताः। अस्तु वा कुमारशब्द एवोभयत्र शक्तः। ङीबादि स्त्रियां नादि च पुंस्त्वे द्योतकमित्यवधेयम्। एतच्च लिङ्गं केषाञ्चिदुभयम्, केषाञ्चिदेकम्,

केषाञ्चित् त्रयमपीत्यत्र लिङ्गानुशासनं प्रमाणमिति स्थितं शब्दकौस्तुभे। अत्र प्रथमपक्षे लौकिकलिङ्गे पृथक् शक्तिर्न कल्प्येति लाघवम्। आरोपश्च खट्वेत्यादावभ्युपेयः। चरमे गौरवमनारोपश्च। भाष्यमते तूभयं कल्प्यमिति विवेकः। वस्तुतस्तु भाष्यमते लिङ्गं शब्दनिष्ठमेव, पुंल्लिङ्गः शब्द इति व्यवहारात्। पुंल्लिङ्गवाचकत्वात् तथेति चेत्, तर्हि घटः शब्दे इत्यपि स्यात्। आरोपे निमित्तानुसरणमित्यादेरतिगौरवात्। अर्थनिष्ठत्वे तटस्तटीतटमित्यादेरात्मा ब्रह्मेत्यादेरनुपपत्तेरुक्तत्वाच्च। छाग्या यागप्रसङ्गाच्च। यत्तु छागादिशब्दानां पुंस्येव नियतप्रयोगानुरोधेन लौकिकपुंस्त्वविशिष्टे शास्त्रीये शक्तेस्तद्विवक्षया नातिप्रसङ्ग इति तन्न, एवमप्यचेतनवाचकानां मध्वादिशब्दानां मक्षिकादौ पुंनपुंसकत्वं वसन्तादौ शुद्धपुंस्त्वमिति व्यवस्था न स्यात्। एवम्–

स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने।

इत्यादिलिङ्गनियमोच्छेदापत्तिः। अत्र प्रकारान्तरानुसरणे तेनैवोपपत्तेर्लौकिकलिङ्गे वाच्यत्वकल्पनं मुधैव। शब्दनिष्ठत्वे च नानुपपत्तिलेशोऽपि। तथाहि ह्रस्वत्वदीर्घत्वोदात्तत्वानुदात्तत्ववत् स्त्रीत्वपुंस्त्वादिविरुद्धधर्मवत्त्वाच्छब्दा भिद्यन्ते। आनुपूर्वीसाम्यस्यापि तद्वदेवार्थभेदाच्छब्दभेदवादिनो मत इव चोपपत्तेः। केषाञ्चिल्लिङ्गानुशासनेनैकलिङ्गत्वव्यवहारश्च समानानुपूर्वीकत्वेन तेषां तन्त्रेणानुकरणादुपपद्यते। एवं च तटादिशब्देषु समानानुपूर्वीकेषु लिङ्गत्रयं छागादिषूभयं पदार्थादिष्वेकमस्तीति सर्वत्र मुख्य एव लिङ्गप्रयोगः। तत्र पुंस्त्वे नाभावः स्त्रीत्वादौ टाबादि–द्योतकम्। तच्च शब्दनिष्ठमपि शब्दवाच्यमर्थपरिच्छेदकत्वेनान्वेति। लिङ्गविशेषविशिष्टस्यैवार्थविशेषवाचकताया लिङ्गानुशासनशास्त्रसिद्धत्वात् स्वाश्रयवाच्यत्वसंबन्धेन लिङ्गस्यार्थव्यावर्तकत्वोपपत्तेः। अत एव प्रयोगनियमोपपत्तिः। यद् वा शब्दनिष्ठमेवार्थविशेषनिर्णायकमस्तु, बहुव्रीह्यादिस्वर इवान्यपदार्थादेः। एवं च पशुनेत्यत्रापि पुंस्त्वस्य परिच्छेदकत्वान्न पशुस्त्रिया यागप्रसङ्गः। न वा तेषां विरुद्धत्वेन क्वचिदारोप इत्यभ्युपगमः। न च पशुशब्दस्य नित्यपुंस्त्वात् पदार्थादिशब्दोदितलिङ्गवत् साधारण्यात् कथं स्त्रीपशुव्यावृत्तिरिति वाच्यम्, पश्वा न पायुं गृहा चरन्तमिति ऋग्वेदे दर्शनात्, पशुनेति पुंस्त्वस्य परिच्छेदकत्वान्न पशुस्त्रिया याग इति मीमांसायां निर्णीतत्वाच्च तस्य नित्यपुंस्त्वाभावनिर्णयात्। तथा निर्णयेऽपि वा नानुपपत्तिः। छागो वा मन्त्रवर्णादिति षष्ठान्त्याधिकरणन्यायेन च्छागव्यक्तिविशेषस्येव पुंस्त्वस्यापि मन्त्रवर्णत एव लाभात्। छागस्य वपाया इति मन्त्रे

छागस्येति पठितस्य च्छागभिन्न इव स्त्रियामसम्भवात्। यत्र तु विधौ सन्दिग्धम्, तत्रापि सन्दिग्धे तु वाक्यशेषादित्यधिकरणेन निर्णयः, संख्यादिवत्। यथा 'सारस्वतौ मेषौ भवतः' इत्यत्र तद्धितप्रकृतिः स्त्रीलिङ्गः पुंल्लिङ्गो वेति सरस्वत्यै चरुं सरस्वते चरुमिति द्वयोरपि दर्शनात् सन्देहे 'एतद् वै दैव्यं मिथुनम्' इत्यर्थवादादेकशेषेण द्वयोर्ग्रहणमवधार्यते। आग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चेति वाक्ये तद्धितप्रकृतिरेकत्ववचनान्तो बहुवचनान्तो वेति अग्नये कृत्तिकाभ्यस्ते अस्मा अग्नयो द्रविणं दत्त्वेत्यादौ द्वयोरपि दर्शनात् सन्देहे सोऽग्नये ध्रियस्वेति वाक्यशेषादेकवचननिर्णयः। नन्वस्तु तावदेवम्, तथापि सर्वनामनिष्ठलिङ्गस्य चेतनाचेतनस्त्रीपुंससाधारणत्वात् प्रास्मा अग्निं भरतेति अध्रिगुप्रैषस्य सारस्वत्यां मेष्यामपि प्रवृत्तिः स्यात्। न चेष्टापत्तिः , लिङ्गविशेषनिर्देशाद् समानविधानेष्वप्राप्ता सारस्वती स्त्रीत्वादित्यूहलक्षणाधिकरणे पशूनां समानविधानत्वेऽपि पुंल्लिङ्गनिर्देशान्न तत्र मन्त्र इत्युक्तेः। लौकिकलिङ्गवाच्यत्वपक्षे च नानुपपत्तिः, सम्भवति मुख्यत्वे गौणताया अन्याय्यत्वेनारोपस्याप्यसम्भवान्नियमसम्भवात्। न च 'सामान्ये नपुंसकम्' इत्यनुशिष्टमस्मै इति नपुंसकमेव मेषीसाधारणमस्त्विति वाच्यम्, अन्वेनं माता मन्यतामनु पितेत्यन्वादेशेन पुंस्त्वनिर्णयात्। 'अन्वादेशे नपुंसके एनद्वक्तव्यः' इति वार्त्तिकादेनदित्यापत्तेरिति चेत्, उच्यते– पूर्वोपस्थिततत्तद्रूपेणोपस्थापकादस्मै एनमित्यादिपदाच्छागत्वादिनेव पुंस्त्वेनापि व्यावृत्तपशूनामेव परामर्शान्न मेष्यां प्रवृत्तिः। तत्रापि बह्वनुग्रहाय पुंस्त्वमेवानूद्यते। युक्तं चैतत्, अन्यथा मतान्तरेऽपि 'पुमान् स्त्रिया' इति सूत्रात् 'त्यदादितः शेषे पुंनपुंसकतो लिङ्गवचनानि' इति वार्त्तिकाद्वैकशेषेण मेष्यां प्रवृत्तिः किं न स्यात्। एकवचनादेकशेषाभावो निर्णीयत इति चेत्, तर्हि बहुपशुकेषूक्थादिष्वपि मन्त्रो न स्यात्। तथा चाध्रिगुप्रैषश्च तद्वत् समानविधानाश्चेदित्यधिकरणोच्छेदापत्तिः, समानविधाना अपि पशवश्चेत्, तथाप्यनेकपशुषु अध्रिगुप्रैषो भवति, द्विबहुपत्नीकेऽप्येकवचनान्तपत्नीमन्त्रवदिति तदर्थात्। यत्तु प्रतिव्यक्तिगतैकत्वान्वयेनैकवचनोपपत्तिरिति तन्न, प्रत्येकं व्यक्तीनामुपस्थितये एकशेषाभ्युपगमे एकवचनस्यैवासम्भवात्। सम्भवे वोक्तरीत्या मेष्याः संग्रहो दुर्वारः। जात्याख्यायां तदिति त्वेकशेषेणानेकसंग्रहस्यैव साधकम्। अन्यथा बहुष्वेकवचनविधानवैयर्थ्यापत्तेः। कृत्वाचिन्तयाधिकरणप्रवृत्तिस्तूभयत्र समेति। अत एव गुणिपराणां शुक्लादिशब्दानां गुणांशस्याधिकस्य बोधनेऽपि विशेष्यपदोदितलिङ्गसंख्यांशेऽनुवादत्वेन विशेष्यनिघ्नतोपपत्तिः। अत एव पदार्थमात्रविवक्षायां गुणोत्कर्षापकर्षरूपलिङ्गस्याविवक्षितत्वादवर्जनीयसाम्यावस्थया

प्रयोगमभिप्रेत्य 'सामान्ये नपुंसकम्' इति विधानं संगच्छते, औत्सर्गिकवचनन्यायात्। अजहल्लिङ्गानां तु दारादिशब्दानां नित्यबहुवचनान्तानामेकस्मिन्निवागत्या तथा प्रयोग इति ध्येयम्। एवं च समनियतजात्यभ्युपगमदोषोऽपि न। लौकिकपुंस्त्वादौ पृथक्शक्त्यस्वीकारेण लाघवं चेति युक्तः पन्थाः प्रतिभाति।

चतुष्कमिति संख्यासहितं त्रिकमित्यर्थः।

पञ्चकं कारकसहितं चतुष्कमित्यर्थः। यद्यपि लिङ्गादीनां त्रयाणामन्वयव्यतिरेकादिभ्यः प्रत्ययवाच्यता युक्ता, तथापि प्रत्ययवर्जिते दधि पश्येत्यादौ तत्प्रतीतेर्लिङ्गानुशासनस्य प्रकृतावेव दर्शनाच्च प्रकृतेरपि तत्र शक्तिः कल्प्यते। तथा च यस्यैव वाचकताग्रहस्तत एव तेषामुपस्थितिः। संभेदे चोभयतोऽपि। अत एव

वाचिका द्योतिका वा स्युर्द्वित्वादीनां विभक्तयः।

इति वाक्यपदीयं संगच्छते। नन्वेवं नामार्थप्रकारकशाब्दबोधं प्रति सुबादिजन्योपस्थितेर्हेतुत्वमित्यादिकं विलीयतेति चेन्न, विभक्तिद्योत्यार्थमादायोपपत्तेः। नैतत् त्रिमुनिसंमतमिति भ्रमं निराचष्टे—शास्त्रे इति। सरूपसूत्रादौ।। २५।।

स्थलविशेषे षोढापि प्रातिपदिकार्थ इत्याह—

शब्दोऽपि यदि भेदेन विवक्षा स्यात् तदा तथा।
नो चेच्छ्रोत्रादिभिः सिद्धोऽप्यसावर्थेव भासते।। २६।।

शब्दस्तावच्छाब्दज्ञानविषय इत्यनुभवसिद्धम्।

विषयत्वमनादृत्य शब्दैर्नार्थः प्रकाश्यते।

इति वाक्यपदीयेऽनुभवप्रदर्शनात्। गामुच्चारयेत्यादावर्थोच्चारणासम्भवेन विना शब्दविषयं शाब्दबोधासंगतिश्चेति तत्रापि वृत्तिर्वाच्या। न च लक्षणया निर्वाहः, निरूढलक्षणाया शक्त्यनतिरेकात्। जबगडदशित्यादौ शक्त्याग्रहेण तत्संबन्धरूपलक्षणाया अग्रहाच्च। अगृहीतायाश्च वृत्तेरनुपयोगात्। शक्तिभ्रमस्यापि वक्ष्यमाणरीत्यैवासम्भवात्। एवं भाषाशब्दानामप्यनुकरणे प्रतीयमानत्वात् तेषां शक्त्यभावेन लक्षणाविरहादनुपपत्तिश्चेति शक्तिरेव वाच्या। तथा च शब्दोऽपि यद्यनुकार्यानुकरणयोर्भेदेन विवक्षा, तदा तथेति। अनुकार्यः प्रातिपदिकशक्य इत्यर्थः। अयं भावः—पटदिति कुर्वित्याद्यनुकरणस्थलेऽनुकार्यध्वनीनामनुकरणाद् भेदो ध्वनिमयत्ववर्णमयत्वादिविरुद्धधर्मवत्त्वसिद्धः। तथा च तदुपस्थित्यर्थमुपस्थितस्य तस्य शाब्दज्ञानविषयत्वनिर्वाहार्थं च शक्तिरवश्यमभ्युपेयेति। नो चेद् भेदविवक्षा। तदा श्रोत्रादिभिः

सिद्ध उपस्थितः। अर्थेव अर्थवद् भासते, न तु तत्र स्वतन्त्रवृत्तिकल्पनेत्यर्थः। अयं भावः—वृत्तिविषय एव च शाब्दबोधविषय इति नियमोऽतिप्रसङ्गनिरासाय कल्प्यते। स च निरूपकताश्रयतान्यतरसंबन्धेन वृत्तिमान् तद्विषय इति नियमेऽपि नेति भवति तस्य शाब्दबोधविषयतेति। ननु वृत्तिमत एव शाब्दबोधविषयत्वे प्रत्यक्षादिनोपस्थितघटादेरपि शाब्दबोधविषयतापत्तिरिति विषयतया शाब्दबोधमात्रं प्रति वृत्तिसंस्कारज्ञानान्यतरजन्यपदार्थोपस्थितिर्हेतुरिति निर्णीतमन्यत्र। तथा चात्र वृत्तिमत्त्वे श्रोत्रादुपस्थितौ च सत्यामपि तादृशोपस्थित्यविषयत्वात् कथं शाब्दबोधविषयतेति चेत्, उच्यते—अकारादयः क्वचिच्छक्ताः, वर्णत्वान्नलादिपदं क्वचिच्छक्तं साधुपदत्वादिति सामान्यतः शक्तिग्रह एव तत्पदवाच्यः। कश्चिदर्थोऽस्तीत्याकरके वाच्यत्वसंबन्धेन पदप्रकारकबोधे हेतुरित्यनुभवसिद्धम्। अत एवाज्ञातार्थकेष्विदमेकं पदमिति ज्ञातेषु चैत्रगवयनलादिपदेषु श्रुतेषु क एतदर्थ इति प्रश्ने उपमानतल्लक्षणकथनादिना तत्प्रतिवचनानि दृश्यन्ते। अत एव सादृश्याद्युपायेन तद्बोधकत्वेनोपमानादेः प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यादिना तद्बोधकत्वेन कोशादेश्च प्रामाण्यं व्युत्पादयन्ति। अन्यथा नलादिपदानामस्मदादीन् प्रत्यबोधकत्वप्रसङ्गश्च। नलत्वादिरूपेण शक्तिग्राहकभावात् तेन रूपेण बोधकत्वासम्भवात्। न चातीतनलादिभाविचैत्रादिवर्तमानप्रसिद्धासंनिकृष्टवस्तुगोचराः संस्कारा अनादयो धारारूपेण विशिष्य बोधान्यथानुपपत्त्या कल्पन्त इति नैयायिकनव्यकल्पनं युक्तम्, हेत्वसिद्धेः। अन्यथोक्तप्रश्नाद्युच्छेदप्रसङ्गात्। किं च, देशान्तरगतं प्रसिद्धं चैत्रं काश्यां शृण्वतां विशिष्यागृहीतसंगतिकानामपि नलयुधिष्ठिरादिपदादिवद् बोधानुभवात् तदनुरोधेनानादिसंस्काराद् विशिष्य शक्तिग्रहसत्त्वाभ्युपगमे तेषामेव कालान्तरे विश्वेश्वरमन्दिरे तं पश्यतां चैत्रोऽत्र नास्तीति वाक्याद् बोधो न स्यात्। स्याद् वा विशिष्यगृहीतसङ्गतिकानां तत्र पश्यतामन्येषाम्। विश्वेश्वरदेवालयत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य चैत्रत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्ताज्ञानं प्रति तदेव धर्मितावच्छेदकीकृत्य चैत्रत्वप्रकारकतद्वत्ताधियः प्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमस्य सर्वसिद्धत्वात्। विशिष्य गृहीतसङ्गतिकानामिव तद्दर्शनात् पदस्मरणं च स्यात्। तदुक्तम्—

यत्संज्ञास्मरणं तत्र न तदप्यन्यहेतुकम्।
पिण्ड एव हि दृष्टः सन् संज्ञां स्मारयितुं क्षमः।।

इति। चैत्रोऽस्ति न वेति संशयश्च न स्यादित्यादि भावप्रत्ययार्थनिरूपणे वक्ष्यते। तथा च विशेषरूपेण बोधाभावादेव सर्वसङ्गम इति सिद्धा हेत्वसिद्धिः। तथा च घटचैत्रादिपदानां

घटत्वचैत्रत्वादिजातिवच्छक्तिसंबन्धेन पदमपि शक्यतावच्छेदकत्वाच्छाब्दबोधे भासते। तत्र घटत्वादिजातिवच्छब्दांशे न वृत्तिविषयत्वं कल्प्यम्, मानाभावात्। आश्रयत्वेनैव तत्कार्यसिद्धेः। तथा च संबन्धस्योभयनिरूप्यत्वेन संबन्धद्वयोपस्थापकत्वाविशेषाद् घटत्वाद्यवच्छिन्नशक्त्यैव घटादिवच्छब्दस्यापि तथैव वृत्त्योपस्थितौ सत्यामर्थबोधनतात्पर्ये सति तत्र विशेषणतया स शब्दो भासते, तत्रापि घटत्वादिरूपेण विशिष्य शक्तिग्रहवतां पदजात्युभयप्रकारको बोधोऽन्येषां पूर्वोक्तप्रकारेणोपस्थितकेवलव्यक्तौ शक्तिग्रहाच्छुद्धतद्व्यक्तिविशेष्यकः केवलपदप्रकारको घटपदवाच्यः कश्चिदर्थ इत्याकारको बोध इति विशेषः। यदा तु न गिरा गिरेति ब्रूयात् कबतीषु रथन्तरं गायति अच्छावाकीयं साम गायति 'रषाभ्यां नो णः' 'ससजुषो रुः' गवित्ययमाहेत्यादौ ब्रूयाद् गायति आहेत्यादिभिः स्थान्यर्थकषष्ठ्यादिभिश्चान्वययोग्यताकाङ्क्षादिवशाच्छब्दमात्रे तात्पर्यं गृह्यते, तदा 'घटो नित्यः, स्वर्गो ध्वस्तः' इत्यादौ विशेषणांशवच्छब्दस्वरूपमात्रं प्राधान्येन तया शक्त्या प्रतिपाद्यते। वृत्तिसत्त्वेऽपि तात्पर्यविरहादर्थांशो न बोध्यते। लवणमात्रतात्पर्यदशायां सैन्धवशब्दादश्ववद् बुद्धो वा त्यज्यते। यत्र तूक्तानन्यथासिद्धतात्पर्यग्राहकाभावः, तत्र विशिष्योपदेशेन तथा तात्पर्यमाचार्यैर्बोध्यते। यथा 'स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा' इति सूत्रेण भू सत्तायाम् 'अग्नेर्ढक्' इत्यादौ। न चार्थशक्त्यैव तात्पर्यवशात् प्राधान्येन शब्दस्यापि प्रतिपादनमित्युक्तम्, तत्प्रकारकव्यक्तिविशेष्यकबोधत्वस्यैव तद्वृत्तिज्ञानकार्यतावच्छेदकत्वात्। अन्यथा घटो नित्य इत्यादेर्घटत्वे लक्षणा न स्यात्। प्राधान्येन बोधार्थं खलु तत्र लक्षणाश्रयणमिति वाच्यम्, तत्र घटत्वत्वादिरूपेण बोधानुरोधेन लक्षणाभ्युपगमात्। अन्यथा घटत्वनिर्विकल्पापत्तेश्च। अत्रानुपूर्वीविशिष्टवर्णानां पदरूपतया केवलतदुपस्थितावपि आनुपूर्व्या अवच्छेदकत्वेन भानान्नोक्तदोषः, विशेष्यव्यक्त्यंशाभानात्। पदस्य विशेषणत्वं नास्तीति प्राधान्यमप्यर्थायातम्। मोषवादिभिर्नैयायिकैः प्रमेयत्वप्रकारकसकलानुभवात् प्रमुष्टविशेषणकव्यक्तिमात्रस्मरणाभ्युपगमवत् प्रमुष्टविशेष्यकशब्दस्मरणाभ्युपगमात्। उच्चारयेत्यादिसमभिव्याहारस्य मोष एवोपयोगात्। वस्तुतो न पदप्रकारकबोधत्वमर्थशक्तिज्ञानकार्यतावच्छेदकम्, किं तु प्रथमोपस्थितत्वात् सामान्यसामग्रीवशाद् विशेषणत्वेन भानम्। न चैवं कदाचिद्विशेष्यताया अप्यापत्तिः निर्विकल्पकोत्तरप्रत्यक्षे जातेरिवोपपत्तेरिति तत्त्वम्। तदेतत् सर्वमभिप्रेत्योक्तं वाक्यपदीये–

ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वं च द्वे शक्ती तेजसो यथा।
तथैव सर्वशब्दानामेते पृथगवस्थिते।।

इति। अस्यार्थः– द्रव्यचाक्षुषमात्रे आलोकसंयोगो हेतुः, अन्यथान्धकारेऽपि चक्षुःसंयोगमात्राद् घटचाक्षुषापत्तेरित्यविवादम्। तथा चालोकप्रत्यक्षेऽपि स्वस्मादेवोपपत्तिर्वाच्या। तथा च यथा घटालोकसंयोगादेव घटस्येवालोकस्यापि प्रत्यक्षम्, तथार्थगोचरशब्दनिष्ठशक्त्यैव शब्दस्यार्थस्य च भानम्। यथा वा घटचक्षुःसंयोगाभावे तस्मादेवालोकसंयोगादालोकस्यैव भानम्, तथार्थे तात्पर्यविरहे तद्वृत्त्यैव सति शब्दे तात्पर्ये तस्यैव बोध इति। एवं च श्रोत्रादिभिरिति मूलेऽपि श्रोत्रमादिर्यस्येति व्युत्पत्त्या शक्तिज्ञानतत्संस्कारा गृह्यन्ते। श्रोत्रेणोपस्थिते शक्तिग्रहादि–त्यवधेयम्। अत एव गामुच्चारयेत्युक्ते विकृतस्यैवोच्चारणापत्तिः। तादृशस्यैव प्रत्यक्षोपस्थितत्वात् शब्दस्याप्रकृत्यर्थत्वात्, तत्र द्वितीयार्थादेरनन्वयापत्तेश्च। प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थगतस्वार्थ–बोधकत्वव्युत्पत्तेः। स्वस्यैव प्रत्यक्षेण शीघ्रमुपस्थितत्वाद् गौरस्तीत्यादावपि स्वपरत्वा–पत्तेश्चेत्यादिदूषणाभासाः परास्ताः। उक्ततात्पर्यवशाद् वृत्त्यैवाविकृतस्यैव शब्दादुपस्थितत्वात्। अन्यथार्थपरत्वस्यैव न्याय्यत्वात्। तस्मादुक्ततात्पर्यनिर्णये सति शब्द एव प्राधान्येन भासते, तदभावे त्वर्थविशेषणत्वेनैवेति सिद्धम्। अत एव "उद्भिदा यजेत पशुकामः" 'अग्निहोत्रं जुहोति' इत्यादौ नामधेयत्वं व्यवस्थाप्य तस्यापि विशेषणत्वेनान्वयादुद्भिन्नामकेन यागेन भावयेदिति वाक्यार्थः संपन्न इत्युद्भिदधिकरणे मीमांसकैरुक्तं संगच्छते। यत्तु मीमांसकमतेऽपि नाम्नि लक्षणैव, अन्यथा वृत्त्यनुपस्थितत्वेन शाब्दबोधविषयता न स्यात्। अत एव वाक्यार्थे भट्टपादैर्लक्षणाभ्युपगम्यते, परन्तु नामनामिसम्बन्धे सर्वत्रैव सेति निरूढेति न दोष इति समादधिरे। तन्न साधीयः, उक्तरीत्या क्लृप्तशक्त्यैवोपपत्तौ गौरवग्रस्तलक्षणाकल्पनानौचित्यात्। लक्षणया सर्त्रत्रानिर्वाहस्य प्रागुक्तत्वाच्च। किं चैवं हि नामतोच्छेदापत्तेर्वृद्धिमिच्छतो मूलनाशन्यायापातः। गुणविधित्वे हि–

मत्वर्थलक्षणापत्तेर्नामधेयत्वमास्थितम्।
विशिष्टविधिपक्षे हि भवेन्मत्वर्थलक्षणा।।
सोमादौ गत्यभावात् सा न त्वत्र गतिसम्भवात्।

इत्युक्तेः। सा च नामधेयत्वेऽपि समा चेत्, कुतो गुणविधित्यागः ? सामानाधिकरण्या–नुपपत्तेर्गुणविधाविवात्रापि बीजत्वेनापेक्षणात्। न हि विना बीजं लक्षणा। साध्यत्वं द्वितीयार्थ इति सक्त्वधिकरणे व्यवस्थापितत्वेन वाजपेयाधिकरणोक्तन्यायेनैकस्यां क्रियायां साध्यद्वया–समवायात् काष्ठैस्तण्डुलं पचतीत्यादावपि मत्वर्थलक्षणाया आवश्यकत्वान्निरूढत्वादिरूढत्वे अपि समे। गुणविधौ सर्वत्र मत्वर्थलक्षणाभ्युपगमस्य मीमांसकप्रसिद्धेश्च। अस्मन्मते च नाम्नः

शक्यतावच्छेदकत्वेन विनैव लक्षणां यागत्वादिवदुपस्थितेर्नामधेयत्वं सुसङ्गतमिति विभावयामः। अत एव च कथितपदत्वं न क्वचिद् दोष इत्यत्र–

उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च।
संपत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता।।

अत्र ताम्रपदान्तरं विना न तादृशो बोध इति काव्यप्रकाशकारेण चोक्तं संगच्छते। अत्र घटकलशपदाभ्यां घटबोधे विशेषाभावात् ताम्रार्थकेन रक्तादिपदेन तादृशबोधसम्भवा–च्छब्दान्तरात् तादृशबोधसम्भव इत्यादेरलग्नकतापत्तेः। अस्मद्रीत्या पुनस्ताम्रपदरूपविषय–वैलक्षण्याद् वैलक्षण्यमित्यवधेयमिति। यद् वा ज्ञानमात्रे शब्दभानमतेन व्याचक्ष्महे। अनुकार्यानुकरणयोर्भेदेऽनुकार्यस्तथा प्रातिपदिकार्थः, नो चेद् भेदविवक्षा, तथापि श्रोत्रेण गृहीतसंगतिकघटादिभिर्वोपस्थितेऽर्थे पदार्थे घटादौ वा इवार्थादि विशेषणीभूतघटत्वादिवद् भासते। विशेषणत्वेनैव भासत इत्यर्थः। डित्थोऽयम् ब्राह्मणोऽयमिति प्रत्यक्ष इव शाब्देऽपि स विषयः।

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते।
अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते।।

इति प्रसिद्धेः। तथा च घटपदवाच्यमानयेति शाब्दबोध इति भावः, अनुकरणे तु स्वातन्त्र्येणैव भानमिति विशेष इति। अत्रेदं तत्त्वम्–अनियमेन घटादेरपि प्रकारान्तरेणोपस्थितिसम्भवा–च्छाब्दबोधविषयतापत्तिवारणाय वृत्त्या शब्दादुपस्थितमेव शाब्दबोधविषय इति कल्पनीयम्। शब्दस्य च नियमेन तदानीमुपस्थितिसत्त्वात् तस्यास्तादृशतया न शाब्दबोधविषयत्वानुपपत्तिः। एवं च यथाभिहितान्वयवादिनां मते वृत्तिं विनैवाकाङ्क्षादिवशाद् वाक्यार्थस्य शाब्दबोधे भानम्, कुब्जशक्तिवादिनां वा वृत्त्यानुपस्थितस्यैव भानम्। तथा वृत्त्यविषयशब्दस्यापि ज्ञानसामान्य–सामग्र्या तात्पर्याकाङ्क्षादिवशाद् गौर्नित्या गौरनित्येत्यादौ गोत्वादेरिव स्वातन्त्र्येण विशेषणत्वेन वा भानं भवेत्। पर्वतो वह्निमानिति शाब्दानुमित्यादितस्तदैव वह्न्यर्थिप्रवृत्तिदर्शना–ज्ज्ञानसामान्यसामग्र्या एवार्थविशेषणतया वर्तमानकालभासकत्वकल्पनवत् प्रत्यक्षशाब्दादौ सर्वत्र शब्दभानानुभवाज्ज्ञानसामान्यसामग्र्याः शब्दभासकत्वकल्पनात्। तत्रापि विशिष्य गृहीतशक्ति–केभ्यः पदेभ्योऽप्यर्थविशेषस्येवार्थाच्छब्दविशेषस्य भानम्। अन्यत्र नलपदवाच्यः कश्चिदर्थ इति पदविशेषणकवस्तुसामान्यबोधवदर्थदर्शनादप्येतद्वाचकं किञ्चित् पदमिति पदस्यापि सामान्यत एव बोधः। अत एव तदुत्तरं विशेषजिज्ञासया किमस्य नाम इत्यादिप्रश्नप्रतिवचनान्युपपद्यन्ते।

अत एव वृत्त्यविषयशब्दवद् घटादिपदैः समवायादिसम्बन्धेन सम्बन्धिन आकाशादेरप्युपस्थितस्यान्वयबोधप्रसङ्गः। किं च, गामुच्चारयेत्युक्ते विकृतस्यैवोच्चारणापत्तिः, तादृशस्यैव प्रत्यक्षोपस्थितत्वात्। शब्दस्याप्रकृत्यर्थत्वाद् द्वितीयार्थादेरनन्वयापत्तेश्च। प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः। स्वस्यैव प्रत्यक्षेण शीघ्रमुपस्थितत्वात्। गौरस्तीत्यत्रापि स्वपरत्वापत्तेश्चेति निरस्तम्। घटादिपदादुपस्थित्याप्याकाशादेः शाब्दज्ञानविषयत्वाभावः, तन्नियामकाभावात्। विकृतादेरपि तात्पर्याभावात्। सति च तस्मिन् लक्षणादिना त्वयापि तथा वाच्यत्वात्। न च तात्पर्येणैव सर्वनिर्वाह वृत्तिमात्रोच्छेदः, तस्य शाब्दसामान्ये हेतुत्वानभ्युपगमात्। अननुगमात्। शब्दादमुमर्थं प्रत्येमि वक्तुस्तात्पर्यम् तु, जानामीति सकलानुभवसिद्धत्वाच्च। किं तु क्वच्छिब्दजन्यबोधप्रमात्वे नियामकं तद्विषयकतात्पर्यज्ञानं तदन्यगोचरज्ञाने प्रतिबन्धकं वा, नातो नानार्थानुपपत्तिः। इत्थं पदादनेकेषामर्थानामुपस्थिता–वेकस्यैव वानेकसम्बन्धसम्भवे पदार्थविशेषसम्बन्धविशेषयोरध्यवसानाय तात्पर्यं नियामकं कल्प्यत इति न वृत्तिं विना निर्वाह इत्यादिकमूह्यम्।। २६।।

नन्वनुकार्यानुकरणयोर्भेद एव युक्तः। अभेदेऽप्यस्तु स्वस्मिन् स्वस्य शक्तिः। अन्यथानुकरणशब्दानां वृत्तिविषयाप्रतिपादकत्वेनार्थवत्त्वाभावात् प्रातिपदिकसंज्ञा न स्यात्। तथा च 'वार्तघ्नीपौर्णमास्यां कवतीषु रथन्तरं गायति' 'ऐरं कृत्वोद्गेयम्' इत्यादिश्रुतयः, एरुः 'एचोऽयवायावः' 'रषाभ्यां नो णः' इत्यादिसूत्राणि च विरुध्येरन्, प्रातिपदिकात् सुबन्ताद् वा तद्धितोत्पत्तेः सिद्धान्तितत्वात्। न चैवं धातूपसर्गादिगणपठितानामनुकरणानामनुकार्य–धात्वाद्यर्थवत्त्वात् प्रातिपदिकत्वापत्तौ विभक्तिश्रवणापत्तिः, अविवक्ष्यैव 'अ इ उ ण् इत्यादौ स्वरसन्ध्यकरणवत् संभवात्। तत्रेकारोकारादेस्तत्तत्संज्ञास्वसन्देहसिद्धेरिव सत्यां विभक्तौ नलोपजश्त्वादेरप्यापत्तावदन्तत्वनान्तत्वधान्तत्वदान्तत्वादिनिर्णयानुरोधस्य सत्त्वात्। णोपदेश–त्वषोपदेशत्वनिर्णयायेव यत्नान्तरापत्तिगौरवापत्तेश्चानुरोधसत्त्वादित्याशङ्कां मनसिकृत्याह–

अत एव गवित्याह भूसत्तायामितीदृशम्।
न प्रातिपदिकं नापि पदं साधु तु तत् स्मृतम्।। २७।।

अत एव यतो न भेदः, उक्तरीत्योपस्थितस्यैव वा भानम्, अत एव गवित्ययमाह भू सत्तायामित्यत्र वृत्तिविषयबोधकत्वरूपार्थवत्त्वाभावादर्थवदधातुरित्यप्रवृत्तेः प्रातिपदिकत्वाभावे गौः भूरिति विभक्त्यनुत्पत्तिः। तथा च न प्रातिपदिकं नापि पदमेतत् साधु तु भवत्येवेत्यर्थः। अयं भावः–भूसतायामित्यार्थनिर्देशसहितेष्वसन्दिग्धेषु विभक्त्यसंवलितनिर्देशः परम्परापठनादिसिद्धो

भाष्यकाराद्यभ्युपगतश्च तस्य चोक्तलाघवानुगृहीताभेदपक्षे एवोपपत्तौ निर्बीजाविवक्षयो–पपादनमयुक्तम्। संदिग्धस्थले तदकरणेऽप्यत्र विभक्तिविविक्षाया दुर्वारत्वात्। 'प्रत्ययः परश्च' इति नियमाच्च। उक्तश्रुतिषु च वृत्तावयवानां जहत्स्वार्थत्वाभ्युपगमादनुपपत्तिरस्त्येव भेदपक्षाश्रयणेऽपि। सा चावयव्यर्थमवयव आरोप्य समाधेयेति वृत्तिनिर्णये वक्ष्यते। उक्तसूत्रेष्वप्यनुकार्यशब्दानां स्थानित्वादेशत्वबोधनाय षष्ठीस्थाने योगेत्याद्यनुरोधादसमर्थ–समासवद्वक्ष्यमाणरीत्या प्रातिपदिकत्वविभक्त्यादिकं सौत्रमेव। 'भूवो वुग् लुङ्लिटोः' इत्याद्यप्येवमेव। तस्माद् युक्ततरमभेदपक्षं प्रतीमः। अथ भू सत्तायमित्यादावधातुरिति पर्युदासादेव न प्रातिपदिकत्वम्, न वा पदत्वम् ; अन्यथा पर्युदासवैयर्थ्यापत्तिः। किं चाधातुरिति पर्युदासादर्थवत्त्वलाभादर्थवद्गहणमुत्तरार्थमिति ग्रन्थानामेवमसामञ्जस्यापत्तिः, भू सत्तायामित्या–देरनर्थकत्वात्। अनर्थकत्वादत्र विभक्तिर्नेत्यादि 'कृत्तद्धितसमासाश्च' इति सूत्रे मनोरमायां स्पष्टत्वात्। अपि च धातुरनर्थक इति। व्याहतमित्यर्थवत्सूत्रे मतान्तरदूषणाय मनोरमापि स्ववचनविरुद्धैव स्यात्। न च भू सत्तायामित्यनुकरणस्य न धातुत्वम्, किं त्वेतदनुकार्यस्य भवतीत्यादौ प्रयुज्यमानस्यैव तत्रैव नामत्वसुबुत्पत्त्योर्वारणाय पर्युदासोऽपीति वाच्यम्। एवं हि 'भूवादयो धातवः' इति सूत्रस्यानुकरणस्यानर्थकत्वेनानुकार्यस्य गणपाठाभावेनाधातु–तापत्तावसम्भवितत्वापत्तेः। तस्य गणपठितत्वगर्भतायाः प्राग्व्युत्पादनात्। घटाभिन्नस्याघटत्व–वद्धात्वभिन्नस्याधातुताया असम्भवाच्च। किं च, प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशादेव धातुत्वप्रयुक्तपर्युदासलाभात् प्रातिपदिकत्वाभावसम्भवे कुतस्तत्पक्षाभ्युपगमः ? कथमन्यथा 'ॠत इद्धातोः' इतीत्वं कीरित्याद्यनुकरणे लभ्येत ? न चैवं धातुत्वप्रयुक्तप्रकृतित्वलाभेन न केवला प्रकृतिः प्रयोज्येति निषेधलाभापत्तिः। यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुबिति ज्ञापकेन यावत्कार्याप्रवृत्तेर्ज्ञापितत्वात्। अत एव कीरित्यनुकरणे प्रातिपदिकत्वं संगच्छते। तस्माद् भू सत्तायामित्यभेदपक्षसाधकमयुक्तम्। किं चानुकार्यत्वानुकरणत्वधातुत्वध्वनिमयत्ववर्णमयत्व–रूपविरुद्धधर्माध्यासादभेदपक्ष एवानयोर्न युक्तः, भेदपक्षोऽपि न युक्तः, 'भूवादयः' इति सूत्रविरोधात्। गणपठितत्वे सति क्रियावाचित्वं धातुत्वमिति हि तदर्थः। स चास्मिन्न सम्भावितः, अनुकार्यस्य गणपाठाभावात्। अनुकरणस्यार्थवत्त्वेऽपि क्रियावाचकत्वाभावात् समानानुपूर्वीकशब्दमात्रतात्पर्यकत्वं तादृशशब्दमात्रवाचकत्वं वात्र मतेऽनुकरणत्वम्। शब्दशब्दवारणाय मात्रपदम्। तस्माद् भूसत्तायामित्युदाहरणं पक्षद्वयं चासङ्गतमेवेति चेत्, अत्रोच्यते–आनुपूर्वीभेद एव शब्दभेदे तन्त्रम्। अत एव नानार्थत्वव्यवस्था। तथा च

स्वाभिन्नशब्दमात्रतात्पर्यकोच्चारणविषयत्वार्थतात्पर्यकोच्चारणविषयत्वरूपेऽनुकार्यत्वानुकरणत्वे कथं विरुद्धे ? कथं वा भू सत्तायामिति शब्दमात्रतात्पर्यकस्य क्रियावाचकत्वरूपं धातुत्वम् ? तथा च न पर्युदासत्ववार्तापि। किं त्वनर्थकत्वान्न नामत्वमित्येव युक्तम्। प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशेऽप्यधातुत्वप्रयुक्ता संज्ञा दुर्वारैव। छान्दसत्वं त्वगतिकगतिर्ज्ञापकमात्रोच्छेदकरं चेति बोध्यम्। एवं न धातुत्वाधातुत्वयोर्विरोधोऽपि वर्णनित्यतावादिनामानुपूर्व्या ध्वनिमात्रनिष्ठत्वात् तस्योभयत्र तुल्यत्वात्। अव्यक्तानुकरणस्थले व्यक्तिभेदेऽपि भेदप्रयोजकानुपूर्वीभेदाभावाद्युक्त एवाभेद इत्यभेदवादिनां मतम्। अन्ये त्वित एवार्थभेदाच्छब्दभेदं च मन्वानाः शब्दार्थवाचकत्वाभ्यामनयोर्भेदमिच्छन्ति। अत्र मते गणपठितशब्दवाच्यत्वं गणपठितत्वम्, अतो न भूवादिसूत्रविरोधः। अस्मिन् मते भू सत्तायामित्यत्र विभक्तिर्दुर्वारेत्यभिप्रेत्य पक्षद्वयं लक्ष्यानुसारेण स्वीकृतमाकर इति न कश्चिद् दोष इति ध्येयम्।। २७।।

इति श्रीवैयाकरणभूषणे नामार्थपरिच्छेदः समाप्तः।

✶✶✶

समासशक्तिनिरूपणम्

समासान् विभजते—

सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाथ तिङां तिङा।
सुबन्तेनेति च ज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः।। २८।।

सुपां सुपा। पदद्वयमपि सुबन्तम्। यथा राजपुरुषः। षष्ठीति समासः। सुपां तिङा। पूर्वपदं सुबन्तम्, उत्तरं तु तिङन्तम्। यथा पर्यभूषत्। अनुव्यचलत्। 'गतिमतोदात्तवता तिङापि समासः' इति वार्त्तिकात्। सुपां नाम्ना। कुम्भकार इत्यादिः। 'उपपदमतिङ्' इति समासः। स च गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति वचनाद्भवति सुबुत्पत्तेः प्राक्। अत्रोत्तरपदे सुबुत्पत्तेः प्रागित्यर्थात्। अन्यथा चर्मक्रीतीत्यादौ नलोपानापत्तेः। सुपां धातुना। उत्तरपदं धातुमात्रम्, न सुप्तिङन्तम्। यथा कटप्रूः। आयतस्तूः। 'वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घश्च' इति वार्त्तिकोक्तनिपातनात्। अत एव नञो धातुमात्रेण समास इत्यनुदात्तं पदमित्यत्र कैयटः। तिङां तिङा। पिबतखादता। पचतभृज्जतेत्यादि। 'आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये' इति मयूरव्यंसकाद्यन्तर्गणसूत्रात् समासः। सुबन्तेनेति चेति चकारात् तिङामित्यर्थः। जहिस्तम्ब इत्यादिः। 'जहिकर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारं चाभिदधाति' इति मयूरव्यंसकाद्यन्तर्गणसूत्रात्। स्पष्टं चैतच्छब्दकौस्तुभे।। २८।।

स्वयं भाष्यादिसिद्धं तद्भेदं व्युत्पाद्य प्राचीनवैयाकरणोक्तविभागस्य सलक्षणस्याव्याप्त्यतिव्याप्त्यादिभिः प्रायिकत्वं दर्शयति—

समासस्तु चतुर्धेति प्रायोवादस्तथा परः।
योऽयं पूर्वपदार्थादिप्राधान्यविषयः स च।। २९।।
भौतपूर्व्यात् सोऽपि रेखागवयादिवदास्थितः।

चतुर्धा। अव्ययीभावतत्पुरुषद्वन्द्वबहुव्रीहिभेदात्। अयं प्रायोवादः। भूतपूर्वः। दृन्भूः। काराभूः। आयतस्तूः। कटप्रूः। वागर्थाविव। विस्पष्टपटुरित्याद्यसंग्रहात्। तथा परः प्रायोवाद इत्यन्वयः। परं दर्शयति—योऽयमिति। पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः। उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः। उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः। अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिरिति लक्षणरूपः। उन्मत्तगङ्गम्। सूपप्रति। अर्धपिप्पली। द्वित्राः। शशकुशपलाशमित्यादौ परस्परव्यभिचारात्। तथाहि उन्मत्तगङ्गमित्यव्ययीभावे पूर्वपदार्थप्राधान्याभावादव्ययीभावलक्षणाव्याप्तिरन्यपदार्थप्राधान्याद् बहुव्रीहिलक्षणातिव्याप्तिश्च। अन्यपदार्थे च 'संज्ञायम्' इति समासात्। सूपप्रतीत्यव्ययीभावे

उत्तरपदार्थप्राधान्यात् तत्पुरुषलक्षणातिव्याप्तिरव्ययीभावलक्षणाव्याप्तिश्च। सुप्प्रतिना मात्रार्थ इति समासात्। अर्धपिप्पलीति तत्पुरुषे पूर्वपदार्थप्राधान्यसत्त्वादव्ययीभावलक्षणातिव्याप्तिस्तत्पुरुषलक्षाणाव्याप्तिश्च। 'अर्धं नपुंसकम्' इति समासात्। एवं पूर्वकाय इत्यादितत्पुरुषेऽपि द्रष्टव्यम्। द्वित्रा इति बहुव्रीहावुभयपदार्थप्राधान्याद् द्वन्द्वलक्षणातिव्याप्तिर्बहुव्रीहिलक्षणाव्याप्तिश्च। 'संख्ययाव्ययासन्ना–दूराधिकसंख्याः संख्येये' इति समासात्। शशकुशपलाशमिति समाहारद्वन्द्वे समाहारान्यपदार्थप्राधान्याद् बहुव्रीहिलक्षणातिव्याप्तिर्द्वन्द्वलक्षणाव्याप्तिश्च। तस्मान्नैतानि लक्षणानि, किं त्वव्ययीभावाधिकारपठितत्वमव्ययीभावत्वम्, तत्पुरुषाधिकारपठितत्वं तत्त्वमित्यादि द्रष्टव्यमिति भावः। असम्भवश्चैषां लक्षणानामिति ध्वनयन्नुक्तिसम्भवमाह– भौतपूर्व्यादिति। स्वार्थे ष्यञ्। पूर्वं भूतो भौतपूर्व्यः, तस्मात्। सोऽप्युत्सर्गोऽपि। रेखागवयादिवदिति। तथा च रेखागवयादिनिष्ठलाङ्गूलादेर्वास्तवपशवलक्षणत्ववदेतेषामपि न समासलक्षणत्वम्, तत्र विशिष्टशक्त्यभ्युपगमेन पदानामनर्थकत्वात्। किं तु बोधकत्वमात्रं स्यात्। रेखागवयवदिति भावः।। २६।।

ननु 'व्यपेक्षां सामर्थ्यमेक' इति भाष्यकारैः प्रदर्शितानां व्यपेक्षावादिनां प्राचां मत एतानि लक्षणानि साधून्येव। तथाहि–'समर्थः पदविधिः' इति परिभाषायां सामर्थ्यं व्यपेक्षारूपमेव सूत्रभाष्यसिद्धम्। एकार्थीभावे समासस्यार्थवत्सूत्रेणैव प्रातिपदिकत्वसंभवेन समासग्रहणं न कुर्यात्, पराङ्गवद्भावे एकार्थीभावाभावेन तस्यासंग्रहापत्तेश्च। न चेष्टापत्तिः, तथा सति 'सुबामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे' इत्यनन्तरमेव समर्थसूत्रं कुर्यात्। किं चैवं यत्ते दिवो दुहितर्मर्तभोजनमित्यादौ दिवःशब्दस्यामन्त्रितनिघातफलकपराङ्गवद्भाववदयमग्ने जरिता ऋतेन मित्रावरुणावृतावृधावृत्तस्पृशा इत्यादावयमृतेनेत्यादेः सुबामन्त्रित इति पराङ्गवद्भावापत्तिः, सम्बोधनप्रथमान्तस्यामन्त्रितस्याग्निमित्रावरुणादिपदस्य सत्त्वात्। ननु 'तन्निमित्तग्रहणं कर्त्तव्यम्' इति वार्त्तिकात् तस्यामन्त्रितस्य यन्निमित्तं तदेव पराङ्गवत् स्यादित्यर्थकान्नायं दोष इति चेन्न, एवं सति मित्रावरुणावित्यस्यापि पराङ्गवद्भावानापत्तेः। ऋतस्य वर्धयितारावित्यर्थेऽन्तर्भावितण्यर्थाद् वृधेः क्विपि ऋतावृधाविति रूपम्। न च मित्रावरुणौ तन्निमित्तम्। न च मा भूत् पराङ्गवद्भाव इति वाच्यम्, ऋतावृधावित्यस्य निघातानापत्तेः। द्वितीयपादादित्वेनानुदात्तं सर्वमपादादाविति पर्युदस्तत्वात्। अन्यथेमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि स्तोममिति मन्त्रे पूर्वपूर्वामन्त्रितस्याविद्यमानवद्भावान्मेशब्दात् परतामुपजीव्य कृतोऽपि

निघातो गङ्गे इत्यादित्रयस्येव शुतुद्रीत्यस्यापि स्यात्। तथा च पादादित्वेऽपि पराङ्गवद्भावादामन्त्रितस्य चेत्याद्युदात्तता ऋतेनेत्यादेर्दुर्वारा। न च मित्रावरुणावित्यस्य पराङ्गवद्भावो न सम्भवत्येवामन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवद्भावादिति वाच्यम्, परस्य कार्ये ह्यसावतिदेशः, पूर्वग्रहणाज्ज्ञापकात्। न च पराङ्गवद्भावः परस्य कार्यम्, किन्तु स्वस्य। अस्तु वा मित्रावरुणावित्यामन्त्रितसामान्यवचनम्। तद्विशेषवचनमृतावृधाविति। तथा च नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनमित्यविद्यमानवद्भावनिषेधान्न दोषः। तस्मात् तन्निमित्तग्रहणे कृते ऋतेनेत्यत्रेव मित्रावरुणावित्यत्रापि स न स्यात् तस्मात्। समर्थपरिभाषयैव निर्वाहमभ्युपेत्य तन्निमित्तग्रहणं त्याज्यमिति वेदभाष्यशब्दकौस्तुभयोः स्पष्टम्। तथा च परस्परान्वयरूपा व्यपेक्षैव सामर्थ्यम्। तच्च कारकाणां क्रियायामेवान्वयादृतेनेत्यस्याशाथे इत्यनेनैव सहान्वयान्न मित्रावरुणाभ्यामन्वय इति सामर्थ्याभावान्न पराङ्गवद्भावः। मित्रावरुणावृत्तावृधावित्येतयोस्तु पार्ष्णिकाभेदान्वयात् सामर्थ्यसत्त्वाद् भवति स इत्युपपद्यते। एवमेव च भार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्य, पश्य देवदत्तः कृष्णं श्रितो विष्णुमित्रो गुरुकुलमित्यादौ न समास इत्युपपद्यते। उपपद्यते चाधिहरि राजपुरुषश्चित्रगुरित्यादिषु समासः, पदार्थानां परस्परमन्वयरूपसामर्थ्यसत्त्वात्। अत एव रामकृष्णावित्यादौ परस्परमनन्वयात् सामर्थ्याभावेन समासो न स्यात्। एवं धवखदिरौ छिन्धीत्यादावपि। न चैकस्यां क्रियायामन्वयित्वमेव सामर्थ्यमत्रास्तीति कैयटोक्तं युक्तम्, एवं हि कृतः सर्वो मृत्तिकयेत्यादौ कृतः सर्वमृत्तिक इति समासापत्तेः। असूर्यंपश्या इत्यादेरसमर्थसमासोच्छेदप्रसङ्गाच्च। न चैकस्यां क्रियायां कर्मत्वाद्येकरूपेणान्वयित्वमेव सामर्थ्यं वाच्यम्, अथवा 'चार्थे द्वन्द्वः' इति विध्यवैयर्थ्यायासामर्थ्येऽपि स स्यादिति वाच्यम्। एवं हि बटो भिक्षामट गां चानयेत्यादौ।

अहरहर्नयमानो गामश्वं पुरुषं पशुम्।
वैवस्वतो न तृप्यति सुराया इव दुर्मदः।।

इत्यादौ चातिप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य युगपदधिकरणवचने द्वन्द्व इति व्युत्पादितं भाष्ये। तथा च परस्परमभेदान्वयरूपं सामर्थ्यमेवातिप्रसङ्गपरिहारव्याजेन भाष्यकारैः समर्थितम्। एकार्थीभावपक्षे च तस्मिन्नेव समास इति समर्थसूत्राल्लब्धत्वादहरहरित्यादौ समासाप्रसङ्गाद् युगपदधिकरणवचनताव्युत्पादनवैयर्थ्यापत्तेः। अधिकरणं वर्तिपदार्थौ रामकृष्णौ, तयोर्युगपद्वचने पदद्वयेनाभिधाने द्वन्द्वो भवतीतिः तदर्थः। ननु सेयं युगपदधिकरणवचनता दुःखा च दुरुपपादा चेति भाष्य एव सा दूषितेति चेत्, सत्यम्, विग्रहे सा दुरुपपादेति तदभिप्रायस्य शब्दकौस्तुभादौ

व्युत्पादितत्वात्। विग्रहे खल्वपि युगपदधिकरणवचनता दृश्यते, धवौ च खदिरौ चेत्येव विग्रह इत्यादि। ततः पूर्वं भाष्ये व्युत्पादितत्त्वात्, तथैव युक्तत्वात्। अत एव धवौ च खदिरौ चेति न विग्रहः, प्रक्रियादशायां प्रथमप्रवृत्तस्यैकवचनस्य त्यागायोगात्। अन्यथा समासदर्शनानुरोधेन विग्रहकरणे षष्ठीतत्पुरुषोच्छेदः स्यात्। तथा च षष्ठ्या अलुग्विधायकानां तत्स्वरादीनां चोच्छेदापत्तिरित्येवोक्तं शब्दकौस्तुभे। अत एव तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियामित्यनेनापत्यकृतबहुत्वविक्षायां तद्राजस्य लुग्विधीयमानोऽङ्गवङ्गकलिङ्गा इत्यादौ सिध्यति। न हि विना युगपदधिकरणतां तद्राजार्थस्य बहुत्वान्वयः, तस्य व्यासज्यवृत्तित्वात्। न च तद्राजान्तेन बहुत्वोक्तौ लुगित्येवार्थोऽस्त्विति शङ्क्यम्, प्रियो वाङ्गो येषामित्यर्थे प्रियवाङ्गा इत्यत्रापि प्रसङ्गादिति। न च कर्मधारयेऽप्यभेदान्वयरूपसामर्थ्यसत्त्वाद् द्वन्द्वाविशेषस्तस्य स्यादिति वाच्यम्, समस्यमानपदैरेकविषयताशालिबोधजनने द्वन्द्वस्तदर्थमेव युगपदधिकरणवचनतास्वीकारादिति विशेषसम्भवात्। न चैवमपि रामकृष्णावित्यादौ विरूपाणामपि समानार्थानामित्येकशेषापत्तिः, विभक्त्युत्पत्तेः पूर्वं समानार्थतायामिष्टत्वात्। तदुत्तरमेकशेषाप्रसङ्गात्। पूर्वमेवैकशेष इति सिद्धान्तात्। तथा च विवक्षयोभयथापि प्रयोगो युक्त एव, पितरावित्यादौ तात्पर्यानुरोधेनैवार्थविशेषनिर्णयस्य वाच्यत्वात्। तथा च विवक्षया व्यवस्थाश्रयणीया। 'चार्थे द्वन्द्वः' इति न्यासपक्षेऽपि विभक्त्युपत्तेः पूर्वं सहभावविवक्षण एकशेषः, तदुत्तरं विवक्षणे च द्वन्द्व इति वाच्यमेव। नन्वेवं सत्येकशेषे द्विवचनबहुवचनान्तेन विग्रहप्रदर्शनमपि शक्यं वक्तुम्। परं त्वेकवचनान्तेनैव तत्प्रदर्शनमयुक्तम्। प्रागुक्तन्यायेन द्विवचनादेरेव न्यायप्राप्तत्वादिति कथं द्विवचनान्तेन तत्प्रदर्शनं निषिद्धमिति चेत्, उच्यते– न हि येषामेकशेषः, तेषामेव तथाविधानां विग्रहे प्रवेशः, तस्य नित्यत्वात्; किं तु यदा युगपद्वाचित्वाविवक्षणान्नैकशेषः, तदा तद्बोधकचकारमादाय सः। तथा च तत्र न द्विवचनप्राप्तिरिति 'विव्रियमाणे तथा दर्शनादेव तत्रापि युगपद्वाचिताविवक्षां कृत्वा तथा विग्रहो वाच्यः। तत्र चोक्तदोषो युक्त इति। अथ विभक्त्युत्पत्तेः प्राक् सहभावविवक्षायामेवैकशेष इत्यभ्युपगमे तदा सहभावविक्षणात् प्रत्येकविभक्त्युत्पत्तौ ततस्तद्विवक्षणे द्वन्द्वापत्तौ घटघटौ घटघटघटा इत्यापत्तिर्दुर्वारा। न चाकृतव्यूहपरिभाषया भाविद्विबहुवचनादिविरुद्धतया वा न प्राग्विभक्त्युत्पत्तिरिति शङ्क्यम्, इतरेतरयोगादावप्यनापत्तेः। अथ यदि घटत्वादिरूपेणैकशक्त्या विभीतकत्वाद्यनेकतात्पर्यवशाद् युगपदनेकशक्त्या विशिष्टलक्षणया वा मातृत्वपितृत्वस्त्रीत्व–पुंस्त्वश्वशुरत्वाद्यनेकरूपेणैकस्मादेव पदादुपस्थितौ घटाः, अक्षाः, पितरौ, ब्राह्मणौ,

श्वशुरावित्यादिप्रयोगाणां सम्भवान्नैतत्साधनायैकशेषप्रकरणम्, किं तु घटोऽयं घटोऽयमिति धारावाहिकाभिलापवत् साहित्याविवक्षणात् प्रत्येकव्यक्तिजातिक्षितिक्षमामात्रे भ्रातृमात्रोः सहभावे च तात्पर्याद् विभक्त्युत्पत्त्यनन्तरं सहभावविवक्षणाद् वा प्राप्तस्य घटघटौ, अक्षाक्षौ, क्षमाक्षमे, मातृभ्यामित्याद्यनिष्टरूपस्यासाधुत्वबोधनायेति नोक्तदोषः। एवं च साहित्यविवक्षा–चिकीर्षायामेवैकशेषो बहुव्रीहिचिकीर्षायामिव न बहुव्रीहावित्यादिवत् प्रवर्तत इति कल्प्यते। प्रत्ययोत्पत्तेर्व्यर्थगौरवभयात् प्रक्रियादोषप्रसङ्गाच्च नान्तरा कल्पना युक्ता। समासादौ तूपजीव्यत्वात् तदादर इति। उक्तं च शब्दकौस्तुभे–

घटकुम्भौ कुम्भकुम्भौ मातृभ्यां चेति पाक्षिकम्।
अनिष्टत्रितयं प्राप्तं सूत्रेणानेन वार्यते।।
घटावित्यादिसिद्धिस्तु स्यादेवैतद्विनापि हि।
जातिपक्षे व्यक्तिपक्षेऽपीति निष्कर्षसंग्रहः।।

इति। अत्रापि पक्षे पिता मात्रेत्यादि द्वयं व्यर्थम्, मातापितरौ मातरपितरावित्यादेरिष्टत्वेन नियमार्थताया असंभवात्। मातराविति तदर्थे निवारयितुं सूत्रमिति चेन्न, एकस्य मातृशब्दस्य पितर्यपरस्य मातरि तात्पर्ये सरूपैकशेषेणापि विशिष्टलक्षणया युगपद्वृत्तिद्वयेन वा मातरावित्यस्य दुर्वार्यत्वेन सूत्रानर्थक्यावारणादिति विभाव्यते। तन्न, तथापि घटकुम्भावितिवद् रामकृष्णावित्यस्यासाधुतापत्तेरिति चेत्, मैवम्, सहविवक्षातः प्राक् समानार्थतायामेवैकशेषात्। अन्यथा द्वन्द्वे प्राप्त एकशेषात् तदा युगपदधिकरणवचनताया अव्यभिचारात् समानार्थानामित्यस्यानर्थक्यापत्तेः। द्वन्द्वविधानवैयर्थ्यापत्तेश्चेति दिक्।

नन्वेवमप्यनेकमन्यपदार्थ इत्यनेनानेकसुबन्तानामन्यपदार्थप्रतिपादकत्वे बहुव्रीहिविधाना–च्चित्रग्वादिपदानां सर्वेषां तदभिधायकत्वे युगपदधिकरणवचनतासत्त्वाद् द्वन्द्वापत्तिः। न चोत्सर्गापवादन्यायेनान्यपदार्थमादाय तस्यां बहुव्रीहिसमस्यमानपदार्थमादाय तस्यां च द्वन्द्व इत्यभ्युपेयमिति वाच्यम्, एवं हि समाहारद्वन्द्वासम्भवापत्तेः। तस्यान्यपदार्थत्वादिति चेन्न, न तावत् समाहारवाचकत्वेन समाहारद्वन्द्व इति व्यवहारः। रामकृष्णावानय, पाणिपादं वादयेत्यनयोर्बोधपदार्थान्वययोर्वैलक्षण्यादर्शनात्। किं तु द्वन्द्वश्च प्राणितूर्येत्यादिप्रकरणेन प्राण्यादिद्वन्द्व एकवचनविधानात् समाहार इव समाहार एकवचननिमित्तत्वादिति गौणो व्यवहारः। एतदेवादाय 'द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात् समाहार' इत्यादिसौत्रव्यवहारा अप्युपपद्यन्त इति ध्येयम्। न च परस्परान्वयसामर्थ्यपक्षे ऋद्धस्य राजपुरुष इत्यादिविशेषणाद्यन्वयापत्तिरिति वाच्यम्,

'सविशेषणानां वृत्तिर्न, वृत्तस्य वा विशेषणयोगो न' इति वार्त्तिकेन विशेषणयोगे समासासाधुत्वज्ञापनात्। एकार्थीभावपक्षेऽपि राज्ञः पदार्थैकदेशत्वान्नान्वयः। आकङ्क्षाविरहादित्युक्तावप्यृद्धस्य राजपुरुष इत्यादेः साधुतावारणाय वार्त्तिकस्यावश्यकत्वात्। अत एव 'देवदत्तस्य गुरुकुलम्' इत्यादौ साधुत्वज्ञापनाय 'भवति वै नित्यसापेक्षस्यापि समासः' इति वार्त्तिकं संगच्छते। न च राजपुरुष इत्यादौ पदार्थयोरुपस्थितावप्यन्वयः कस्यार्थ इति वाच्यम्, तस्य संसर्गमर्यादयैवोपस्थितेः। न च नामार्थयोर्भेदेनान्वयासम्भवः, समासेऽन्यथैव व्युत्पत्तेरिति व्यपेक्षावादिनां मतम्। तस्माद् व्यपेक्षापक्षे पूर्वोत्तरपदयोरर्थसत्त्वात् पूर्वपदार्थप्रधान इत्यादिव्यवस्था अव्याप्त्यतिव्याप्त्यादिदोषदुष्टापि नासम्भविनीत्याशङ्कां मनसिकृत्याह–

जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थे द्वे वृत्ती ते पुनस्त्रिधा।

भेदः संसर्ग उभयं वेति वाच्यव्यवस्थितेः।। ३०।।

यद्यप्यत्र महाभाष्ये नानापक्षा निरूपिताः तथाप्यत्रैव विश्रान्तिस्तेषामिति विभाव्यते।

कैयटो हरदत्तश्च यां व्यवस्थां प्रचक्रतुः।

सा न्यायभाष्यानुगुणा नेत्युपेक्ष्येति विद्महे।।

तथाहि यद्यपि समर्थसूत्रे भाष्यकारैरनेके पक्षा निरूपिता इति भाति, तथापि तद्विवेके सति जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थपक्षयोरेव पर्यवसानं लभ्यते। तद्यथा इत्थं तावद्भाष्ये पक्षसृष्टिः प्रतीयते। समासादावेकार्थीभावो विग्रहवाक्ये च व्यपेक्षेत्येकः पक्षः। अथ ये वृत्तिं वर्तयन्तीत्यारभ्य जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्था चेति पक्षभेदेन मतान्तरम्। समासादावपि वाक्यवद् व्यपेक्षैव सामर्थ्यमिति चापरं मतमिति। तत्रेत्थं कैयटेन निर्णीतम्–नित्यशाब्दिकमते राजपुरुषादीनि वाक्यविषयपदसरूपावयवानि वर्णवदनर्थकोपलभ्यमानावयवानि तत्त्वतो निरवयवान्येव केवलमसत्यप्रक्रियाश्रयेणान्वाख्यायन्ते, नातस्तत्र जहदजहत्पक्षावतारः। अतस्तत्रैकार्थीभाव एव। वाक्ये तु व्यपेक्षा। परस्पराकाङ्क्षा च व्यपेक्षेति प्रथमः पक्षः। कार्यशाब्दिकानां वाक्याद् विकल्पेन वृत्तिनिष्पत्तिं मन्यमानानां मते जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थपक्षविकल्पः। अथ ये वृत्तिं वर्तयन्ति, किं त आहुरित्यादिना भाष्ये तथैव सपष्टत्वात्। तत्र जहत्स्वार्था नाम राज्ञो विशेषणान्वयसहिष्णुतारूपप्राधान्यत्याग एव। तद्यथा 'तक्षा राजकर्मणि प्रवर्तमानः स्वं तक्षकर्म जहाति, न हिक्कितश्वसिते' इत्यादिना दृष्टान्तेन तथैव भाष्ये व्युत्पादितत्वात्। एकार्थीभावस्त्वत्र पक्षे राजपदेन राजपुरुषयोरुपादानसिद्ध्यर्थमङ्गीक्रियते। तदनभ्युपगमे राज्ञि विशेषणान्वयापत्तेः। अजहत्स्वार्था च राजांशस्यापरित्यागमात्रात्। 'भिक्षुकोऽयं द्वितीयां भिक्षां

लब्ध्वा पूर्वां न जहाति, सञ्चयाय प्रवर्तते' इत्यादिभाष्येण तथैव लाभात्। अथवा पुरुषव्यावर्तकत्वमात्रेण राजांशस्योपयोगाद् राजपदं स्वार्थं जहात्येव। न चैतावता तन्निमित्तविशेषदर्शनं निवर्तते पुरुषे। न ह्यग्निसम्बन्धजनितपाकजरूपादिनिवृत्तिर्घटेऽग्निसंयोगे निवृत्ते भवति। अथवान्वयाद् विशेषणं भवति 'घृतघटश्चम्पकपुट' इतीत्यादिना भाष्ये तथैव स्पष्टत्वात्। तस्माद् वृत्तिनिष्पत्तिवादिमते जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थान्तर्भावेण पक्षद्वयं स्थितम्। व्यपेक्षावादस्तु स्वतन्त्र एवेति। हरदत्तस्त्वेकार्थीभावस्तावद्राजपदेन राजपुरुषोपस्थापनाय पुरुषपदेनाप्युभयोपस्थापनायावश्यकः। अन्यथा राज्ञः पुरुषोऽश्वश्चेतिवद् राजपुरुषोऽश्वश्चेति राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्येतिवद् राजपुरुषो देवदत्तस्य चेति चापत्तेः। न पुनर्जहत्स्वार्थवृत्तौ राजपदानर्थक्यं युक्तं पश्यामः। तथा सति राज्ञो बोधासम्भवेन राजपुरुषमानयेत्यत्र पुरुषमात्रस्यानयनप्रसङ्गः। न च राज्ञः प्रतीतये समासे शक्तिः कल्प्या, मानाभावात्। नापि राजपदं वाक्ये व्युत्पन्नं पुनः समासे व्युत्पत्तिमपेक्ष्यते। न वा राजबोधाय समासे व्युत्पत्तिग्रहोऽपेक्ष्यते। तस्मादजहत्स्वार्थैव वृत्तिः। अर्थाभिधानप्रकारभेद इत्येव साम्प्रतम्। एवं चैकार्थीभाववद् व्यपेक्षापि समासादौ। अन्यथैकार्थीभावमात्रमाश्रित्य 'द्रष्टुं गतः कृष्णं श्रितो गुरुकुलं विष्णुमित्रः' इत्यादौ समासप्रसङ्गः। तस्मादेकार्थीभावो व्यपेक्षाजहत्स्वार्था चेति त्रयं समुच्चितं परिभाषाप्रवृत्तिहेतुः। न चाप्येतस्मिन् व्यपेक्षायां सामर्थ्ये योऽसावेकार्थीभावकृतो विशेषः, स वक्तव्य इति व्यपेक्षापक्षदूषणार्थकभाष्यविरोध इति वाच्यम्, व्यपेक्षामात्रवादे तद्दूषणाभिधानात्। न चैवमप्येकार्थीभावशून्ये पराङ्गवद्भावे विभक्तिविधाने च सा न प्रवर्तेतेति वाच्यम्, पराङ्गवद्भावे तन्निमित्तग्रहणात्। विभक्तौ क्रियाकारकसम्बन्धविनाभावात्। क्वचिदन्तरान्तरेण युक्त इत्यादौ युक्तग्रहणाच्च सर्वत्रादोषेणैकार्थीभावशून्ये परिभाषाप्रवृत्त्यभावेऽप्यक्षतेः। अत एव संसृष्टार्थानां सम्बद्धार्थानामित्यादिना सामर्थ्यद्वयसमुच्चयो वृत्तौ ध्वनित इति व्युत्पादयाम्बभूव। अत्रेदं प्रतिभाति—न तावदाद्य एकार्थीभावोऽखण्डं समासमभ्युपेत्येति कैयटोक्तिर्युक्ता। अथ क्रियमाणेऽपि समर्थग्रहणे किं सामर्थ्यं नाम ? पृथगर्थानामेकार्थीभावः सामर्थ्यम्। क्व पृथगर्थानि, क्व वैकार्थानि ? वाक्ये पृथगर्थानि, समास एकार्थानि इत्येकार्थीभावोपपादकभाष्यविरोधात्। न चाखण्डे पदानि सन्ति, येनैतत् स्यात्। तुल्ययुक्त्या वाक्यस्याप्यखण्डत्वापत्तेश्च। अन्यथार्धजरतीयत्वापत्तेः। ननु नित्यशाब्दिकास्तु वृत्तिवाक्ये नित्ये विविक्तविषये मन्यन्त इति कैयटेनोक्तत्वादत्रेष्टापत्तिरिति चेत्, तर्हि वाक्येऽप्येकार्थीभाव एव स्यात्। तथा च वाक्ये व्यपेक्षेति भाष्यमसङ्गतं स्यात्। एवं वा

वचनानर्थक्यमप्यनर्थकं स्यात्। व्यपेक्षायां समासो नैकार्थीभावे वाक्यं नेति विविक्तविषयत्वादनयोर्बाध्यबाधकभावो न भवति। एकार्थानां विकल्पनादिति कैयटेनैव तद्भावार्थस्योपवर्णितत्वात्। न ह्यखण्डे वाक्ये परस्पराकाङ्क्षारूपव्यपेक्षासम्भवः। किं बहुना, वाक्यपदयोरखण्डत्वे तुल्ययुक्त्या स्थिते व्याकरणस्थविधिमात्रस्यासंलग्नकतापत्तिः, प्रकृतिप्रत्ययागमादेरसत्त्वात्। अथ पञ्चकोशकल्पनान्यायेन शास्त्रप्रवृत्तिः, प्रकृत्यादिकल्पनयेत्युच्यते। 'समर्थः पदविधिः, सह सुपा' इत्याद्यपि शास्त्रान्तर्गतत्वात् तद्दशायामेवेति कथमखण्डमभ्युपेत्य प्रवर्तताम् ? तस्मान्नाखण्डपक्षाश्रयेणेन प्रथमः पक्ष इति स्यादेव तत्रापि जहदजहद्विचारप्रवृत्तिः। एतेन यद्यपि शब्दान्तरमेव वृत्तिरवयवा वर्णवदनर्थकाः, तथापि सादृश्यात् तत्त्वाध्यवसानं पदानामाश्रित्य पृथगर्थानामेकार्थीभाव इत्युक्तमिति पूर्वमुदाहृतभाष्यावतारः कैयटोक्तो विद्वद्भिर्नादरणीयः। अपि चोक्तरीत्या समासवद् वाक्येऽप्येकार्थीभावाभ्युपगमे व्यपेक्षायां सामर्थ्ये परिभाषायां च सत्यां यावान् व्याकरणे पदगन्धो नाम स सर्वः संगृहीतः, समासस्त्वेकोऽसंगृहीतः। एकार्थीभावसामर्थ्ये च समासस्त्वेक एव संगृहीत इति भाष्यं समास एवैकार्थीभावोऽन्यत्र व्यपेक्षेति स्ववचनं च विरुद्धं स्यात्। वृत्ताविव वाक्येऽपि विशेषणयोगानापत्तेश्च। एतेन समासादौ व्यपेक्षैकार्थीभावयोः समुच्चयोऽपि हरदत्तोक्तोऽपास्तः। किं च जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थयोः समुच्चयोऽपि विकल्पमुखेनैव भाष्ये पक्षद्वयावतारात् तद्विरोधान्नादरणीयः। अपि च हरदत्तपक्षे राजपुरुषयोरप्युभयार्थत्वकल्पना व्यर्था, विशेषणान्वयनिरासस्य राजपदे तथा कल्पनेनैव वारणात्। राजपुरुषो देवदत्तस्य चेति वारणार्थं तथा कल्प्यत इति चेन्न, एवमपि राजपुरुषो गौर इत्यादिवत् तथा प्रयोगापत्तेर्दुष्परिहरत्वात्। अन्यथा राजपुरुषो गौर इतिवद् गौरस्य राजपुरुष इत्यपि स्यात्। भेदः संसर्ग इत्यादिना मूल एव निरसिष्यमाणत्वाच्च। तथा च न पुरुषपदस्योभयार्थतोक्तिर्युक्ता। नापि राजपदमात्रस्येति कैयटोक्तिरपि तथा। एकार्थीभावस्य पूर्वपदमात्रनिष्ठतापत्तेः समासनिष्ठतानापत्तेः। समासत्वस्य व्यासज्यवृत्तित्वात्। उभयनिष्ठत्वस्य चोक्तरीत्यासम्भवात्। अपि चैवं पुरुषपदस्याप्युभयार्थत्वे राजपदे जहत्स्वार्थता किं न स्यात् ? राजप्रतीतेः पुरुषपदादेवोपपत्तेः। राजपदस्य च तात्पर्यग्रहणार्थमुपयोगेनानर्थक्याभावात्। चम्पकपुट इत्यादिभाष्येणैवमेव लाभाच्च। अन्यथा तद्भाष्यासामञ्जस्यात्। सम्भवन्त्यामुपपत्तौ क्लिष्टकल्पनानवकाशात्। वक्ष्यते चान्यदुपरिष्टात्। तथा च तस्मादजहत्स्वार्थैव वृत्तिरिति हरदत्तप्रौढिस्तद्रीत्यैवायुक्तेति परिभाव्यतां सूरिभिः। तस्मान्न कैयटहरदत्तादिभिरुक्तं युक्तम्।

तस्मादेकार्थीभावो व्यपेक्षा चेति यत्पक्षद्वयं भाष्ये व्युत्पादितम्, तदेवाभिप्रेत्य जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थविचारः। एकार्थीभावे जहत्स्वार्था, व्यपेक्षायामजहत्स्वार्था। एकार्थीभावश्च समासादौ। पृथगर्थानामेकार्थीभावः सामर्थ्यमिति भाष्यस्वरसादिति व्यवस्थां वयं विभावयामः। अत एवैकार्थीभावव्यपेक्षयोर्मतान्तरत्वेऽपि संशये कोटितयोल्लेखवज्जहत्स्वार्था–जहत्स्वार्थयोस्तदन्तर्गतयोरपि विकल्पेनोल्लेखः संगच्छते। कथं तर्ह्यत्र पक्षेऽथ ये वृत्तिं वर्तयन्ति किं त आहुरिति मतान्तरमवतार्य जहत्स्वार्थादिविचारो भाष्ये संगच्छत इति चेदुच्यते, नैतन्मतान्तराभिप्रायं भाष्यम्। विना समुदायशक्तिं जहत्स्वार्थाया, विना व्यपेक्षामजहत्स्वार्थायाश्च दुर्वचत्वात्। किं तु वृत्तिलक्षणाभिधानाय प्रश्नरूपम्। अत एव परार्थाभिधानं वृत्तिमाहुरिति तल्लक्षणकथनं संगच्छते। अन्यथा मतान्तरे लक्षणनिर्वचनमेतदित्यभ्युपगमे उक्तैकार्थीभाववक्ष्यमाणव्यपेक्षा– पक्षयोर्वृत्तिलक्षणानभिधानान्न्यूनतापत्तेः। तथा च ये एकार्थीभाववादिनो व्यपेक्षावादिनो वा वृत्तिं कृत्तद्धितैकशेषसमाससनाद्यन्तधातुरूपां पदविधित्वात् सूत्रे सामर्थ्यवत्त्वेन वर्तयन्ति, किं ते वृत्तिलक्षणमाहुरिति प्रश्नग्रन्थार्थः। उत्तरयति–**परार्थाभिधानमिति**। परो विशिष्टो योऽर्थस्तदभिधानम्, शक्त्या लक्षणया आकाङ्क्षादिवशात् संसर्गमर्यादया वा यत्र सा वृत्तिः। एकार्थीभावे शक्त्या व्यपेक्षायां लक्षणया तदभिधानमस्त्येवेति भावः। तस्मादुक्तैव व्यवस्था भाष्यसिद्धेत्यभिप्रेत्य तथैव स्पष्टयति–द्वे वृत्ती इति। कैयटादिरीत्यादरे च भेदाधिक्यस्यापि भावाद्धरदत्तरीत्या जहत्स्वार्थाविरहाच्च द्वे इत्ययुक्तं स्यादिति द्रष्टव्यम्। तत्रैकार्थीभापक्षेऽपि जहत्स्वार्थता न युक्ता। राजादिपदानां क्लृप्तशक्तित्यागायोगादित्याशङ्कायामाह–जहत्स्वार्थेति। जहति पदानि स्वार्थं यस्यां सा जहत्स्वार्था। पदे वर्णवद्वृत्तौ पदार्थानामानर्थक्यमित्यर्थः। अयं भावःसमासादाववश्यकल्प्या–तिरिक्तशक्त्यैव राजविशिष्टपुरुषबोधसम्भवेन राजपुरुषपदयोरपि पुनस्तद्बोधकत्वं कल्प्यम्, वृषभयावकादिपदेषु वृषादिपदानामिव। अन्यथा रामादिपदेष्वपि द्रव्यचतुर्मुखनारायणा–दीनामवयवार्थानां पदार्थोपस्थितिशाब्दबोधयोरापत्तेः। क्तवत्वन्तर्गतस्य जातीयान्तर्गततीयस्य वयपयचयतयणयान्तर्गतायस्य यञन्तर्गताञोऽप्यर्थवत्त्वापत्तेश्च। तथा च प्रौढ इत्यत्रेव प्रोढवानित्यत्र 'प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु' इति वृद्धेः पटुजातीयायेत्यत्र तीयस्य ङित्सु सर्वनामता वाच्येति सर्वनामतायाः ववये, पेये, चेये, तेये, नेये इत्यादीनां 'लिटि दयायासश्च' इत्यामः, 'बहिषष्टिलोपो यञ् च' देवाद्ययञाविति सिद्धयोर्बाह्या दैव्या इत्यनयोष्टिड्ढाणञित्यञन्तत्वात् ङीबापत्तौ पौढवान् पटुजातीयस्मै, वयाञ्चक्रे, पयाञ्चक्रे, चयाञ्चक्रे, तयाञ्चक्रे, नयाञ्चक्रे

बाहीको दैवीत्याद्यनिष्टापत्तेः। इत्थमन्यत्राप्यनेकशो दोषापत्तिर्दुर्वारा। अस्माकम् 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य' इति परिभाषयैकदेशानामनर्थकानामग्रहणान्न दोषः। न च यञश्चेत्यनेन बाह्या इत्यादौ ङीबापत्तिस्तवापि समा, तस्यापत्याधिकार एव प्रवृत्तेराकरे स्पष्टत्वात्। इत्थं चानेकशः प्रयोगेष्वतिप्रसङ्गापत्त्या स्वव्यापकशक्ततावच्छेदिकानुपूर्वीविरहविशिष्टानुपूर्वी शक्ततावच्छेदिका वाच्या। एवं च क्तवतुजातीयाद्यन्तर्गतक्ततीयाद्यानुपूर्वी न तादृशीति नोक्तदोषः। 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य' इति परिभाषोपपत्तिश्च। अन्यथा समुदायान्तर्गतैकदेशस्यापि स्वातन्त्र्येण क्वचिच्छक्तेः परिभाषाया विषयालाभेनासम्भवापत्तेः। एवं च समासान्तर्गतराजादिपदानामपि प्रागर्थवत्त्वं समुदायानुपूर्वीवतोऽनर्थकत्वं वृषपदस्य केवलस्यार्थवत्त्वम्, न वृषभान्तर्गतस्येत्याद्युपपत्तौ 'नीलोत्पलम्, राजपुरुषः' इत्यादौ प्रत्येकपदजन्योपस्थितिमादाय नोद्देश्यविधेयभावान्वयो विशेषणान्वयापत्तिर्बोधावृत्त्यापत्तिर्वा। न चैवं निमित्तापायन्यायेनार्थवत्त्वनिमित्तकप्रातिपदिकत्वपदत्वयोरपि हान्यापत्तिरिति वाच्यम्, 'अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः' इति परिभाषातिरिक्ततन्न्यायास्वीकारात्। तस्याश्च निमित्तं विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा तन्निमित्तं शास्त्रं न कुर्वन्तीत्यर्थः। प्रकृते च समाससंज्ञायां तयोरुपजीव्यतयाऽऽवश्यकत्वेन कारणस्यावश्यकत्वात्। अत एव समाससंज्ञानिमित्तसुपो लुक्यपि सा न निवर्तते। न चैवमपि कृतमपि शास्त्रं निवर्तयन्तीति परिभाषान्तरबलात् कृतस्यापि निर्वृत्तिर्दुवारा। 'प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम्' इति न्यायेनाकरणस्यैव लाघवोपष्टब्धतया युक्तत्वेन ततोऽपि 'गुर्व्या राजा' इत्यादौ नलोपे सति तन्निमित्तकोपधादीर्घहान्यापत्त्या चैतस्याः सिद्धान्तासंमतत्वात्। अथैवमर्थवद्ग्रहणपरिभाषया नलोपसूत्रमपि राजेत्याद्यर्थवत् प्रातिपदिके चरितार्थं समासान्तर्गतेऽनर्थके न प्रवर्तेत। अपि च वृत्तिमात्रेऽतिरिक्तशक्तेर्भवत्सिद्धान्तसिद्धत्वाद् व्यवस्थापयिष्यमाणत्वाच्च कृत्तद्धितान्तर्गतधातुप्रत्यययोरप्यनर्थकतापत्तिः। तथा च 'कर्तरि कृत् सास्य देवता' इत्यादेरनर्थकतापत्तिः।

प्रयोगोपाधिमाश्रित्य प्रकृत्यर्थप्रकारताम्।

धर्ममात्रं वाच्यम्.................................. //

इति। यद् वा 'शब्दपरादमी' इत्यादि वक्ष्यमाणं मूलं च विरुद्धं स्यात्। केवलक्तक्तवत्वोरनर्थकत्वाविशेषात् प्रौढ इत्यत्रेव प्रोढवानित्यत्रापि वृद्धेस्तीयजातीययोरुभयोरनर्थकत्वात् पटुजातीयस्मा इति सर्वनामत्वस्य यञञोरनर्थकत्वात् 'टिड्ढाणञ्' इति ङीपा द्वैपी दैवी वाहीति प्रयोगस्य तवाप्यापत्तिश्च तुल्या।

राजादिपदशक्तावच्छेदकगौरवं च तवातिरिच्यते। 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणः, 'मृजेर्वृद्धिः' इति वृद्धिः। 'पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्तिसर्तिशदसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्छधौशीयसीदाः' इत्याद्यादेशविधानादिकं चार्थवति तिङन्ते धातौ चरितार्थं कृदादौ न प्रवर्ततेति च तवाधिकमनिष्टम्। तथा च जयः, नयः, भवन्, मार्ग्यः, पिबः, धम इत्यादिकं न सिध्येत्। यत्तु 'वृषण्वस्वश्वयोः' इति वार्त्तिकेन वृषणश्च वृषण्वसुरित्यत्र भसंज्ञाविधानाज्ज्ञापकान्नलोपविधावर्थवद्ग्रहणपरिभाषाप्रवृत्त्यसंभवः। अनेन हि भत्वं संपाद्यते, न पदत्वं व्युदस्य पदान्तत्वाभावान्नलोपो वार्यते। सोऽयमर्थवत्परिभाषयैव निर्वाहे व्यर्थः स्यात्। तथा च न समासे नलोपाप्रसक्तिश्च, वृत्तिमात्रेऽतिरिक्तशक्तावपि प्रत्ययानां विधानाय कल्पितमर्थमादायानुशासनमग्रिमत्वाद्यर्थविचारोऽर्थवत्परिभाषाप्रवृत्त्या वृद्ध्याद्यतिप्रसङ्गश्च न दुर्वारः। शक्ततावच्छेदकगौरवं चागत्या पक्षतावदाश्रयणीयम्। 'त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः' इति क्नोः कित्करणाज्ज्ञापकादानर्थक्येऽपि धातुकार्यस्य ज्ञापनान्न गुणवृद्धिपिबाद्यादेशानामप्रवृत्तिः। गुणनिषेधार्थं हि कित्करणं गुणाप्राप्तावनर्थकं स्यात्। तस्मादवयवानर्थक्ये न दोष इति। तच्चिन्त्यम्, ज्ञापकेन निर्वाहाभ्युपगमे 'टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरपः, दयायासश्च, व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः' इत्यादौ ठञ्दयभ्राजग्रहणं व्यर्थम्। अञ्अय्राजग्रहणेनैव तेषां लाभादित्येकदेशग्रहणे समुदाया न गृह्यन्त इति ज्ञापनार्थं तेषां पृथग्ग्रहणमित्यपि वक्तुं शक्यत्वेनैकदेशानामर्थवत्त्वेऽपि वृद्ध्याद्यतिप्रसङ्गपरिहारसंभवात्। क्लृप्तार्थवत्त्वत्यागायोगात्। एवं च धातुकार्यार्थं न ज्ञापकाश्रयणम्। युक्तं चैतत्, अन्यथा केवलप्रत्ययानां प्रयोगाभावेन समुदायशक्तिव्यतिरेकेण स्वशक्त्या प्रत्ययैः क्वाप्यर्थाप्रत्यायनादर्थवत्त्वकल्पनाया अपि निरालम्बनत्वादुक्तरीत्या जातीयादौ तीयादिकार्यस्य दुर्वारत्वापत्तेः। न च भ्राजिग्रहणं न ज्ञापकम्, राजिसहचरितफणादेरेव ग्रहणसिद्धये तदुपादानात्। विभ्राक् विभ्राट् इति रूपद्वयसाधकत्वेन सार्थक्यादिति वाच्यम्। एवं हि षत्वस्य गणकार्यत्वापत्तौ यङ्लुक्यभावापत्तेः। साहचर्यस्य नियामकस्य व्याख्यातृभिरनुरक्तेश्च। एवं सत्यपि रूपद्वयेऽप्याग्रहश्चेत्, सूत्रे राजपदम् ऋकारान्तं पठ्यताम्। गणान्तरीयभ्राजेरकारान्तत्वमस्तु। तथा सति 'नाग्लोपिशास्वृदिताम्' इति चङ्परे णावुपधाह्रस्वाभावस्य ऋकारकार्यस्य गणान्तरीयेऽकारान्ते प्रवृत्त्यसम्भवेन तस्य 'णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः' इत्यनेन ह्रस्वरूपस्यापि सिद्धौ तत्सिद्ध्यर्थम् 'भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम्' इत्यत्र भ्राजिग्रहणं न कार्यमित्यतिलाघवमपि

लभ्यते। अस्तु वा गणान्तरीयभ्राजेरादावृकारः, तावतापि सूत्रे ऋकारान्तग्रहणेन केवलाग्रहणसम्भवात्। सूत्रे राजपदमेव वा तन्त्रावृत्त्या राजिद्वयपरमस्तु, साहचार्यादेकदेशेन तस्यैव ग्रहणसम्भवात्। एवं च शक्ततावच्छेदकलाघवानुरोधेनैकदेशोऽर्थवानेव। अत एव कृत्तद्धितविधिसूत्रेष्वर्थग्रहणं प्रकृतिप्रत्यययोः प्रत्ययार्थप्राधान्यमिति कृदादौ सकलसिद्धा व्युत्पत्तिः। राजादिपदे समासात् पूर्वं नामत्वाद्यर्थमर्थवत्त्वं समासोत्तरमनर्थकत्वमिति पक्तेत्यादौ प्रत्ययोत्पत्तये धातुत्वमानेतुं क्रियावाचकत्वरूपार्थवत्त्वम्। प्रत्ययोत्पत्तौ वृत्तावनर्थकत्वमिति च विरुद्धकल्पनाभावः। पङ्कजपदादौ योगिरूढिभ्यां तत्तच्छक्तिग्रहशालिनां बोधः।

सत्यासक्तमनाः प्रवृद्धनरकच्छेदी द्विजेन्द्राश्रयो
यश्चानेकमुखोद्भवाश्रयतनुः श्रीर्यत्र संराजते।
यो गङ्गां च सदा बिभर्ति स शिवो यः कामदेहाश्रयः
सः साम्यमयं प्रयातु भवतां कृष्णेन रुद्रेण वा।।

इति श्लेषप्राणकाव्ये बोधः। ओङ्कारे अकारोकारमकोरैर्विष्णुत्वशिवत्वब्रह्मत्वादिना बोधः, तदर्थकाथर्वशिखाद्युपनिषत्पुराणादीनां प्रामाण्यं च संगच्छते। अन्यथा सकलैतद्विप्लवो योगरूढ्युच्छेदश्च स्यात्। नन्वेवं 'पाचयति देवदत्तः' इत्यादि णिजन्ते णिचः पूर्वभागस्यार्थवत्त्वे तदर्थभावनाया वर्तमानत्वादिविवक्षायां मध्ये तिबादिकं स्यात्। अस्माकमानर्थक्यादधातुत्वान्न प्रसङ्ग इति चेन्न, 'प्रत्ययः परश्च' इति सूत्राभ्यां प्रत्ययः पर एव, न केवलो व्यस्तो मध्ये वा भवतीति नियमान्मध्ये तिङुत्पत्तौ णिचः परत्वहान्यापत्त्या तदसम्भवात्। विधानसमये धात्वव्यवधानसत्त्वेऽप्यग्रे तद्बाधेकृतव्यूहपरिभाषया पूर्वमेवाप्रवृत्तेः। विशिष्य विधानात्तु बहुचः पुरस्तादकचः प्रकृतिमध्ये शबादेः प्रकृतिप्रत्यययोर्मध्य उत्पत्तिर्नान्यत्र। अत एव पक्तेत्यादौ धातुत्वसत्त्वेऽपि मध्ये न तिङ्। किं च क्नोः कित्करणाज्ज्ञापकादानर्थक्येऽपि कृदादाविवात्रापि धातुकार्यं तवापि दुर्वारमेव। रामादिपदे च प्रत्येकवर्णशक्तिग्रहवतां पदार्थोपस्थितिस्तात्पर्ये सति वाक्यार्थबोधश्चेष्ट एवेति न कश्चित् प्रत्येकार्थत्वे दोषः। साधकं च लाघवाद्युक्तमेवेति चेत्, अत्रेदं प्रतिभाति—अवधृतशक्तिकानां पदैकदेशानामर्थवत्त्वे तेषामर्थवत्सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञाविभक्त्युत्पत्त्यादिकं दुर्वारम्। अत एवार्थवत्पदं प्रत्येकवर्णवारणायेति प्राचां ग्रन्थाः कालापे दुर्गसिंहश्च संगच्छते। न चेष्टापत्तिः, 'तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते' इति न्यायेन प्रत्येकोत्तरसुपः प्रातिपदिकावयवत्वाल्लोपसंभवादिति वाच्यम्। धनं वनमित्यादौ 'झलां जशोऽन्ते, नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति चापत्तेः। भासृ दीप्तौ, यासृ रासृ वासृ शब्दे, दासृ दाने

इत्यादावन्तर्गतभायारावादा इत्यादेरपि भा दीप्तौ, या प्रापणे, रा आदाने वा गतिगन्धनयोः, दाण् दान इत्यादौ क्रियावाचित्वदर्शनादर्थवत्त्वाद्धातुत्वापत्तौ मध्ये तिङुत्पत्त्यापत्तेश्च। न चैकाच्द्विर्वचनन्यायेन धातुसंज्ञा समुदाय एव भवेत्, नावयव इति वाच्यम्, समुदायद्वित्वेऽप्यवयवानां द्वित्वं सम्पन्नमेवेति तत्र तथास्तु। समुदायस्य धातुसंज्ञायामपि प्रत्येकमवयवानां पर्याप्त्या तदभावादत्र सा स्यादेवेति वक्ष्यमाणत्वात्। पङ्कजम्, पीताम्बरः, चित्रगुः, अणुधनः, महागृहः, एकाक्षः, पण्डितपुत्रः, पुत्रवानित्यादौ पङ्कादिभिरन्यपदार्थस्याभेदान्वयापत्तेश्च। न च सति तात्पर्य इष्टापत्तिः, शाब्दव्युत्पत्तिमात्रोच्छेदापत्तेः। सर्वत्रैवं सम्भवात्। स्वस्वशक्त्युपस्थापितयोर्विरुद्धविभक्त्य–नवरुद्धनामार्थयोरभेदान्वयस्य च सति तात्पर्ये दुर्वारत्वात्। समुदायेऽवयवानार्थक्ये चार्थवत्त्वक्रियावाचित्वयोरभावान्न प्रातिपदिकधातुसंज्ञे इति न विभक्त्युत्पत्तिरभेदान्वयो वा। ठञ्दयादिग्रहणेनैकदेशे समुदाया न गृह्यन्त इति ज्ञापनेनैव निर्वाहेऽर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति पृथक् परिभाषाया व्यर्थत्वेनास्वीकारान्न राजपुरुष इत्यादौ नलोपाप्रसङ्गः, न वा तीयादिग्रहणे जातीयादिग्रहणमित्याद्यतिप्रसङ्गः। न चार्थवत्परिभाषायाः पृथगस्वीकारे काशे कुश इत्यत्र शे इति प्रगृह्यत्वापत्तिः स्पष्टश्चात्रार्थवत्परिभाषयैव निर्वाहो इति वाच्यम्, लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमिति न्यायेनैवानतिप्रसङ्गे तदारम्भस्यान्याय्यत्वात्। सास्य देवतेत्याद्यपि वैश्वदेवीत्यादिबोधकपदार्थानुशासनमवयवद्वारा लाघवोपायतया 'लः कर्मणि च, भावे चाकर्मकेभ्यः, अह्नः खः क्रतुसमूहे, प्राचां ष्फस्तद्धितः, वृद्धाच्छः, दध्नष्ठक्, कालाट्ठञ्, कलेर्ढक्' इत्यादिवन्न विरुध्यते। न हि लकारठगादिभ्यः कदापि बोधः, किं तु तिबीनायन्नीयादिभिः। एतदेवादाय प्रयोगोपाधीत्याद्यग्रिमादिविचारोऽपि प्रकृतिप्रत्यययोः प्रत्ययार्थप्राधान्यमिति व्युत्पत्तिरप्येवमेव। समानानुपूर्वीकस्य तस्यैव राजपदस्य धातोश्च वृत्तेः प्रागानुपूर्वी शक्ततावच्छेदिकासीदित्यर्थवत्त्वम्। तद्दशायां च तदभावान्नार्थवत्त्वमिति को विरोधः ? यथैकस्यैव मणेः सिद्धेश्चोत्तेजकौषधसिषाधयिषादशायां न प्रतिबन्धकत्वं तदभावदशायां च प्रतिबन्धकत्वं सर्वसिद्धम्। पङ्कजपदेऽपि समासशक्तिवादिभिश्चित्रगुः राजपुरुष इत्यादिवद् योगार्थमन्तर्भाव्यैव साभ्युपेयत इति न योगार्थबोधानुपपत्तिर्योगरूढ्युच्छेदो वा। वृक्षविशेषे शक्तेऽऽश्वकर्णपदे पुनर्योगार्थस्य शक्तावननुप्रवेशात् केवलरूढतैव। अत एव 'सत्यासक्तमना' इत्यादावप्यनेकार्थशक्तसमासादनेकार्थबोधान्नानुपपत्तिगन्धोऽपि। न चैवमपि व्युत्पन्नानां श्वेतो

धावतीत्यादौ कुक्कुर इतो धावति शुभ्रो वा तथेत्यर्थद्वयबोधो न स्यादिति वाच्यम्, 'प्रत्यहं विश्वेश्वरो दृश्यते' इत्यत्र काक्वा प्रश्नादर्शनोपहासानां तथात्ववत्–

द्वारोपान्तनिरन्तरे मयि तया सौन्दर्यसारश्रिया
प्रोल्लास्योरुयुगं परस्परसमासक्तं समासादितम्।
आनीतं पुरतः शिरांशुकमधः क्षिप्ते चले लोचने
वाचस्तच्च निवारितं प्रसरणं सङ्कोचिते दोर्लते।।

इत्यादौ प्रच्छन्नकान्तविषयाकूतविशेषबोधवच्चोपपत्तेः। 'ओंकारस्थले न समुदाशक्तिरस्ति, येनावयवानर्थक्ये दोषः स्यात्। न च 'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म' इति भगवद्वचनात् समुदायशक्तिसिद्धिः। एवं ह्यक्षरगतैकत्वस्यापि सिद्ध्यापत्तावकारोकारमकाराणा–मप्यसिद्धिप्रसङ्गात्। यदि चात्रेष्टापत्तिः, तदा प्रत्येकवर्णानामेवाभावात् क्वानर्थक्यापादनशङ्का ? न च समुदायैक्यमादायैकत्वं तापनीयार्थवशिखादिश्रुतौ–

ततोऽभूत् त्रिबृदोङ्कारो योऽव्यक्तप्रभवः स्वराट्।।

इत्युपक्रम्य–

तस्य ह्यासंस्त्रयो वर्णा अकाराद्या भृगूद्वह।
धार्यन्ते यैस्त्रयो भावा गुणनामार्थवृत्तये।।

इति भागवताद्यनेकपुराणादौ च वर्णत्रयस्य प्रतिपादितत्वादिति वाच्यम्, वर्णसमाम्नायादौ ऋषिभिर्व्यञ्जनस्यार्धमात्रिकत्वाभिधानान्मकारेण प्रश्नोपनिषदुक्तमात्रात्रयस्याथर्वशिखोक्तसार्ध–मात्रात्रयस्य प्रणवस्यार्धमात्रायामपि नादबिन्दुना कलाविकलेति भेदस्य चानेकपुराणाद्युक्त–स्यैवमप्यनुपपत्तेस्तुल्यतयोपासनार्थमेवार्धमात्रादेरिव वर्णत्रयस्यापि कल्पनयैव श्रुत्यादौ तथा वर्णस्योपपादनीयत्वात्। तथाप्यकारोकारमकारध्वनिभिः नारायणशिवब्रह्ममायावच्छिन्नमेक–मेवेश्वरचैतन्यमुच्यत इति न विरोधः।

त्रयीं तिस्रो वृत्तीस्त्रिभुवनमथो त्रीनपि सुरा–
नकाराद्यैर्वर्णैस्त्रिभिरपि दधत्तीर्णविकृति।
तुरीयं ते धाम ध्वनिभिरवरुन्धानमणुभिः
समस्तं व्यस्तं त्वां शरणद गृणात्योमिति पदम्।।

इत्यपि, अत एव संगच्छते। तस्मान्न कश्चिदवयवानर्थक्ये दोषः। यद् वार्थवत्त्वं क्रियावाचकत्वं च फलोपधानात्मकमेव वक्तव्यम्। अत एवार्थवत्सूत्रेऽर्थवत्पद–

मुन्मत्तवाक्येऽतिव्याप्तिवारणायेति दुर्गसिंहः संगच्छते। तथा च समासान्तर्गतराज–पदादेरस्त्वानुपूर्वी शक्ततावच्छेदिकेति न गौरवम्। समुदायशक्तिज्ञानस्यावयवशक्तिज्ञानजन्य–बोधप्रतिबन्धकत्वस्योक्तावयवे धातुसंज्ञाद्यतिप्रसङ्गवारणायावश्यकत्वात् स्वार्थबोधफलोपधाना–भावरूपाजहत्स्वार्थता सूपपादैव। अस्मिन्नपि पक्षे प्रागुक्तरीत्यार्थवत्परिभाषाया अस्वीकारान्नातिप्रसङ्गाप्रसङ्गावित्यवधेयम्। एवं च जहत्स्वार्थतावशादेव नीलोत्पलम् अक्ष इत्यादौ नोद्देश्यविधेयभावान्वयः, न वान्यपदार्थे त्रित्वस्य सत्यपि तात्पर्येऽन्वयबोध इत्यादिकं संगच्छते। ननु समुदायशक्तिनिबन्धनेयं जहत्स्वार्थता तादृशशक्तिमति समास एव भवेत्। तत् कथं वृत्तिमात्रे जहत्स्वार्थतेति सिद्धान्तो मूलं वा सामान्यतः संगच्छताम् ? न च वृत्तिमात्र एवातिरिक्तशक्तिः सिद्धान्तसिद्धेति तन्निबन्धनेयमपि स्यादिति वाच्यम्, व्यपेक्षायां सामर्थ्ये परिभाषायां च सत्यां यावान् व्याकरणे पदगन्धः स सर्वः संगृहीतः, समासस्त्वेकोऽसंगृहीत इति भाष्यविरोधादिति चेन्न, भाष्ये समासग्रहणस्योपलक्षणत्वात्। एकार्थीभावे वृत्तिरन्यथा वाक्यमिति सिद्धेः समर्थानां प्रथमाद् वेत्यत्र समर्थग्रहणमकर्तव्यं क्रियत इति समर्थसूत्रे भाष्यात्। समर्थपदं कृतसंधित्वार्थकम्, अन्यथा व्यर्थत्वादिति तत्रापि भाष्योक्तेश्च। पदविधिरिति लिङ्गाच्च। पदमुद्दिश्य यो विधिः प्रवर्तते, तस्यैव पदविधित्वात्। एवं च कृत्सु ये पदमुद्दिश्य विहितास्तत्रैव जहत्स्वार्थता, नान्यत्रेति द्रष्टव्यम्। यथाश्रुते व्याकरणस्थसर्वविधीनां पदसम्बन्धित्वाविशेषादव्यावर्तकतापत्तौ पदवैयर्थ्यापत्तेरिति दिक्। तथा चैकार्थीभाव एव जहत्स्वार्थता सूपपादेति स एव जहत्स्वार्थपक्षः। नन्वस्मिन् पक्षे द्वन्द्वादौ युगपदधिकरणवचनता व्यर्था स्यात्। अहरहरित्यादावेकार्थीभावाभावेन समासाप्रसङ्गादिति चेत्, इष्टापत्तिः। समर्थसूत्रे कथितव्यपेक्षावादिमते परं तदिति द्रष्टव्यम्। अत एव सेयं युगपदधिकरणवचनता दुःखा च दुरुपपादा चेति भाष्य एव स्वमतमभिप्रेत्योक्तम्। ननु विग्रहे सा नास्तीत्येवमभिप्रायं तदित्युक्तमिति चेन्न, समासे तस्याः साधकस्य भाष्यकारैरन्यथासिद्ध्युपवर्णनविरोधापत्तेः। तथा चायमर्थः– सेयं पूर्वमुत्पादिता युगपदधिकरणवचनता दुःखा, समर्थसूत्रे दूषितव्यपेक्षावादस्मारकत्वात्। दुरुपपादा दुष्टं निःसारमुपपादनं प्रमाणं यस्याः सा तथा। निष्प्रमाणेत्यर्थः। तथा हि, न तावद् द्यावा क्षामेति व्यासे दर्शनात् समासे सा स्वीकार्या, द्यावा क्षामेत्यस्य च्छान्दसत्वात्। नाप्यहरहरित्यादौ समासप्रसङ्गवारणाय सा स्वीकार्या, 'समर्थः पदविधिः' इति परिभाषयैव तद्वारणात्। धवखदिरावितीतरेतरयोगे भेरीपटहमिति समाहारे च पुष्पवन्तौ पश्येत्यादाविवैकपदोपात्तौ मिलितावेवान्वियाताम्, न तु प्रत्येकम्। अन्यथा पश्य धवं

खदिरं छिन्धीत्यादाविव पश्य धवखदिरौ छिन्धीत्यादावपि प्रत्येकान्वयबोधापत्तिः। तथा च साहित्यरूपेणोपस्थित्यर्थं शक्त्यभ्युपगमेनैकार्थीभावसामर्थ्यसत्त्वाद्भवति समासः। अहरहरिति समुच्चये प्रत्येकं गवादेः क्रियान्वयेन विशिष्टशक्त्यस्वीकारेणासामर्थ्यान्न सः। एवमन्वाचयेऽपि द्रष्टव्यम्। भाष्यकारस्तु "चार्थे द्वन्द्वः" इति सूत्रेऽर्थवद्ग्रहणसामर्थ्यादेव तद्वारणमाहुः। अन्यथा चेद् द्वन्द्व इत्येवावक्ष्यत्। तथा च समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहारेषु चार्थेषु समुच्चयान्वाचययोरर्थग्रहणसामर्थ्याल्लभ्यस्य चैनेव यः प्रकाशितोऽर्थस्तत्र विद्यमानमनेकं सुबन्तं समस्यत इत्यर्थस्याभावान्न समासः। प्रतीयते च गामश्वमित्यत्र समुच्चयो विनापि चकारम्। भिक्षामट गां चानयेत्यन्वाचये चानुषङ्गिपदं चार्थे वर्तते, न प्रधानाभिधायीत्यनेकं चार्थे न वर्तते, अतस्तयोः समासाभावेऽपीतरेतरयोगसमाहारयोश्चार्थयोर्विवक्षायां समास इति 'चार्थे द्वन्द्वः' इति सूत्रादेष लाभान्निष्प्रमाणा सेति विभाव्यतां सूरिभिः। उक्तं च कैयटेनापि–दुःखेति प्रतीतावनुपरोधात्। दुरुपपादेति प्रमाणाभावात्। वृद्धव्यवहाराद्धि शब्दार्थाध्यवसायः। न च प्लक्षशब्दस्य न्यग्रोधाभिधायित्वं दृश्यते। न च गौणार्थत्वं प्लक्षशब्दस्य। न्यग्रोधशब्देनैव न्यग्रोधस्य प्रतिपादितत्वात्। न च प्लक्षन्यग्रोधावित्युक्तेऽर्थद्वयप्रतीतेरावृत्तिः, समासस्य चानेकार्थाभिधानात्। ततः परयोर्द्विवचनबहुवचनयोरुपपत्तिरिति द्विवचनबहुवचनान्यथानुपपत्त्यापि नास्ति युगपद्वाचिताप्रतिपत्तिरिति। तद्राजस्य बहुष्वित्यस्य बहुवचनान्तस्य तद्राजस्य लुक् स्यात्। तेनैव तद्राजार्थेनैव बहुत्वान्वयश्चेदित्यर्थः। स च प्रत्येकं बहुत्वसमवायादुपपद्यते। अस्मिन् पक्षे 'सुबामन्त्रित' इति सूत्रे 'समर्थः पदविधिः' इति शब्दाधिकारमाश्रित्यानुवर्त्य व्यपेक्षारूपमर्थमादायोपपादनीयम्। व्यपेक्षावादमभिप्रेत्याह–अजहदिति। न जहति पदानि स्वार्थं यस्यां सा तथा। अस्याभिप्रायः प्राक् प्रपञ्चितः। नव्यास्त्वन्यथैवोपपादयन्ति। तथाहि–परस्परान्वयरूपा व्यपेक्षैव सामर्थ्यं सूत्रसिद्धम्। इसुसोः सामर्थ्य इत्यादौ समर्थपदस्य तथार्थवत्त्वक्लृप्तेः पराङ्गवद्भावानुरोधाच्च। अन्यथा पराङ्गवद्भावे एतत्समासादावेकार्थीभाव इत्युपगमे सुत्रस्यार्थभेदाद् वाक्यभेदापत्तेः। पुरुषो राज्ञो भार्या देवदत्तस्येत्यादौ राजभार्येति समासोऽप्यत एव न। न चात्रानभिधानान्न समास इति भाष्योक्तं युक्तम्। इसुसोः सामर्थ्य इत्यादावपि तद्वैयर्थ्यापत्तेः। तिष्ठतु सर्पिः पिब त्वमुदकमित्यत्र षत्वाभावस्यानभिधानादुपपत्तेः।

किं चैवम् 'इको यणचि' इत्यत्राज्ग्रहणानर्थक्यं स्यात्। हलि परे यणभावस्यानभिधानादुपपत्तेरिति। धवखदिरावित्यादौ च 'अनेकमन्यपदार्थे' 'चार्थे द्वन्द्वः' इति विध्यवैयर्थ्यायासामर्थ्येऽपि समासः, दध्योदन इतिवत्। अन्वाचयसमुच्चययोस्त्वर्थग्रहणसामर्थ्यादेव

नातिप्रसङ्ग इति भाष्यसिद्धं प्रागवोचाम। नन्वत्र पक्ष ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इत्यत्रापि समासापत्तिः। न च 'सविशेषणानाम्' इति वार्त्तिकान्निस्तारः। एवंविधानेकवचनकल्पने गौरवापत्तेः। अत एव व्यपेक्षापक्षमुद्घाट्याथैतस्मिन् व्यपेक्षायां सामर्थ्ये योऽसावेकार्थीभावकृतो विशेषः स वक्तव्य इति तन्मतदूषणाय भाष्यम्। विवृतं चैतत् कैयटेन। यदि वृत्तावेकार्थीभावो नाभ्युपगम्येत, तर्हि वाक्यवत् संख्याविशेषोपसर्जनविशेषणादीनां प्रसङ्गात् तदभावो वचनेन प्रतिपाद्यः। वावचनं च कर्त्तव्यम्। समानार्थस्य वाक्यस्यानिवृत्त्यर्थम्। एवं निष्कौशाम्बिर्गोरथो घृतघटो गुडधानाः सुवर्णालङ्कारो द्विदशाः सप्तपर्ण इत्यादिषु क्रान्तियुक्तपूर्णमिश्रविकारसुच्प्रत्ययलोपवीप्साजातिविशेषाभिधायित्वं वचनप्रतिपाद्यं स्यादिति गौरवप्रसङ्ग इति। तस्मादयुक्तोऽयं व्यपेक्षापक्ष इति चेन्न, अस्माकमपि राजपदस्य राजसम्बन्धिनि निरादीनां निष्क्रान्त्यादौ लक्षणाभ्युपगमेन पदार्थैकदेशत्वाद्विशेषण–लिङ्गसंख्याद्यनन्वयस्य लक्षणयोक्तार्थत्वात् क्रान्ताद्यप्रयोगस्य च सम्भवात्। सा च निरूढलक्षणा नातो लक्षमाधकरणे तथा प्रयोगापत्तिः। लक्षणया तथा प्रतिपादने समासेऽन्यथा विग्रह इति स्वभावत एव स्यादिति वावचनारम्भगौरवमपि नाशङ्कनीयम्। अत एवोक्तभाष्यकैयटार्थं मनसि निधाय–

बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने।
स्यान्महद् गौरवं तस्मादेकार्थीभाव आश्रितः।।

इति व्यपेक्षावाददूषणैकार्थीभावयोः साधनाय वक्ष्यमाणं मूलमपास्तमिति वक्ष्यते। तस्मादथैतस्मिन्निति भाष्यं न तद्दूषणाय, तदभावात्, किं तु भूषणाय। अस्मिन् व्यपेक्षासामर्थ्यपक्षे योऽयमेकार्थीभावकृतोऽतिरिक्तशक्तिकृतो विशेषः, स लक्षणया स्वयं विभाव्य वक्तव्यः। न तु मया पृथगुच्यते, व्यर्थगौरवभयादिति भावात्। एवं च दूषणपरतया व्याख्यन् कैयट उपेक्ष्यो विद्वद्भिः। अथ व्यपेक्षापक्षे समासस्यार्थवत्त्वाभावेन प्रातिपदिकत्वं न स्यादिति भाष्याशय इति चेन्न, समासग्रहणस्यासमर्थसमासे संज्ञाविधानाय विध्यर्थत्वावश्यकत्वेन तत एव समाससामान्यस्यापि तत्सम्भवात्। न चासूर्यललाटयोरिति ज्ञापकादसमर्थसमासस्य सा स्यादसूर्यललाटयोरित्यनेन ह्यसूर्यशब्दे उपपदे खश् विधीयते। उपोच्चारितं पदमुपपदम्। पदं च सुप्तिङन्तमिति स्वीकारादिति वाच्यम्। एवं हि कृत्तद्धितान्तयोरपि ज्ञापकादेव तत्सिद्धौ 'कृत्तद्धितसमासाश्च' इति सूत्रवैयर्थ्यापत्तेः। तथाहि 'आतो धातोः' इत्यनेनाकारान्तो यो धातुस्तदन्तस्य भस्याङ्गस्य लोपो विधीयमानो धातोः साक्षात् प्रातिपदिकसंज्ञाविरहेण

सुबन्तत्वाभावात् 'यचि भम्' इति भसंज्ञाया अप्रवृत्तेरनुपपन्न इति क्विबादिप्रत्ययान्तस्य तामाक्षिपन् सामान्यात् कृदन्तमात्रस्य तज्ज्ञापयति। एवं 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इति केवलतद्धितस्य धातुवत् पर्युदासेन प्रातिपदिकत्वाभावेन विभक्त्यन्तत्वविरहादसर्वविभक्तिरिति विशेषणवैयर्थ्यापत्तेः। सर्वस्य तद्धितस्याव्ययत्वापत्तेश्च तद्विशिष्टस्य तामक्षिपन् सामान्यात् तद्धितान्तमात्रस्य तज्ज्ञापयति। 'ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र' इति न्यायात् कृत्तद्धितान्तमात्रस्य सा न स्यादिति चेत्, तर्हि 'अश्राद्धभोजी ब्राह्मणः, अनचि च, सर्वचर्मणः कृतः खखञौ इत्यादेरप्य साधुतापत्तेः असूर्यललाटयोरिति ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वात्। अथ मूलकेनोपदेशमित्यादौ प्रातिपदिकत्वापत्तिः। 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्' इति परिभाषया तस्य कृदन्तत्वात्। तथा च तद्वारणाय जन्मवानिति सङ्ग्रहाय च यत्र संघाते पूर्वो भागः पदमुत्तरश्च न प्रत्ययस्तस्य नेत्यपि वचनं कर्त्तव्यमिति गौरवं स्यादिति समासग्रहणमेव तदर्थमस्तु। एकार्थीभावमभ्युपेत्यार्थवत्सूत्रेण समासस्य संज्ञास्विति चेन्न, अधातुरिति पर्युदासबलादेव पूर्वसूत्रेऽर्थवत्त्वलाभसंभवेन व्यर्थस्यार्थवत्पदस्यैवंविधनियमार्थत्वसम्भवे पृथक् समासे शक्तिकल्पने गौरवात्। न चोत्तरसूत्रे तदन्तत्वसिद्ध्यर्थमावश्यकस्यानर्थक्यविरहात् कथं नियामकत्वमिति वाच्यम्, उत्तरार्थस्यापीह किञ्चित् त्रपो इति न्यायेन नियमार्थताया वक्तुं शक्यत्वात्। विनापि तदन्तत्वस्य केवलानां कृत्तद्धितानां संज्ञाया निष्प्रयोजनत्वेन डतरडतमान्तयोरिव लाभसंभवाच्च। अन्यथा केवलडतरडतमयोरपि सर्वनामसंज्ञापत्तेः। केवलप्रयोगाभावेन सा निष्फलेति चेत्, तुल्यम्। किं च, अर्थवद्ग्रहणानुवृत्त्या कथं तदन्तत्वसिद्धिः ? केवलकृत्तद्धितयोरपि तत्तद्विध्यनुरोधेनार्थवत्त्वाक्षतेः। अन्यथा 'प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु' इत्यत्र प्रौढ इति क्तान्तवत् प्रोढवानिति क्तवत्वन्तग्रहणस्य तीयस्य ङित्सु सर्वनामताया द्वितीयस्माद् इत्यादाविव पटुजातीयायेत्यत्राप्यापत्तेश्च। 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य' इति परिभाषाप्रवृत्तेरुभयोरनर्थकत्वादसम्भवात्। अथ डतरडतमयोः संज्ञा व्यर्थेति तदन्तत्वसिद्धिरस्तु। इह च केवलकृत्तद्धितयोः संज्ञायां फिषोन्त उदात्त इति स्वर एव प्रयोजनम्। न च प्रत्ययस्वरेण बाधान्न तत्सम्भवः। येन नाप्राप्तिन्यायेन प्रातिपदिकस्वरस्य सुब्धातौ धातुस्वरवत् प्रबलत्वात्। एवं प्रक्रियादशायां कल्पितमर्थवत्त्वमादायार्थवद्ग्रहणपरिभाषा सूपपादा। कृत्तद्धितौ यावर्थवन्तावित्यन्वये प्राशस्त्यार्थकमतुपा प्रशस्तार्थवत्त्वं लभ्यते। तच्च प्रत्ययाज्ञानेऽपि समुदायव्युत्पन्नानां बोधात् तस्यैवेति सिद्यत्यर्थवत्पदेन तदन्तत्वमिति चेत्, तर्ह्यर्थवदप्रत्ययः। प्रातिपदिकमित्येवोपपत्तावधातुरिति धातुप्रत्ययपर्युदासवैयर्थ्यापत्तिः। तयोः

प्रशस्तार्थवत्त्वाभावात्। सुबन्तानामेव प्रशस्तार्थवत्त्वाद् राम इत्यादेरनापत्तेश्च। अन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थवत्त्वं च केवलप्रत्ययेऽपि समम्। नातस्तेन तदन्तत्वसिद्धिः। वस्तुतस्तु शशशृङ्गं नास्तीत्यादौ शशशृङ्गशब्दस्य संज्ञासिद्धये समासग्रहणं विध्यर्थमेवोचितम्। अन्यथा सा न स्यात्। अर्थाभावेनार्थवत्त्वाभावात्। किं च, यदि वृत्त्यार्थप्रतिपादकत्वमर्थवत्त्वं सूत्रे गृह्यते, तर्ह्येकार्थीभावस्य त्वया वृत्तिमात्रे स्वीकारात् कृत्तद्धितान्तयोरपि तेनैव संग्रहात् सुबन्ततिङन्तयोरेकार्थीभावाभावेनासंग्रहादर्थवत्सूत्रे प्रत्ययान्तपर्युदासस्य कृत्तद्धितसूत्रवैयर्थ्यस्य चापत्तिर्दुवारा। कृद्ग्रहणाभावे च मूलकमित्यादिष्वतिप्रसङ्गासम्भवान्न नियमार्थमपि समासग्रहणावश्यकत्वमिति विभावयामः। तस्मान्न कश्चिद्व्यपेक्षापक्षे दोषः। अयमेव पक्षो नैयायिकाद्यङ्गीकृत इति स्फुटीकरिष्यामः। एतन्मत एव वाप्यश्व इत्यादावीदूतौ च सप्तम्यर्थ इत्यत्रार्थग्रहणसामर्थ्यादीदूदन्तस्य सप्तम्यर्थमात्रपर्यवसन्नत्वालाभात्तदभावान्न प्रगृह्यसंज्ञेति भाष्ये स्थितं संगच्छते। तस्मात् परस्परान्वये योग्यतारूपा व्यपेक्षैव सामर्थ्यम्। तच्च पदानां स्वार्थत्यागे न सम्भवतीत्यजहत्स्वार्था व्यपेक्षा चैकैव। तथा चात्र मते लक्षणानि नासम्भवीनीत्याशङ्का सुदृढेति भावः। नन्वत्र पक्षद्वयेऽपि पुरुषांशप्राधान्यसत्त्वाद् राजपुरुषः सुन्दर इतिवद् राजपुरुषो देवदत्तस्य चेत्यपि स्यादित्याशंङ्कां निरसितुमाह—ते पुनरिति। वृत्तिद्वयमपीत्यर्थः। तत्र हेतुं प्रदर्शयन्नेव विभजते—भेद इत्यादि। वाच्यत्रैविध्यादेव त्रैविध्यमिति भावः। भेदः अन्योन्याभावः। तथा च राजपुरुष इत्यादावराजकीयभिन्नः पुरुष इति बोधः। तथा चैतद्विरोधान्नोक्तप्रयोगापादनमिति भावः। सम्बन्धमात्रभानमिति पक्षे त्वाह—संसर्ग इति। तथा च राजसम्बन्धीति बोधः। अत्र पक्षे भेदस्य पूर्वमते संसर्गस्य भानमानुमानिकम्, तद्विरोधान्नातिप्रसङ्ग इति भावः। भेदसम्बन्धयोरुभयोरपि शाब्दं भानमिति मते त्वाह—उभयं चेति। तथा चाराजकीयभिन्नो राजसम्बन्धी च पुरुष इति औपगव इत्यत्रानुपग्वपत्यभिन्नस्तदपत्यं चेति बोधः। यद्यपि संसर्गमपेक्ष्य भेदो गुरुस्तद्बोधश्च मानसोऽपि सम्भवति, तथापि बोधकत्वं शक्तिः, सा चैतद्बोधस्योत्तरकालिकत्वे मानाभावाच्छाब्दयामीत्यनुव्यवसायान्मानसत्त्वे नियतनिर्णयासम्भवाच्च निर्बाधेति द्रष्टव्यम्। पक्षत्रयमप्येतत्समर्थसूत्रे स्पष्टमाकरे। नन्वेतद्वाच्यरूपं त्रिविधं सामर्थ्यं वाक्यमात्र एवेति वाक्ये तावत् त्रेधा सामर्थ्यमित्यादिना शब्दकौस्तुभे सूचितत्वाद् वृत्तेस्त्रैविध्यं कथमत्र संगच्छतामिति चेत्, सत्यम्। अथवा समर्थाधिकारोऽयं वृत्तौ क्रियते सामर्थ्यं भेदः संसर्गो वेत्यादिना आहत्य भाष्ये वृत्तावेव त्रिविधसामर्थ्यलाभेनादोषात्। वस्तुतस्तु वृत्तावेव तत् त्रितयं युक्तम्, न तु वाक्ये।

तथा सति राजपुरुषो देवदत्तस्य चेतिवद् राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्य चेत्यपि न स्यात्। शब्दकौस्तुभेऽपि वाक्ये वृत्तिवाक्ये इति व्याख्येयमिति दिक्। परे पुनर्जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थयोर्लक्षणावृत्तिविशेषत्वं मन्यमाना यत्र शक्याशक्योपसंग्राहकं रूपं लक्ष्यतावच्छेदकम्, साऽजहत्स्वार्था। यथा 'काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम्' 'भूवादयो धातवः' 'लम्बकर्णमानय' इत्यादौ दध्युपघातकत्वक्रियावाचित्वसमवायादिसम्बन्धादिकमादाय लक्षणायाम्। अन्यत्र जहत्स्वार्थेति। अन्ये तु नायं विभागः। तथा सत्येकस्य लक्ष्यतावच्छेदकत्वे शक्यस्य कर्णादेर्विशेष्यतापत्तेः। किं तु यत्र विधेयविशेषणतया शक्यस्यान्वयस्तत्राजहत्स्वार्था, यत्रोपलक्षणतया तत्र जहत्स्वार्था। चित्रगुरित्यत्र चित्रगोसम्बन्धित्वेनोपस्थितावप्युपलक्षणतया जहत्स्वार्थेति। यत्रैव यथाकथञ्चिच्छक्यान्वयस्तत्राजहत्स्वार्था, यत्र च न कथञ्चिदपि तत्र जहत्स्वार्थेत्यपि केचित्।। ३०।।

एकार्थीभावे समास एकः संगृहीतः, न व्यपेक्षायामिति भाष्यादेकार्थीभाव एव सिद्धान्तसंमतः। राज्ञः पुरुष इति वाक्यप्रतिपाद्यार्थस्य विशिष्टरूपेण शक्त्या प्रतिपादनं च तत्त्वम्। व्यपेक्षावादिमतं च युक्तिभाष्यविरोधादयुक्तमेवेति तन्मूलको लक्षणानामुक्तिसम्भवोऽप्ययुक्त इति समाधिं हृदि निधाय भाष्यकारमतं समासेऽतिरिक्तां शक्तिं साधयन् समर्थयते–

समासे खलु भिन्नैव शक्तिः पङ्कजशब्दवत्।
बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने।। ३१।।
स्यान्महद्गौरवं तस्मादेकार्थीभाव आश्रितः।

तथाहि 'चित्रगुः' इत्यत्र चित्रगोस्वामिनः, 'राजपुरुषः' इत्यत्र राजम्बन्धिनः सम्बन्धस्य वा; 'उपकुम्भम्' इत्यत्र कुम्भसामीप्यस्य, 'धवखदिरौ' इतीतरेतरद्वन्द्वे, साहित्यस्य 'पाणिपादम्' इति समाहारे, पदार्थानां बहुत्वादेकवचनान्वयार्थं समाहारस्य प्रतीतये शक्तिरूपेणैवेति भावः। अत्र व्यपेक्षावादिनो नैयायिकादयः। न तावद् बहुव्रीहौ शक्तिः। लक्षणयैवोपपत्तेः। यद्यपि चित्रगुरित्यादौ चित्रपदलक्षणायां गोश्चित्रान्वयानुपपत्तिश्चित्रपदस्य तत्स्वाम्यर्थकत्वेन तस्य पदार्थैकदेशत्वात्। गोपदलक्षणायां गवि चित्रान्वयो न स्यादिति लक्षणा न युक्ता, तथापि पदद्वयमपि लक्षकम्। परस्परं तात्पर्यग्राहकत्वाच्च नान्यतरवैयर्थ्यमिति संप्रदायः। वस्तुतस्तूत्तरपदे एव लक्षणा। प्रत्ययानां संनिहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः। ननु तथाप्यन्यपदार्थे नियततात्पर्याच्छक्तिरेव, तस्य शक्तिमात्रनिर्वाह्यत्वात्। न च तदेवासिद्धम्। अत एव लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीत्यत्र नान्यपदार्थे तात्पर्यम्, प्राप्तत्वादिति

पूर्वमीमांसायां निरूढमिति वाच्यम्। तर्हि तत्र तात्पर्याभावात् तव लक्षणापि न स्यादिति चेन्न, निरूढलक्षणयापि तन्निर्वाहादिति नव्याः। तथा तत्पुरुषेऽपि 'राजपुरुषः' इत्यादौ राजपदस्य सम्बन्धिनि लक्षणयोपपत्तौ न शक्तिः। नन्वनुपपत्तिं विना कथं लक्षणेति चेत्, यदि न लक्षणा, तर्हि राजपुरुषयोरभेदान्वयबोधः स्यात्। तथा राजवाहनमित्यत्रापि। किं चैवं राजसम्बन्ध्यभिन्नः पुरुष इति बोधो न स्यात्। तस्माद् राजपदस्य तत्सम्बन्धिनि निरूढलक्षणा, नियततात्पर्यानुरोधात्। न तु षष्ठ्यर्थलक्षणा, राजसम्बन्धरूपः पुरुष इति बोधापत्तेः। समानाधिकरण इति व्युत्पत्तेरिति केचित्। राजसम्बन्ध एव लक्षणा, षष्ठ्या सम्बन्धमात्रस्य विवरणात्। न चोक्तरीत्याऽभेदान्वयापत्तिः। घटो नेत्यत्र व्यभिचारेण तथा व्युत्पत्तेरसिद्धेः। नञः स्थले भिन्नैव व्युत्पत्तिरिति चेन्न, समासेऽपि तथा सम्भवादित्यन्ये। कर्मधारये च न शक्तिर्न वा लक्षणा, पदार्थयोः पदाभ्यामभेदस्य च संसर्गतया लाभात्। अत एव षष्ठीतत्पुरुषापेक्षया कर्मधारयो लघीयानिति निषादस्थपत्यधिकरणे स्थितम्। उपकुम्भमित्यत्रापि सामीप्ये लक्षणयोपपत्तौ न शक्तिः। पाणिपादमिति समाहारेऽपि समाहारे लक्षणयोपपत्तौ न शक्तिः। स चैकबुद्ध्यवच्छिन्नत्वं सेनावनादिवत् तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वं वेति चोभयोः सममिति वदन्ति। अपरे तु पाणिपादमित्यादौ पदार्थमात्रप्रतीतेर्न समाहारे शक्तिर्लक्षणा वा, तदप्रतीतेः। न च पाणिपादयोरनेकत्वाद् द्विवचनापत्तिः। अनुशासनादत्र द्विवचनादेरसाधुत्वादित्याहुः। धवखदिरावितीतरेतरद्वन्द्वादावपि लक्षणयैवोपपत्तौ न शक्तिः। न च साहित्यलक्षणायां चैत्रमैत्रौ गच्छत इति द्वित्वगमनादेरन्वयो न स्यात्, साहित्ये तदभावादिति वाच्यम्, इतरेतरद्वन्द्वे सहितस्य पदार्थस्यैव विशेष्यत्वात्। तस्य च द्वित्वादौ योग्यत्वात्। अत इतरेतरद्वन्द्वसमाहारयोर्भेदः। तत्र साहित्यस्य विशेष्यत्वात्। अत एव तस्यैकत्वादेकवचनम्। अत्रापि पूर्वपदे लक्षणा, प्राथम्यात्। न चैवं तस्याप्रकृतित्वाल्लक्ष्ये विभक्त्यर्थान्वयो न स्यादिति वाच्यम्, समस्यमानपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वस्यैव स्वीकारात्। सर्वसाधारण्यात् पूर्वोक्तरीत्यादरे चोत्तरपद एव सास्त्विति संप्रदायः। नात्र शक्तिर्न वा लक्षणा, एकस्मृत्यारूढपदद्वयात् स्वस्वशक्त्यार्थयोरेकदा स्मृतिसम्भवादुपस्थिते तत्र द्वित्वान्वयसम्भवाच्च। साहित्यमप्येकक्रियान्वयित्वमग्र एवावगम्यत इति न तदर्थमपि शक्तिलक्षणे। विभक्त्यार्थान्वयस्यापि त्वदुक्तरीत्यैवोपपत्तेः। न च विभक्तेरेकमात्रपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वादुभयत्र द्वित्वान्वयो न स्यादिति वाच्यम्, मात्रपदान्तर्भावेण मानाभावाद् गौरवाच्च व्युत्पत्तेरसिद्धेः। न चैवमपि योग्यतावच्छेदकं

साहित्यमन्तरेण द्वित्वान्वयासम्भवात् साहित्यलक्षणा, योग्यतावच्छेदकोपस्थितेरनपेक्षणात्। उपस्थिते योग्य एव तदन्वयनियमात्। अत एव घटेन जलमाहरेत्यत्र च्छिद्रेतरस्यैव योग्यताबलादन्वयः। किं च, द्वित्वादिरूपप्रत्ययार्थान्वये प्रकृत्यर्थतावच्छेदकमेव योग्यतावच्छेदकम्, अव्यभिचारात्। छेदनादिपदार्थान्तरान्वयेऽपि तदेव तथा। नन्वेवं क्षौमे वसानावग्निमादधीयातामित्यत्र समुच्चितयोरधिकारो न स्यात्। तेन रूपेणानुपस्थितेरिति चेन्न, उक्तरीत्यादधीयातामित्यनेन पश्चात्, साहित्ये बुद्धे सहितयोरधिकारबोधसिद्धेः। यत् कर्तव्यं तदनया सहेत्यनेन सिद्धत्वाच्चेति नव्याः। एवमन्यत्रापि लक्षणयोपपत्तौ न शक्तिरित्याहुः। तान् निराचष्टे—पङ्कजशब्दवदिति। पङ्कजशब्दस्थडप्रत्ययस्यापि पद्मत्वरूपेण पद्मे लक्षणयोपपत्तौ न रूढिः सिध्येदिति भावः। न च पङ्कजपदान्नियमेनोपस्थितेः प्रामाणिकानां शक्तिव्यवहाराच्च शक्तिरिति वाच्यम्, तुल्यत्वात्। कथमन्यथा निरूढलक्षणेति संगच्छते ? यत्तु पङ्कजपदे न रूढिरिति दृष्टान्तासिद्धिमाहुः प्राभाकरास्तन्न, रथकारवत् सम्भवात्। तथापि रूढ्यस्वीकारे रथकाराधिकरणहानिरिति।। ३१।।

ननु पङ्कजपदस्थलेऽवयवमजानतोऽपि बोधादवयवशक्तिमविदुषोऽपि बोधाच्च न लक्षणया निर्वाहः। न चैवं चित्रगुरित्यादौ रथकारादावपि प्रकारान्तरबलात् तथेत्यतः समाध्यन्तरमाह—**बहूनामिति।** अथात्र वृत्तेर्धर्मा विशेषणलिङ्गसंख्याद्ययोगादयः। तेषां वचनैः साधने गौरवम्। तदर्थं वचनारम्भे गौरवम्, तस्मादेकार्थीभावः। अखण्डशक्तिरूप इत्यर्थः। अयं भावः—यदि लक्षणाभ्युपेयते, तदा शोभनायां गङ्गायमित्यादौ लाक्षणिकेऽपि संख्यालिङ्गविशेषणाद्यन्वयवद् राजपुरुष इत्यत्र राज्ञः, चित्रगुरित्यत्र चित्रे गवि च, उपकुम्भमित्यत्र कुम्भे, पाणिपादमित्यत्र पाण्यादौ, औपगव इत्यत्रोपगोः, पक्तेत्यत्र पाके इत्येवमादिषु शोभन इत्यदिविशेषणानां लिङ्गसंख्याकारकाणां च यथायथमन्वयप्रङ्गादिति। अथ 'सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणयोगो न' इति वर्त्तिकान्नायं दोष इत्यत आह—वचनैरिति। गौरवमित्यन्तेनान्वयः। न्यायेनैवार्थसिद्धौ वार्त्तिकवैयर्थ्यादिति भावः। अत एव प्रत्याख्यतमेतद्भाष्य इति व्याचक्षते तच्चिन्त्यम्। लक्षणापक्षेऽपि राज्ञः पदार्थैकदेशत्वसत्त्वेनान्वयासम्भवात्। शोभनायां गङ्गायामित्यत्र च गङ्गापदस्यैव शोभनगङ्गातीरलक्षकत्वं पदान्तरं तात्पर्यग्राहकमिति लक्षणावादिनां मतमिति न दोष इति दिक्। तस्माद् राजपुरुष इत्यादौ लक्षणां विना प्रथममुपपादितं सन्निधानात् संसर्गलाभ इति भाष्यसिद्धं मतमनेन दूष्यत इति भावार्थो वर्णनीयः। एतन्मते राज्ञः पदार्थैकदेशत्वाभावेन

विशेषणाद्यन्वयो दुर्वार एवेति भावः। एवं चाथैतस्मिन् व्यपेक्षायां सामर्थ्ये योऽसावेकार्थीभावकृतो विशेषः स वक्तव्य इति भाष्यम्। यदि वृत्तावेकार्थीभावो नाभ्युपगम्येत, तदा वाक्यवत् संख्याविशेषोपसर्जनविशेषणाद्यन्वयः स्यादिति तदभावो वचनेन प्रतिपाद्यः, वावचनं च कर्तव्यं समानार्थकवाक्यस्यानिवृत्त्यर्थमिति तद्व्याख्यायां कैयटश्च भाष्योदाहृतानां लक्षणामस्वीकुर्वाणानां व्यपेक्षावादिनां मत इति बोध्यम्। स्पष्टं चैतत् तद्विदां तत्र तथैव। वचनैरित्यादि प्राग्वत्। न च ऋद्धस्य राजपुरुष इत्यादेः साधुतावारणाय वार्त्तिकं तवाप्यावश्यकमिति वाच्यम्, नप्ता सुन्दरः, घटो नित्यः, जातिरित्यादेर्विना लक्षणां पुत्रे घटत्वे चान्वयमादाय साधुतावारणाय पदार्थैकदेशान्वये वाक्यस्यासाधुत्वस्य सामान्यत एव निर्णीतत्वादिति भावः। इदमुपलक्षणम्। वार्त्तिकात् तादृशप्रयोगसाधुत्वनिराकरणेऽपि शाब्दबोधस्तादृशप्रयोगाद् दुर्निवार इति शक्तिस्वीकार आवश्यक इत्यपि द्रष्टव्यम्। अथातिरिक्तशक्तिपक्षे कथं तदन्वय इति चेदुच्यते–एकदेशे निराकांक्षत्वान्न तत्रान्वय इति। तथाहि राजपुरुष इत्यत्र राजा, चित्रगुरित्यत्र चित्रादि, उपकुम्भमित्यत्र कुम्भः, पाणिपादमित्यादौ पाण्यादि पदार्थैकदेशः। तत्र च नान्वयः पदार्थः पदार्थेन सम्बध्यते, न तु तदेकदेशेनेति व्युत्पत्तेः। अथ चैत्रस्य नप्ता चैत्रादन्यो देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यत्र विशेषणेऽप्यन्वयवदत्रापि किं न स्यादिति चेन्न, नप्तृत्वं स्वजन्यजन्यत्वम्। तत्र स्वजन्यपुत्रसम्बन्धेन नप्तर्येव चैत्रादेरन्वयः। अत एव घटादन्य इत्यत्रापि स्वप्रतियोगिभेदसंसर्गेणैवान्वय इति दृष्टान्तासिद्धेः। उक्तं हि वाक्यपदीये–

समुदायेन सम्बन्धो येषां गुरुकुलादिना।
संस्पृश्यावयवांस्ते तु युज्यन्ते तद्वता सह।।

इति।। अत एव समाहारे पाणिपदमित्यत्र समासे शक्तिसिद्धौ पाणिपादं वादयेत्यादौ समाहारे विशेष्ये वादनकर्मत्वान्वयासम्भवात् परम्परया तत्रान्वय इति न दोषः। यद्वा ससम्बन्धिकपदार्थस्थल एवैकदेशान्वयः, तथैव व्युत्पत्तेः। तथा च वाक्यपदीयेऽप्युक्तम्–

सम्बन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते।
वाक्यवत् सा व्यपेक्षास्य वृत्तावपि न हीयते।।

इति।। पक्षद्वयमप्येतत् समर्थसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। यत्तु स्वीकृतायामपि वृत्तौ राजपदाद्युपस्थापिते तदन्वयस्तवापि दुर्वार इति, तज्जहत्स्वार्थेति कारिकायां निरस्तम्। तस्मान्न क्लृप्तशक्त्योपपत्तिरिति शक्त्या लक्षणया वा विशिष्टार्थबोधकत्वरूप एकार्थीभाव आवश्यक इति भावार्थ इति विभावयामः। यद्वा न प्राचीनवैयाकरणोक्तरीत्या क्लृप्तशक्त्योपपत्तिः, न वा

नैयायिकादिरीत्या लक्षणयेति सर्वत्र समासादौ शक्तिः स्वीकार्येत्यभिप्रेत्यायं ग्रन्थ इति व्याचक्ष्महे। तथा च वृत्तेर्धर्माः प्रातिपदिकसंज्ञा प्राचीनसुब्निवृत्तिरपरतदुत्पत्तिरूपा बहवस्तेषां वचनैः साधने गौरवमित्यर्थः। तथाहि राजपुरुषश्चित्रगुरित्यादौ प्रातिपदिकसंज्ञा सुबुत्पत्त्यादिकं सर्वसिद्धम्। तच्च शक्तिलक्षणान्यतरसम्बन्धेनार्थवत्त्वाभावादर्थवदधातुरित्यस्याप्रवृत्तेर्न सम्भवति। न च 'कृत्तद्धितसमासाश्च' इत्यतस्तेषां प्रातिपदिकसंज्ञेति वाच्यम्, तत्राप्यर्थवद्ग्रहणानुवृत्तेरावश्यकत्वात्। अधातुरिति पर्युदासादेव पूर्वसूत्रेऽर्थवत्त्वसिद्धा–वर्थवद्ग्रहणानर्थक्यात्। उत्तरसूत्रे तदन्तग्रहणार्थं तदावश्यकत्वाच्च। न चैवमनुवृत्तस्यार्थवद्ग्रहणस्य तदन्त्वसिद्ध्यर्थं कृत्तद्धितयोरेवान्वयोऽस्तु, न समासेऽपि फलाभावादिति वाच्यम्, निराकांक्षतया तयोरेवान्वयासंभवात्। एकपदार्थतावच्छेदकावच्छिन्न एवापरपदार्थान्वयस्य साकाङ्क्षत्वात्। अन्यथैतौ देवदत्तयज्ञदत्तौ पण्डितावित्यस्यान्य–तरस्मिन्नपण्डिते पलाशे छेदनानन्वये धवखदिरपलाशांश्छिन्धीत्यादेश्च निराकाङ्क्षत्वानापत्तेः। न चैवमप्यसूर्यंपश्या इत्यादावसमर्थसमासेऽर्थवत्त्वाभावात् प्रातिपदिकसंज्ञा न स्यादिति वाच्यम्, तत्र तस्य समासस्य तावदर्थे शक्तावनुपपत्त्यभावेनार्थवत्सूत्रेणैव तत्सम्भवात्। उक्तं च समर्थसूत्रे कैयटेन–'असमर्थसमासेऽपि क्रियायामुभयोः संनिपातादेकार्थीभावस्तद्द्वारकोऽस्त्येव' इति। शशशृङ्गादिपदे पुनर्विशकलितप्रसिद्धं शशशृङ्गादिकमारोपितसम्बन्धे शक्यम्, अतोऽर्थवत्सूत्रादेव सेति ध्येयम्। तस्मान्न समासग्रहाणत् सा। किं चैवं कृत्तद्धितपदयोः समासग्रहणस्य च विध्यर्थत्वे मूलकेनोपदंशमित्यादौ प्रातिपदिकत्वापत्तिः। न च समुदायोत्तरं न कृत्प्रत्ययागमः, अतो न तत् कृदन्तमिति वाच्यम्, कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति परिभाषया विशिष्टग्रहणसम्भवात्। किं च, वक्ष्यमाणरीत्या वाक्यस्याप्यर्थवत्त्वे प्रातिपदिकसंज्ञापत्तेः। न च तत् प्रत्ययान्तमेवेति वाच्यम्, प्रत्ययग्रहणे 'यस्मात् स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम्' इति परिभाषया तस्याप्रत्ययान्तत्वात्। तथापि चैतदुभयवारणार्थं वाक्यस्य नेत्यपि वचनं कर्तव्यम्। किं च, कृत्तद्धिपदाभ्यां तदन्तस्यैव प्रातिपादिकसंज्ञा विधीयते, न तद्विशिष्टमात्रस्य। पचतकीति मध्यस्थिततद्धितस्याप्यापत्तेः। औपगौव इत्यादिसुबन्तनामापत्तेश्च। पूर्वसूत्रे प्रत्ययान्तस्य पर्युदासे प्राप्ते तद्विशिष्टस्य प्रतिप्रसव इत्यस्यैव पर्यवसन्नत्वात्। तथा च बहुपटव इत्यादौ तद्धितान्तत्वाभावात् सा न स्यात्। न च पूर्वं विद्यमानजसैव रूपसिद्धेनैव पुनः प्रातिपदिकसंज्ञेति वाच्यम्, स्वरभेदार्थं तत्स्वीकारात्। तस्मात् तत्सिद्ध्यर्थं वचनान्तरारम्भापत्तिरिति भावः। तस्मादिति। तथा च समासस्य बहुपटव

इत्यादेश्चार्थवत्त्वादर्थवत्सूत्रेणैव सेति मूलकेनोपदंशमित्यादौ संज्ञावारणार्थं समासग्रहणं वाक्यस्य चेत्, तर्हि समासस्यैवेति नियमार्थकत्वमिति भावः। यत्तु वृत्तिमात्र एवैकार्थीभावात् सुबन्ततिङन्तयोस्तदभावादर्थवत्सूत्रे प्रत्ययान्तपर्युदासस्य 'कृत्तद्धितसमासाश्च' इति सूत्रस्य चारम्भ एवायुक्त इत्युक्तम्। यच्चार्थवत्सूत्रेऽर्थवत्त्वमर्थप्रतीत्यनुकूलवृत्तिमत्त्वमात्रम्, तच्च समासादेर्विशिष्टस्यातिरिक्तत्वाभावात् पदसमुदायरूपत्वाच्च पदनिष्ठवृत्त्याश्रयत्वमादायैव शक्तसमुदायस्यापि सुलभमेव। तथा च धातुप्रत्ययार्थमादायैव कृदन्तादेरप्यर्थवत्सूत्रेणैव प्रातिपदिकसंज्ञासिद्धिः। न चैवं पचति रामः, अजा छागी, गामानयेत्यादेरपि प्रकृतिप्रत्ययार्थमादायार्थवत्त्वात् प्रातिपदिकत्वापत्तिः, 'कृत्तद्धितसमासाश्च' इति समर्थसूत्रस्य नियमार्थतया सर्ववारणात्। तथाहि, यदि प्रकृतिप्रत्ययान्तसमुदायस्य संज्ञा, तर्हि कृत्तद्धितान्तयोरेव। पदसमुदायस्य चेत् तर्हि समासस्यैवेत्येवं नियमः कल्पनीयः। एवं चार्थवत्सूत्रे धातुप्रत्ययपर्युदासेनैवोपपत्तौ प्रत्ययपदमावर्त्य प्रत्ययान्तपर्युदासोऽपि न कार्यः। उक्तनियमेनैव सर्वातिप्रसङ्गवारणादिति वदन्ति। तन्न, क्विबन्तधातूनां क्विब्लोपे सत्यधातुरिति पर्युदासाद् इयान्—इयदित्यादावप्रत्यय इति पर्युदासात् प्रातिपदिकसंज्ञानापत्तेः, विधायकाभावात्। तदर्थं कृत्तद्धितग्रहणस्य विध्यर्थत्वे प्रागुक्तेष्वतिप्रसङ्गो दुर्वारः। अथ तिप्तस्झीत्यारभ्य ङ्योः सुबिति तिप्प्रत्याहारो भाष्यसिद्धः, तमादायातिप् प्रातिपादिकमित्येव सूत्र्यतां, कृतं प्रत्ययतदन्तमात्रपर्युदासं विधाय कृत्तद्धितग्रहणेन। समासग्रहणं च नियमार्थमास्ताम्। तथा च समासस्यापि संज्ञा नानुपपन्नेति चेन्न, एवमपि प्रत्येकं वर्णानां केवलकृत्तद्धितधातूनां च संज्ञावारणायार्थवत्त्वादेरवश्यं प्रवेश्यत्वेन समासासंग्रहस्य गौरवस्य च त्वन्मते दुष्परिहरत्वात्। यत्तु समासान्तर्गतप्रत्येकपदानामर्थवत्त्वमादाय समुदायस्य संज्ञा स्यादेव, अन्यथा टिघुभादिषु समुदायशक्त्यस्वीकारेण समुदायस्य सा न स्यात्। तत्रापि शक्तिस्वीकारे साधुत्वापत्तौ तेषां साध्वसाधुबहिष्कारासम्भवादिति तत्तुच्छम्। तथा सति गौरश्वः पुरुषो हस्तीत्यादौ समुदाये धनं वनमित्यादौ च प्रत्येकं प्रातिपदिकत्वापत्तिः। तथा च 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति विभक्तिलोपस्य 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपस्य चापत्तेः। देवदत्तादिसंज्ञाशब्देष्विव टिघुभादिष्वपि साङ्केतिकशक्त्यार्थवत्त्वात् प्रातिपदिकत्वसम्भवाद् दृष्टान्तासिद्धेश्च। अनादित्वरूपसाधुत्वमपि टिघुभादीनां सादित्वपक्षे नेति तत्पक्ष एव तेषां साध्वसाधुबहिष्कारः, तेषामनादित्वपक्षेऽनपभ्रष्टत्वादलक्षणान्तरपक्षे वा तेषामपि साधुत्वं भाष्यादिसिद्धमेवेत्यलं धन्धनेन। अथार्थप्रतीतिजनकज्ञानविषयशब्दत्वमर्थवत्त्वं वाच्यम्। तच्चैकस्य

पदस्य लक्षणयापरस्य तात्पर्यग्राहकत्वादिना वेत्येवं समूहस्य निर्बाधम्। प्रत्येकं तत्र विभक्त्यनुत्पत्तिरेकाच्द्विर्वचनन्यायात्। 'संघातस्यैकार्थ्यात् सुबभावो वर्णात्' इति वार्त्तिकाद् वेति निपातानां द्योतकत्वादिनिर्णये वक्ष्यमाणरीत्या द्रष्टव्यमिति चेन्न, अवयवानां द्वित्वे समुदायो नानुगृहीतः, समुदायस्य द्वित्वेऽवयवोऽनुगृहीत इति हि स न्यायः। न चात्र समुदायात् सुबुत्पत्तावपि पूर्वावयवानामसुबन्तत्वात्। तथा च वर्णोत्तरं विभक्त्युत्पत्तौ बहुतरदोषप्रसङ्गात्। विनिगमनाविरह एवैकाच्द्विर्वचनन्यायबीजमिति चेत्, तथाप्यत्र विभक्त्युत्पत्तितत्कार्यादिकं प्रकृते विनिगमकम्। संघातस्यैकार्थ्ये तु सिद्धा समुदायशक्तिः। संघातार्थ एवैकत्वान्वयात् संघाते विभक्तिरित्येव तदर्थादिति ध्येयम्। अथ समास उत्तरपदस्यैव प्रातिपदिकसंज्ञा, न समुदायस्येति तत्रानुपपदं वक्ष्यामः। अथ समासवाक्यस्य विशिष्टार्थलक्षणायामर्थवत्त्वाबाधात् प्रातिपदिकसंज्ञा नानुपपन्ना। न च शक्यसंबन्धरूपा सा तत्रासम्भविनी, ज्ञाप्यसंबन्धस्यैव लक्षणात्वात् तस्याश्चात्राविरोधात्। गम्भीरायां नद्यां घोष इत्यनुरोधेनास्या एवोचितत्वाच्च। तत्र प्रत्येकं पदेषु तदसम्भवात्। तथाहि न तावद् गम्भीरपदं तीरलक्षकम्, नद्यामित्यनन्वयापत्तेः। न हि तीरं नदी। अत एव न नदीपदेऽपि। न च पदद्वये प्रत्येकं विशिष्टनदीतीराप्राप्तिप्रसङ्गात्। न च गभीरनद्योरन्वयबोधोत्तरं विशिष्टनद्यास्तीरं लक्ष्यते नदीपदेन, साक्षात् सम्बन्धात्। नदीपदस्य जनितान्वयबोधत्वेन निराकाङ्क्षत्वात् कथं पुनर्लक्षकत्वमिति चेत्, सत्यम्। तात्पर्यविषयीभूतबोधाजननादाकाङ्क्षासत्त्वात्। अन्यथावान्तरवाक्यार्थबोधजननमात्रेण निराकाङ्क्षत्वप्रसङ्गादित्यादिकं साध्विति वाच्यम्। निम्नं गभीरं गम्भीरम्' इति कोशाद् गम्भीरादिपदानामपि द्रव्यवाचित्वेन तुल्यत्वात्। वस्तुतः शूरोदारपदानामिवैषामपि गुणमात्रे प्रयोगादर्शनाद् द्रव्यवाचित्वमेव। अन्यथा नीलादिपदानामिव गुणे प्रयोगप्रसङ्गादिति ध्येयम्। नापि प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थगतेत्यादिव्युत्पत्तेर्नदीपद एव सा, न गभीरपदे, तदुत्तरविभक्तेः साधुत्वमात्रार्थत्वादिति वाच्यम्, अभेदार्थकताया नैयायिकैररुणाधिकरणन्यायात्, मीमांसकैश्चार्थवत्त्वस्वीकारात्। अर्थसाधुत्वे सम्भवति शब्दसाधुत्वस्यान्याय्यत्वाच्च। गभीरपदे लक्षणायां तस्यैव विशेष्यत्वसम्भवाच्च। नापि विनिगमनाविरहात् पदद्वयेऽपि विशिष्टलक्षणा, वाक्य एकलक्षणायां लाघवात्। तस्मात् समुदाय एव सा। अत एव सर्वत्र वाक्येन वाक्यार्थो लक्ष्यत इति भट्टपादवाचस्पतिमिश्रकल्पतरुप्रभृतिभिर्निर्णीतम्। उक्तं च—

वाक्यार्थो लक्ष्यमाणो हि सर्वत्रैवेह च स्थितम्।

इति। अत एव प्राभाकरा अप्यर्थवादवाक्ये प्राशस्त्यलक्षणां मेनिरे। तदुक्तं नयविवेकटीकायां वरदराजेन यद्यप्येकैकपदसम्बन्धिता प्राशस्त्यस्य नास्ति एकैकपदादप्रतीतेः। तथापि समुदायसम्बन्धितास्त्येव। न च समुदायसम्बधिनि लक्षणा न युक्ता। सम्बन्धानुपपत्त्योर्लक्षणाहेत्वोः सत्त्वादिति। अत एव 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इत्यत्र जिज्ञासाशब्देनान्तर्णीतं विचारमुपलक्ष्येत विवरणाचार्यैरुक्तम्। अत एव यज्ञायुधिशब्देन यजमानो लक्ष्यत इति संक्षेपशारीरकृतोक्तम्। यज्ञायुधिशब्दजिज्ञासाशब्दयोः सुबन्तत्वलक्षणपदत्वेऽपि शक्तत्वलक्षणापदत्वाभावेन शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाया असम्भवात्। अत एव 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यत्र वाक्य एव लक्षणेति वेदान्तैकदेशिनः। अत एव 'तद् ब्रह्म विजिज्ञासस्व' इति श्रुतौ जिज्ञासाशब्देन विचारो लक्ष्यते। सा च च्छत्रिण इतिवत् समुदाय एवेति वेदान्तभूषणकृतः। एवं च वाक्यलक्षणापक्ष एवैतत् संगच्छत इति स एव न्याय्यः। तथा सति प्रकृतेऽपि लक्षणयार्थवत्त्वात् प्रातिपदिकत्वं नानुपपन्नमिति चेन्न, शक्यसम्बधस्यैव लक्षणात्वात्। अन्यथापभ्रंशेऽपि लक्षणापत्तेः। तज्ज्ञाप्यस्य सत्त्वात्। किं चैवमपि प्रत्येकं पदैर्विनिगमकाभावात् पदेषु भिन्ना लक्षणा, वाक्ये चापरेति गौरवं स्यात्। शक्यसम्बन्धपक्षे च वाक्ये लक्षणाविरहाल्लाघवमिति। वस्तुतस्त्वेवं सति पदघटितपदानां चानुपूर्वी लक्षकतावच्छेदिका वाच्येति गौरवम्। अस्मन्मते च वाक्ये तद्विरहात् पदानां सा नाच्छेदिकेति लाघवम्। किं च, ज्ञाप्यसम्बन्ध इत्यत्र वृत्त्या ज्ञापकत्वमर्थबोधजनकज्ञानविषयत्वमात्रं वा प्रविष्टम्। आद्ये न वाक्यलक्षणा, शक्त्यभावात्। अन्त्ये प्रत्येकं वर्णानामर्थवत्त्वापत्तौ विभक्त्याद्युत्पत्तिः स्यात्। अपि चैवमेतज्ज्ञाप्यसम्बन्धीदमिति ज्ञानजन्योपस्थितिरेव लक्षणाजन्येति पर्यवसितम्। तथा च समवायादिना घटपदज्ञाप्याकाशसम्बन्धिनोऽप्युपस्थितस्य शाब्दबोधविषयतापत्तिरिति ध्येयम्। एवं चैतन्मूलकाः पूर्वोक्ता ग्रन्थाः श्लथा एव। एवं च 'तद् ब्रह्म विजिज्ञासस्व' इत्यत्रापि न समुदायलक्षणा। यत्तु छत्रिण इत्यत्रेव समुदायलक्षणेति तदश्रद्धेयम्, विषमत्वादुपन्यासस्य। तथाहि, युगपद्वृत्तिद्वयाभ्युपगमे छत्राभावे लक्षणया छत्रिणस्तदभाववन्तश्च गच्छन्तीति बोधोपपत्तेः। तदस्वीकारे च च्छत्रविशिष्टच्छत्राभावे लक्षणासम्भवात्। अत एव 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इत्यत्र ज्ञाधातोः साध्यावस्थापन्नज्ञाने लक्षणा, 'सनश्च विचार इति स्वीकृत्य श्रोतव्यः' इत्यादिश्रुतिसमानार्थत्वाय कर्तव्येति पदं वाध्याहृत्य ज्ञानाय विचारः कर्तव्य इति सूत्रार्थ इति नृसिंहाश्रमैर्विवरणटिप्पणतत्त्वविवेकयोर्निर्णीतम्। इदं पुनरिहावधेयम्—'ज्योतिष्टोमः स्वर्गसाधनम्' इत्यत्र साध्यत्वेनोपस्थितिं विनापि यथा साध्यसाधनभावबोधः, तथा

भाष्यनुवादादिदोषपरिहारायाध्याहृतेन कर्तव्येति पदेनेष्टसाधनत्वार्थकेन साध्यसाधनभावबोधसंभवान्मास्तु साध्यावस्थज्ञाने लक्षणा। तच्च साधनत्वं ज्ञाननिरूपितमेव। धातोर्लक्षणाकल्पकस्यैव तत्र मानत्वात्। कर्तव्य इत्यत्र तव्यप्रत्ययोऽर्हार्थे भविष्यतीति चेत्, तर्हि श्रुतिसमानार्थत्वहानिः स्यात्। अत एव प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थगतेत्यादिव्युत्पत्तेस्तव्यार्थः साधनत्वमपि कृतावन्वियान्न विचार इति परास्तम्। तथा च श्रुतिसमानार्थत्वायेति वासङ्गतः स्यादिति दिक्। तस्मादविद्यानिवर्तकतावच्छेदकधर्मविशिष्टज्ञानस्यैव विचाररूपश्रवणसाध्यत्वात् तादृगर्थकं साध्यावस्थपदमिति तत्त्वमित्यास्तां प्रकृतानुपयुक्तविचार इति दिक्। तथा च प्रातिपदिकसंज्ञारूपं कार्यमेव शक्तिं साधयति धूम इव वह्निमिति तात्पर्यार्थ इति युक्तं पश्यामः। अथवा वृत्तिधर्माणामुद्देश्यविधेयभावेनान्वयाभावादीनामित्यर्थः। अयं भावः—नीलमुत्पलम्, पण्डितो ब्राह्मण इत्यसमास इव नीलोत्पलं पण्डितब्राह्मण इत्यादौ नोद्देश्यविधेयभावेनान्वय इति सर्वसिद्धम्। तथा वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इत्यत्र भक्षानुवादेन प्राथम्यविधानापत्तिमाशङ्क्य प्रथमभक्ष इति समस्तमेकं पदम्, तत्र चैकप्रसरत्वान्नैकांशेन भक्षणमुद्दिश्य प्राथम्यविधानं युक्तमिति भक्षान्तरविधिरिति वषट्काराच्च भक्षयेदिति शेषलक्षणे। अङ्गैः स्विष्टकृतं यजतीत्यत्र पशौ चोदकप्राप्तः स्विष्टकृत्प्रधानहविर्भ्यो हृदयादिभ्य एकादशभ्योऽपि कर्तव्यत्वेन प्राप्त इति त्र्यङ्गैरिति वचनभङ्गानुवादेन त्रित्वविधानार्थमित्याशङ्क्य एकं हीदं समासपदं तत्सर्वमुद्देशकमुपादायकं वा युक्तम्। उत्तरार्धं तूद्दिश्य पूर्वार्धे विधीयमाने प्रसरभेदात् सामर्थ्यविघातात् समासो न स्यादिति त्रित्वविशिष्टाङ्गान्तरविधिरिति बाधलक्षणे च व्यवस्थितमेकार्थीभावानभ्युपगमेऽसङ्गतं स्यात्। सति च तस्मिन् घटपदे घटघटत्वयोरिव विशिष्टशक्त्यैव त्रित्वविशिष्टाङ्गोपस्थितौ न वाक्यार्थरूप उद्देश्यविधेयभावादिनान्वयो युज्यते।न चान्यतरपदे विशिष्टार्थलक्षणयैव नायं दोष इति वाच्यम्, अग्रिमकारिकायां तदसम्भवस्य व्युत्पादयिष्यमाणत्वात्। न च यद्वृत्तप्रयोगप्राथम्याद्युद्देश्यताबोधकस्य तद्वृत्तयोगपाश्चात्यादिविधेयताबोधकस्य चाभावान्न तथेति वाच्यम्, प्रथमो भक्षः पण्डितो ब्रह्मण इत्यत्रापि सति तात्पर्ये भक्षब्राह्मणाद्युद्देश्यकप्राथम्यपाण्डित्यादिविधेयकबोधदर्शनेन तस्य व्यभिचारित्वात्। किन्तु भक्षब्राह्मणाद्युद्देश्यकप्राथम्यपाण्डित्यादिविधेयकशाब्दबोधे भक्षाद्युपस्थापकपदसमभिव्याहृतप्राथम्यवाचकपदोपस्थितिरेव नियामिका। इत्थमेव सर्वत्रोद्देश्यविधेयभावस्थले व्यवस्था। सा च निर्बाधैव। न च तवाप्येवं तथान्वयबोधापत्तिः, इत एव जहत्स्वार्थतास्वीकारात्। न च ममापि तथैव निस्तारः, तथा सति राजादिबोधाय

समुदायशक्तिं विना तस्यासम्भवेन तदुपपादकत्वेन च शक्तिस्वीकारापत्ताविष्टसिद्धेः। न चोद्देश्यबिधेयभावावच्छिन्नविषयतया शाब्दबोधं प्रत्यसमस्तपदजन्योपस्थितिर्हेतुरित्येव कार्यकारणभावोऽस्त्विति वाच्यम्, दामोदरः पूज्यः, राजपुरुषः सुन्दरः, प्रथमभक्षः कर्तव्यः, पीतवासश्चतुर्भुजः, गङ्गाधरः, सर्वेश्वरः, राजपुरुषः, चित्रगुः, यदि रथन्तरसामा सोमः, स्यादैन्द्रवायवाग्रहान् गृह्णीयात् इत्यादौ तथा बोधनापत्तेः। प्रकारान्तरस्य दुर्वचत्वात्। न च भक्षस्याङ्गानां चोद्येश्यताबोधकद्वितीयादेः प्राथम्यत्रित्वादेर्विधेयताबोधकतृतीयादेश्चाभाव एवैकप्रसरताभङ्गशब्दार्थ इति वाच्यम्। पण्डितो ब्राह्मणः, भक्षः प्रथम इत्यादावुद्देश्यविधेयभावयोरिव स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ कर्मत्वकरणत्वयोरिव च बोधसम्भवात्। तयोर्लाक्षणिकत्वोक्तिस्तु वाक्यार्थलक्षणाभ्युपगमान्नानुपन्ना। न च विधेयवाचकपदस्य परतन्त्रोपस्थापकत्वमुद्देश्यवाचकपदस्य प्रधानोपस्थापकत्वं तादृशोपस्थितिविषयत्वं चार्थस्योद्देश्यत्वम्। तच्चैकपदेऽव्युत्पन्नं कल्प्येतेत्येवैकप्रसरताभङ्गशब्दार्थ इति वाच्यम्। अतिरिक्तभक्षमप्राकृतकार्यतां चापेक्ष तथा कल्पनस्यैव युक्तत्वात्। प्रथमो भक्ष इत्यत्रेव समासेऽपि पदद्वयसत्त्वाच्च। पदभेदे चोद्देश्यविद्येयभावप्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात्। अवान्तरविभक्त्यभावस्य दधि मधुरमित्युद्देश्यविधेयभावेऽपि सत्त्वेनाप्रयोजकत्वात्। समासातिरेकेणैकनामार्थयोः परस्परानन्वयेऽपि तत्रैवैकपदोपस्थाप्यानां परस्परमन्वयकल्पनवत् तथापि कल्पनासम्भवाच्च। न चाङ्गानुवादेन त्रित्वम्, भक्षानुवादेन प्राथम्यं च नात्र विधातुं युक्तम्, अङ्गानां बहुत्वेन बाधात्। अध्वर्य्यादिभक्षाणामपि प्राथम्यापत्तेश्च। तथा च स्विष्टकृत्साधनत्वविशिष्टाङ्गं वषट्कर्तृविशिष्टं भक्षणं चानूद्यत इति स्वीकार्यम्। तथा च नैरपेक्ष्यत्याग एव बीजमिति शङ्क्यम्, प्रथमभक्षपदे भक्षाणां त्र्यङ्गैरित्यत्राङ्गानां च विशेष्यतया तद्विशेषणविवक्षायामपि राजपुरुषः सुन्दर इत्यत्रेव नैरपेक्ष्यहान्यभावात्। न च विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदापत्तिरेव तद्बीजम्, केवलाङ्गानां भक्षस्य चोद्देष्टुमशक्यतया हविरावर्त्यधिकरणन्यायेन तादृशोद्देश्यलाभादिति विभावयामः। अथैवं सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य यूपः, एकं साम तृचे क्रियते, लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति' इत्यादौ वाजपेयसम्बन्धि यूपारत्निमृचमुष्णीषं चोद्दिश्य साप्तदश्यत्रित्वलौहित्यानां विधिर्न स्यात्। समास उद्देश्यविधेयभावाभावादिति चेन्न,

विधाने चानुवादे च यागः करणमिष्यते।
तत्समीपे तृतीयान्तस्तद्वाचित्वं न मुञ्चति।।

इति स्वीकारेऽपि व्रीहिभिर्यजेतेत्यादौ द्रव्यविधिवद्यागस्योद्देश्यत्ववदुपपत्तेः। अत एव यद्यपि चतुरवत्ती यजमानः पञ्चावत्तैव वपा कार्येत्यत्रावत्तानुवादेन पञ्चत्वविधानं व्याख्यातम्। अनया च रीत्या वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इत्यत्रापि भक्षानुवादेन प्राथम्यविधानं कुतो नेति तु समं समासेऽप्युद्देश्यविधेयभावस्वीकारे। तृचे च क्रियत इत्यादौ भावनानुवादेनैव त्रित्वादिविधानम्। तच्च ऋगाश्रितमेवोपस्थितमिति तथैव लभ्यते। एवमन्यत्रेत्यपि समं भक्षान्तरविधानायापि विध्यध्याहारेण भावनोद्देशसम्भवादिति दिक्। एतेन कर्मधारये तु न शक्तिः, न वा लक्षणेति परास्तम्।। ३१।।

यत्तु द्वन्द्वेऽपि न शक्तिर्न वा लक्षणेति तदपि नेत्याह=

चकारादिनिषेधोऽथ बहुव्युत्पत्तिभञ्जनम्।

कर्तव्यं ते न्यायसिद्धं त्वस्माकं तदिति स्थितिः।। ३२।।

निषेध इत्यन्तेनान्वयः। आदिर्दूषणान्तरार्थो भिन्नक्रमश्च। चकारनिषेधादित्यर्थः। अयं भावः—रामकृष्णावानयेति द्वन्द्वस्य विवरणे चकारदिः प्रयुज्यते, न समासे। न च वृत्तौ चकाराद्यर्थो नास्तीति वक्तुं शक्यम्, तथा सति तस्य विवरणत्वं न स्यात्। समानार्थकसमस्यमानपदसमूहस्यैव विग्रहत्वात्। चकाराद्यर्थबोधस्य सर्वसिद्धत्वाच्च 'चार्थे द्वन्द्वः' इत्यादिना तत्तदर्थ एव समासानुशासनाच्च। न च वस्तुतश्चार्थे सति द्वन्द्वः इत्यादिस्तदर्थः, भू सत्तायामित्यत्रापि तथात्वापत्तेः क्वाप्यनुशासनादर्थनिर्णयो न स्यात्। किं चैवं सहविवक्षाविरहेऽपि भेरीपटहं वादयेति स्यात्। वस्तुतश्चार्थस्याव्यावर्तकतया चार्थ इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च। न च कर्मधारयवारणार्थं तत्। एवमपि त्वदुक्तरीत्या ग्रामं गत इत्यादि द्वितीयातत्पुरुषादौ द्वन्द्वप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात्। न च द्वितीयातत्पुरुषेण बाधः, कर्मधारयेऽपि तथात्वाविरोधात्। चार्थस्य वाच्यत्वे च तदविवक्षणान्न द्वन्द्व इति तद्वाचित्वमवश्यं वाच्यम्। अतो न तद्वाचकचकारप्रयोगः, उक्तार्थानामप्रयोग इति भाष्यात्। किञ्च, धवप्रकारकशाब्दबुद्धिं प्रति तदुपस्थापकपदाव्यवहितोत्तरवर्तिविभक्तिजन्योपस्थितिर्हेतुरित्यावश्यकम्, अन्यथा धववन्तमानयेत्यादौ धवादेः कर्मत्वादिप्रत्ययापत्तेः। तथा च धवखदिरौ छिन्धीत्यादौ न धवे तदन्वयः स्यादिति। नन्वस्तु द्वन्द्वादौ लक्षणा समासान्तरवत्, परं तूत्तपरदस्यैवेति नायं दोषः। तस्यैव सर्वत्र प्रातिपदिकसंज्ञाप्यस्तु। नातः प्रागुक्तोऽपि दोषः, विशिष्टस्याप्रातिपदिकत्वेऽपि समासोत्तरं प्रत्ययसम्भवात्। विशिष्टलक्षणयार्थोपस्थितावुद्देश्यविधेयभावेनान्वयासम्भवाच्चेति चेत्, अत्रोच्यते, उत्तरपदमात्रस्य प्रत्ययान्तत्वेन प्रातिपदिकसंज्ञाया एवासम्भवः। न च तल्लोपोत्तरं

पुनः सेति वाच्यम्, पूर्वं प्रातिपदिकसंज्ञां विना लोपासम्भवात्। न च राजन् ङस्, पुरुष सु इत्यत्र सत्यां समाससंज्ञायां प्रातिपदिकसंज्ञोत्तरं पूर्वसुब्निवृत्तौ पुनरुत्तरपदमात्रस्य सा संज्ञेति वाच्यम्, विशिष्टस्य समाससंज्ञायामप्यर्थवत्त्वाभावेन प्रातिपदिकत्वासम्भवात्। उत्तरपदस्य संज्ञायाः प्रागेव सिद्धत्वेन पुनस्तस्या व्यर्थत्वाच्च। पुनः प्रादिपदिकसंज्ञायाः प्रत्ययान्तत्वेनासम्भवाच्च। लुप्तेऽपि पूर्वतने प्रत्यये प्रत्ययलक्षणस्य दुर्वारत्वात्। अत एव प्रथमत एवोत्तरपदस्यैव सविभक्तिकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा। ततः पूर्वसुब्निवृत्तौ तयैव संज्ञया विभक्तिः स्यादेवेति न वाच्यम्, अर्थवत्त्वाभावेन विभक्तिविशिष्टस्य तदसम्भवात्। मध्यवर्तिविभक्त्यनिवृत्तिप्रसङ्गाच्चेति न किञ्चिदेतत्। न च तवापि मध्यवर्तिविभक्तिनिवृत्तिर्न स्यात्, एकार्थीभावस्य परिनिष्ठिते राजपुरुष इत्यादावेवाभ्युपगमात्। राजन् ङस्, पुरुष सु इत्यादावर्थवत्त्वाभावेन प्रातिपदिकत्वासम्भवात् 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इत्यस्याप्रवृत्तेः। अलौकिकप्रक्रियावाक्यान्तर्भावेण शक्त्यभ्युपगमे च षष्ठ्यादिघटितानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्वात् परिनिष्ठतसमासादर्थप्रत्ययानापत्तेरिति वाच्यम्, तिबादिशक्तेर्लकारादाविव परिनिष्ठतशक्तेरलौकिक आरोपाभ्युपगमेनार्थवत्त्वात् प्रातिपदिकत्वसम्भवात्। अत एव विशिष्टशक्त्यैव विशिष्टार्थाबुबोधयिषायामलौकिकप्रक्रियावाक्यस्यैव समासरूपेण प्रयोगो नान्यथेति सिद्धे वावचनं न कार्यमिति भावेन कृतं 'वावचनानर्थक्यं स्वभावसिद्धत्वात्' इति वार्त्तिकं संगच्छते। एवमेव व्यपेक्षायां न समासः एकार्थीभावे वाक्यं नेति भाष्यकैयटौ संगच्छेते। एवं च वावचनानर्थक्यं मन्यमानो वररुचिः समासनित्यतां मेने इति मीमांसकभ्रमोऽपास्तः। विवेचितं चैतदधस्तात्। यत्तु कर्मधारयेऽप्युत्तरपदलक्षणयैव निर्वाह इति तन्न, तथा सति लक्षणाशून्यत्वेन तद्वतः षष्ठीतत्पुरुषात् कर्मधारयस्य बलवत्त्वमिति निषादस्थपत्यधिकरणादिषूक्तं दत्तजलाञ्जलिः स्यात्। किं चैवं सति तत्र विभक्त्यर्थान्वयानापत्तिः। प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः। उत्तरपदोत्तरं प्रत्ययविधानाभावेन तस्याप्रकृतित्वात्। एवं धवखदिरावित्यादावपि न लक्षणया निर्वाह इत्यावश्यकी शक्तिः। एवं च बहुव्रीहादावपि समुदायलक्षणासम्भवस्योक्तत्वादुत्तरपदेऽप्यसम्भवाच्च शक्तिरावश्यकी विशिष्टार्थबोधार्थमिति साधकम्। लक्षणाशङ्कामथेत्यादिना सूचयन्नाह—**अथेति**। कर्मधारयादावपि लक्षणयैव निर्वाह इति चेत्, तर्हीति शेषः। व्युत्पत्तिः प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वरूपा। ते इत्यन्तेनान्वयः, अस्माकं विशिष्टशक्तिवादिनाम्। तद् व्युत्पत्तिरक्षणं न्यायेनार्थात् सिद्धमित्यर्थः। यत्तु समासादिसाधारण्येन विभक्तेः संनिहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिरभ्युपेयेति

नानुपपत्तिरिति तन्न, लक्षणादिनेतरभेदसाधने विशिष्टार्थ एव विभक्त्यर्थान्वयस्य सर्वसिद्धत्वात्। उपकुम्भमित्यादौ पूर्वपदार्थे विभक्त्यर्थान्वयेन व्यभिचाराच्च। दधीयद्ददाति जयति गौरीयति लक्ष्मीर्विद्यत इत्यादौ दध्यादौ मतुबर्थान्वयापत्तेश्च। सान्निध्यसत्त्वात्। अरूपाणि द्रव्याणीत्यादौ नञर्थे भिन्ने प्रत्ययार्थलिङ्गसंख्यानन्वयापत्तेश्च। अन्योन्याभाववाचकस्य नञस्तद्वति लक्षणास्वीकारात्। किञ्च, 'राज्ञः पुरुषः' इत्यादौ षष्ठयर्थस्य पुरुषेऽन्वयवारणाय संनिहितपूर्वपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वमित्यभ्युपेयम्। तथा च दधि बहुपटुर्ददातीत्यत्र दध्नि बहुजर्थान्वयापत्तिः, पटावनन्वयापत्तिश्च। सर्वक इत्यादौ सर्वशब्दस्य पूर्वपदत्वाभावाच्च। यत्तु तत्रापि संनिधानमेवानुशासनिकसन्निधेर्विवक्षितत्वात्। तथा च यत्पदोत्तरं या निभक्तिरनुशिष्टा, सा तदर्थगतं स्वार्थं बोधयतीत्यर्थः पर्यवसन्नः। समासे च समस्यमानपदोत्तरमेव विभक्त्यनुशासनम् अतस्तदर्थगतं स्वार्थं बोधयतीति। तत्र च पूर्वोत्तरपदयोर्योग्यतादिकमेव नियामकमिति तच्चिन्त्यम्। समासस्य विशिष्टस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां जायमानायां विभक्तेर्विशिष्टोत्तरमेवानुशासनम्, न तु समस्यमानपदेभ्य इति वैयाकरणानां स्पष्टत्वात्। अथ प्रकृतित्वं न प्रकृतितात्पर्याप्त्यधिकरणत्वम्, किन्तु तदाश्रयत्वमात्रम्। तत्समूहे प्रत्येकमवयवेष्वपीति चेन्न, पङ्कजमानय, दण्डिनं छिन्धि, शूलिनं पश्येत्यादौ सत्यपि तात्पर्ये विना लक्षणां पङ्कदण्डशूलानामानयनच्छेदनदर्शनकर्मतयान्वयबोधप्रसङ्गात्। अघटानानयेत्यत्र घटे कर्मत्वाद्यन्वयापत्तेश्च। न च दण्डादीनां विशेषणतया न तत्रान्वयः, वह्निमान् धूमादित्यत्र पञ्चम्यर्थज्ञानज्ञाप्यत्वस्य वह्नावनन्वयापत्तेः। ऋद्धस्य राज्ञः पुरुषः, तण्डुलं पचतीत्यादौ राजादीनामिव स्वातन्त्र्याबाधाच्च। यत्तु प्रत्ययाव्यवहितपूर्वपदत्वमेव प्रकृतित्वम्, तदन्वितस्वार्थबोधकत्वं च पूर्वपदार्थप्रधानादव्ययीभावादुभयपदार्थप्रधानद्वन्द्वा– दर्धपिपल्यादितत्पुरुषाच्चान्यत्र नियतमिति तदनुरोधादुत्तरपद एव बहुव्रीहौ लक्षणा। अस्तु वा सर्वत्रैवायं नियमः। अव्ययीभावद्वन्द्वादावुत्तरपदलक्षणैव शक्यनिर्वाहत्वादिति तत्तुच्छम्, अव्यवहितपूर्वपदत्वस्य बहुपटुः, सर्वक इत्यादौ पटुसर्वादिशब्देष्वव्यात्प्या दधि इयती ददातीति बहुपटुर्ददातीत्यादौ दध्यादावतिव्याप्त्या च प्रकृतित्वासम्भवात्। 'विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्' तु 'अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः' इति सूत्रभ्यां तयोरादौ मध्ये च विधानेनान्ते तदसम्भवात्। एवं व्यतिसे इत्यादावुपसर्गस्यापि तिङ्प्रकृतित्वापत्तिः। किं चैवं नव्यरीत्या द्वन्द्वन्यायेन लक्षणाविरहिणी द्वित्रा इति बहुव्रीहौ पूर्वपदार्थे विभक्त्यर्थान्वयो दुरुपपाद एव। तस्मात् प्रत्ययविधानावधित्वमेव प्रकृतित्वम्। तच्च न समासादावुत्तरपदमात्रस्येति तल्लक्षणायामपि

प्रत्ययार्थान्वयानुपपत्तिर्दुर्वारेति। यदपि प्रकृत्यर्थत्वं तज्जन्यज्ञानविषयत्वमात्रम्, तच्चात्राविरुद्धमिति तन्न, पङ्कजमित्यादौ पङ्केऽतिप्रसङ्गात्। किञ्च, एवं हि गामुचारेत्यादौ शब्दस्य स्वपरतायां लक्षणेति सिद्धान्तहानापत्तेः। घटं पश्येत्यादौ शब्दात् समवायेनाकाशोपस्थितौ विभक्त्यर्थान्वयापत्तेश्च। न च सति तात्पर्य इष्टापत्तिः, वृत्त्युच्छेदापत्तेः। तस्माद् वृत्त्या प्रकृत्युपस्थाप्यत्वं वक्तव्यम्। तथा चावश्यिकैव समूहशक्तिः। अथ प्रत्ययप्राग्वर्तिपदजन्योपस्थितिविशेष्यत्वं प्रकृत्यर्थत्वम्। तच्च द्वन्द्वादावुभयोरव्ययीभावे पूर्वपदस्येति चेन्न, चक्रिणं पश्येत्यादौ चक्रेऽतिप्रसङ्गात्। गामानयति कृष्णो दण्डेनेत्यत्र कृष्णे करणत्वान्वयापत्तेश्च, बहुपटुः सर्वक इत्यादावव्याप्तेः। इयद्दधीयती स्त्री ददातीत्यादावतिप्रसङ्गश्च। यदुत्तरं प्रत्ययो विहितस्तत्त्वे सतीति वाच्यमिति चेदिहापि तदभावस्योक्तत्वात्। अथ समस्यमानपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वमेव वाच्यम्। तथैव व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनादिति मैवम्, पङ्कजं पश्य, राजपुरुषमानयेत्यादौ पङ्कादौ कर्मत्वाद्यन्वयापत्तेः। अथ प्रकृत्यर्थप्रकारकशाब्दबोधं प्रति प्रत्ययजन्योपस्थितिर्हेतुरिति सामान्यतो न हेतुहेतुमद्भावः, मानाभावात्, घटः कर्मत्वमित्यादौ बोधस्य तथा व्युत्पत्तिग्रहशालिनामिष्टत्वात्। अनिष्टत्वेऽपि घटप्रकारककर्मत्वविशेष्यकशाब्दबुद्धिं प्रति घटार्थकपदोत्तरकर्मत्ववाचकविभक्तिजन्योपस्थितर्हेतुरिति विशिष्यैव सोऽस्तु, न तु सामान्यतः। तत्प्रत्ययविधानावधित्वरूपस्य प्रकृतित्वस्य कार्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टस्याननुगतत्वात्। अनुगमे च दण्डेन गामभ्याजेत्यत्र दण्डे कर्मत्वस्य, गवि करणत्वस्यान्वयस्य दुर्वारत्वापत्तेः। अस्मद्रीत्या तु नायं दोषः। एवं च समासे उत्तरपदलक्षणायां न विभक्त्यर्थान्वयानुपपत्तिः। पुरुषमानयेत्यत्र पुरुषपदस्य राजविशिष्टपुरुषे तात्पर्ये सति विशिष्टकर्मत्वबोधेन तादृशबोधे पुरुषपदोत्तरकर्मत्वबोधकविभक्त्युपस्थितेर्हेतुत्वकल्पनात्। एवं चित्रगुः, धवखदिरौ छिन्धीत्यादावपि द्रष्टव्यम्। तथा च क्लृप्तकार्यकारणभावादेवोपपत्तिरस्माकमिति लाघवम्, विशिष्टशक्तिपक्षे च तादृशबोधे राजपुरुषपदोत्तरविभक्त्युपस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारणभावान्तरकल्पनायामतिगौरवापत्तेः। किञ्च, सामान्यतो हेतुहेतुमद्भावाभ्युपगमे स्तोकं पचति, शोभनं पचतीत्यादौ नामार्थस्य साक्षाद्धात्वर्थेऽन्वयानापत्तिः, तस्या प्रत्ययार्थत्वात्। अपि च, प्रकृतित्वाननुगमेन सामान्यतो हेतुहेतुमद्भावग्रहासम्भव इति चेत्, उच्यते—सामान्यतो हेतुहेतुमद्भावानभ्युपगमे चक्रिणमहं पूजयामीत्यादौ चक्रस्येत्यर्थ इवान्यत्राप्याकाङ्क्षासत्त्वादन्वयापत्तिः। न चानासन्नत्वान्नान्यत्रान्वयः। न हि

पदाव्यवधानमासत्तिः। गिरिरग्निमान्, भुक्तं देवदत्तेनेति तात्पर्यग्रहवतो गिरिर्भुक्तमग्निमान् देवदत्तेनेत्यत्राबोधप्रसङ्गात्। किं तु पदजन्यपदार्थोपस्थितिमात्रम्। सा च समूहालम्बनादिरूपा तुल्यैव। कथमन्यथा वज्राङ्कुशध्वजसरोरुहलाञ्छनाढ्यं भगवतश्चरणरविन्दं भजेतेत्यादावासत्तिः ? किं चैवं हेतुहेतुमद्भावानुपगमे काष्ठं तण्डुलः पचति, रामो बाणो हतो वालीत्यादौ करणत्वकर्मत्वकर्तृत्वादिसम्बन्धेन काष्ठबाणतण्डुलरामादेः पाकहननादिक्रियास्वन्वयप्रसङ्गः, कर्मत्वादिविशेष्यकबोध एव द्वितीयादिजन्योपस्थितेर्हेतुत्वात्। अत्र कर्मत्वादेरविशेष्यतया द्वितीयाद्यभावेऽप्यक्षतेः। अत एव स्तोकं पचतीत्यादौ तव तदन्वयोऽप्युपपद्यते। अस्मन्मते चाभेदे कर्मण्येव चेयं द्वितीयेति धात्वर्थनिर्णये प्रपञ्चितम्। नन्वभेदातिरिक्तसंसर्गेण नामार्थप्रकारकशाब्दबोधं प्रति तदुत्तरसार्थकविभक्तिजन्योपस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारणभावादेव नायं दोष इति चेन्न, दण्डिनं चक्रिणं पश्येत्यादौ व्यभिचारात्। इनादेरविभक्तित्वात्। प्रत्ययजन्योपस्थितिरेव हेतुरस्त्विति चेन्न, दधीयती ददातीत्यादौ दध्नो मतुबर्थेऽन्वयापत्तेः। विहितत्वेन प्रत्ययो विशेषणीय इति चेन्न, समासेऽपि प्रत्येकपदोत्तरमविधानात् तल्लक्षणायामपि विभक्त्यर्थानन्वयापत्तेः। किञ्च, पङ्कजं पश्येत्यादौ पङ्कादेः कर्मत्वप्रत्ययापत्त्या तथा हेतुहेतुमद्भावस्यैवासम्भवात्। अव्यवहितोत्तरवर्तित्वं विभक्तिविशेषणं वाच्यमिति चेन्न, तां पश्य, आचार्यकल्पं पूजय, भक्ततरं शिवतमं प्रार्थयेत्यादौ टाबादिव्यवहितविभक्त्यर्थानन्वयप्रसङ्गात्। प्रत्ययातिरिक्ताव्यवहितत्वं विशेषणमिति चेन्न, दण्डिमन्तमानयेत्यादौ दण्डादेः कर्मत्वान्वयावारणापत्तेः। गौरवाच्च। तथा च यथोक्तमेव युक्तम्। प्रकृतित्वं तत्पर्याप्त्यधिकरणत्वमिति न दोष इत्युक्तम्। यदपि तादृशकार्यकारणभावग्रहासम्भव इति तन्न, यथा पितृत्वपुत्रत्वादेरननुगतत्वेऽपि स्वपितृभ्यः पिता दद्यादित्यादौ चैत्रपितृभ्यश्चैत्रो दद्यात्, मैत्रपितृभ्यो मैत्रो दद्यादित्यादिसर्वोपसंहारेणान्वयबोधः। यथा वा दारत्वस्वत्वयत्वादेरननुगतत्वेऽपि ऋतौ स्वदारान् गच्छेदेव–

ऋतौ नोपैति यो भार्यामनृतौ यश्च गच्छति।

इत्यादौ चैत्रीयतद्दारसम्बन्धितदृतौ चैत्रस्तान् दारानभिगच्छेत्, चैत्रस्तद्दारीयतदनुकालीनगमनमकुर्वन् प्रत्यवैतीत्यादिः, तथा बोधः, तथा तत्तन्निरूपितप्रकृतित्वाननुगमेऽपि प्रकृत्यर्थप्रकारकबोधं प्रतीत्यादिशब्दात् सर्वोपसंहारेण कार्यकारणभावग्रहसम्भवात्। स्वत्वत्वपितृत्वत्वादिनामनुगमेन तदेव स्वरूपसदुपलक्षणीकृत्य तदादिवच्छक्तिग्रहाद् आकाङ्क्षावशाच्च विशिष्य पदार्थबोध इत्यपि तुल्यम्। प्रकृतित्वं

स्वरूपसदनुगममादाय शक्तिग्रह आकाङ्क्षावशात् कार्यकारणभावबोधकवाक्याद् विशिष्य तद्ग्रह इत्यस्य सुवचत्वात्। न चैवं धात्वर्थफलस्य तदर्थ एवान्वय एवं कथं स्यादिति वाच्यम्, धात्वर्थान्यप्रकृत्यार्थान्वये तथात्वेनादोषात्। अत एव पश्य नृत्यति, पचतितरां पचतिकल्पमित्यादौ समुदाशक्त्यभावेऽपि धात्वर्थभावनया सह धात्वाख्यातार्थ इव तरबाद्यर्थेऽप्यन्वेतीति दिक्। यच्च पुरुषपदमात्रस्य विशिष्टार्थलक्षणास्थले कार्यकारणभावः क्लृप्त इत्यादि, तन्न, समासे शक्तिग्रहाद् बोधस्थलेऽन्वयानुरोधेनास्यापि क्लृप्तत्वादित्यास्तां विस्तरः। तस्मादुत्तरपदमात्रस्याप्रकृतित्वान्न कर्मधारयद्वन्द्वयोस्तल्लक्षणायामपि विभक्त्यर्थान्वयसम्भव इति दुर्वारा शक्तिः। एवं बहुव्रीहावपीति वयं विभावयामः। यद् वा साधकान्तरमाह– अथेत्यादिना। व्युत्पत्तिः–अन्वयनियामकं तद्भङ्गो लक्षणापक्षे स्यादित्यर्थः। अयं भावः–राजपुरुष इत्यादौ लक्षणायामपि न निर्वाहः। तथाहि राजपदादेः किं सम्बन्धिनि लक्षणा, सम्बन्धे वा ? नान्त्यः, ओदनः पचतीत्यत्रान्वयबोधापत्तिवारणायाभेदातिरिक्त–संसर्गकप्रातिपदिकार्थप्रकारकबोधे विभक्तिजन्योपस्थितेर्हेतुत्वकल्पनात्। ओदनस्य च पाके द्वितीयादिविभक्त्यभावेन भेदेनान्वयासम्भवात्। एवमभेदसंसर्गकप्रातिपदिकार्थप्रकारकबोधे प्रातिपदिकादिजन्यैवोपस्थितिर्हेतुरभ्युपेया। नीलो घट इत्यादौ च विभक्तिः साधुत्वार्था। उक्तं ह्यनभिहितसूत्रे भाष्ये। अथवा कट एव कर्म, तत्सामानाधिकरण्याद् भीष्मादिभ्यो द्वितीया भविष्यतीति। भीष्मादीनां स्वयमकर्मकत्वेऽपि विशेष्यसम्बन्धिन्यैव विभक्त्या भवितव्यम्, तदेकयोगक्षेमत्वात्। केवलानां च प्रातिपदिकानां परश्चेति नियमादप्रयोगार्हत्वात्। ततो यथेश्वरसुहृदः स्वयं निर्धना अपि तदीयेनैव धनेन फलभाजः। एवं गुणा अपीति तु कैयटः। अथ देवदत्तो घटमानयतीत्यत्र देवदत्तघटयोः सत्यपि तात्पर्येऽभेदान्वयः कथं न जायते, कारणसत्त्वात्। न च विरुद्धविभक्तिरहितपदजन्योपस्थितिर्हेतुरिति वाच्यम्, चैत्रस्य सुतस्य धनमित्यत्रातिप्रसङ्गतादवस्थ्यादिति चेन्न, विभक्तत्यर्थमनन्तर्भाव्य नामार्थान्वय एवोक्तव्युत्पत्तेः कल्पनात्। एतदेवाभिप्रेत्य राज्ञः सुतस्य धनमित्यत्र दूषणमभिधाय दूषणान्तरं प्रागवोचामेति दिक्। एवं च समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तेः राजसम्बन्धरूपः पुरुष इति बोधापत्तेः। समासे भिन्नैव व्युत्पत्तिरिति चेत्, स्वीकृतैव तर्हि शक्तिः। नञः स्थलेऽपि सम्बन्धलक्षणयैवोपपत्तिर्निपातानां द्योतकत्वाद् वा नानुपपत्तिरिति वक्ष्यते। नाद्यः, राजपुरुष इत्यादेः कर्मधारयत्वापत्तेः। समानाधिकरणतत्पुरुषस्यैव कर्मधारयत्वात्। यत्तु समासपूर्वदशायां यत्राभेदान्वयः, तत्रैव कर्मधारयः, यत्र भेदेन तत्र तत्पुरुषमात्रमिति तन्न, नित्यसमासे

विग्रहशून्यत्वेन तादृशकर्मधारयतत्पुरुषयोरव्याप्तेः। तत्राप्यलौकिकविग्रहसत्त्वेऽपि राम सु इत्यादेर्निराकाङ्क्षतया तादृगन्वयबोधस्वरूपायोग्यत्वात्। यच्च, किञ्चिद्विशिष्टद्वितीयादिविभक्त्यर्थतावच्छेदकविशिष्टवतो यत्र नाभेदान्वयः, तत्रैव कर्मधारयः। अन्यत्र तत्पुरुषः। राजपुरुष इत्यादौ राजत्वादिविशिष्टषष्ठ्यर्थसम्बन्धत्वविशिष्टं लक्ष्यतावच्छेदकमिति न कर्मधारयत्वम्। केवलं सम्बन्धित्वेन लक्षणायां राजरूपेणैव लक्षणायां च कर्मधारयत्वमेवेति कल्पनम्। तन्न श्रद्धेयम्, राजसम्बन्धिपदयोश्चैत्रस्वशब्दयोर्धनस्वामिशब्दयोश्च षष्ठीसमासोत्तरं पुरुषसुवर्णराजशब्दैः सह कर्मधारयस्वीकारेण तत्राव्याप्तेः। सम्बन्धस्वत्वस्वामित्वादेः षष्ठ्यर्थत्वाभ्युपगमात्। न च समासात् पूर्वं यत्र पदयोस्तुल्यविभक्तिमत्त्वं तत्रैव कर्मधारयः, नान्यत्रेति वाच्यम्, पूर्वावस्थाया अपि समासार्थविवक्षानुसारेणैव कल्प्यतया भवद्रीत्या समासवाक्ये तत्पुरुषकर्मधारययोर्बोधविशेषाभावेन षष्ठ्याद्यन्तर्भावेण पूर्वावस्थाकल्पनस्याप्यसम्भवात्। अत एव च न विग्रियमाणसमानार्थविवरणमिति व्युत्पत्तिभङ्गोऽपि। अन्यथा समानार्थत्वे विवरणत्वं न स्यात्। तथात्वे वा शक्तिपरिच्छेदकत्वं न स्यात्। तस्माल्लक्षणाया असम्भवादावश्यिकैव समूहशक्तिरिति दिक्। अथ वा ओदनः पचतीत्यादिवारणाय प्रातिपदिकार्थप्रकारकबोधमात्रं प्रति सुब्जन्योपस्थितिर्हेतुर्वाच्या। नीलं घटमानयेत्यादौ च प्रत्येकं विशेषणविशेष्ययोर्भावनायामेवान्वयः। पार्ष्णिकोऽभेदान्वयस्तु न शाब्दः। उक्तं हि भाष्ये– अथवा कटोऽपि कर्म, भीष्मादयोऽपि कर्माणीत्येव सिद्धमिति। एतदेवारुणाधिकरणे जैमिनीयैः परिष्कृतम्। अस्तु वा विशेषणविभक्तिरभेदार्था, तदप्युक्तं भाष्ये–न चान्या उत्पद्यमाना तत्सम्बन्धमुत्सहन्ते वक्तुमिति कृत्वा द्वितीया भविष्यतीति। भीष्मादियुक्तकटसम्बन्धिकर्मत्वं प्रतिपाद्यम्। तत्र यथा कटशब्देन भीष्मत्वादीनामनभिधानात् तदभिधानाय भीष्मादिशब्दप्रयोगः, तथा द्वितीयापि तेभ्यो भविष्यति। न ह्यन्यथा तद्विशिष्टित्वं कटस्य प्रतिपादयितुं शक्यते इति कैयटः। युक्तं चैतत्, एककार्यकारणभावकल्पने लाघवात्। चैत्रो नास्तीत्यत्रापि प्रतियोगित्वार्थकप्रथमाद्वारैवान्वयः। तथा च चैत्रः पचति, नीलो घटः, स्तोकं पचतीत्यादौ प्रथमादेरभेदोऽर्थः। एवं च विभक्त्यर्थमद्वारीकृत्य प्रातिपदिकार्थस्यान्वयायोगाद् राजपुरुषः, नीलोत्पलमित्यादावन्वयाय विशिष्टशक्तिर्व्युत्पत्त्यन्तरं वाऽऽदर्तव्यमिति दिक्। तदेतदभिप्रेत्योक्तं बहुव्युत्पत्तीति विभावयामः। अन्ये तु प्राप्तमुदकं यम्, जायया प्रतिग्राहिते गंधमाल्ये ययेति विग्रहे यत्कर्मप्राप्तिकर्त्रुदकम्, जायानिष्ठप्रेरणाविषयीभूतयत्कर्तृकप्रतिग्रहकर्मणी गन्धमाल्ये इति

बोधः। प्राप्तोदकः, जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्यामिति वृत्तौ तूदकर्तृकप्राप्तिकर्म जायानिष्ठप्रेरणविषयीभूतगन्धमाल्यकर्मग्रहणकर्त्रीमिति बोधः। तथा च विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासाय वाक्ये क्लृप्तं व्युत्पत्तिभञ्जनं समासे स्यात् परेषाम् ; अस्माकं तद्भञ्जनमेकार्थीभावकृतविशेषात्मकत्वान्न्यायसिद्धमित्यथेत्यादेरर्थः। एवमूढो रथो येन, उपहृतः पशुर्यस्मै, उद्धृत ओदनो यस्याः, बहवः पाचका यस्यां शालायमित्याद्यषष्ठ्यर्थबहुव्रीहिविग्रहे यदनडुहादिकर्तृकोद्वहनकर्म रथः, यद्रुद्राद्युद्देश्यकोपहरणकर्म पशुः, यत्स्थाल्याद्यवधिकोद्धरणकर्म ओदनः, यच्छालाद्यधिकरणभावनाश्रया बहव इत्यादिः रथपश्वोदनपाचकादितत्तत्पदार्थविशेष्यक एव बोधः। समासे तु ऊढरथः उपहृतपशुरुद्धृतौदना बहुपाचिकेत्यादौ रथकर्मकोद्वहनकर्ता, पशुकर्मकोपहरणोद्देश्यः, ओदनकर्मकोद्धरणावधिबहुपाककर्त्रधिकरणमित्याद्यन्यपदार्थविशेष्यक एव बोधः। एवं च भिन्नभिन्नव्युत्पत्तिकल्पनमपेक्ष्य शक्तिकल्पनमेव वरं किं न रोचयेः। एकार्थीभावकृतविशेषात्मकत्वादस्योपपत्तेः। तथा च क्लृप्तशक्त्योपपत्तावतिरिक्तकल्पने गौरवमिति शब्दमात्रमेवास्ति भवताम्। व्युत्पत्त्यादिनान्तरेण तस्याः स्वीकारादित्यभिप्रेत्याह—अषष्ठ्यर्थेतीत्यप्येवमेव व्याचक्षते, तच्चिन्त्यम्, पौनरुक्त्यापत्तेः। व्युत्पत्तिभञ्जनानुवाद एव स इत्युक्तावपि नैतद्युक्तिसहम्, परैरपि समासे विशिष्टान्यपदार्थे लक्षणाभ्युपगमेन तद्विशेष्यकबोधसम्भवादिति दिक्। ३२।।

साधकान्तरमाह—

अषष्ठ्यर्थबहुव्रीहौ व्युत्पत्त्यन्तरकल्पना।

क्लृप्तत्यागश्चास्ति तव तत् किं शक्तिं न कल्पयेः।। ३३।।

अषष्ठ्यर्थबहुव्रीहिर्द्वितीयान्तार्थकबहुव्रीहिः, तत्र व्युत्पत्त्यन्तरकल्पना क्लृप्तत्यागश्चास्तीति वरं शक्तिकल्पनेत्यर्थः। अयमाशयः— चित्रगुरित्यादौ स्वाम्यादिप्रतीतये शक्तिरावश्यकी। न च लक्षणया निर्वाहः। सा हि न चित्रपदस्य चित्रस्वामिनी, चित्रा गौरिति बोधनापत्तेः, स्वामी गौरित्यापत्तेश्च। पदार्थः पदार्थेन सम्बध्यते, न तु तदेकदेशेनेति न्यायात्। अत एव गोपदे गोस्वामिलक्षणेत्यपास्तम्। न च चित्रा गौरिति शक्त्युपस्थाप्ययोरन्वयबोधोत्तरं गोपदेन चित्रपदेनैव वोभाभ्यां वोपस्थितविशिष्टस्वार्थसम्बन्धी लक्ष्यत इति वाच्यम्। एवमपि प्राप्तोदक इत्याद्यषष्ठयर्थबहुव्रीहौ तदसंभवात्। प्राप्तिकर्त्रभिन्नमुदकमिति बोधोत्तरं तत्सम्बन्धिग्रामलक्षणायामप्युदककर्तृकप्राप्तिकर्म ग्राम इत्यर्थालाभात्। प्राप्तेति क्तप्रत्ययस्यैव कर्त्रर्थकस्य कर्मणि लक्षणेति चेत्, तर्हि

समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तेरुदकाभिन्नं प्राप्तिकर्मेति स्यात्। अन्यथा तद्व्युत्पत्तिभङ्गापत्तेः। प्राप्तेर्धात्वर्थतया कर्तृतासम्बन्धेन भेदेनोदकस्य तत्रान्वयासम्भवाच्च। अन्यथा देवदत्तः पच्यत इत्यत्रानन्वयानापत्तेः। अथोदका भिन्नकर्तृका प्राप्तिरिति बोधोत्तरं तत्कर्म ग्रामो लक्ष्यत इति चेन्न, प्राप्तेर्धात्वर्थतया क्तार्थं प्रति विशेष्यत्वासम्भवात्। प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थप्राधान्यनियमात्। प्राप्तपदे प्राप्तेर्विशेष्यतया तस्या एव नामार्थत्वेनोदकेन सममभेदान्वयापत्तेश्च। एवमूढरथ इत्यादावपि द्रष्टव्यम्। अत एव चित्रगुरित्यादौ गोपदस्यैव लक्षणा साक्षात् सम्बन्धात्, चित्रपदस्य रूपवाचकतया तल्लक्षणायाः परम्परासम्बन्धरूपतया गुरुत्वादित्यपास्तम्। अषष्ठ्यर्थबहुव्रीहावन्तर्गतप्राप्तादिपदानामपि कर्त्रादिवाचकत्वेन साक्षात् सम्बन्धसत्त्वेन विनिगमनाविरहतादवस्थ्यात्। अत एव अषष्ठ्यर्थेति विशेषणमुपात्तम्। न च प्राप्तादिपदानां यौगिकत्वात् तल्लक्षणाया धातुप्रत्ययतदर्थज्ञानसाध्यतया गौरवादुत्तरपदे एव सा कल्प्येति वाच्यम्, तज्ज्ञानं विना तात्पर्यनिर्णयासम्भवेनोत्तरपदेऽपि तस्या असम्भवात्। शूरादिपदानां द्रव्यवाचकतया शूरगुरित्यादौ विनिगमनाविरहाच्च। न च प्रत्ययसन्निधानलाभायोत्तरपदे एव सेति नवीनोक्तं युक्तम्, तथा सति बहुव्रीहेरेवासम्भवापत्तेः। 'अनेकमन्यपदार्थे' इत्यनेनानेकसुबन्तानामन्यपदार्थप्रतिपादकत्वे तद्विधानात्। कथञ्चिदनेकेषामन्यपदार्थप्रतीत्युपयोगित्वेन तत्सम्भवेऽपि घटादिपदेष्वपि समुदायशक्तिविलोपापत्त्या दुवर्चम्। तथाहि चरमपदस्यैवान्यपदार्थलक्षणया समुदायशक्त्यस्वीकारे घटगोस्तम्भादिपदेष्वपि घट चेष्टायां गम्लृ, गतौ, स्तम्भु रोधने इत्यादिधातुभ्यः पचाद्यजादिभिर्व्युत्पादनसत्त्वेनान्तर्गतप्रत्यये जातिविशेषलक्षणया नियतबोधः सम्भवत्येव। नन्वेवं पाचकादिपदवद् घटादिपदमपि यौगिकमेवास्तु। न च रूढालाभः। भूवादिपदानामेव तादृशत्वात्। अत एवैतदव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति मुकुटः। अर्थवत्सूत्रारम्भसामर्थ्येन तादृशस्य कस्यचिदवश्यकल्प्यत्वादिति चेन्न, एवं सति रूढ्या निर्णयः क्वापि न स्यात्, सर्वेषां यौगिकत्वापत्तेः। मूकपदेऽपि मूकायतीति योगसम्भवात्। कै गै रै शब्दे इति धातूनां स्पष्टत्वात्। अर्थवत्सूत्रारम्भस्य बहुपटव इत्यादिसाधकत्वेन चरितार्थत्वात्। ज्ञापकत्वे वा त्वद्रीत्या ज्ञाप्यालाभादनुपपत्तिरेव। एतेनाषष्ठ्यर्थबहुव्रीहौ विनिगमनाविरहादुभयत्रापि लक्षणास्त्वित्यपास्तम्। घटादिपदेष्वपि धातुप्रत्ययोस्तत्संभवात्। तस्मादावश्यिकैव समुदायशक्तिरिति समुदायार्थ इति विभाव्यतां सूरिभिः। वस्तुतस्त्ववयवानां शक्तिं लक्षणां चाजानतामपि बालानां समुदायव्युत्पादने बोधः सर्वानुभवसिद्धः। अत एव तेषां

समुदायार्थबोधेऽपि विना व्याकरणादिव्युत्पत्तिं पदविभागसामर्थ्याभावोऽपीत्यनुभवसिद्धम्। न चैतेषां शक्तिभ्राद् बोध इति युक्तम्, बोधकत्वस्याबाधेन तज्ज्ञानस्याभ्रमत्वात्। पदतदर्थघटितशक्तेर्भ्रमासम्भवस्यासकृदावेदितत्वात्। न चाज्ञातैव प्रत्येकपदलक्षणोपयुज्यत इति शङ्क्यम्, अगृहीतशक्तिकादप्यर्थोपस्थित्यापत्तेः। तीरादौ गङ्गासम्बन्धाग्रहवतो गङ्गायां घोष इत्यादौ बोधापत्तेश्च। तथा च प्रत्येकवृत्त्यज्ञानेऽपि बोधादावश्यिका समुदायशक्तिः। घटादिपदेष्वपीदमेव तत्साधकम्। अत एव पङ्कजपदेऽपीत एव तत्स्वीकारः प्रकारान्तरासम्भवादित्युक्तप्रायम्। न च समुदायशक्त्यज्ञानदशायां लक्षणयापि बोधान्न शक्तिः, गङ्गादिपदानामपि तीरादौ शक्तिग्रहदशायां लक्षणया प्रवाहबोधकत्वाच्छक्तिसिद्ध्यनापत्तेः। अत्रावयवेभ्य इव तीरादिपदेभ्योऽपि लक्षणया गङ्गाबोधदर्शनाच्च। अपि च भाषासु संस्कृते च व्यवहारसाम्येऽपि शक्तत्वाशक्तत्वनिर्णयो विना व्याकरणकोशादिकमसम्भावित इति गृहीतप्रामाण्यात्। तस्मात् 'समर्थः पदविधिः' इति सूत्रतद्भाष्यादिसामान्यरूपात् 'अनेकमन्यपदार्थे' इत्यादिविशेषाच्च समासशक्तिनिर्णयो दुर्वार एव। उक्तं च पराशरोपपुराणे—

पाणिनीयं महाशास्त्रं पदसाधुत्वलक्षणम्।
सर्वोपकारकं ग्राह्यं कृत्स्नं त्याज्यं न किञ्चन॥

इति। न च साधुत्वमात्रपरिच्छेदकत्वं शास्त्रस्योक्तम्, न तु शक्तिनिर्णायकत्वमिति वाच्यम् भवद्रीत्या शक्तत्वस्यैव साधुत्वपर्यवसानादित्याद्यन्यत्र प्राक् प्रपञ्चितम्। वक्ष्यते च, अत एवारुणाधिकरणारम्भोऽप्युपपद्यते। अन्यथा पूर्वपक्षस्यैवासम्भवात् तदसम्भवापत्तेः। तथाहि किमरुणिमा वाक्याद् भीत्वा प्रकरणे निवेश्यः, किं वा क्रीणातिना सम्बध्य तदङ्गमेकहायन्यामिति संशये क्रीणातिना सम्बध्यमानस्तृतीयासंयोगात् करणकारकं स्यात्। न चामूर्तस्य तद्युक्तमिति नास्य क्रयसम्बन्ध इति। ततः पृथग्भूतः प्रकरणे निविशत इति हि पूर्वः पक्षः। स चानुक्तिसम्भवः। समासशक्त्यस्वीकारे पिङ्गाक्ष्यैकहायनीशब्दयोरपि पिङ्गत्वाक्षित्वैकत्वहायनत्वादेर्वाच्यतया तेषामप्यमूर्तत्वात् क्रीणातौ करणत्वासम्भवेन क्रीणातिकरणस्यैतद्वाक्यादलाभादारुण्यस्य वाक्यभेदशङ्काया एवासम्भवात्। त्रिष्वपि लक्षितद्रव्यविध्युपपत्तौ वाक्यभेदशङ्काया निर्बीजत्वाच्च। बहुव्रीह्योररुणशब्दस्य च लाक्षणिकद्रव्याभिधायकताया अविशिष्टत्वेन बहुव्रीह्योरेव द्रव्यविधायकत्वं नारुणपदस्येत्यत्र विनिगमकासम्भवात्। वाक्यभेदेन प्रकरणे निवेशस्याप्यसम्भावितत्वाच्च। तथाहि प्रकरणेऽप्यमूर्तत्वात् क्रियाभिः कारकत्वाच्च द्रव्यैरपि सम्बन्धोऽसम्भवी। अनुपात्तानि च द्रव्याणि

कथं गुणेनानेन संबध्येरन् ? न च तृतीयया प्राकरणिकानि करणद्रव्याण्यनूद्य गुणस्तत्परिच्छेदकत्वेन विधीयते, न तु गुणस्यात्र तृतीयया करणत्वम्, येन द्रव्यसम्बन्धो न स्यात्, तृतीयया द्रव्याणामुपादानाच्च नानुपादानदोषोऽपीति वाच्यम्, न हि तृतीया करणद्रव्याभिधायिनी, येन तया तेषामनुवादः स्यात्। शक्तय एव निष्कृष्टा विभक्तिवाच्या इति मीमांसकसिद्धान्तात्। अथ प्रातिपदिकमेव गुणवचनमपि लक्षणया द्रव्यपरम्, तच्च तृतीयासंयोगात् करणम्। तथा च गुणविशिष्टं करणं प्रतीयते। तत्र करणतयावगतानि प्रकरणगतानि विशेष्यतयानूद्य विशेषणभूतो गुणः परिच्छेदकत्वेन विधीयते। येन द्रव्येण किञ्चित् क्रियते तेनारुणगुणकेनेति पूर्वपक्षाशय इति चेन्न, एवं हि लक्षितद्रव्यस्य क्रय एव करणत्वसम्भवाद् वाक्यभेदायोगात्। अथ श्रौतैकहायन्यवरुद्धे लाक्षणिकद्रव्यनिवेशो न युक्त इत्युक्तमेवेति चेन्न, पिङ्गाक्ष्यैकहायनीशब्दयोरपि समासत्वाल्लक्षणयैव द्रव्यप्रतिपादकत्वेनैकहायन्याः श्रौतत्वासंभवात्। तस्मात् पूर्वपक्षासम्भवादरुणाधिकरणोच्छेदापत्तेर्बहुव्रीहौ शक्तिरावश्यकी। अन्यथा यौगिकानां द्रव्यवाचकत्वसाधनं वार्त्तिकोक्तं व्यर्थं स्यात्। अत्र त्रयाणामपि गुणवाचकत्वेऽमुर्तत्वात् क्रीणातौ करणत्वासम्भवात् त्रिभिरपि प्राकरणिकद्रव्यानुवादेन गुणा विधीयन्त इति पूर्वपक्षरचनेति चेन्न, अनुवादाय त्रयाणामपि द्रव्यं लक्षणाभ्युपगमेन तत्त्रयविशिष्टक्रयभावनाया अपि विधिसम्भवे क्रीणात्यनन्वयस्याप्राप्तानुवादेनानेकविधाने वाक्यभेदस्य च पौर्णमास्यधिकरणन्यायेन निरस्ततया पुनः शङ्कितुमप्यशक्यत्वाद्। अर्थैकत्वे 'द्रव्यगुणयोरेककर्म्यान्नियमः स्यात्' इति सूत्रविरोधाच्च। द्रव्यगुणयोः समावेश एव सूत्रप्रवृत्तेः स्पष्टत्वात्। तस्मादरुणाधिकरणारम्भाय त्वयापि बहुव्रीह्यादौ शक्तिः स्वीकार्येत्युन्नयामः। बहुव्रीहौ लक्षणायाः समस्यमानानेकपदतत्सामानाधिकरण्यालोचनापेक्षाधिक्येन विलम्बितत्वान्न तेन द्रव्यविधिः स्यात्, किं तु गुणशब्देनैवेति क्रियसाधनद्रव्यनिवेशस्य पूर्वोत्तरपक्षयोः साम्यात् तदाक्षेपपूर्वपक्षस्य वाक्यीयद्रव्यनिवेशसिद्धान्तस्य चायोगाद् बहुव्रीहौ शक्त्यस्वीकारेऽरुणाधिकरणारम्भासम्भव इत्यप्याहुः। अथैवं निषादस्थपत्यधिकरणोच्छेदापत्तिः। निषादः स्थपतिर्यस्येति बहुव्रीहिणा निषादस्वामिके श्रुतिवृत्तः शब्दः कर्मधारये वाक्यवृत्त इति न्यायेन बहुव्रीहेरेवापत्तेः। यत्तु कर्मधारये यावन्तः श्रुतपदार्थाः, तावतां वाक्यार्थेऽन्वय इति प्राबल्यम्। बहुव्रीहितत्पुरुषयोस्त्वेकस्यैवेति ततस्तयोर्दौर्बल्यम्। षष्ठीतत्पुरुषादौ बहुव्रीहौ चैकस्यैवान्वय इति तयोर्यद्यपि साम्यम्, तथापि तत्पुरुषे एकपदार्थत्यागः, बहुव्रीहौ द्वयोरिति बहुव्रीहेर्दौर्बल्यमित्याहुः,

तच्चिन्त्यम्। बहुव्रीहौ शक्तिपक्षे बहुव्रीहौ श्रुतिवृत्तता कर्मधारयतत्पुरुषयोर्वाक्यवृत्तता इति श्रुतिलिङ्गाधिकरणन्यायेन बहुव्रीहेरेवापत्तेर्निर्षादस्थपत्यधिकरणाद्युच्छेदावारणात्। न च बहुव्रीहावपि विनियोजकं वाक्यमेवेति न तत्र तन्न्यायप्रवृत्तिरिति वाच्यम्, न हि विनियोजिकां श्रुतिं ब्रूमः, किं त्वभिधात्रीम्। अत एव रथकाराधिकरणे योगाद् रूढेः प्राबल्यं सिद्धान्तितम्। तथा च तादृशस्थले वाक्याच्छ्रुतेः प्राबल्ये तच्छीघ्रप्रवृत्तत्वादि बीजम्, तन्न्यायेन कर्मधारयादिकं पराभूय बहुव्रीहेरेव स्यादिति वदाम इति चेन्न, बहुधास्माभिर्न्यायेन कर्मधारयेऽपि शक्तेः प्राग्व्यवस्थापनाद् द्वयोरपि श्रुतित्वेन विरोधाधिकरणन्यायस्यात्राप्रवृत्तेः। कर्मधारयनिर्णयस्य तत्पुरुषस्वरेणैव सम्भवाच्च। अत एव स्वरस्य षष्ठीतत्पुरुषे साम्यात् स एवाशङ्क्य निरस्तः। नन्वेवमपीन्द्रपीताधिकरणे स्वरत एव बहुव्रीहिनिर्णयसम्भवात् तत्पुरुषाशङ्का नावतरेदिति चेत्, तवापि स्वराद् बहुव्रीहिनिर्णयस्य 'स्थूलपृषतीमनड्वाहीमालभेत' इत्यादिवत् सम्भवात् तदवतरासंभवस्य तुल्यवात्। उक्तं हि शब्दकौस्तुभे मूलकृता—एवमेवेन्द्रपीतस्योपहूतो भक्षयामि' इत्यत्रापि स्वरेणैव निर्णय इन्द्रपीताधिकरणमवैयाकरणान् प्रति कृत्वा चिन्तया वा नेयमिति। नन्वेतदसङ्गतं 'तृतीया कर्मणि' इत्यनेन कर्मणि क्तान्ते परे पूर्वपदं तृतीयान्तं प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानेन बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति बहुव्रीहिस्वरस्यैव सम्भवात्, तस्मान्निर्णयासम्भवात्। अन्यथा नखनिर्भिन्नं भवतीत्यत्रापि तत्पुरुषत्वं न स्यादिति चेत्, अत्रोच्यते— अचेतनदेवतायाः पानासम्भवात् 'पिबतिर्दानलक्षणार्थः' इति वार्त्तिके स्पष्टमेव। उक्तं च शास्त्रदीपिकायामपि—तत्पुरुष इन्द्रपीतशब्द इन्द्राय दत्तस्येत्येवं विशेषणं स्यात्। न चासाविन्द्राय दत्तः पूर्वसंकल्पितो हि हुताहुतसमुदायस्तस्मै दत्तस्तदवयवस्त्वयमित्यादिना। अपि चैवमिन्द्राग्निभ्यां पीतेऽपीन्द्रपीतत्वस्य डित्थडवित्थयोर्मातरि डित्थमातेतिवद् वक्तुं शक्यत्वादैन्द्राग्नेऽपि मन्त्रलिङ्गाबाधान्मन्त्रप्रवृत्तावैन्द्राग्ने तु लिङ्गभावात् स्यादित्यधिकरणोच्छेदापत्तिः। तस्मात् पीतशब्दो दानार्थको इति स्वीकार्यम्। तथा चेन्द्रोद्देश्यके दाने इन्द्रस्य कर्तृत्वकरणत्वयोरसम्भवान्न ततस्तृतीयेति 'तृतीया कर्मणि' इत्यस्य प्रवृत्तिः सम्भावितैव न। अथ कर्तृकरणतृतीयाया असम्भवेऽपि हेतुतृतीया स्यात्। न च 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी' इति न्यायान्न हेतुतृतीया सम्भवतीति वाच्यम्, एवं हि त्वया सम्प्रदानचतुर्थी वाच्या, तथा च समासो न स्यात्। तादर्थ्यसमासस्य बलिरक्षितग्रहणाज्ज्ञापकात् प्रकृतिविकारमात्रविषयताया व्युत्पादितत्वादिति चेत्, तर्हि तृतीयापक्षेऽपि समासासम्भवात् सापि न युक्ता। तृतीया तत्कृतार्थेत्यादि तद्विधायकेषु हेतुतृतीयायाः समासानभिधानात्। तृतीयेति

योगविभागश्चतुर्थीति योगविभागेन तुल्यः। बलिरक्षितग्रहणानर्थक्यं च तृतीयासमासविधायकान्तरानर्थक्यापत्त्या तुल्यम्। तस्मात् समासश्छान्दसः षष्ठीसमासो वेति वाच्यम्। तत्र स्वरान्निर्णय इति सुष्ठूक्तम्। अथ चेतनदेवतापक्ष इदमधिकरणम्। तत्र पानसम्भवात् कर्तृतृतीया स्यादिति चेत्, तर्ह्यैन्द्राग्ने तु लिङ्गभावात् स्यादित्यधिकरणविरोधः स्पष्टः। किञ्च, चेतनत्ववदनेकत्वस्यापि युक्तिसाम्यादापत्ताविन्द्रादिशब्दानां जातिशब्दत्वापत्तिः। स्वीकृतं च तथोत्तरमीमांसायां देवताधिकरणे। तथा च जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात् क्तोऽकृतमितप्रतिपन्ना इति विधानादन्तोदात्ततापत्तौ स्वरविरोधः सिद्धान्ते स्यात्। तस्माद् युक्तः स्वरान्निर्णयः। वस्तुतस्तु पीतशब्दस्य दानार्थकत्वे तत्पुरुषापत्तिर्दुर्वारा। समुदायदानेऽवयवानामपि दानात्। अन्यथा धान्यराशिदानेऽप्येकदेशस्वीकारो न प्रत्यवेयात्। अत एव सर्वप्रधानाधिकरणे 'नन्वग्न्यादिभ्यो दत्तं कथं स्विष्टकृते दीयते, त्यक्तस्य पुनः स्वीकारे शिष्टाचारविरोधादित्याशङ्क्य प्रत्यक्षवचनविहितत्वान्न दोषः' इति परिहृतं संगच्छते। अन्यथोर्वरितस्यैकदेशस्य त्यागविरहाच्छङ्काया एवाभावादलग्नकतापत्तेः। न चात्र समुदायदानमेव नास्तीति वाच्यम्, पूर्वसंकल्पितो हि समुदायस्तस्मै दत्तः, तदवयवस्त्वयमित्यादिग्रन्थानामुक्त्यसम्भवापत्तेः। "तस्मात् तत्पुरुषे स्वार्थलाभः स्यादुत्तरपदे बहुव्रीहौ द्वयोरन्यपरत्वाद् दुर्बलत्वधीः" इति पूर्वपक्षे पीतशब्दे लक्षणेति सिद्धान्तवचः शिष्यधन्धनमात्रमिति विभावयामः। किं तु स्वराद् बहुव्रीहौ समुदायशक्तिं स्वीकृत्य श्रुत्या वा निर्णय इत्येव तत्त्वं भट्टपादैरभ्युपेयमिति परिभाव्यतां सूरिभिः। ग्रन्थस्त्वित्थं योज्यः—अषष्ठ्यर्थबहुव्रीहिर्द्वितीयाद्यन्तार्थकबहुव्रीहिः। षष्ठ्यर्थबहुव्रीहौ दामोदर इत्यादौ रूढेरपि स्वीकारात् केवलं यौगिकत्वसूचनायेदम्। तत्रापि व्युत्पत्त्यन्तरस्य शक्तेः कल्पनात् क्लृप्तस्यानन्यलभ्यार्थन्यायस्य त्यागश्च तव मीमांसकंमन्यस्यास्ति। तत् किमन्येष्वपि समासेषु शक्तिं न कल्पयेरिति। अषष्ठ्यन्तेति पाठे स्वरूपसद्विशेषणं परमतनिराससूचकम्। तद्यथा इत्थं ह्याहुर्मीमांसकाः—'चित्रगुरेकहायनी पिङ्गाक्षी' इत्यादौ चित्रा गावो यस्येति न विवरणम्, किं तु चित्राणां गवामयमिति। उक्तं ह्यरुणाधिकरणवार्त्तिके— यदि ह्यन्यपदार्थः षष्ठ्यन्त एव स्यात्, ततो यथा 'राज्ञः पुरुषः' इत्यत्र षष्ठ्यन्तत्वाद् राजा पुरुषविशेषणं भवति, प्रथमान्तत्वाच्च पुरुषः प्रधानत्वरूपेण समासार्थो भवति। एवमेव चित्रग्वादिपदैरपि देवदत्तादिविशिष्टा गाव एव प्रतीयेरन्, न चित्रगोविशिष्टदेवदत्तादिः। तस्माच्चित्राणां गवामयमितीदृशेऽर्थे बहुव्रीहिर्वर्तते। यद्यप्यन्यथा विग्रहः, तथाप्युत्तरकालमीदृशार्थदर्शनादेवमेव विग्रहोऽपि वक्तव्यः। अतश्च

सम्बन्धविशिष्टाभिर्गोभिर्देवदत्तादिर्विशिष्ट इति समासार्थो विज्ञायत इति। यद्यप्येवमपि 'चित्राणां गवां राज्ञः पुरुषः' इत्यादौ षष्ठ्यर्थप्राधान्यदर्शनात् समासेऽपि तथात्वापत्तिः। न चेष्टापत्तिः, यथैव 'राज्ञः पुरुषः' इत्यत्र षष्ठ्यां प्रयुज्यमानायां सम्बधः प्रधानभूतो विज्ञायते, कृते तु समासे निवृत्तायां विभक्तौ पूर्वोत्तरपदयोः प्रत्येकप्रयोगदृष्टार्थात्यागात् सम्बन्धाधिक्यस्य च सामीप्यावगतविशिष्टार्थप्रत्ययादेव सिद्धे न सम्बन्धपरः समासो भवति। एवमेव बहुव्रीहावपि न सम्बन्धप्राधान्यमित्युत्तरग्रन्थविरोधात्। तथापि चित्रगोसम्बन्धी राजसम्बन्धवांश्च समासार्थ इत्येव युक्तम्। सम्बन्धविशिष्टाभिर्गोभिरिति पूर्वग्रन्थस्वरसात्। सामीप्यात् सम्बन्धभानमिति त्वयुक्तमेव। निषादस्थपत्यधिकरणभङ्गप्रसङ्गात्। षष्ठीतत्पुरुषेऽपि लक्षणाविरहेण गौरवविरहात्। अस्मद्रीत्या च सम्बन्धविशिष्टे लक्षणायां गौरवं स्फुटमेव। तथा च राजसम्बन्धविशिष्टाभिन्नः पुरुष इति बोधः। न चैवमपि तत्पुरुषे विग्रहसमासयोः समानार्थत्वहानिर्नोद्धृतेति वाच्यम्, राजा चासौ पुरुषश्चेत्येव विग्रहस्य तन्त्ररत्नात् प्रतीतेः। अत एव द्वन्द्वे युगपदधिकरणवचनत्वदर्शनाद् रामौ च कृष्णौ चेत्येव विग्रह इति महाभाष्ये स्थितिमित्याहुः। तत्र यद्यपि षष्ठ्यन्तेन समासे विग्रहेण समानार्थत्वहानिर्नोद्धृतैव तत्पुरुषे प्रथमान्तानामेव समासे षष्ठीति समासविधायकस्य षष्ठ्या आक्रोश इति समासषष्ठ्या अलुग्विधायकानां षष्ठीप्रत्ययेन सिद्धिरिति स्वरवैलक्षण्यस्य चोच्छेदापत्तिरिति विग्रहसमासयोरतिसमानार्थत्वनियमो नास्त्येव। अथ षष्ठ्यन्तेनैव विग्रहोऽस्तु। परन्तु समासवद् व्यासेऽपि राजपदं सम्बन्धिलक्षकं षष्ठी चाभेदार्थेति स्वीकार्यम्, अतो न समानार्थत्वहानिरिति चेत्, तथापि षष्ठ्यर्थस्याभेदस्य विग्रहे प्राधान्यात् समासे तदापत्तेर्वारणादिति दूषणमस्त्येव, तथापि स्फुटत्वादुपेक्ष्याह—अषष्ठ्यन्तेति। दूषणबीजप्रदर्शनम्—'अप्रथमाविभत्यर्थे' इति वार्त्तिकेन प्रथमान्तार्थे तदसम्भवस्य कण्ठत एव प्रतिपादितत्वान्न चित्राणां गवामयमिति विग्रहप्रदर्शनं युज्यते। अषष्ठ्यर्थबहुव्रीहावेवमप्यर्थसाम्यालाभाच्चेति भावः। तथाहि प्राप्तोदक इत्यादावुदककर्तृकप्राप्तिकर्मेति बोधः सर्वसिद्धः। अत एव समासेनाभिहितत्वान्न द्वितीयेत्यनभिहित इत्यादौ स्पष्टम्। एवमूढरथ इत्यादावपि द्रष्टव्यम्। अत्र समाससमानार्थको विग्रहोऽसम्भावित एव, द्वितीयान्तान्यपदार्थस्य विग्रहे धात्वर्थक्रियाविशेषणत्वात्। नन्वत्रापि प्राप्तस्योदकस्यायं कृतस्य विश्वस्यायमूढस्य रथस्यायमुपहृतस्य पशोरयमुद्धृतस्यौदनस्येयमित्यादिविग्रहः कार्य इति चेत्, एवं हि ग्रामकर्मकप्राप्तिकर्तृत्वमुदके उदकर्तृकप्राप्तिकर्मत्वं च ग्रामे न लभ्येतेति गृहं प्राप्तस्योदकस्याश्रयो ग्राम इतिवत् प्राप्तोदकं

ग्राम इत्यपि स्यात्। अपि च समासे पूर्वोत्तरपदार्थयोर्विशेषणत्वाद् विग्रहेऽपि तथैव वाच्यत्वे षष्ठ्यन्तेन लौकिकप्रक्रियावाक्यम्, प्रथमान्तेन वा ? नाद्यः, अलौकिके प्रविष्टानामेव पक्षान्तरे परिनिष्ठितेऽपि प्रयोगसम्भव उपस्थितपरित्यागस्यान्याय्यत्वात् षष्ठ्यन्तत्वेन विग्रहप्रदर्शनायोगात्। तथासंभवाच्च। तथाहि कृत सु, विश्व सु इत्यादि सर्वत्रस्थितौ विभाषा समाससंज्ञायां यदा सा जाता, तदा प्रातिपदिकसंज्ञा। ततः 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति विभक्तिलोपो भवति, यदा तु सा न भवति, तदा तस्या विभक्तेः को निवारयितेति विभाव्यताम्। तथा च तस्या एवोत्तरं प्रवृत्तानुशासनाच्छ्रवणं स्यात् इत्थमन्यत्राप्यूह्यम्। न द्वितीयः, 'शेषो बहुव्रीहिः' इत्यत्र यस्यैव त्रिकस्य न समास उक्तः, तस्यैवोक्तादन्यत्वात् तन्मात्रगत एवात्र शेषो विवक्षित इति प्रथमान्तानामेव स इति भाष्यकारैर्व्यवस्थापितत्वात्। तस्मान्नोक्तविग्रहसम्भवः। एतेनाग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्रापि विधिवाक्येऽग्नये होत्रमस्मिन्निति यौगिकमग्निहोत्रं नामेति वदन्तो मीमांसकाः परास्ताः। यतूक्तं परिमले—नात्यन्तं व्यधिकरणबहुव्रीहेरसम्भवः। सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहाविति ज्ञापकेन कण्ठेकाल इत्यादौ तदभ्युपगमात्। तदेवं व्याप्तिन्यायेन सच्छास्त्रजन्मा हि विवेकलाभ इत्यादिपञ्चम्यन्तोऽप्यवर्ज्यो बहुव्रीहिरिति वामनेनोक्तत्वाच्च। परं त्वेकज्ञापकसिद्धोऽप्यसौ न सर्वत्र युक्तः। 'शेषो बहुव्रीहिः' इत्यनुशासनवैयर्थ्यापत्तेः। किन्तु प्रामाणिकप्रयोगात् क्वचिदेवेति। तच्चिन्त्यम्, 'सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ' इति ज्ञापकसिद्धस्यापि 'ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र' इति परिभाषाविरोधेन सर्वत्र प्रवृत्त्ययोगात्, अन्यथा 'शेषो बहुव्रीहिः' इति सूत्रानर्थक्यं च स्यात्। किं चैवं वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्या इति ज्ञापकात् प्रकृतिविकारभावाभावेऽपि चतुर्थीसमासस्वीकारापत्तौ तन्निरासकत्वोक्तिविरोधापत्तिः। तथा "अथातो धर्मजिज्ञासा", "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" इत्यादौ धर्माय जिज्ञासा, ब्रह्मणे च जिज्ञासेत्यादि व्याचक्षाणाः शबरस्वामिनः प्राचीनवृत्तिकृतश्च भट्टपादैर्वाचस्पतिमिश्रप्रभृतिभिश्च पर्यवसितार्थपरतया व्याख्येयाः पर्यनुयोज्याश्च न स्युः। न हि ज्ञापकसिद्धत्वस्य तुल्यत्वेऽपि त एव प्रमाणिका विपरीताश्च शक्यन्ते वक्तुम्। यत्तु परिमले प्रकृतिविकारभावाभावेऽपि चतुर्थीसमासस्वीकारे 'चतुर्थी तदर्थार्थ' इति सूत्रे बलिरक्षितग्रहणवैयर्थ्यापत्तिरित्युक्तम्, तत्त्विहापि समम्। वस्तुतस्तु अग्निहोत्रपदमन्तोदात्तं पठ्यते। तच्च समासस्येत्यनेन तत्पुरुषादावुपपद्यते। बहुव्रीहौ तु बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति विशिष्य स्वरान्तरविधानादत्र तदभावादयुक्त एव बहुव्रीहिरिति तद्गर्भं यौगिकमिदं नामेत्यप्ययुक्तमेव। तस्माद् यदि यौगिकं नामेत्याग्रहः, तदा हूयतेऽस्मिन्निति होत्रम्। ताभ्यामन्यत्रोणादय इत्यधिकरणे त्रः। ततः

अग्नेर्होत्रमग्निहोत्रमिति तत्पुरुष एव। एवं स्वरो न विरुद्ध इत्यादि सुधीभिर्ज्ञेयम्। तस्मात् षष्ठ्यन्तादिना विग्रहासम्भवादगत्यात्र विग्रहवाक्ययोर्विशेषणविशेष्यभावांशे साम्यत्याग इति स्थितम्।। ३३।।

नन्वस्तु प्रथमान्तानामेव बहुव्रीहिः, पक्षे चित्रा गावो यस्येत्यपि वाक्यमस्तु। परन्तु विग्रहत्वं चित्राणां गवामयमित्यस्यैव, अतिसमानार्थत्वात्। अन्यथा विग्रहाच्छक्तिनिर्णयो न स्यात्। एवं प्राप्तोदक इत्यत्रापि प्राप्तमुदकं यमित्यस्य न विवरणत्वम्, किं तूदककर्तृकप्राप्तिकर्म ग्राम इत्यस्यैव। न चैवं समस्यमानपदैर्विवरणविरहाद् बहुव्रीहेर्नित्यसमासतापत्तिः, समासार्थबोधकवाक्यासम्भविन एव नित्यसमासत्वात्। यथोन्मत्तगङ्गम्; लोहितगङ्गमित्यादेः अत्र 'अन्यपदार्थे च संज्ञायाम्' इति संज्ञायां समासः। संज्ञा चोन्मत्ता गङ्गा यस्मिन्नित्यनेन न बोध्यत इति न लौकिको विग्रह इति स्पष्टमन्यत्रेति चेन्न, उन्मत्तगङ्गेति गङ्गाद्वारसंज्ञेति वाक्यस्य तत्रापि विग्रहत्वसम्भवाद् नित्यसमासोच्छेदापत्तेः। अधिहरीत्यत्रापि हरिनिष्ठतेति वाक्यसम्भवात्। अत एव यत्र न लौकिको विग्रहः, स नित्यसमास इति सिद्धान्तकौमुद्यां ग्रन्थकृतैव व्युत्पादितम्। एवं च चित्रा गावो यस्येति न विवरणम्, बहुव्रीहेर्नित्यसमासत्वादिति मणिकारोक्तिरप्यपास्तेति दूषणं स्फुटत्वादुपेक्ष्य दूषणान्तरमाह—

आख्यातं तद्धितकृतोर्यत् किञ्चदुपदर्शकम्।
गुणप्रधानभावादौ तत्र दृष्टो विपर्ययः।। ३४।।

तद्धितकृतोर्यत्किञ्चिदर्थबोधकं विवरणमाख्यातम्, तत्रापि विपर्ययो दृष्टः। तथाहि आक्षिकः कुम्भकार इत्यत्राक्षकरणकक्रियाश्रयः कुम्भानुकूलव्यापाराश्रय इति बोधः। तद्विवरणेऽक्षैर्दीव्यतीत्यादावक्षनिष्ठव्यापारजन्या भावना। कुम्भं करोतीत्यत्र कुम्भनिष्ठोत्पत्त्यनुकूला भावनेति बोधः। तथा च विशेषणविशेष्यभावांशे समानार्थत्व–विरहेऽप्यन्यांशे विवरणत्वं शक्तिनिर्णायकत्वं च समानार्थत्वात् स्यादिति भावः।। ३४।।

नन्वेवं सर्वत्र समासे शक्तिस्वीकारे कर्मधारयतत्पुरुषयोस्तुल्यत्वापत्तिः। तथा च लाघवात् कर्मधारय इति निषादस्थपत्यधिकरणविरोधः। स्वरादेरपि साधकान्तरस्याभावात् सिद्धान्तासमतिश्चेत्यत आह—

पर्यवस्यच्छाब्दबोधाविदूरप्राक्क्षणस्थिते।
शक्तिग्रहेऽन्तरगङ्गत्वबहिरगङ्गत्वचिन्तनम्।। ३५।।

पर्यवस्यंश्चासौ शाब्दबोधश्च तस्मादविदूरश्चासौ प्राक्क्षणश्च। तदानीं तल्लाघवमादायाधिकरणाविरोध इत्यर्थः। अयं भावः– निषादस्थपतिपदं समासशक्तिपक्षे निषादरूपे स्थपतौ, निषादानां स्थपतौ, निषादस्वामिके पुरुषान्तरे चेत्येवं सर्वत्र शक्तत्वान्नानार्थम्। तथा च नानार्थे तात्पर्यवशाद् विशेषावगतिरिति निषादस्थपतिपदस्य निषादरूपे स्थपतौ निषादानां स्थपतौ वा तत्कल्प्यमिति सन्देहे उपस्थित्यादिलाघवान्निषादरूपे तत्रैव तत् कल्प्यते। परेषामपि सति तात्पर्ये 'यष्टीः प्रवेशय' इतिवल्लक्षणाया दुर्वारत्वात् तात्पर्यमेव कल्प्यकोटाववशिष्यत इति न कश्चिद् दोष इति। यत्तु परिमले षष्ठीसमासेऽपि कर्मधारयवत् पदार्थयोः पदैरुक्तत्वादभेदस्यैव षष्ठ्यर्थस्यापि संसर्गमर्यादया लाभान्न लक्षणा युज्यते। न च विग्रहवाक्ये विभक्त्यर्थस्य संसर्गतया प्रतीतेः समासेऽपि तत्प्रकारकबोधार्थं लक्षणापेक्षेति वाच्यम्, पर्वतो वह्निमानित्यत्र मतुबर्थस्य पक्षसाध्यसबन्धस्येव विभक्त्यर्थसंसर्गस्यापि संसर्गतया प्रतीत्युपपत्तेरित्याशङ्क्यैक्ये लाघवं संबन्धे भेदकल्पनागौरवमिति सार्वत्रिकः कर्मधारयबलीयस्त्वे हेतुः। राज्ञः पुरुषः इत्यादौ तु भेदनियतषष्ठ्याद्यनुरोधादैक्यत्याग इत्यब्रुवन्, तन्न श्रद्धेयम्, विरुद्धविभिक्त्यनवरुद्धप्रातिपदिकार्थयोरभेदस्यैवोक्तरीत्या युक्तत्वेन षष्ठ्यर्थद्वारा भेदेनान्वयस्यासम्भवात्। एतेन 'षष्ठ्यर्थो लक्षणीयः' इति कल्पतरुकाराद्युक्तिरयुक्ता। तथा च संबन्धिन्येव लक्षणा। अत एव

'निषादपदमेवं तु स्थपतौ लक्षणां व्रजेत्'

इति पार्थसारथिमिश्रेणोक्तम्। अत एव राजा चासौ पुरुश्चेत्येव तु विगृह्णन्ति। एवं भेदे गौरवमिति सिद्धान्तोऽप्ययुक्तः। वस्तुतो भेदाभेदयोः सत्त्वेन गौरवाद्यभावात् तत्र तात्पर्यं कल्पनीयमिति चेन्न, तस्य पदाप्रतिपाद्यतया तत्कल्पनायोगात्। एवं मतुबर्थः सम्बन्धः संसर्ग इत्यप्ययुक्तम्, नैयायिकमीमांसकैः सम्बन्धिवाचकत्वस्यैव स्वीकारात्।

भूमनिन्दा प्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने।
सम्बन्धेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः।।

इति भाष्ये तु विशेष्यत्वनैव वाच्यत्वस्वीकारादिति ध्येयम्। चिन्तनमित्यत्र नासङ्गतमिति शेषः।। ३५।।

इति वैयाकरणभूषणे समासशक्तिनिर्णयः।

✱✱✱

शक्तिनिरूपणम्

शक्तिप्रसङ्गात् पदमात्र एवातिरिक्तां शक्तिं समर्थयते–

इन्द्रियाणां स्वविषयेष्वनादिर्योग्यता यथा।
अनादिरर्थैः शब्दानां सम्बन्धो योग्यता तथा।। ३६।।

इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां स्वविषयेषु चाक्षुषप्रत्यक्षादिषु यथानादिर्योग्यता बोधकारणता, तथा शब्दानामपि सैव योग्यतेत्यर्थः। इयं च पदार्थान्तरम्। ननु क्लृप्तेश्वरेच्छैवास्तु पदार्थान्तरत्वे चातिगौरवमिति चेन्न, ईश्वरेच्छाज्ञानप्रयत्नानामन्यतमपरिशेषे मानाभावात् सर्वेषां च तथात्वे गौरवम्। किं चेश्वरेच्छाऽपभ्रंशलाक्षणिकसाधारणीति तेषामपि शक्तत्वापत्तिः। अपि चेश्वरेच्छाया अतिप्रसङ्गाद् विशिष्य शक्तित्वासम्भव इति वदन्ति। अत्रोच्यते– विनिगमकाभावे चास्त्वीश्वरज्ञानस्य शक्तित्वम्। अत एव लीलावत्युपाये प्रथमत एवेश्वरज्ञानं शक्तिरित्युक्तम्। वस्तुतस्तु कल्प्यमानपदार्थेनापि प्रत्येकं विनिगमकाभावान्नातिरिक्ततत्सिद्धिः; न चेच्छाया अतिप्रसक्तत्वात् तत्तदुपाधिवैशिष्ट्यापेक्षणानपेक्षे एव विनिगमकम्। घटपदाद् घटो बोद्धव्य इत्येतादृशविलक्षणविषयतासम्बन्धेनेयं घटपदस्य शक्तिरित्यभ्युपगमेनोक्तदोषाभावात्। नन्वेवं विनिगमनाविरहात् पदार्थसिद्धिर्न स्यादिति चेन्न, स्यादेव। अपभ्रंशादावापि तेन सम्बन्धेनाभावान्नातिप्रसङ्ग इति। यद् वा, घटपटाद् घटो बोद्धव्य इत्येतादृशविलक्षणतत्तत्पदार्थसम्बन्धत्वं शक्तित्वम्। अपभ्रंशलाक्षणिकादौ च न तस्याः सम्बन्धत्वम्, संस्कृते तस्याः सम्बन्धत्वस्यावश्यकत्वात्, अन्यत्र चारोपादेवोपपत्तेस्तत्कल्पकाभावात्। तथा च नातिप्रसङ्गादिदोष इति न सापेक्षत्वानपेक्षत्वे इति। मिश्रास्तु 'अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्यः 'इतीच्छयोच्चरितत्वं शक्तिः, अतो न लाक्षणिकाद्यतिप्रसङ्गः। न चाधुनिकमैत्रपदाव्याप्तिः, द्वादशेऽह्नि पितेत्यादितो नामत्वेन तेषामीश्वरोच्चरितत्वात्, न च नापभुंशितवै इत्यादिनापभ्रंशस्यापि तदुच्चरितत्वम्। तत्र तदिच्छयोच्चारणाभावात्। इह तु नामपदार्थालोचनयैव तथा तात्पर्योन्नयनादित्याहुः, तन्न, वैदिकलाक्षणिके शक्त्यापत्तेः। किञ्च, नामपदस्येश्वरोच्चारितत्वेऽपि चैत्रादिपदं तेनानुच्चरितमेवेति कथं तेषां तत्र शक्तिः ? न च नामशब्देन तद्वाचकः शब्दस्तं प्रयुञ्जीतेति तदर्थपर्यालोचने तद्वाचकत्वरूपेण तत्तत्पदानामीश्वरोच्चरितत्वमस्त्येवेति वाच्यम्, तद्वाचकत्वं यदि तच्छक्तत्वम्, तदा शक्त्यनिर्णये दुर्ज्ञेयम्। यदि च तद्बोधकत्वमात्रम्, तदा यत् किंञ्चित् संकेतिते द्वादशोऽह्नि पितृप्रयुक्ते शक्त्यापत्तेरिति दूषणमत्राहुः। तस्मादीश्वरसंकेतः शक्तिरिति

स्थितम्। अत्र माध्वाः शब्दार्थयोः स्वाभाविक एव सम्बन्धः। तथा च प्रथमाध्याये प्रथमचरणेऽनुव्याख्याने—

प्रत्यक्षवच्च प्रामाण्यं स्वत एवागमस्य हि।

इति। विवृत्तं चैतत् सुधायां जयतीर्थेन। शब्दस्यार्थेन सह सम्बन्धः स्वाभाविकः सङ्केत एव वेति संशेये सिद्धान्तयति— स्वत एवेति। स्वाभाविकेनैव सम्बन्धेनेत्यर्थः। तदुक्तं जैमिनिना— औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संम्बन्धः' इति। ननु सति स्वाभाविके सम्बन्धे व्युत्पन्नवदव्युत्पन्नस्यापि बोधः स्यात्। न ह्यग्निरविदितशक्तिर्न दहतीत्यत्र प्रत्यक्षत्वादेः स्वाभाविकेऽर्थप्रत्यायकत्वे सत्यपि यथेन्द्रियसंनिकर्षापेक्षा, तथात्रापि सङ्केतग्रहसचिवस्यैव बोधकत्वमित्याह— प्रत्यक्षवच्चेति। अथापि स्वाभाविकः सम्बन्धः सर्वेषां शब्दानां सर्वैरर्थैः सममास्थीयते, कस्यचित् केनचिदेव समं वा ? नाद्यः, शब्दार्थव्यवस्थानुपपत्तेः। अन्त्ये आर्यम्लेच्छानामनियमाभावप्रसङ्गः। तथाहि, आर्या हि यवशब्दं दीर्घशूके प्रयुञ्जते, दीर्घशूकमेव च बुध्यन्ते म्लेच्छास्तु प्रियङ्गौ प्रयुञ्जते, प्रियंङ्गुं च बुध्यन्ते इत्येवम नियमः स्वाभाविक्यां शक्तौ न स्यात्। न हि प्रदीपो रूपप्रकाशनशक्ती रसमपि प्रकाशयति। सङ्केतपक्षे सङ्केतानियमादनियमो युज्यत इति चेन्न, वयं क्वचिदपि शब्दस्य संकेताद् बोधकत्वं नास्तीति ब्रूमः, किं तु क्वचित् स्वाभाविकया शक्त्या बोधः, क्वचित् सङ्केतादित्यनियमो युज्यते। यद् वा स्वाभाविकी शक्तिरेकत्रैवास्ति, व्युत्पत्तिवशाद् व्यवहारनियमसम्भवात्। यथा खलु शुक्तिसंनिकर्षेण चक्षुषा कश्चिच्छुक्तिकां प्रतिपद्यते, कश्चिद् रजतम्। न चैतावता चक्षुषोऽर्थप्रत्यायकत्वं न स्वाभाविकम्। तथा शब्दस्यापि शक्त्यनुसार्यननुसारिव्युत्पत्तिलक्षणसहकारिवशादनियमेऽपि स्वाभाविकशक्तिसद्भावः सम्भवतीति। तदिदमाह—प्रत्यक्षवच्चेति। इयान् विशेषः—शब्दः सङ्केतेनापि बोधकः, न प्रत्यक्षमिति। ननु स्वाभाविकसम्बन्धग्राहकत्वेन सङ्केतावश्यकत्वे किं स्वाभाविकया शक्त्या ? अथासति स्वाभाविके सम्बन्धे सङ्केतनियम एव कथं स्यात् ? सत्यम्, स्वर्गादिभुवां हि महर्षिदेवतानां परमेश्वरानुग्रहवतां परमेश्वरात् सङ्केतस्य सुशकत्वात्, तद्व्यवहाराच्चान्येषामित्यस्मत्पर्यन्तं सुग्रहः सङ्केतः। न चैवं साध्वसाधुविभागो न स्यादिति वाच्यम्, यत्र परमेश्वरसङ्केतः, स साधुरित्यभ्युपगमादिति चेत्, अत्र ब्रूमः। परमतेऽपीश्वरसङ्केत एवाङ्गमस्मदादीनामपि वा। आधे कथमार्यम्लेच्छानामनियमो बोधकतायाम् ? तत्रेश्वरसङ्केतस्याभावात्। किं चेश्वरसङ्केतोऽपि गृहीत एवाङ्गम्, अन्यथा व्युत्पन्नानां बोधापत्तेः। ग्रहश्चास्मदादिव्यवहारात्,

तथा चास्मदाद्युपदेश एव शक्तिः, किमीश्वरसङ्केतकल्पनया ? इदानीन्तनसङ्केतेनेश्वरसङ्केतो ज्ञाप्यत इति चेत्, तर्ह्यस्मन्मतेऽपि स्वाभाविकः सम्बन्धो ज्ञाप्यत इति तुल्यम्। द्वितीये पदार्थोपस्थितिमात्रस्य प्रयोजनत्वात् साध्वसाधुविभागार्थकं व्याकरणादि व्यर्थमिति। औत्पत्तिकसम्बन्धे एव किं मानमिति चेत्, अधुनातनो न सङ्केतयिता। लोकोत्तरे च न मानमित्यतोऽन्यथानुपपत्तिरेव। तस्मादीश्वरसङ्केतो न शक्तिरिति वदन्ति, तत्तुच्छम्, क्वचित् सङ्केतस्य क्वचिच्छक्तेर्ज्ञानं कारणमिति व्यभिचारादेकस्यापि तत् तथा न स्यात्। अस्माकं पुनः सङ्केतत्वरूपेणैव तज्ज्ञानं हेतुः। तच्चेश्वरसङ्केतसाधारणाम्। न चास्मदादीनामेव स तथास्तु, नियतशक्तिसाधुत्वाद्यनुरोधेन भगवत एव तत्कल्पनात्। सृष्ट्यादिव्यवहारे त्वयापि तस्य शक्तिग्राहकत्वेनाभ्युपेतव्यत्वात्। उभयसिद्धेश्वरेच्छां त्यक्त्वातिरिक्तकल्पने गोरवाच्च तादृशेश्वरसङ्केतितत्वं च साधुत्वम्। तत्परिच्छदेकं च व्याकरणकोशादिकमिति न तद्वैयर्थ्यम्। एवं च सर्वथाप्यतिरिक्तपदार्थान्तरकल्पनमयुक्तमिति संक्षेपः। तस्मादीश्वरेच्छैव शक्तिरिति नैयायिकानुसारिणः। राद्धान्तस्तु न तावत् सङ्केतः शक्तिः, ईश्वरादेः सङ्केतमज्ञात्वापि मीमांसकादीनामर्थप्रत्ययेन तद्भानकारणतायां व्यभिचारात्। स्वरूपसन्नेव स हेतुरिति चेन्न ; अगृहीतशक्तिकादपि बोधापत्तेः। अपभ्रंशादपि बोधेन व्यभिचाराच्च। न च शक्तिभ्रमात् साधुशब्दस्मरणाद् वा तत्र बोधः, अनुपदमेव खण्डयिष्यमाणत्वात्। एवं लौकिकानां गवादिपदे तत्तदर्थबोधजनकत्वग्रहानन्तरमेव बोधदर्शनात् सङ्केतत्वादिरूपेणापि तज्ज्ञानकारणतायां व्यभिचार एव। एवं चार्थधीजनकत्वमेव पदस्य शक्तिः। यत्तु धीजनकत्वं तद्योग्यता। सा च तदवच्छेदकधर्मवत्त्वम्। स च कलृप्तत्वादीश्वरसङ्केत एव, अक्लृप्तकल्पनायां गौरवात्। तवापि पदस्यार्थधीजनकत्वं ज्ञाप्यसम्बन्धं विनानुपपन्नं सम्बन्धत्वेन क्लृप्तत्वात् तमेव कल्पयति। यद्यपि सङ्केतत्वेन तज्ज्ञानं न कारणम्, व्यभिचारात्, तथापि तद्धीजनकतावच्छेदकत्वेनैव वाच्यम्। न चेतोऽपि लाघवात् तद्धीजनकत्वेनैव तज्ज्ञानं कारणम्, आधुनिके देवदत्तादौ सङ्केतज्ञानादेव बोधेन व्यभिचारात्। न चात्रापि विशेषणतया तद्धीजनकत्वमवगाहत एवेति वाच्यम्, स्वातन्त्र्येण तज्ज्ञानस्यावश्यकत्वात्। अन्यथा नेदं तद्धीजनकमिति जानतोऽस्माच्छब्दादयमर्थो बुद्धोऽनेनेति जानतस्तद्ग्रहापत्तेरिति। तत्तुच्छम्, तद्धीजनकतावच्छेदकत्वेन ज्ञानस्यार्थप्रतीतिहेतुत्वे गौरवात्। आधुनिकदेवदत्तादिपदे इदं पदमेनमर्थं बोधयत्विति सङ्केताद् बोधस्थलेऽवच्छेदकत्वेन ज्ञानस्य व्यभिचाराच्च। ननु तवाप्यत्र व्यभिचार इत्युक्तमिति चेत्, भ्रान्तोऽसि। विशेषणतया

तद्बीजनकत्वस्य तत्रावगाहनात्। न च नेदमिति पूर्वोक्तदोषः, तत्र बाधेन तद्बीजनकत्वस्यानवगाहनात्। अन्यथा नेदं रजतमिति जानतो भ्रान्तिज्ञस्य पुरोवर्तिनि तुल्ययुक्त्या रजतत्वभाने भ्रान्तत्वापत्तेरिति। केचित् त्वाधुनिकदेवदत्तादिपदस्थले तद्बीजनकत्वज्ञानमग्रे मानसं कल्प्यते, ततो बोधः, लाघवानुरोधात्। अत एव परमते परामर्शान्यथाख्यात्योः सिद्धिरिति वदन्ति। नन्वस्तु तावद् बोधकत्वज्ञानमेवार्थस्मरणहेतुः। परं तु सर्वेषां पदानां लक्षणया शक्तिभ्रमाद् वा सकलबोधकत्वात् सर्वत्र सर्वेषां शक्त्यापत्तेरीश्वरेच्छा शक्तिरुच्यते। कारणं पुनरेतद् ज्ञानं न ब्रूम इति चेत्, तथापि ईश्वरसङ्केतः शाब्दबोधहेतुपदार्थस्मरणहेतुज्ञानविषय इति सिद्धान्तोऽसंगत एव। शेषमुपरिष्टाद् वक्ष्यामः। तस्माद् बोधकत्वमेव शक्तिः। तच्च बोधजनकत्वमिन्द्रियादिवत्। अत एव कारणत्वं शक्तिरिति सिद्धान्तं स्फुटीकर्तुमेवेन्द्रियाणामिति वाक्यपदीयकारिकामुदाजहार ग्रन्थकारः। तथा स्मरणाभिमानप्रमोषखण्डने विवरणेऽप्युक्तम्–बोधजननसामर्थ्यमेव शब्दस्यार्थेन सम्बन्ध इति। एवमपभ्रंशानां वाचकत्वविचारे शब्दकौस्तुभेऽप्युक्तम्–घटबोधजननसामर्थ्यमेव घटादिपदानां शक्तिरिति। तच्चातिरिक्तमनतिरिक्तं वेत्यन्यदेतत्। अथैवं लक्षणोच्छेदः। एवं व्यञ्जनावादे तदुच्छेदश्चेति चेत्, अत्रोच्यते–लाक्षणिकेऽपि शक्तिरेव, शक्तिग्राहकस्य व्यवहारस्य मुख्यलाक्षणिकसाधारणत्वात्। अत एव प्रायः सर्वे सर्वार्था इति सिद्धान्तप्रवादः। पदेन सति तात्पर्ये प्रायः सर्वेषां बोधनात्। युक्तं चैतत्, अन्यथा प्रत्यक्षादिजन्योपस्थितेः शाब्दबोधानङ्गत्वाच्छाब्दबोधं प्रति शक्तिजन्योपस्थितेर्लक्षणाजन्योपस्थितेश्च कारणत्वं वाच्यम्। तथा च कार्यकारणभावद्वयकल्पने गौरवं स्यात्। अस्माकं पुनः शक्तिजन्योपस्थितित्वेनैव कारणतेत्येक एव स इति लाघवम्। अपि च लक्षणावृत्तिस्वीकारे कार्यकारणभावस्य प्रत्येकं व्याभिचारः। शक्तिजन्योपस्थितिं विनापि लक्षणाजन्योपस्थितितः शाब्दबोधात्। न चाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तत्तदुपस्थितिमत्त्वं कार्यतावच्छेदकम्। तत्तदुपस्थितित्वं च कारणतावच्छेदकम्, अनन्तकार्यकारणभावप्रसङ्गात्। किञ्च, पदार्थोपस्थितिं प्रत्यपि शक्तिज्ञानत्वेन लक्षणाज्ञानत्वेन च हेतुतेति व्यभिचारो गौरवं च पूर्ववदेवेति द्रष्टव्यम्। न चेदं पदमेतदर्थबोधजनकमित्यादि शक्तिज्ञानकार्यकारणभावकल्पनेऽपि पदतदर्थभेदेनानन्तकार्यकारणाभवकल्पनं तवापि समानम्। परस्परं व्यभिचारवारणायाव्यवहितोत्तरत्वघटितत्वे च सुतरामिति वाच्यम्, शक्तिभ्रमानुरोधेन तत्तत्पदतत्तदर्थभेदेन तादृशकार्यकारणभावकल्पनागौरवस्य तवापि तुल्यत्वात्।

लक्षणाज्ञानकार्यकारणभावकल्पनागौरवं पुनर्भवतामतिरिच्यते। अथ वृत्तिजन्योपस्थितित्वेनैव शाब्दबोधे हेतुता, वृत्तिज्ञानत्वेन च पदार्थोपस्थितिकारणतेति नानेकतत्कल्पनागौरवमिति चेत्, वृत्तित्वं हि शक्तिलक्षणान्यतरत्वं शाब्दबोधहेतुपदार्थोपस्थित्यनुकूलपदार्थसम्बन्धत्वं वा न कारणतावच्छेदकत्वम्, शक्तित्वमपेक्ष्य गौरवात्। शाब्दबोधहेतुतावच्छेदकस्य पदार्थोपस्थितिवृत्तेरज्ञाने तद्घटितकार्यकारणभावग्रहस्याप्यसंभवात्। किञ्च, कार्यमेव कुत्र जायताम्, क्व नेत्यतिप्रसङ्गवारणार्थं तदवच्छेदकादरः, तच्च कार्यस्यावच्छेदकत्वे न संगच्छत इति। यत्तु शक्यसम्बन्धरूपलक्षणायां शक्तेरपि प्रवेशान्ममापि पदार्थोपस्थितौ शक्तिज्ञानत्वेन शाब्दबोधे च शक्तिजन्योपस्थितित्वेनैव हेतुतेति तदश्रद्धेयम्, शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थित्योस्तत्कार्यकारणभावे समानविषयत्वस्यावश्यकत्वात्। अन्यथा घटमानयेति वाक्यं हस्तिनं च समूहावलम्बनविधया स्मरतो घटपदादिभ्यो घटादेः गजाद्धस्तिपकस्य समूहावलम्बनस्मरणे सति घटानयनवद् हस्तिपकस्यापि शाब्दबोधविषयतापत्तिः। समूहावलम्बनरूपायां पदार्थोपस्थितौ वृत्तिजन्यत्वसत्त्वात्। किं चेह सहकारतरौ मधुरं पिको रौतीत्यादिप्रसिद्धपदसामानाधिकरण्याद् व्यवहाराद् वा शक्तिग्रहस्थले प्रत्यक्षादिना जातिरुपाधिकरणानामपि शक्यग्रहे ग्रहात् पदात् स्मृतेस्तेषां कदाचित् सर्वानुभवसिद्धौ तदा शाब्दबोधविषयतोपपत्तिः। इष्टापत्तौ घटत्वादेरप्यशक्यातापत्तिः सम्बन्धितावच्छेदकत्वेन नियतोपस्थितस्य वृत्त्यविषयत्वेऽपि शाब्दबोधविषयत्वोपपत्तेः, घटपदं घटे शक्तमिति जानतस्तादृशघटात् पदोपस्थितौ ततस्तादृशपदवानाकाश इति परम्परया आकाशोपस्थितेः शाब्दबोधाङ्गत्वापत्तेश्च। नन्वेवं नाकाशस्य पदजन्योपस्थितौ शक्तिज्ञानोपयोगः पुत्रात् पितुरिव एकसम्बन्धिज्ञानादपरसंम्बन्धिस्मरणमित्यन्यसाधारण्येनैव तदुपयोगादिति चेत्, तर्हि गङ्गायामित्यत्रापि गङ्गापदाद् गङ्गोपस्थितौ तया च तीरोपस्थितेः प्रत्यक्षादिसाधारण्यान्न शक्तिज्ञानोपयोग इति तुल्यम्। न च पदाच्छक्योपस्थितिः, ततो लक्ष्यबोध इति न ब्रूमः, किं त्वाहत्य पदमेव स्वशक्यसम्बन्धेन लक्ष्यं बोधयतीति तत्र शक्तेः साक्षादेवोपयोग इति वाच्यम्। एवं हि स्वशक्ताश्रयत्वसम्बन्धेन पदादप्याकाशोपस्थितावतिप्रसङ्गापत्तेरवारणादिति ध्येयम्। ननु शक्यसम्बन्धग्रहादेव तीरं यत्रोपस्थितम्, तत्र बोधस्य सर्वसिद्धत्वाल्लक्षणाज्ञानकार्यकारणभावकल्पनं तवापि समानमिति न प्राक्तनगौरवावकाशः, न वा शक्योपस्थितिपूर्वकतानियम इति चेत्, मैवम्, अस्मन्मते गङ्गापदात् तीरं बोद्धव्यमिति वक्तुस्तात्पर्यज्ञाने एव गङ्गापदे तीरबोधकत्वस्य ग्रहात् तस्यैव

चोक्तरीत्या शक्तित्वात् समानविषयकशक्तिज्ञानस्याबाधेनादोषात्। अथवा तत्राप्यग्रे बोधकत्वज्ञानं तत एव बोध इत्यस्तु। न च ज्ञानव्यक्त्यन्तरकल्पना दोषाय, फलमुखत्वात्। वस्तुतः सुषुप्त्यपगमक्षणमारभ्य पुनस्तदुत्पत्तिक्षणपर्यन्तं प्रत्यक्षात्मविशेषगुणोत्पादोऽवश्यं वाच्यः। अत एव सुषुप्तिभिन्नप्रत्यक्षात्मविशेषगुणशून्यः काल एव मूर्च्छेत्युच्यते। तथा च तावत्कालमन्तरा ज्ञानाद्यावश्यकतया ज्ञानान्तरमपेक्ष्येदमेव कल्प्यत इति क्व गौरवमिति हि वदन्ति। ननु तवापि बोधकत्वरूपशक्त्यन्तरकल्पनागौरवं स्यादिति चेत्, मैवम्, गङ्गापदात् तीरोपस्थितौ तत्र तद्बोधकत्वस्यावश्यकल्प्यत्वात्। किञ्च, गङ्गापदं तीरे शक्तमिति ज्ञाने सति विना लक्षणाज्ञानं ततस्तीरोपस्थितिः सर्वसिद्धा। न चात्र तद्भ्रमः, पदतदर्थघटितशक्तेर्भ्रमासम्भवात्। तस्माल्लाक्षणिके शक्तिस्वीकार आवश्यकः। एतेन शक्यसम्बन्धरूपा लक्षणा क्लृप्ता। तस्यां सम्बन्ध्यन्तरबोधजनकत्वमप्येकसम्बन्धीति न्यायात् क्लृप्तम्। तज्जन्यस्मृतेः शाब्दबोधोपयोगित्वमात्रं कल्प्यते, त्वया तु शक्तिधर्मी कल्पनीय इति गौरवम्। किञ्च, गङ्गापदजा तीरस्मृतिः शाब्दबोधोपयोगिनीति तवापि मतम्। तज्जनकत्वं शक्यसम्बन्धस्यैव कल्प्यते क्लृप्तत्वात्। न त्वक्लृप्तशक्तिरिति निरस्तम्। उक्तरीत्या शक्तेरपि तत्र तत्र क्लृप्तत्वात्, कार्यकारणभावकल्पनागौरवाच्च। यदि च शक्तिप्रयोज्यैवोपस्थितिर्हेतुरिति न लक्षणाज्ञानकार्यकारणभावान्तरं कल्प्यत इत्युच्यते, तदा भवतैव लक्षणा निरस्तेति सिद्धं नः समीहितम्। न हि शक्यसम्बन्धमेव लक्षणाखण्डकः खण्डयति, न वा तस्य सम्बन्धत्वम्, किं तु पदपदार्थात् सम्बन्धत्वं तज्ज्ञानकार्यकारणभावं चेत्याद्यवधेयम्। ननु लक्षाणाया अकल्पने सर्वेषां पदानां नानार्थत्वादक्षादिपदवदर्थसन्देहः स्यात्। किञ्च, एवं हि लक्षणायां सर्वसिद्धानुपपत्तिज्ञानवैयर्थ्यम्। अन्यायश्चानेकार्थत्वमिति न्यायविरोधश्चेति चेन्न, यस्य नानार्थत्वज्ञानं नास्ति, न तस्य सः। अपरस्य संशय इष्ट एव। अत एवाक्षादिपदस्थले एकत्रैव शक्तिग्रहवतो न सन्देहः। अत एव गङ्गापदं तीरशक्तमिति व्यवहारापत्तिरित्यपास्तम्। परमतेऽपि लक्षणादिनार्थान्तरप्रतिपादनसंशयात् स्यादेव सः। प्रसिद्ध्यादिकं च समानम्। अन्वयानुपपत्तेस्तात्पर्यज्ञाने एवोपयोगः सर्वेषां नानार्थत्वाच्च तदावश्यकत्वात्। अन्यायश्चानेकार्थत्वं च लाघवमूलकम्। तच्च नेति प्रागेवोक्तम्। यत्त्वपभ्रंशे शक्तिनिरासार्थं पदार्थत्वसंबन्धत्वरूपं प्रागुक्तरीत्या शक्तित्वम्। एवं च लाक्षणिकस्थलेऽपीश्वरेच्छायाः संबन्धत्वं कल्पनीयम्, शक्यसंबन्धस्य च संबन्धत्वं क्लृप्तमिति गौरवमेव तवेत्याहुः, तच्चिन्त्यम्। परमते शक्यसंबन्धरूपलक्षणाया ईश्वरेच्छायाः कलृप्तत्वेन कल्पनीयत्वाभावात्। न च शक्तिः

संबन्धभेदाद् भिन्नेति गौरवम्। तवापि संबन्धानां नानात्वात्। न च कलृप्तेश्वरेच्छा 'अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्यः' इत्येवरूपा न क्लृप्तेति वाच्यम्, सन्मात्रविषयिण्यास्तस्यास्तादृश्या अप्यावश्यकत्वात्। न चेच्छायाः कलृप्तत्वेऽपि संबन्धकत्वं कल्पनीयमिति गौरवमेवेति वाच्यम्, अपभ्रंशेऽपि शक्तिग्रहाद् बोधानुरोधेन तथा कल्पनावश्यकत्वात्। वक्ष्यते चैतदुपरिष्टात्। अस्मद्रीत्या चेच्छायाः शक्तित्वमेव नेति प्रागुक्तरीत्येदमसङ्गतमेवेत्यादि सुधीभिर्ध्येयम्। तस्माद् यत्रान्यत्र साधोस्तदवृत्तिगुणसजातीयगुणबोधनायाप्रसिद्धे तत्प्रयोगः, तत्र लक्षणेति व्यवहार इति ध्येयम्। उक्तं हि वाक्यपदीये–

एकमाहुरनेकार्थं शब्दमन्ये परीक्षकाः।
निमित्तभेदात् सर्वत्र सार्वार्थ्यं तस्य भिद्यते।।
यौगपद्यमतिक्रम्य पर्यायेष्ववतिष्ठते।
अर्थप्रकरणाभ्यां वा योगाच्छब्दान्तरेण वा।।
यथा सास्नादिमान् पिण्डो गोशब्देनाभिधीयते।
तथा स एव गोशब्दो वाहीकेऽपि व्यवस्थितः।।
सर्वशक्तेस्तु तस्यैव शब्दस्यानेकधर्मिणः।
प्रसिद्धित्यागाद् गौणत्वं मुख्यत्वं वोपजायते।।

इति। तस्माद् बोधकत्वं शक्तिरिति मते न कश्चिद् दोष इति सिद्धम्।। ३६।।

नन्वेवं भाषादितोऽपि बोधदर्शनात् तत्रापि शक्तिस्वीकार आवश्यकः। न च शक्तिभ्रमात् ततो बोधः, मानाभावात्। न च तत्परिच्छेदककोशाद्यभाव एव बाधकः, कोशस्येव वृद्धव्यवहारस्य सर्वेषामुपजीव्यत्वेन मुख्यस्य तत्र सत्त्वात्। कोशादीनां व्याकरणसिद्धसाधुत्वमात्रबोधकताया वक्ष्यमाणत्वाच्च। तथा च शक्तित्त्वाविशेषाद् गाव्यादिशब्दानां साधुतापत्तिरिति चेत्, अत्र नैयायिकादीनां समाधिमाह प्रथमार्धेन –

असाधुरनुमानेन वाचकः कैश्चिदिष्यते।
वाचकत्वाविशेषे वा नियमः पुण्यपापयोः।। ३७।।

असाधुर्गाव्यादिः। अनुमानेन साधुस्मरणाच्छक्तिभ्रमाद् वा कैश्चिद् नैयायिकादिभिरुच्यते। नातः साधुरिति शेषः। अयं भावः– संस्कृते एव शक्तिः। कल्पकस्य व्यवहारादेस्तुल्यत्वेऽपि भाषाणां तत्तद्देशभेदेन नानात्वान्न शक्तिः। न च नानार्थन्यायेनैकस्याप्यनेके वाचकाः स्युः।

अन्यथा पर्यायोच्छेदश्च स्यादिति वाच्यम्, तत्र क्व शक्तिः, क्व लक्षणेत्यत्र विनिगमकाभावात्। अन्यत्राप्यशक्तत्वेन लक्षणाया अप्यसम्भवात्। अत्र च संस्कृतस्य सर्वदेशे एकत्वात् तत्रैव शक्तिः। भाषाणां च प्रतिदेशं भिन्नत्वात् संस्कृतैः सह पर्यायतापत्तेश्च न शक्तिः। न चापभ्रंशाद् बोधो न स्यदिति वाच्यम्, व्युत्पन्नस्य साधुशब्दस्मरणाद् बोधोपपत्तेः। उक्तं हि वाक्यपदीय आगमसमुच्चयकाण्डशेषे–

ते साधुष्वनुमानेन प्रत्ययोत्पत्तिहेतवः।
तादात्म्यमुपगम्येव शब्दार्थस्य प्रकाशकाः।।
न शिष्टैरनुगम्यन्ते पर्याया इव साधवः।
न यतः स्मृतिशास्त्रेण तस्मात् साक्षादवाचकाः।।
अम्बाम्बेति यदा बालः शिक्ष्यमाणः प्रभाषते।
अव्यक्तं तद्विदां तेन व्यक्ते भवति निर्णयः।।
एवं साधौ प्रयोक्तव्ये योऽपभ्रंशः प्रयुज्यते।
तेन साधुव्यवहितः कश्चिदर्थोऽभिधीयते।।

इति। अव्युत्पन्नस्य शक्तिभ्रमादेव बोधः। न च पामाराणां शक्त्यग्रहे कथं तद्भ्रमः ? पूर्वपूर्वभ्रमादुत्तरोत्तरभ्रमोपपत्तेः। प्रथमतस्तु व्युत्पन्नोऽपभ्रंशात् साधुशब्दं बुद्ध्वा व्यवहृतवान्। तन्मूलकः शक्तिभ्रमोऽन्येषामिति। इत्थं च संस्कृते एव शक्तिसिद्धौ शक्यसम्बन्धरूपवृत्तेरपि तत्रैव भावात् तत्त्वं साधुत्वम्। तद्विषया एव साधुभिर्भाषितव्यमित्यादयो विधयः। तथा च नातिप्रसङ्ग इति। एतज्ज्ञानं शाब्दबोधकारणम्। ग्राम गाम इत्यादावन्वयाबोधादिति संप्रदायः। वस्तुतो वृत्तिमत्त्वं न साधुत्वम्, सङ्केतत्वाद्यज्ञानेऽपि साधुत्वव्यवहारात्। समासादौ साधुशब्दे सङ्केतादिसत्त्वे सङ्केतस्यैव शक्तित्वेन शक्त्यापत्तेश्च। प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यासङ्केतितत्वेनासाधुत्वापत्तेश्च। सङ्केतितत्वे च शक्त्यापत्तेः। प्रत्येकशक्तिमादाय साधुत्वे च बाधत इत्यादिवद् बाधतीत्यस्यापि साधुतापत्तेः। तस्मान्न सङ्केतितत्वघटितं साधुत्वम्, किं तु व्याकरणनिष्पाद्यत्वम्। यत्र यः शब्दो व्याकरणे व्युत्पादितः, स तत्र साधुः डित्थादिनाम्नामपि 'उणादयो बहुलम्' इत्यनेन व्युत्पादनसम्भवान्नानुपपन्नम्। एवं नान्तरीयकादिशब्दानामपि। एवं साधुत्वज्ञानं कारणमित्यप्ययुक्तम्, अवयवादिव्युत्पन्नेन पूर्वप्रयोगमज्ञात्वापि नवकाव्यादिप्रयोगात्। किं त्वसाधुत्वनिश्चयः प्रतिबन्धकः। नातो ग्राम गामादावन्वयबोधः, अत एव साधोरप्यसाधुत्वनिश्चयेन बोधः। एवं च

गाव्यादेरसाधुत्वज्ञानरूपप्रतिबन्धकसत्त्वान्न बोधकत्वमिति साधुस्मरणाच्छक्तिभ्रमाद् वा तद्वाच्यमिति तु नवीनाः। अत्रोच्यते– अपभ्रंशानामबोधकत्वे ततो बोध एव न स्यात्। न च साधुस्मरणाद् बोधः, तमविदुषां जायमानत्वात्। तस्मादजायमानत्वाच्च। उक्तं हि वाक्यपदीये–

पारम्पर्यादपभ्रंशा विगुणेष्वभिधातृषु।

प्रसिद्धिमागता येन तेषां साधुरवाचकः।।

दैवी वाग्व्यवकीर्णेयमशक्तैरभिधातृभिः।

अनित्यदर्शिनां त्वस्मिन् वादे बुद्धिविपर्ययः।।

इति। अवाचकोऽबोधकः। बोधकत्वस्यैवोक्तरीत्या शक्तित्वादिति भावः। अनित्यदर्शिनां बुद्धिविपर्ययः। एते एव वाचकाः, नान्ये इति विपर्यय इत्यर्थः। नापि शक्तिभ्रमात् ततो बोधः, बोधकत्वस्याबाधेन तज्ज्ञानस्याभ्रमत्वात्। ईश्वरेच्छावादेऽप्युक्तरीत्या पदपदार्थघटितं तद्वाच्यम्। तच्च विशेषदर्शनान्न भ्रमयोग्यम्। अत एव तत्तत्पदार्थघटितव्याप्तेर्न भ्रम इति तत्र तत्रोक्तम्। न च गगरीशब्दाद् घटो बोध्य इत्येतादृशेच्छायाः क्लृप्ताया अपि न सम्बन्धत्वमिति तदंशे भ्रमो वाच्य इति वाच्यम्, तादृशेच्छायाः सत्त्वे तेन सम्बन्धेन सम्बन्धित्वादपरोपस्थितौ तस्याः सम्बन्धत्वस्य दुर्वारत्वात्। अन्यत्र क्लृप्तसम्बन्धत्वस्य तस्मिन्नपि सत्त्वात्। किञ्च, विनिगमनाविरहाद् भाषायामपि शक्तिः। न चोक्तं गौरवं संस्कृतवन्महाराष्ट्रभाषायाम्, शक्तेर्दुष्परिहरत्वात्। तस्याः सर्वदेशे एवैकत्वात्। एतेन भाषान्तरैर्विनिगमनाविरहान्नैकत्र शक्तिरिति परास्तम्, संस्कृतेऽपि प्रत्येकं विनिगमनाविरहात्। किञ्च, न संस्कृतत्वम् न वा भाषात्वं शक्त्यवच्छेदकम्, किं त्वानुपूर्वी। सा च भिन्नभिन्नैव सर्वत्रेति घटकलशादिपर्यायेष्विव नैकेनापरान् यथा सिद्धिरिति भाषायां शक्तिरेव। अत एव काव्यप्रकाशकारेण वाच्यस्य व्यञ्जकत्वे प्राकृतोदाहरणमलेखीत्यपि वदन्ति। एतदभिप्रायेणैव भाषाशब्दानां शक्तिरिति शब्दकौस्तुभे निर्णीतम्। आर्यम्लेच्छाधिकरणे भट्टैरप्युक्तम् 'प्रातिपदिकतामात्रं म्लच्छेष्वप्यवगम्यते' इति। एवं नासाधुत्वनिश्चयः प्रतिबन्धकः, तत्सत्त्वेऽपि संस्कृतमविदुषां प्राकृतादेर्बोधात्। न चात्र मानसो बोधः, अन्यत्रापि तथात्वापत्तेः। शब्दप्रामाण्योच्छेदप्रसङ्गात्। तस्मात् परोक्तसमाधिर्न युक्त इत्याशयेनाह–'वाचकत्वाविशेषे वा' इत्यादि। अथैवं भाषाशब्दानामर्थवत्त्वात् प्रातिपदिकसंज्ञा किं न स्यात् ? स्यादेव, को दोष इति चेत्, तथा सति प्रातिपदिकत्वात् सुबुत्पत्तौ व्याकरणव्युत्पाद्यत्वात् साधुत्वप्रसङ्ग इति चेत्, वार्तमेतत्। 'सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमो यथा लौकिकवैदिकेषु' इति वार्त्तिकेनैव

निरस्तत्वात्। लोकतोऽर्थबोधार्थं प्रयुक्ते शब्दे इति व्याख्यानात्। न हि प्रकृतिप्रत्ययसमूहरूपेण वचन्तीत्यादिवद् भाषाशब्दानां प्रयोगः। एतन्मूलकमेवानभिधानान्न भवतीत्यादिकम्। किं चैवं भाषाशब्दानां तत्तदर्थे व्युत्पादनविरहाच्च साधुत्वमित्यादि सर्वमभिप्रेत्याह—नियम इति। अत्रेदं तत्त्वम्—यः शब्दो यत्रार्थे व्याकरणे व्युत्पन्नः, स तत्र साधुः। अपभ्रंशास्तु न तत्तदर्थे व्युत्पन्नाः, नातः साधवः। देवदत्तदिनाम्नामपि 'उणादयो बहुलम्' इत्यनेन 'द्व्यक्षरं चतुरक्षरं स्पर्शमध्यम्' इति भाष्येण वा साधुत्वबोधनात्। अत एवार्थाच्छक्तिपरिच्छेदः पररीत्या। एतद्बोधार्थमेव कोशादिप्रणयनम्। न च लाक्षणिकानां तत्तदर्थे व्युत्पादनविरहात् तेषामसाधुतापत्तिः। गुणवाचकानां गुणे व्युत्पादनाद् गोस्थले तत्पुरस्कारेण प्रवृत्तावनुपपत्त्यभावात्। एवं च विशिष्टवाचकानामेकदेशपुरस्कारेण प्रवृत्तौ लक्षणापरिभाषा, आधुनिकानां त्वसाधुत्वमिष्टमेव। अन्यथा न गृहीतमित्यर्थे लक्षणया गृहीतमित्युक्ते कूटसाक्ष्यत्वानापत्तेः। अत एव गाव्यादीनामनुकरणे व्युत्पादनात् तत्र साधुत्वमेव। यदि च यत्र क्वचिद् व्युत्पादितस्य सर्वत्रैव साधुता स्यात्, तर्हि सर्वेषामनुकरणे तथात्वात् सर्वत्र साधुत्वे साध्वसाधुविभागोच्छेदः स्यात्। पररीत्या गाव्यादीनामशक्तत्वाल्लक्षणाद्यभावेऽनुकरणेऽपि तन्न स्यात्। तत्रैव शक्तौ लक्षणया गवादौ साधुः स्यादिति तत्तदर्थविशेष एव तद्वाच्यम्। उक्तं हि वाक्यपदीये—

शब्दसंस्कारहीनो यो गौरिति प्रयुयुक्षते।
तमपभ्रंशमिच्छन्ति विशिष्टार्थनिवेशनम्।।
यथा गौण्यादयः शब्दाः साधवो विषयान्तरे।
निमित्तभेदात् सर्वत्र साधुत्वं च व्यवस्थितम्।।

इति। ननु व्याकरणव्युत्पाद्यत्वमस्तु साधुत्वम्, तथापि तज्ज्ञानस्य शाब्दबुद्धिहेतुत्वस्य तद्व्यतिरेकनिश्चयस्य शाब्दे प्रतिबन्धकत्वस्य वा पूर्वं भवतैव निरस्तत्वाद् व्यर्थस्तद्विचार इत्यत आह—नियम इति। 'साधुभिर्भाषितव्यम्, नापभ्रंशितवै न म्लेच्छितवै' इत्यादौ पुण्यपापजननात् साध्वसाधुविधिप्रतिषेधविषयज्ञापनमेव तज्ज्ञापनफलमिति भावः। एतच्च याज्ञे कर्मणि। न म्लेच्छितवा इत्यस्य ऋतुप्रकरणे पाठादिति भाष्यकारः। नन्वेवं सति दर्शपूर्णमासप्रकरणे 'नानृतं वदेत्' इति निषेधात् तत्र तद्विकृतिषु च न म्लेच्छितवै इत्यतः सोमादौ च तन्निषेधप्राप्ते—रनारभ्याधीतनिषधान्तरानर्थक्यं स्यादिति चेन्न, पुरुषार्थक्रत्वर्थभेदेनोभयोरुपपत्तेः। ननु किमत्र पुण्यजनकतावच्छेदकं जातिरिति चेत्, तर्हि गोशब्दोऽश्वेऽपि साधुः स्यात्, नहि गौः कश्चित्

प्रत्येव गौरिति चेन्न, राजसूयादेर्ब्राह्मणफलाजनकत्ववदेतस्यार्थविशेषे प्रयुक्तस्यैव पुण्य–जनकत्वात्। एतन्निर्णायकं च व्याकरणकोशादिकमिति संक्षेप इति प्रतिभातीति दिक्।। ३७।

अतिरिक्तशक्तेर्ग्रहोपायमाह–

सम्बन्धिशब्दे सम्बन्धो योग्यतां प्रति योग्यता।
समयाद् योग्यतासंविन्मातापित्रादियोग्यवत्।। ३८।।

सम्बन्धो विषयः। योग्यतां प्रति योग्यताशब्दं प्रति। योग्यता विषयः, इति समयाद् व्यवहारात्। योग्यतासंवित् शक्तिग्रहः। अयं भावः–सा शक्तिः, अयं शब्द एतदर्थसम्बन्धी एतद्बोधनयोग्य इत्यादिव्यवहाराद् ग्राह्या, प्राथमिकशक्तिग्रहस्य व्यवहाराधीनत्वात्। प्राथमिकयोग्यतादिपदानां तद्ग्रहे सति स्थलान्तर अनेन प्रकारेण सा ग्राह्येति। तत्र दृष्टान्तमाह–मातापित्रादीति। तद् यथा लोकव्यवहारः, तथेदमपीति भावः।। ३८।।

इति वैयाकरणभूषणे शक्तिनिर्णयः समाप्तः।

✶✶✶

नञर्थनिरूपणम्

नञर्थमाह—

नञ्समासे चापरस्य प्राधान्यात् सर्वनामता।
आरोपितत्वं नञ्द्योत्यं नह्यसोऽप्यतिसर्ववत्।। ३६।।

नञ्समासे, अब्राह्मण इत्यादौ। अपरस्य उत्तरपदार्थस्य प्राधान्यात् सर्वनामता, असर्व इत्यादौ। अत आरोपितत्वं नञ् द्योत्यम्। द्योत्यत्वोक्तिर्निपातानां द्योतकत्वाभिप्रायेण। आरोपितत्वमारापविषयत्वम्। आरोपमात्रमर्थो विषयत्वं च संसर्ग इति नव्याः। इदमुक्तं भवति— आरोपितत्वमेव नञर्थः। अभावस्य तदर्थत्वे च तस्य विशेष्यत्वेनैव भानस्य सर्वसिद्धत्वान्नञर्थस्य विशेष्यत्वं स्यात्। यथा चासर्वस्मै इत्यादौ सर्वनामकार्यानापत्तिः, गौणत्वे तन्निषेधात्। इतरपदार्थविशेषणत्वेनोपस्थापितार्थकत्वं हि गौणत्वम्। तच्च तत्रायातम्, अभावे प्रतियोगिनो विशेषणत्वात्। आरोपितत्वं च विशेषणमेवेति न दोषः। किञ्चाभावार्थकत्वे अविघ्नमित्यादौ परत्वादव्ययीभावं बाधित्वा तत्पुरुषमेव स्यात्। नन्वस्तु गौणत्वेऽपि सर्वनामकार्यम्, अत आह—नहि इति। तथा चातिसर्वपदे सर्वनामकार्यापत्तिरिति भावः। 'सर्वादीनि सर्वनामानि' इति महासंज्ञाकरणमिह लिङ्गम्। इत्थं च वायौ रूपं नास्तीत्यत्र रूपाश्रिता आरोपिता सत्ता वायौ इति बोधः। पीतः शङ्खो नास्तीत्यत्र चारोपिता पीतशङ्ख—सत्तेत्यादि। ननु विशिष्टसत्ताया अप्रसिद्धेः कथमारोप इति चेन्न, घटादिस्थसत्तायास्त—दधिकरणस्य रूपाणां च प्रसिद्धेः। विशिष्टमप्रसिद्धमिति चेन्न, विशिष्टं तावन्तः पदार्था एव, ते च प्रसिद्धाः। मेलनाप्रसिद्धिश्चाप्रयोजिका। अत एव तत्र शक्तिग्रहासम्भवेन बोधाभावापत्तिः परास्ता। अस्तु वा विशिष्टमप्रसिद्धम्, तथाप्याहार्या प्रतियोगिप्रसिद्धिः सम्भवत्येव। प्रति—योगिज्ञानस्याभावधीहेतुत्वेनाहर्यत्वं न प्रवेश्यते, गौरवात्। ससम्बन्धिकपदार्थप्रत्यक्षेऽपि सम्बन्धितावच्छेदकप्रकारकाहार्यानाहार्यसाधारणज्ञानत्वेनैव हेतुता। अहार्यज्ञानादाहार्य एव स इत्यनेनैवातिप्रसङ्गभङ्गात्। विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानकारणतैव प्रतियोगिज्ञानकारणतेति पक्षेऽप्याहार्यज्ञानादप्याहार्यविशिष्टवैशिष्ट्यबोधः। तथा चात्र प्रतियोगिज्ञानसम्भवान्नानुपपत्तिः। न चैवमपि तत्र शक्तिग्रहाभावे कथं शाब्दबोध इति शङ्क्यम्, आरोपितत्वं शक्यमिति मते तत्र शक्तिग्रहस्यान्यत्र सम्भवात्। अत एव शशविषाणजन्यं कार्मुकं नास्तीत्यादौ शशविषाण—जन्यकार्मुकनिरूपिता आरोपिता सत्ता इत्यादिबोधः। एतन्मते चार्थिकं घटो

नास्तीत्यभावज्ञानमादाय नञर्थविशेष्यको बोध इति व्यवहारः प्रतियोगिज्ञानप्रतिबन्धकं च सङ्गमनीयम्।। ३६।।

अथाभावस्य नञ् – वाच्यत्वे घटो नास्तीति शब्दादभावबुद्धिर्न स्यात्, तथा च घटवत्ताज्ञानप्रतिबन्धादिकं न स्यात्। न चाग्रे तज्ज्ञानं जायत इति वाच्यम्, नियमतस्त– ज्ज्ञापकाभावात्। आरोपितत्वज्ञानमेव तथेति चेन्न, प्रत्यक्षे व्यभिचारेण तज्ज्ञानस्य तत्रा– जनकत्वात्। न चारोपितत्वज्ञानमप्यारोप एव, प्रतियोग्यधिकरणसंसर्गज्ञानस्यैव तत्त्वात्। तथा च स एव हेतुः प्रत्यक्षान्तरेष्विवेति वाच्यम्, आरोपस्याभावबुद्धावहेतुत्वात्। न चेदमिदं न, नेद– मिहेत्यनुभवसिद्धं तदिति वाच्यम्, द्वितीयेदमः सर्वत्राभावेनैव सहान्वयात्। अथ कदाचिदत्यन्ताभावस्य, कदाचिदन्योन्याभावस्य बोधात् तत्र नियामकः संसर्गारोपस्ता– दात्म्या– रोपश्च वाच्य इति चेन्न, संसर्गारोपनियामकस्यैवात्यन्ताभावबोधनियामकत्वसम्भवात् सर्वदाप्य– भावद्वयं बुध्यत एव। व्यवहितजिहीर्षावशाद् व्यवहारकादाचित्कत्वमित्युपपत्तेश्च। अत एवारोपितरजतत्वायामेव शुक्तौ नेदं रजतमिति रजत्वाभावः प्रतीयत इति लीलावत्यु– पायोक्तमपास्तम्। यत्तु प्रतियोग्यारोपस्याभावप्रमायां गुणत्वेन हेतुत्वात् सर्वत्रैव स हेतुरिति, तन्न, प्रमाया गुणजन्यत्वे मानाभावात्। भावे वा अभावसन्निकर्षादेरेव तथात्वात्। प्रमात्वस्य कार्यता– नवच्छेदकत्वाच्च। अथ नेत्येव प्रत्यक्षापत्तिः, सन्निकर्षसत्त्वादिति तन्निवृत्तये तज्ज्ञानं हेतुः। न च प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिप्रकारकाभावविषयचाक्षुषे स्वप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारको निश्चयः कारणमित्यस्य निर्विकल्पकाद् घटाधीवारणार्थ– मावश्यकत्वे तत एवोक्तदोषापगम इति वाच्यम्, एतन्मते तत्कार्यकारणभावास्वीकारात्। आरोपे सति तद्व्यतिरेकेण कार्यव्यतिरेकादर्शनादिति चेन्न, भावानां निष्प्रकारकघट इति प्रत्यक्षस्येव तस्याप्यभ्युपगमे बाधकाभावात्। इदं त्वादिना तम आदेर्भानस्य सर्वसिद्धत्वाच्च। वस्तुतो निष्प्रकारकमभावप्रत्यक्षं यदि नानुभवसिद्धम्, अस्तु तर्हि तत्र सप्रकारकज्ञानत्वेनैव कारणता। इत्थं च सर्वत्र विशिष्टबुद्धिसामग्री सुलभैवेति न नेति प्रत्यक्षम्। संशयोत्तराभावप्रत्यक्षे च धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नाभावविषयकत्वम्। यदि चोपस्थितविशेषणस्यासंसर्गग्रहः, तदापि धर्मिता– वच्छेदकानियन्त्रिततद्विशिष्टबोधेन बाधकम्। एवं च नोक्तो गुरुः कार्यकारणभाव इति त्वस्मद्गुरवः। तस्मान्नारोपः कारणम्। अस्तु वा तथा, तथापि न शाब्दे, केवलं न नेत्यत्राभाव– बोधस्य भाष्यकारैरुक्तत्वात्। निषेधपदादिना तद्बोधाच्च। अस्तु वा शाब्दे स हेतुः, तथापि न तद्बोधोऽनुभविकानाम्, अभावबोधस्यैव सर्वसिद्धत्वात्। न चोक्ता युक्तिर्युक्ता, सर्वनामसंज्ञायाः

'एतत्तदोः' इति ज्ञापकादेव सिद्धेः। अन्यथाऽसः शिव इत्यादौ प्राप्तेरेवाभावात्। 'अकोः' इत्यक–च्सहितव्यावृत्त्या सर्वनाम्न एव प्राप्तेः। अविघ्नमित्यादावव्ययीभावस्तु तत्पुरुषाव्ययी–भावयोर्वैकल्पिकत्वान्नानुपपन्नः। 'रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम्' 'अद्रुतायामसंहितम्' इति भाष्यवार्त्तिकाभ्यां विकल्पाभ्युपगमात्। तस्मादभाव एव नञर्थ इत्याशयवान् स्वमतमाह–

अभावो वा तदर्थोऽस्तु भाष्यस्य हि तदाशयात्।

विशेषणं विशेष्यो वा न्यायतस्त्ववधार्यताम्।। ४०।।

भाष्यस्य हीति। तथा च नञ्सूत्रे भाष्यम्–निवृत्तपदार्थक इति। निवृत्तः पदार्थो मुख्यं ब्राह्मण्यं यस्मिन् स क्षत्रियादिरर्थः। सादृश्यादिनाध्यारोपितब्राह्मण्यो नञ्द्योतिततदवस्थ इत्यर्थ इति कैयटो व्याचख्यौ। तन्न साधीयः, आरोपितब्राह्मण्यस्य क्षत्रियादेर्नञ्वाच्यत्वात्। अन्यथा सादृश्यादेरपि वाच्यतापत्तेः। तस्मान्निवृत्तं पदार्थो यस्य। 'नपुंसके भावे क्तः' इति भावे क्तः, अभावार्थक इत्यर्थः। विशेषणमिति। प्रतियोगिनीति शेषः। अन्यथा अत्वं भवसि, अनहं भवामीत्यादौ पुरुषव्यस्था न स्यात्। त्वदभावो मदभाव इतिवदभावांशे युष्मदस्मदोरन्वयेन तिङ्क्षु युष्मत्सामानाधिकरण्याभावात्। अस्मन्मते च भेदप्रतियोगित्वादभिन्नाश्रय इत्यर्थाद् युष्मत्सामानाधिकरण्यम्। अपि चैवं 'सेव्यतेऽनेकया सन्नतापाङ्गया' 'अनेकमन्यपदार्थे' इत्यादावेकवचननियमः। अब्राह्मण इत्यादावुत्तरपदार्थप्राधान्यात् तत्पुरुषत्वं चोपपद्यत इति भावः। विशेष्यो वेति। अयं भावः– घटो नास्तीत्यत्र घटाभिन्नाश्रयकास्तित्वाभाव इति बोध्यस्यानुभवसिद्धत्वात् तस्य विशेष्यतैव युक्ता। अत्वं भवसीत्यादौ च युष्मदस्तद्भिन्ने लक्षणा, नञ्– द्योतकः। तथा च भिन्नेन युष्मदर्थेन तिङः सामानाधिकरण्यात् पुरुषव्यवस्था। त्वद्भिन्नाश्रयिका भवनक्रियेति शाब्दबोधः। एवं 'न पचति' इत्यत्र त्वद्भिन्नाश्रयकपाकानुकूलभावनाभाव इति बोधः। असमस्तनञः क्रियान्वयात् 'अनेकमन्यपदार्थे' इत्यत्रैकवचनं विशेष्यानुरोधात्। सुबामन्त्रित इत्यतोऽनुवर्तमानं सुब्ग्रहणं विशेष्यमेकवचनान्तमेव। किञ्चानेकशब्दाद् द्विवचनोपादाने बहूनां बहुवचनोपादाने द्वयोर्बहुव्रीहिर्न सिद्ध्येदित्युभयसंग्रहायैकवचनं जात्यभिप्रायमौत्सर्गिकं वा। 'सेव्यतेऽनेकया' इत्यत्रापि योषयेति विशेष्यानुरोधात् प्रत्येकं सेवनान्वयानुरोधाच्चैकवचनम्। अत एव 'पतन्त्यनेके जलधेरिवोर्मयः' इत्यादि सूपपादमिति संक्षेपः।। ४०।।

इति वैयाकरणभूषणे नञर्थनिर्णयः।

✡✡✡

निपातार्थनिरूपणम्

प्रादयो द्योतकाश्चादयस्तु वाचका इति न्यायमते स्थिते वैषम्यमयुक्तम् युक्तिसाम्यादिति ध्वनयन् निपातानां द्योतकत्वं समर्थयते–

द्योतकाः प्रादयो येन निपाताश्चादयस्तथा।
उपास्येते हरिहरौ लकारो दृश्यते यथा।। ४१।।

परेण उपसर्गाणां द्योतकत्वस्वीकारात् तत्सम्मतं दृष्टान्तमाह–तथेति। अयं भावः–प्रजयतीत्यत्र प्रकृष्टो जयः प्रतीयते। स च नोपसर्गवाच्यः। एवं हि तस्याप्रकृत्यर्थत्वापत्तौ तत्राख्यातार्थप्रकृत्यन्वयो न स्यात्। प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः। न च जयमात्रं धात्वर्थः प्रकर्षः प्रशब्दार्थ इति वाच्यम्, तथापि तस्य धात्वर्थेऽन्वयासम्भवात्। अभेदातिरिक्तसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थप्रकारकशाब्दबोधं प्रति प्रत्ययजन्योपस्थितेर्हेतुत्वात्। अन्यथौदनः पचतीत्यत्र कर्मतासम्बन्धेन पाके नामार्थान्वयापत्तेः। किञ्च, प्रतिष्ठा इत्यत्र गमनत्वरूपेण बोधो न स्यात्। धातोर्गतिनिवृत्त्यर्थकत्वेऽभावस्य प्रशब्दार्थत्वेऽपि गत्यभावो नास्तीत्येव प्रत्ययः स्यात्। न चात्र तथा बोधसम्भावनापि, गत्यभावसम्बन्धित्वेनानुपस्थितेः। अन्यथा घटः अभाव इत्यत्रापि तथा बोधापत्तेः। नञ्समभिहारस्थले चानादिसिद्धितथाव्युत्पत्तिस्वीकारान्न दोषः। न वा विशिष्टो जयो धात्वर्थः, अर्थान्तरस्येवोपसर्गं विनाप्येतदर्थप्रत्ययापत्तेः। न वा विशिष्टार्थः, प्रत्येकातिरिक्तविशिष्टाभावात्। तथा चोभयोर्वाच्यत्वं कल्प्यम्। तद्वरं धातोर्जये क्लृप्तशक्तेरुपसर्गस्य शक्त्यवच्छेदकत्वम्। शक्यन्तरकल्पनमपेक्ष्य क्लृप्तशक्तेर्विशेषणविषयत्वमात्रकल्पने लाघवात्। तथा च प्रोत्तरजित्वेनैव प्रकृष्टजये शक्तिः। न च जिपूर्वप्रत्वेनैव शक्तिरस्त्विति वाच्यम्, शक्त्यन्तरकल्पनापत्तेः। आख्यातार्थानन्वयप्रसङ्गाच्च। तस्मादुपसर्गाणां शक्ततावच्छेदकत्वमेव। तदेव च द्योतकत्वमपीति। यद् वा, प्रतिष्ठत इत्यादौ विरोधिलक्षणया धातोर्गमनार्थकता न शक्तिः, अनन्यलभ्यस्य शब्दार्थत्वात्। प्रशब्दस्तु तात्पर्यग्राहकः। एतदेव च द्योतकत्वम्। कथं तर्हि व्यतिस इत्यादौ बोधः ? लुप्तस्मरणादित्यवेहि। दधि पश्येत्यादौ विभक्त्यर्थवत्। तमजानतस्तु बोधोऽसिद्ध एवेति हि नैयायिकाः। तच्चादिष्वपि तुल्यम्। चैत्रमिव पश्यतीत्यादौ चैत्रसादृश्यविशिष्टं चैत्रपदलक्ष्यमिव शब्दस्तात्पर्यग्राहक इत्यस्य सुवचत्वादिति द्रष्टव्यम्। स्वयं युक्त्यन्तरमाह– **उपास्येते इति**। दृश्यत इत्यत्र कर्मणीति शेषः। अयं भावः– उपास्येते इत्यादावुपासना किमुपसर्गार्थः, विशिष्टस्य धातुमात्रस्य वा ? नाद्यः, उपसर्गस्यैव

सकर्मकत्वादासधातोरकर्मकत्वात् ततः कर्मणि लकारो न स्यात्। फलावच्छिन्नव्यापारवाचित्वं सकर्मकत्वमत्र सिद्धमिति चेन्न, फलावच्छिन्नत्वं यदि फलविशिष्टत्वम्, तर्ह्युपासनादिफलस्य, धातुवाच्यत्वमायातम्। यदि फलवैयधिकरण्यम्, तदपि सर्वेषां व्यापाराणां यत् किञ्चित् फलवैयधिकरण्यात् स्वार्थफलवैयधिकरण्यपर्यन्तं वाच्यम्। तथा च स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वं पर्यवसितं भवति फलस्य धात्वर्थत्वसाधकम्। न द्वितीयः, विशिष्टस्य गणपाठाभावेन धातुत्वालाभेन लकारानुपपत्तेः। गणपाठो दिङ्मात्रमिति चेत्, तथापि विशिष्टस्य धातुत्वे लिडादौ सति तन्निमित्तकं द्वित्वमजादेर्द्वितीयस्येति नियामकादुपसर्गनिपातावयवस्य स्यात्। अडादिकमुपसर्गात् प्राक् च स्यात्। उक्तं च वाक्यपदीये—

अडादीनां व्यवस्थार्थं पृथक्त्वेन प्रकल्पनम्।
धातूपसर्गयोः शास्त्रे धातुरेव तु तादृशः।।
तथा हि संग्रामयतेः सोपसर्गाद् विधिः स्मृतः।।

इति। अथ क्रियावाचकत्वं शुद्धधातोः, फलवाचकत्वं तु विशिष्टस्य। तथा च शुद्धस्य धातुत्वात् ततः प्रागेवाडादिकं भविष्यतीति चेत्, तथापि निपातानां शक्ततावच्छेदकत्वपर्यवसानादिष्टसिद्धिरेव। तृतीये त्वागतमेवोपसर्गस्य तत्त्वम्, धातोस्तदर्थकत्वात्। तस्मादुपसर्गाणां द्योतकत्वमेवेति।। ४१।।

एतच्च निपातेऽपि सममित्याह—

तथान्यत्र निपातेऽपि लकारः कर्मवाचकः।
विशेषणाद्ययोगोऽपि प्रादिवच्चादिके समः।। ४२।।

अन्यत्र साक्षात्क्रियते, अलंक्रियते, नमस्क्रियते, ऊरीक्रियते गुरुरित्यादौ। अत्रापि तत्तदर्थे धातोः कर्मणि लकारसिद्ध्यर्थं तत्तदर्थवाचकत्वं वाच्यमेवेत्युपसर्गवदेव द्योकत्वममीषामपीति भावः। यद्यपि डुकृञ् करणे इत्यस्य सकर्मकत्वात् कर्मणि लकारो नानुपपन्नः, तथापि साक्षात्काराद्यर्थे स न स्यात्। अन्यथा वायुर्विकुरुत इत्यादावपि स्यादिति ध्येयम्। इदमुपलक्षणम्। साक्षात्कारादेरधात्वर्थत्वे तत्कर्मत्वेन गुर्वादेरभिधानं न स्यात्, धात्वर्थाश्रयरूपकर्मण एव तदुत्तराख्यातेनाभिधानात्। न वा तस्य कर्मत्वमपि, धात्वर्थफलाश्रयत्वस्य तत्त्वादिति। अथ साक्षात् क्रियत इत्यादौ तत्तत्फलवाचकमेव साक्षात्पदादिकमस्तु, तदुत्पत्त्यनुकूलस्तु व्यापारो धात्वर्थः। तथा च साक्षात्क्रियते गुरुरित्यादौ

गुर्वभिन्नाश्रयनिष्ठो यो विषयतासम्बन्धेन साक्षात्कारस्तदुत्पत्त्यनुकूलो व्यापार इत्यादिर्बोधः। न च साक्षात्पदस्य साक्षात्काराद्यर्थवत्त्वे न मानमिति शङ्क्यम्, 'साक्षात् प्रत्यक्षतुल्ययोः' इति, 'अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्' इति, 'ऊररीयूरी चोररी च विस्तारेऽङ्गीकृतौ त्रयम्' इति चामरात्। नमःपदस्य नमस्काराद्यर्थकत्वस्य लोके च प्रसिद्धत्वात्। नन्वर्थविशेषान्तर्भावेणाकर्मकत्वादिविभजनादत्रालङ्काराद्यर्थे कथं कर्मणि लकार इति चेन्न, फलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वस्यैव सकर्मकत्वात्। सर्वस्य व्यापारस्य यत् किञ्चत् फलसमानाधिकरणत्वात् स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वं तत्त्वम्। तथा चोपासनादेर्धात्वर्थत्वेऽर्थादेषां द्योतकत्वमिति चेन्न, स्वस्वयुक्तनिपातान्यतरार्थ–फलव्यधिकरणव्यापारवाचित्वस्य सकर्मकत्वात्। कर्मत्वमप्येतादृशफलाश्रयत्वमेव। इत्थं च कर्मणि लकारसम्भवान्नानयोपपत्त्या द्योतकत्वसिद्धिः। एवं दृष्टान्तेऽप्युपपदस्योपासनार्थकत्वान्नानुपपत्तिरिति चेत्, मैवम्, साक्षात्पदाद्यर्थसाक्षात्कारस्य धात्वर्थे साक्षादन्वयायोगात्। अभेदातिरिक्तसम्बन्धेन नामार्थप्रकारकशाब्दबोधं प्रति प्रत्ययजन्योपस्थितेर्हेतुताया ओदनः पचतीत्यत्र कर्मत्वसंर्गेणान्वयवारणाय वाच्यत्वात्। स्तोकं पचतीत्यत्रेवाभेदान्वयस्तु यदि साक्षात्कारादेर्धात्वर्थत्वम्, तदा स्यात्। तथा सति च साक्षात्पदस्यापि तद्वाचकत्वे मानाभावाद् द्योतकत्वमेव वाच्यम्। अनुशासनं च द्योत्यार्थवत्त्वमादाय नानुपन्नमिति ध्येयम्। अपि च प्रादीनां वाचकत्वे भूयान् प्रकर्षः कीदृशो निश्चय इतिवद् भूयान् प्र कीदृशो निरित्यपि स्यात्। अस्मन्मते च प्रादेरनर्थकत्वान्न तदन्वय इत्यत एव प्रादयो द्योतका भविष्यन्तीत्यपि चादिषु सममित्याह– विशेषणेत्यादि। शोभनः समुच्चयो द्रष्टव्य इतिवच्छोभनश्च द्रष्टव्य इत्यस्याप्यापत्तेरिति भावः। अथ वृक्षावित्यत्र द्वित्वं ब्रुवन् प्रत्ययो यथा परविशेषणत्वेनैव ब्रूते, तद्वच्चकारादिः समुच्चयं वदन् परविशेषणत्वेनैव ब्रूत इति न विशेषणान्वय इति चेन्न, प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थगतस्वार्थबोधकव्युत्पत्तेः, तत्र तथास्तु, अत्र च स्वातन्त्र्येण पदादुपस्थितिसत्त्वाविशेषणान्वयो दुर्वार एवेति। भावादिति। किञ्च, निपातानां वाचकत्वे विना षष्ठीमनन्वयप्रसङ्गः, प्रातिपदिकार्थयोर्विना विभक्त्यर्थं भेदान्वयायोगात्। अन्यथा राजा पुरुष इत्यत्रापि राज्ञः पुरुष इतिवदन्वयापत्तेरित्यभिप्रेत्य तदेवाह–आदीति। धवखदिरयोः समुच्चय इतिवद् धवस्य च खदिरस्य चेत्येव स्यात्, अन्यथान्वयायोगादिति भावः। यत्तु चादीनां समुच्चिताभिधायकत्वमेव नातो भेदनिबन्धना षष्ठी। तथा च यः समुच्चितः, स घट इत्यभेदेनैवान्वयः। न चैवं सत्त्वार्थत्वाद् विभक्तिश्रवणापत्तिः, स्वभावात्

समुच्चितपदाभिधेयस्य सत्त्वरूपत्वं न चाद्युपस्थाप्यस्येति सम्भवात्। यथा धातूपस्थाप्याया असत्त्वार्थत्वं घञाद्युपस्थाप्यायाश्च सत्त्वार्थत्वमिति समाधिमाहुः, तन्न, समुच्चिते धर्म्यंशेऽन्यलभ्यत्वाच्चकारशक्तिकल्पनायोगात्। षष्ठीवारणाय तथा कल्प्यत इति चेन्न, द्योतकत्वेनापि तदुपपत्तेः। एतेन समुच्चयस्यैकदेशत्वात् 'पदार्थः पदार्थेन सम्बध्यते' इति न्यायान्न भूयानित्यादिविशेषणान्वयापत्तिरिति पूर्वोक्तं दूषणमलग्नकमिति निरस्तम्।। ४२।।

ननु प्रातिपदिकार्थयोर्भेदानन्वयबोधे विभक्तिजन्योपस्थितिर्हेतुरिति व्युत्पत्तिर्निपातातिरिक्तविषयैवेति नोक्तदोष इत्याशङ्क्याह–

पदार्थः सदृशान्वेति विभागेन कदापि न।

निपातेतरसङ्कोचे प्रमाणं किं विभावय।। ४३।।

सदृशा सदृशेन, समानाधिकरणेनेति यावत्। अन्वेति, अभेदेनेति शेषः। विभागेन असदृशेन, असमानाधिकरणेनेति यावत्। अयमभिप्रायः– अभेदसम्बन्धेन प्रातिपदिकार्थप्रकारकशाब्दबोधं प्रति विरुद्धविभक्त्यनवरुद्धप्रातिपदिकधात्वन्यतरजन्योपस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारणभावस्य राज्ञः पुरुष इत्यत्राभेदबोधापत्त्याऽवश्यं वाच्यत्वादत्रापि चाद्यर्थसमुच्चयेन सह घटादीनामभेदान्वयः स्यात्। अत्र च निपातातिरिक्तेति विशेषणे गौरवापत्तिर्मानाभावश्च। अत एव घटो नास्तीत्यादौ घटपदं घटप्रतियोगिके लाक्षणिकमिति परे प्राहुः। नन्वत एवाभेदान्वये इष्टापत्तिरिति नायं दोष इति चेन्न, तथा सत्यभावत्वरूपेणापि लक्षणयोपपत्तौ नञः शक्तिकल्पनागौरवात्। तात्पर्यग्राहकत्वेनैवैषामुपयोगात्। एवमन्यत्राप्यूह्यम्। अथाभावो घटः, ओदनः पचतीत्यत्राभावघटयोरोदनपाकयोरभेदान्वयः किं न स्यात् ? सामग्रीसत्त्वादिति चेन्न, योग्यताज्ञानरूपकारणविरहात्। न चात्राप्ययमेव निस्तारः। एवमपि भेदेनान्वयसिद्धये षष्ठ्यापत्तेर्दुष्परिहरत्वात्। अन्यथा घट अभाव इतिवदनन्वयापत्तिः। तथा च घटश्चेति वाक्यं मूकमेव स्यात्। किञ्च, निपातानां वाचकत्वसिद्धौ हि तथा कल्पना। न च तद्युक्तम्, गौरवात्। प्रकर्षादिप्रतीतौ तदन्वयाद्यनुविधानं च द्योतकत्वेनान्यथासिद्धमेवेति द्योतकत्वमेवैषामिति दिक्।।४३।।

अपि च काव्यादावन्वयानुपपत्तिमपि मानमाह–

शरैरुस्रैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिव।

इत्यादावन्वयो न स्यात् सुपां च श्रवणं ततः।। ४४।।

अत्रोस्रसदृशैः शरै रससदृशानुदीच्यानुद्धरिष्यन्नित्यर्थः। अयं चोस्रादिशब्दानां तत्सदृशपरत्वे इवशब्दस्य च द्योतकत्वे संगच्छते। तथाहि–उस्रैरिति तृतीयया प्रकृत्यर्थगतं करणत्वमुच्यते। नचोस्रोऽत्र करणम्, तथा चेवशब्दस्य सदृशार्थकत्वेऽपि सदृशगतमेव करणत्वं तया तृतीयया प्रतिपादनीयम्। तथा च प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिभङ्गप्रसङ्ग, इवस्य तदप्रकृतित्वात्। न चेवोत्तरतृतीयैव तद्बोधनम्, असत्त्वार्थकतया कारकविभक्त्ययोगात्। तथात्वे वा श्रूयेतेत्याह–सुपां चेति। सुपां श्रवणं चेत्यर्थः। चकारेणेवशब्दात् तृतीयास्वीकारेऽपि उस्रपदोत्तरायास्तस्या अनन्वय एव बोध्यते। इत्यादावित्यादिपदाद् 'वागर्थाविव पार्वतीपरमेश्वरौ वन्दे' इत्यादौ वागर्थयोर्वन्दिकर्मत्वाभावाद् द्वितीयानन्वयापत्तिः। सदृशार्थत्वे च वागर्थपदयोस्तदर्थपार्वतीपरमेश्वररूपे कर्मत्वं सुसङ्गतमिति भावः। यदि च विशेषणविभक्तिर्न कर्मत्वाद्यर्थेत्युच्यते, तदापीत्थं योजनीयम्। तथाहि, उस्रशब्दस्योस्रोऽर्थस्तृतीया विशेषणविभक्तित्वात् साधुत्वार्थाभेदार्था वा। इवशब्दार्थः सादृश्यम्। शरशब्दार्थः शरस्तृतीयार्थः करणमिति हि पदार्थाः। तत्रोस्रशरयोरयोग्यत्वादभेदेन निराकाङ्क्षत्वाच्च भेदेनान्वयायोगादनन्वय एव स्यात्। न चोस्रनिष्ठं यत्सादृश्यं निरूपकतया तद्वान्यः शर इति इवार्थे एवोस्रान्वयः, न तयोरपि परस्परमन्वय इति वाच्यम्, तत्राप्युक्तरीत्यैवान्वयायोगात्। एवं शरेणापि समं नैवार्थान्वयसम्भवः। द्योतकत्वपक्षे चोस्रसदृशार्थकमुस्रपदम्। तथा च तदभिन्नो यः शर इति युक्तोऽन्वय इति न दोष इति भावः। इत्थमुत्तरदलेऽप्यवधेयम्। नन्विवार्थः सदृशमस्तु, तस्य चाभेदेनान्वयो नानुपपन्न इत्यत आह–सुपां चेति। चकारो भिन्नक्रमः। सुपां श्रवणं चेत्यर्थः। अयमाशयः– सदृशधर्म्यर्थकत्वे सत्त्वार्थत्वं स्यात्। तथा चानिपातत्वाद् विभक्तिलोपाप्रसक्तेः श्रवणं तस्या भवेदिति। अथ धर्म्यर्थकत्वेऽपि लिङ्गाद्यनन्वयाद्यसत्त्वरूपत्वं नानुपपन्नम्। किञ्च, इवशब्दस्य स्वरादौ पाठात् सत्त्वार्थत्वेऽपि नानुपत्तिः। अत एव पृथिव्यामेव गन्ध इत्यत्र पृथिव्यां गन्धः, तदन्यत्र नेति बोधार्थमेवकारस्य समभिव्याहृतप्रातिपदिकसमानविभक्तिकत्वम्, तच्छ्रवणमपि लुका लुप्तत्वान्नेत्यपरे वदन्तीत्यत आह–चेति। तथा चोस्रभिन्नं यत् सदृशम्, तदभिन्ना ये शरा इत्यादिरन्वयो वाच्यः, विरुद्धविभक्त्यनवरुद्धार्थयोरुस्रसदृशयोरिवसदृशयोरपि भेदेनान्वयायोगात्। तथा चानन्वय एव। न हि शराभिन्नाभिन्न उस्र इति भावः। अथवा सदृशशरादेस्तद्वाचिपदेभ्य एव लाभान्निपातादेरपि तत्तच्छक्तिकल्पनं न चानन्वयवारणाय तत् कल्प्यते, द्योतकत्वेनैतदुपपत्तेरिति पूर्वोक्तदोषा न वृत्तिरिति द्रष्टव्यम्।।४४।।

ननु त्वन्मते तावदुपसर्गादिभ्यो विभक्तिरेव न स्यात्, तेषामर्थवत्त्वाभावेन प्रातिपदिकसंज्ञाया एवाभावात्। किञ्च, नञ्समासादावुत्तरपदार्थः प्रधानमिति व्यवस्था न स्यात्, पूर्वपदस्य नञादेरनर्थकत्वादित्यत आह–

नञ्समासे चापरस्य द्योत्यं प्रत्येव मुख्यता।

द्योत्यमेवार्थमादाय जायन्ते नामतः सुपः।। ४५।।

नञ्समासादौ योत्तरपदार्थप्रधानता, सा द्योत्यमर्थमादायैव। तमेवार्थमादायार्थवत्त्वात् प्रातिपदिकत्वम्, ततः सुबुत्पत्तिरित्यर्थः। अयं भावः– अर्थवत्त्वमर्थप्रतीतिजनकज्ञानविषयशब्दत्वम्, न तु शक्तिलक्षणान्यतरसम्बन्धेनार्थवत्त्वं तत्र विवक्षितम्, येनोक्तस्थलेऽनुपपत्तिः सम्भाव्यते। तथा च प्रतिष्ठते विजयते घटश्चेत्यादौ निपातानां तादृशार्थवत्त्वस्याभावाद् भवति नामत्वम्। न चैवं राम इत्यत्र राम इत्यतोऽपि विभक्त्यापत्तिः, 'स्वौजसमौट्' 'द्व्येकयोः' इत्येतेषामेकवाक्यतया विधानस्य तत्र तत्रोपपादितत्वाद् रा इत्यादेश्च संख्यावाचकत्वाभावेन विभक्त्यनुपपत्तेः। उक्तं हि 'हयवरट्सूत्रे' भाष्यकारेण 'संघातस्यैकत्वमर्थः, तेन वर्णात् सुबुत्पत्तिर्न भविष्यति' इति। अथवा प्रत्येकं वर्णेषु विभक्त्यनुत्पत्तिरेकाज्द्विर्वचनन्यायात्। तथाहि, 'एकाचो द्वे प्रथमस्येत्यत एकाच्समुदायस्यैव द्वित्वम्, न प्रत्येकमिति यथा। तद्वत् समुदायादेव विभक्तिः' इति कैयटादयः। यद् वा, प्रत्येकं वर्णेषु विभक्त्युत्पत्तावपि न श्रवणम्, लुका लुप्तत्वात्। अस्तु वा समासान्तमेकं रामपदम्। तत्र च राजपुरुष इत्यत्र राजपदादिव विभक्त्यश्रवणं भविष्यतीति। अत्रेदं चिन्त्यम्, प्रथमपक्षे च निपातानामपि संख्यानभिधायकत्वाद् विभक्तिर्न स्यात्। एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यत इति भाष्यसिद्धमेकवचनं भविष्यतीति चेत्, राम इत्यादौ प्रत्येकं वर्णेष्वप्येकवचनापत्तिरिति। एकाज्द्विर्वचनन्यायस्य च नात्रावकाश इति समासशक्तावुक्तम्। तृतीयपक्षे च प्रातिपदिकानवयवत्वात् सुपो लोपाप्रसक्तेर्विभक्तिश्रवणं स्यात्। धनं वनमित्यादौ 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इत्यनेन नलोपापत्तिश्च 'झलां जशोऽन्ते' इति जश्त्वापत्तिश्च। इतोऽपि न चतुर्थः। किञ्च, पन्थानावित्यत्रापि 'ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे' इति समासातविधानात् पन्थावित्यापत्तिः पुरावित्यत्र पुरे इत्याद्यापत्तिश्चेति दिक्। तस्मात् 'अव्ययादाप्सुपः' इति ज्ञापकादेव निपातेभ्यो विभक्तिरिति केचित्। निपातस्यानर्थकस्येत्येतस्मादेव सेत्यन्ये। अस्याधिपरीत्येतज्ज्ञापकमादाय प्रत्याख्यानपक्षे तस्यैव सामान्यापेक्षं ज्ञापकमभ्युपेत्य चादीनापि ज्ञापकादेव नामत्वसिद्धिरिति सिद्धे तस्मिन् सुबन्तत्वमपीत्यपरे। 'कृत्तद्धितसमासाश्च' इत्यनुक्तसमुच्चयार्थकचकारेणैषां संग्रह इति मुलग्रन्थकृतः। अथानन्तधातूनां नानार्थत्वमपेक्ष्य

निपातानामेव वाचकत्वं युक्तमिति चेन्न, धातोः प्रकर्षादौ लक्षणा, तात्पर्यग्राहकः प्रादिः। अत एव नोपसर्गादिकं विना प्रकर्षादिप्रतीतिरिति स्वीकारात्। अनेकशक्तिकल्पना हि नानार्थे दूषकताबीजम्। न चात्र तदिति ध्येयम्। अत एव न केवलानां तेषां प्रयोगः। वाचकत्वे चातिरिक्तशक्तिकल्पनापत्तिरिति युक्तो निपातानां द्योतकत्वपक्षः। उक्तं चाकृत्यधिकरणे भट्टैः–

चतुर्विधे पदे चात्र द्विविधस्यार्थनिर्णयः।
क्रियते संशयोत्पत्तेर्नोपसर्गनिपातयोः।।
तयोरर्थाभिधाने हि व्यापारो नैव विद्यते।
तदर्थद्योतकौ तौ तु वाचकः स विचार्यते।।

इति।

उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते।
प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत्।।

इति चान्यैः। तस्मान्नैयायिककल्पितं प्रादिचाद्योर्वैषम्यमयुक्तम्। यत्तु निपातानां सर्वेषां वाचकत्वे निपातस्यानर्थकस्येति विधिवैयर्थ्यम्, अर्थवत्सूत्रेणैव प्रातिपदिकत्वलाभात्। सर्वेषां द्योतकत्वेऽपि निपातस्येत्यनेनैवोपपत्तेरनर्थकस्येति व्यर्थमापद्यते। तस्मात् केचिदेवार्थवन्त इति वाच्यम्। तथा चोपसर्गा एव द्योतकाः, चादयस्तु वाचका इति, तत्तुच्छम्, सर्वथानर्थकानाम् 'तु हि च स्म ह वै पादपूरणे' इत्यमरात्, 'कमीमिद्विति पादपूरणे' इति निरुक्तात्' 'अधिपरी अनर्थकौ' इति सूत्राच्चावगतानां संग्रहार्थत्वस्य कैयटादौ स्पष्टत्वात्। के वाचका इत्यत्र नियामकाभावाच्चादीनामेव द्योतकत्वम्, प्रादयो वाचका इत्यस्याप्यापत्तेश्च। वस्तुतो वार्त्तिकमेतत् प्रत्याख्यातमेव भाष्यकारैरिति तन्मूलमेतदश्रद्धेयमेवेति सर्वं चतुरस्रम्।। ४५।।

अथ सिद्धान्ते किमत्र द्योतकत्वम् ? नैयायिकमतोक्तरीत्या शक्ततावच्छेदकत्वं तत्त्वम्। उक्तं हि वाक्यपदीये–

शक्त्याधानाय धातोर्वा सहकारी प्रयुज्यते।

इतीति चेन्न, निपातधात्वादीनामानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्वे गौरवात्। विशिष्टस्य शक्त्यन्तरकल्पनावश्यकत्वे विशिष्टस्य तत्स्वीकारमपेक्ष्य शुद्धनिपाते एव तत्स्वीकारौचित्याच्च। जयादिमात्रवाचकस्य प्रकर्षादिविशिष्टे लक्षणयोपपत्तौ गौरवग्रस्तोक्तकल्पनायोगाच्च। अस्तु तर्हि लक्षणायां तात्पर्यग्राहकत्वमेव द्योतकत्वमिति द्वितीयः पक्ष इति चेन्न, तथा सति सुप्तिङामपि द्योतकतापत्तेः, धात्वादेः कर्तृकर्मादिविशिष्टे लक्षणायां

तिङ्द्वितीयादेस्तात्पर्यग्राहकत्वसम्भवात्। न चैवं घटादिपदानामेव कर्मत्वादिविशिष्टार्थकत्वे नामार्थधात्वर्थयोः साक्षादन्वयापत्तावभेदातिरिक्तसम्बन्धेन नामार्थप्रकारकशाब्दबोधे विभक्तिजन्योपस्थितेः कारणत्वविलोपापत्तौ घटः पश्यतीत्यत्र कर्मत्वसम्बन्धेनान्वयाच्छाब्दबोधापत्तिः, घटादिपदानां घटकर्मके लक्षणया स्तोकं पचतीत्यत्रेवाभेदबोधस्यैव सम्भवात्। भेदसम्बन्धेन बोधोऽनुभूयत इति चेन्न, राजपुरुष इत्यत्रापि तथानुभवाच्छक्त्यापत्तेः। नामार्थनिर्णयकथितरीत्याप्युपत्तेश्च। न चैवं गङ्गायां द्विरेफ इत्यत्र तीरगतभ्रमराननुभवापत्तिः, विभक्तेरनर्थकत्वात् प्रकृतेश्च लाक्षणिकत्वे नाननुभावकत्वादिति वाच्यम्, वृत्तिमत्त्वेनैवानुभावकत्वात्। यत्तु लाघवाच्छक्तत्वेनैवानुभावकत्वमिति, तन्न, लाक्षणिकस्यापि शक्तत्वात्। तत्र शक्तं तमनुभावयतीति नियम इति चेत्, तर्हि गङ्गायां घोष इत्यत्र तीरानुभवो न स्यादेव। स्वशक्त्यान्वयबोधकमेवानुभावकम्, गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गापदस्य तथात्वेऽपि सप्तम्यादेस्तथात्वात् तदेव तीरानुभावकं भविष्यतीति चेन्न, अपभ्रंशादननुभवापत्तेः, गौरवाच्च। बोधकत्वेनैवानुभावकतायामतिलाघवाच्चेति। अपि च यत्र पदद्वयमपि लाक्षणिकं रूपे इत्यादौ तत्राननुभवापत्तिः। किञ्चानुमितिशाब्दयोरनुभूतमिति प्रतीत्यभावादनुभवत्वं प्रत्यक्षत्वमेव। तथा च शाब्दबोधाजनकत्वं तत्त्वं पर्यवसितम्। तदपि साक्षात्पदानां तज्ज्ञानस्य वा शाब्दबोधाजनकत्वात् पदार्थस्मरणद्वारकमपि तन्नास्तीति वाच्यम्। तच्चायुक्तम्, लक्षणाज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधजनकत्वेन तद्वारकस्य तस्य दुष्परिहारात्। अन्यथा लक्षणाकल्पनमेवोच्छिद्येतेति दिक्। अपि च धातोर्लक्षणयाप्युपपत्तेर्निपातानामवाचकत्वे घटादिपदस्य चरमवर्णस्यैकाक्षरनिघण्टुवशात् तत्तदर्थकस्य घटत्वादिविशिष्टे लक्षणया बोधोपपत्तौ घटादिपदानामप्यवाचकत्वप्रसङ्गः। न चावयवशक्तिमविदुषोऽपि समुदायशक्तिज्ञानात् तथा बोधात् तेषां शक्तिकल्पनम्, धातोः शक्तिमविदुषोऽप्युपसर्गस्य तद्ग्रहवतो बोधात् तथात्वस्य तुल्यत्वात्। न च प्रकारतासम्बन्धेनाख्यातार्थविशेष्यकबोधं प्रति धातुजन्योपस्थितिर्हेतुरित्यादि–कार्यकारणभावरूपाकाङ्क्षाविरहादुपसर्गस्य शक्तिग्रहेऽपि न बोध इति वाच्यम्, तादृशकार्यकारणभावग्रहशालिपुरुषीयशाब्दे एव तस्य हेतुत्वात्, इह चान्यस्य तत्सम्भवात्। किञ्चाख्यातार्थविशेष्यकतादृशबोधं प्रति निपातजन्याप्युपस्थितिः कारणं कल्प्यताम्, व्यतिसे इत्यनुरोधात्। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तेषां घटादिपदवच्छक्तिसिद्धौ तथाकल्पनस्य युक्तत्वाच्च। एतेन प्रतिष्ठते इत्यत्र गमनत्वरूपेण प्रतीतेर्धातोरेव लक्षणा, प्रशब्दस्य तदर्थत्वे च

तत्राख्यातार्थान्वयो न स्यादित्यपास्तम्। तस्मादन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकर्षादिस्तेषां वाच्य एव। एवं च प्रकारतासम्बन्धेन धात्वर्थविशेष्यकबोधं प्रति कारकविभक्तिवन्निपातजन्याप्युपस्थितिर्हेतुर्वाच्या। तथा च न प्रथमः, पूर्वोक्तोऽत्र दोषः। एवं नामार्थयोर्भेदेनान्वयबोधे षष्ठ्यादिजन्योपस्थितिर्हेतुरित्यपि निपातातिरिक्तविषयं वाच्यम्, अतो नान्येऽपि दोषाः। वस्तुतो नेत्येवोक्ते अभावशब्दस्य सर्वसिद्धत्वान्न तत्र पदान्तरसमभिव्याहाराभावाद् द्योतकत्वसम्भवः। अत एव नञ्सूत्रे महाभाष्येऽपि ननेत्यत्राभावो नास्तीत्यर्थदर्शनं कृतं संगच्छते। न च क्रियायोगं विनाऽसमस्तनञोऽसाधुत्वादिदमनुपपन्नमिति वाच्यम्, गम्यमानाया अपि क्रियायाः कस्मात् त्वं नद्याः इत्यत्रेव निमित्तत्वमालम्ब्य नञ्सम्भवात्। अस्तु वा प्रकृष्टो धर्मी प्राद्यर्थः, तथा च स्तोकं पचतीतिवदभेदेनैवान्वयान्न व्युत्पत्तिविरोधः। ननु निपातानां वाचकत्वे केवलानामपि प्रयोगः स्यादिति चेन्न, केषाञ्चित् ते प्राग्धातोरिति नियमितत्वात्। केषाञ्चिन्नञ्प्रभृतीनां तथात्वस्येष्टत्वात्। अन्येषां च वाचकत्वेऽपि केवलप्रत्ययप्रकृत्योरप्रयोगवदुपपत्तेः। उक्तं हि वाक्यपदीये–

प्रत्ययो वाचकत्वेऽपि केवलो न प्रयुज्यते।
समुच्चयाभिधानेऽपि व्यतिरेको न विद्यते।।

इति।यद्यपि प्रत्ययवदेषां परत्वं न स्मर्यते, तथापि तैर्बोध्यप्रकर्षादेर्विना सम्बन्धिनमनन्वयात् केवलप्रयोगासंभवः। समुच्चिताभिधायकत्वेऽपि विशेषतस्तयोरुपस्थितिं विना प्रतीतेरपर्यवसानान्नित्यपरतन्त्रतैवेति न प्रयोगः। उक्तं हि वाक्यपदीये–

समुच्चिताभिधानेऽपि विशिष्टार्थाभिधायिनाम्।
गुणैः पदानां सम्बन्धं परतन्त्रास्तु चादयः।।

इति। तस्मान्निपातानां वाचकत्वे न दोषः। अत एव समुच्चयाधिकरणे मीमांसकैरुक्तम्–'केवलवृक्षशब्दात् समुच्चयाबोधाच्चकारश्रवणे तद्बोधाच्चकार एव तद्वाचकः, न द्योतकः। किञ्च, द्योतकत्वे पदान्तराणां तत्र शक्तिः कल्प्या, चकारस्य च द्योतकत्वशक्तिः कल्पनीयेति गौरवं स्यात्' इति। अत एव मीमांसाद्वयेऽपि नञः पर्युदासे लक्षणेत्यादयो व्यवहाराः संगच्छन्ते। संगच्छन्ते च तत्र तत्र प्राचीनव्यवहाराः। तस्मान्निपाता वाचका एवेत्यभिप्रेत्य पक्षान्तरमाह–

तिपातानां वाचकत्वमन्वयव्यतिरेकयोः।
युक्तं वा न तु तद्युक्तं परेषां मतमेव नः।। ४६।।

अस्मन्मते निपातानां शक्तिग्रहाद्द्योतकत्वादेर्लक्षणाद्यग्रहादेव च बोधात् तच्छक्तिज्ञानकार्यकारणभाव आवश्यकः। बोधकत्वरूपा शक्तिश्च निर्बाधा। लक्षणापक्षेऽपि तत्कार्यकारणभाव आवश्यक एवेति किं गौरवम् ? तस्माच्छक्तिज्ञानलक्षणाज्ञानयोः कार्यकारणभावद्वयस्यापि वाच्यतया शक्यत्वं द्योतकता चेत्युभयमप्युपपन्नम्। अत एव विभक्तेरपि समानन्यायतां मनसि निधाय

वाचिका द्योतिका वा स्युर्द्वित्वादीनां विभक्तयः।

इत्युक्तं वाक्यपदीये।

अत एव

क्वचित् संभविनो भेदाः केवलैरनिदर्शिताः।

उपसर्गेण सम्बन्धे व्यज्यन्ते प्रपरादिना।।

स वाचको विशेषणानां सम्भवाद् द्योतकोऽपि वा।

इति वाक्यपदीयेऽपि पक्षद्वयमुक्तमिति भावः। मीमांसकास्तु वाचका एवैते, न द्योतका इत्याहुः, तदयुक्तम्, अन्यलभ्ये शक्तिकल्पनायोगात्। अस्मदुक्तरीत्या तथाकल्पने च गङ्गादिपदानामपि तीरादौ शक्तिकल्पनापत्तेः। न वा तेषामुपपत्तिर्युक्ता, अन्वयव्यतिरेकयोस्तात्पर्य–ग्राहकत्वेनान्यथासिद्धेः। न च शक्तिद्वयकल्पना, द्वितीयपदस्य लक्षणाङ्गीकारान्निपातानां तात्पर्यग्राहकत्वादित्यभिप्रेत्याहनत्वित्यादि। तत् समुच्चयाधिकरणे स्थितम्। परेषां मीमांसकानाम् मतं वाचकत्वरूपम्। तदेव नः। किन्तु द्योतकत्वमपीति भावः।। ४६।।

उपसर्गा द्योतकाः, निपाता वाचका इति नैयायिकमतं न युक्तम्, वैषम्ये बीजाभावादिति पर्यवसितमुपसंहरन्नाह–

निपातत्वं परेषां यत् तदस्माकमिति स्थितिः।

व्यापकत्वाच्छक्ततायास्त्ववच्छेदकमिष्यते।। ४७।।

परेषां मते यदेव निपातत्वमसत्त्वार्थत्वे सति चादिगणपठितत्वं शक्तिसम्बन्धेन निपातपदवत्त्वमित्याद्युपाधिरूपं वा जातिर्वास्तु, उभयथा सामान्ये प्रामाणानां पक्षपातात् तदेव द्योतकतायाः शक्तताया वावच्छेदकं युक्तमित्यर्थः। व्यापकत्वात्। सामान्यत्वात्। शक्तताया इत्युपलक्षणं द्योतकताया इत्यपि द्रष्टव्यम्। एतेन चादयः सन्तु द्योतकाः, उक्तयुक्तेः। अथशब्दस्तु वाचक एव। अन्यथा प्रकरणतुल्यतया 'मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकास्तन्यैष्वथोऽथ' इति कोशासङ्गतिः स्यात्। 'अथ शब्दानुशासनम्' इत्यत्र वाचकपदसमभिव्याहाराच्च।

द्योतकानां वाचकपदसमभिव्याहारनियमात्। तस्मादथशब्दः प्रस्तावद्योतक इति चिन्त्यमित्यपास्तम्। चकारादावपि समुच्चयादेः कोशाद्युक्तस्य 'चार्थे द्वन्द्वः' इति सूत्राच्च वाच्यत्वापत्तेरर्द्धजरतीयतादवस्थ्यात्। 'अथ शब्दानुशासनम्' इत्यत्राप्यनुशासनशब्द एव तद्वाचकः। न च श्रवणादेरपि द्योतनापत्तिः, घटश्चेत्यत्राप्यापत्तेरित्यास्तामतिक्षुद्रधन्धनयेति दिक्।।४७।।

इति वैयाकरणभूषणे निपातानां द्योतकत्ववाचकत्वनिर्णयः समाप्तः।

✶✶✶

भावप्रत्ययार्थनिरूपणम्

भावप्रत्ययार्थं निरूपयति–

कृत्तद्धितसमासेभ्यो मतभेदनिबन्धनम्।
त्वतलोरर्थकथनं टीकायां हरिणा कृतम्।। ४८।।

कृत्तद्धितसमासेभ्यः सम्बन्धाभिधानम्, भावप्रत्ययेनान्यत्र 'रूढ्यभिन्नरूपाव्यभिचरितसम्बन्धेभ्यः' इति वचनं वार्त्तिककारीयमिति भ्रमं मीमासकानां निराकुर्वन्नाह–**टीकायामित्यादि**। त्वतलोरिति भावप्रत्ययमात्रोपलक्षणम्, उक्तवचनानुरोधात्। अयमर्थः– राजपुरुषः, औपगवः, पाचक इत्यादौ यद्यपि केवलः सम्बन्धो नाभिधेयः, तथापि समासादौ शक्तिः कल्प्यमाना विग्रहप्रविष्टषष्ठ्याद्यर्थान्तर्भावेणैव कल्प्यते, अत एव तयोः समानार्थत्वम्। तथा च राजपुरुषत्वम्, पक्तृत्वम्, औपगवत्वमित्यादौ स्वस्वामिभावः, क्रियाकारकसम्बन्धः, अपत्यापत्यवत् सम्बन्ध इति बोधादेतेभ्यो भावप्रत्ययाः सम्बन्धमभिदधति। औपगवादावव्यभिचरितसम्बन्धे त्वर्थान्तरवृत्तिस्तद्धित उदाहार्यः। दामोदरत्वम्, कृष्णसर्पत्वमित्यादौ जातिविशेषेणैव बोधादाह–अन्यत्रेत्यादि। रूढेरभिन्नरूपादव्यभिचरित–सम्बन्धेभ्यश्चान्यत्र सम्बन्धे एवार्थ इत्यर्थः। रूढिरुक्ता। द्वितीयं यथा–शुक्ल इत्यादौ तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुपः, 'गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः' इत्यनेन लुप्तत्वात्। तद्धितान्तत्वेऽपि घटः शुक्ल इति प्रतीत्या गुणगुणिनोर्भेदसम्बन्धस्य न्यग्भावाच्छुक्लत्वमित्यादि। अत्र गुणस्यैव प्रकारत्वम्, न सम्बन्धस्य। तृतीये सतो भावः सत्तेत्यादि। अत्र तु जातावेव प्रत्ययः। राजपुरुषयोस्त्वव्यभिचरितसम्बन्धाद्यभावाद् भवति सम्बन्धाभिधानमिति रीत्या द्रष्टव्यम्। एतच्च सम्बन्धो वृत्तावर्थ इति भेदः। संसर्ग उभयं वेति पूर्वोक्तमतमाश्रित्येत्यभिप्रेत्याह–मतभेदनिबन्धनमिति। तथा च राजपुरुषत्वमित्यस्यापि वृत्तित्वात् तदीययैव शक्त्या निर्वाह इति भावः।। ४८।।

मीमांसकास्तु दण्डीत्यादौ मतुपः प्रकृत्यर्थविशिष्टद्रव्यमात्रवाचित्वमेव सम्बन्धस्य वाक्यार्थविधया विशेषणविशेष्यभावबोधोत्तरम्, अर्थाद् वा प्रतीत्युपपत्तेः। अत एव पाचक इत्यादावपि न सोऽर्थः। उक्तं च–

पाकं तु पचिरेवाह कर्तारं प्रत्ययोऽप्यकः।
पाकयुक्तः पुनः कर्ता वाच्यो नैकस्य कस्यचित्।।

इति। न चानन्तद्रव्येषु शक्तिग्रहासम्भवः, एकमुपलक्षणीकृत्य सम्भवात्। न चोपलक्षणीभूता दण्डादयोऽपि नाना, तद्वृत्तिजात्यनुगमात्। न च तदपि दण्डत्वकुण्डत्वरूपमनेकम्, प्रकृत्यर्थ–त्वेन तदनुगमादित्यरुणाधिकरणोक्तरीत्या द्रष्टव्यमित्याहुः। तदर्धजरतीयत्वादुपेक्ष्यमित्याह–

तत्रार्धजरतीयं स्याद् दर्शनान्तरगामिनाम्।

सिद्धान्ते तु स्थितं पक्षद्वयं त्वादिषु तच्छृणु।। ४९।।

अत्र कृदादौ। अयं भावः–दण्डीत्यादौ सम्बन्धावाच्यत्वे दण्डित्वमित्यत्रापि न स्यात्, प्रतीतेस्तथैवोपपत्तेः। न च त्वप्रत्ययवैयर्थ्यभीत्या तत् कल्प्यते, घटत्वमित्यादौ क्लृप्तप्रकृत्यर्थतावच्छेदकशक्त्यैवोपपत्तेः। 'कृत्तद्धितसमासेभ्यः' इति वचनात् तथा कल्प्यत इत्यप्ययुक्तम्, तस्य हरिवचनत्वात्। अस्तु तर्ह्यनुभवानुरोधाच्छक्तिकल्पनमिति चेन्न, शक्त्यन्तरकल्पनामपेक्ष्येनादीनां क्लृप्तशक्तावेव धर्मिवत् सम्बन्धविषयत्वकल्पनयोपपत्तौ पृथक् शक्तिकल्पनासम्भवात्। तथा च सति क्लृप्तप्रकृत्यर्थतावच्छेदकशक्त्येव तद्भानसम्भवादेः प्राक् विवेचितत्वादिति दिक्।। ४९।।

सिद्धान्तनिष्कर्षमाह–

प्रयोगोपाधिमाश्रित्य प्रकृत्यर्थप्रकारताम्।

धर्ममात्रं वाच्यमिति यद्वा शब्दपरादमी।।

जायन्ते तज्जन्यबोधप्रकारे भावसंज्ञिते।। ५०।।

प्रयोगे कर्तव्ये प्रकृत्यर्थे त्वप्रत्ययप्रकृत्यर्थे प्रकारतामापन्नमिति शेषः। तमुपाधिमाश्रित्य। शक्यतयेति शेषः। प्रकृतिजन्यप्रकारो भावप्रत्ययशक्य इत्यर्थः। ननु घटत्वमित्यादिपदजन्यबोधप्रकारो घटत्वत्वादिकमपि भावप्रत्ययोत्तरभावप्रत्ययस्य शक्यं स्यादित्यत्रेष्टापत्तिमाह–धर्ममात्रमिति। न च गौरवाल्लक्षणैव तत्र न शक्तिरिति वाच्यम्, शक्तावेव तदादरः, न लक्षणायामित्यत्र विनिगमकाभावादिति भावः। तथा च 'तस्य भावस्त्वतलौ' इति सूत्रे भगवान् वार्त्तिककारः। 'यस्य गुणस्य भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशः, तदभिधाने त्वतलौ' इति व्याख्यातं च कैयटेन। गुणशब्देन यावान् कश्चित् पराश्रयो भेदको जात्यादिः, स सर्व इह गृह्यते। यस्य भावादित्येतावत्युच्यमाने पुत्रस्य भावात् पितरि पितृशब्दप्रयोगात् पितृत्वमिति पुत्रे भावप्रत्ययः स्यात्। पुत्रत्वमिति च पितरीति गुणग्रहणम्, भावाद् विद्यमानत्वादित्यर्थः। द्रव्यशब्देन विशेष्यभूतः सत्त्वभावापन्नोऽर्थ उच्यते। तस्मिन् द्रव्ये शब्दनिवेशः, शब्दस्य प्रवृत्तिर्यस्य गुणस्य भावात् स त्वतलाद्यभिधेय इत्यर्थः। तत्र ये रूपादयो

गुणमात्रवृत्तयः, तेभ्यो गुणवृत्तिजात्यभिधायी प्रत्ययो रूपत्वमिति यथा। ये तु शुक्लादयो गुणिपरा अभेदोपचारादिना, तेभ्यो गुणे प्रत्ययः। गुणपरेभ्यस्तु जातावेव। अणुमहद्दीर्घादयो ये नित्यं परिमाणिनि वर्तन्ते, न तु परिमाणमात्रे तेभ्यो गुणे भावप्रत्ययः। पाचक इत्यत्र क्रियाविशेषणकबोधात् तदुत्तरभावप्रत्ययेन विशेष्यतया सैवाभिधीयते। घटत्वमित्यादौ जातिरिति यथानुभवं द्रष्टव्यम्। तत्र घटत्वत्वादिकं जातावच्छेदकमुक्तम्। तत्र यद्यपि परेषां घटेतरावृत्तित्वे सति सकलघटसमवेतत्वरूपम्, तथाप्यस्मन्मत अविद्या आविद्यको धर्मविशेषो ब्रह्मसत्तैव वा जातिरिति स्वीकारादखण्डमेव वाच्यम्। स्ववृत्तित्वादिसम्बन्धेन व्यक्तिरेव वा प्रकारः। यद्यप्यत्रापि जातेरेकत्वे स्ववृत्तित्वसत्त्वाद् घटत्वमित्यत्र घटस्यापि प्रकारतापत्तिः, तथापि घटादिरेव च तत्रोपस्थित इति स एव प्रकारः। पटादेः शब्दादनुपस्थितौ शाब्दबोधे भानासम्भवात्। अस्तु वा तत्तत्प्रकृतिसमभिव्याहारस्य तादृशबोधत्वं कार्यतावच्छेदकम्, अतो न दोषः। एवं च

सम्बन्धिभेदात् सत्तैव भिद्यमाना गवादिषु।
जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः।।
तां प्रातिपदिकार्थं च धात्वर्थं च प्रचक्षते।
सा नित्या सा महानात्मा तामाहुस्त्वतलादयः।।

इति वाक्यपदीयं संगच्छत इति दिक्। कैयटस्तु—गवादयो यदि जातिमात्रवाचिनः, तदा तेभ्यः शब्दस्वरूपे प्रत्ययः। तथाहि, अर्थे जातौ शब्दस्वरूपमध्यस्यते, यो गोशब्दः स एवार्थ इति। ततः शब्दस्वरूपमेव प्रवृत्तिनिमित्तं नान्यदित्याह। केचित् तु धर्ममात्रं धर्मत्वेनैव शक्यं भावप्रत्ययस्य, न तु तत्तद्रूपेण, नानार्थतापत्तेः। ननु गुरुत्वं घटत्वमित्यादौ गुरुत्वत्वादिना प्रतीतिः सर्वसिद्धा न स्यादित्यत आह—प्रयोगोपाधीति। प्रयोगे उपाधिर्नियमेन भासते संस्कारमात्रात्, न तु तत्रापि शक्तिः। तं प्रकारतयाश्रित्यानुपपत्त्यभाव इत्यर्थः। न चैवं धर्मत्वस्य शक्यत्वे न मानमिति वाच्यम्, शक्तेरवच्छेद्यत्वनियमात्। अन्यथा मास्तु तदवच्छेदकम्, अत एव पङ्कजपदे पद्मत्वं प्रयोगोपाधिरिति परे मन्यन्त इति व्याचक्षते। तच्चिन्त्यम्। एवं हि घटमित्यादौ धर्मत्वेनैव बोधे प्रतीतिवैचित्र्यं न स्यात्। संस्कारवशाद् विशेषरूपभानमिति चेत्, तथा सति तस्य वृत्त्यविषयत्वे शाब्दबोधविषयत्वं न स्यादिति ध्येयम्। नव्यास्तु जातिगुणक्रियासाधारण्येनैकशक्तौ सम्भवन्त्यामनेकतत्कल्पने गौरवादस्तु धर्मत्वेन तेषां वाच्यता, परन्तु तत्र प्रकृत्यर्थो व्यक्तिरेव प्रकार इत्युक्तम्। सा च

स्वेतरावृत्तित्वावच्छिन्ननिखिलस्ववृत्तित्वसम्बन्धेन प्रकार इति स्वीकारेणानतिप्रसङ्गः। अत एव क्वचित् स्वसमवेतत्वमात्रमेव सम्बन्धः, यथा सत्त्वमित्यत्र नियामकं चात्राकाङ्क्षामात्रमिति तत्त्वमिति वैयाकरणमतं समर्थयन्ते। तन्न, उक्तसम्बन्धस्य वैयाकरणमते घटत्वे बाधितत्वात्। महत्त्वं गुरुत्वमित्यादौ महत्त्वत्वगुरुत्वत्वादिप्रकारकबोधस्यानुभवसिद्धत्वाच्चेति दिक्। एवं च घटत्वादिजातिरभिधेया, तत्र प्रकारः पुनर्व्यक्तिरिति प्रथमः पक्षः। अथवा जातौ शब्द एवावच्छेदकः। शक्ता तु प्रागुक्तजात्यादिरेवेति पक्षान्तरमाह– यद् वेति। यद्वा शब्दो वार्त्तिकोक्त एव तत्सूचनाय पठितः। तथा च तत्रैव वार्त्तिकम् 'यद्वा सर्वे भावाः स्वेनार्थेन भवन्ति स तेषां भावः' इति। भवन्ति वाचकत्वेन प्रवर्तन्त इति भावाः शब्दाः, ते स्वस्य वाच्यो योऽर्थस्तेन भवन्ति, तत्र वाचकत्वेन प्रवर्तन्ते। अर्थप्रत्यायनार्थमेव शब्दप्रयोगाच्छब्दभवनेऽर्थस्य करणत्वविवक्षया तृतीयादिप्रयोगः। स चार्थो द्विविधः– वाच्यः प्रवृत्तिनिमित्तं च। वाच्यं च द्रव्यं शब्दो वा, प्रवृत्तिनिमितं च घटत्वादिजातिः, जातिशब्देषु पाचकादिशब्देषु क्रिया राजपुरुषादिशब्देषु सम्बन्धः, डित्थादिषु संज्ञेत्यादि सर्वमनुभवानुरोधादवधेयम्। सः प्रवृत्तिनिमित्तरूपोऽर्थः, तदनुरोधेनैव शब्दानां प्रवृत्तेः। तेषां शब्दानां भावोऽर्थ इति समुदायार्थः। ननु शक्यतावच्छेदकमेव भावप्रत्ययशक्यं चेत्, तर्हि को विशेषः पूर्वपक्षादिति चेत्, पूर्वपक्षे व्यक्तिरेवावच्छेदिका, अत्र मते शब्द एवावच्छेदक इत्येव। एवं चात्र पक्षे गोत्वं पाचकत्वं शुक्लत्वमित्यादौ गोशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं पाचकशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं शुक्लशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्यादिर्बोधो द्रष्टव्य इति कैयटाद्यनुसारेण वार्त्तिकार्थं वर्णयन्तो व्याचक्षते। वस्तुतस्तु सर्वे भावाः शब्दाः स्वेन स्वस्वरूपेणार्थेन भवन्ति प्रवर्तन्ते, अतः स तेषां भावः प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः। अयमभिप्रायः–अर्थवच्छब्दोऽपि द्रव्ये शक्यतावच्छेदकः, नलेक्ष्वाकुपृथुयुधिष्ठिररामकृष्णादिपदेभ्यस्तत्पदवाच्यो यः कश्चिदासीदित्येव बोधात्। एवमेवाप्रसिद्धार्थकपदेष्वनुभवः सर्वसिद्धः, न तु घटादिपदेष्विव तज्जात्यादिरूपेण। असम्भावितश्च तथा बोधस्तत्तद्रूपेणानुपस्थितौ तथा शक्तिग्रहस्यैवासम्भवात्। शब्दादन्येन तदुपस्थितेश्चासम्भवात्। न च तत्तत्प्रकाराः संस्कारा अनादय एव सन्तीति साम्प्रतम्, अजन्यसंस्कारानङ्गीकारात् जन्यस्य कारणाभावेनायोगात्। न चानादिरेव भाविगोचरसंस्कारज्ञानयोर्धारा, अनेकजन्मसु तथा कल्पने मानाभावात्। फलान्यथानुपपत्तेरपि तत्तद्रूपेण बोधरूपकफलस्यैवानुभवादभावात्। विनैव तत्तद्वाचकपदश्रवणं तेषां स्मरणापत्तेश्च। उद्बोधकाधीनव्यवस्थाया ज्ञानसंस्कारयोः कारणत्वासिद्ध्यापत्तेश्च । एतेन प्रमेयत्वादिरूपेण

सकलानुभवोत्तरं प्रमेयत्वांशे मोष इति प्रथमतस्तत्तज्जातिनिर्विकल्पकं स्मरणम्, ततस्तत्तद्रूपेण तत्तत्पदार्थोपस्थितिमादाय शक्तिग्रहः। न चैवं सर्वेषामर्थानामेवं बोधापत्तौ सार्वज्ञापत्तिः फलबलकल्प्योद्बोधकवशादेव स्मृतेः कादाचित्कत्वनियमादित्यादिकमपास्तम्। तादृशस्मरणस्यानुभवविरुद्धस्य कल्पने मानाभावात्। फलस्याप्यभावादित्युक्तम्। सर्वेषामेव पदानामेवं शक्तिग्रहापत्तौ गृहीतशक्तिकानामिव संशयानापत्तेश्च। एतेनाभिमान्यधिकरणे 'मृदब्रवीदापोऽब्रुवन्' इत्यादौ देवतायां मृदादिशब्दानां शक्तिग्रहासम्भावात् तत्परत्वेऽप्रामाण्यमाशङ्क्य पाशहस्तादिपदादुपस्थिते शक्तिग्रहः। न च तस्यापि शक्तिग्रहासम्भवादनुपपत्तिः, यौगिकेषु समुदायशक्तिग्रहानपेक्षणात्। अवयवानां च पाशादिपदानां लोके शक्तिग्रहात्। एवमदृष्टादिपदेष्वप्यूह्यमित्यादि माध्वीया न्यायसुधा परास्ता। जातिविशेषरूपेण पाशहस्तादिपदादुपस्थित्यसम्भवात्, तेन रूपेण शक्त्यग्रहात्। अन्यथा प्रत्यक्षेणोपस्थिते वरुणे वरुणादिपदानां शक्तिग्रहवतामिव त्वदुक्तरीत्या तद्ग्रहवतामपि पाशाद्यदर्शनेऽपि व्यक्तिमात्रदर्शनाद् वरुणोऽयमित्यादि प्रत्ययापत्तेः। अस्माकं पदरूपेणोपस्थितौ रामादिपदं क्वचिच्छक्तं साधुशब्दत्वाद् घटपदादिवद् हकारादयो वर्णाः क्वच्छिक्ता वर्णत्वादकारोकारादिवदिति शक्तिग्रहोऽस्त्येव। अत एव रामादिपदवाच्यः कश्चित् पदार्थ इत्येव बोधः। जबगडदशित्युच्चारयेत्यादौ च घटो नित्य इत्यादिवद् योग्यतावशाद् विशेषणांशान्वय इत्युक्तम्। सम्बन्धितावच्छेदकरूपेणोपस्थितसम्बन्धिन एव सम्बन्ध्यन्तरस्मारकत्वान्न प्रत्यक्षेणोपस्थितवरुणेन पदस्मरणम्, तत्र पदस्यैवावच्छेदकत्वात्। तस्मादनुभवानुरोधाच्छब्द एवावच्छेदकः। अत एव 'विष्णुर्नारायणः कृष्णः' इत्यत्र सामानाधिकरण्यं संगच्छते। अन्यथा घटो घट इत्यत्रेव तन्न स्यात्। तस्मात् पदप्रकारकबोध एव सर्वसङ्गम इति। तथा जातिविशेषोऽप्यवच्छेदकः। शक्तिग्रहवैलक्षण्याच्च बोधवैलक्षण्यम्। अत एवैक्ष्वाक्वादिपदेषु तत्तत्पिण्डदर्शनाच्छक्तिग्रहशालिनां तद्वृत्तिजातिप्रकारक एव बोधः। अस्मदादीनां च नेति संगच्छते। स च शब्दः शक्तिसम्बन्धेनैवावच्छेदकः। शक्तिश्च शब्दैक्येऽपि नानैवेति न नानार्थोच्छेदः, न वा ब्राह्मणादिनाम्नः शूद्रस्य हननाद् दोषः। अस्तु वैका सा, तथापि नानार्थोच्छेदः सर्वनामकक्षतया सर्वसमाधेयः। तथाहि, अनुभवानुरोधात् सर्वनाम्नां विशिष्योपस्थापकत्वमिति सर्वसिद्धम्। तच्च यदि बुद्धिविषयत्वरूपेणोपस्थापितघटत्वपटत्वादिशालिषु बुद्धिविषयवति शक्तं तत्पदमित्येव शक्तिग्रहः, बुद्धिविषयत्वं तूपस्थितावनुगमकमात्रम्, न तु शक्यमिति न तच्छाब्दबोधे भासते, किं

तु घटत्वादिकमेवेत्युच्यते, तदात्रापि बुद्धिविषयत्वरूपेणोपस्थितपाशत्वबिभीतकत्वादिशालिषु बुद्धिविषयवति शक्तमक्षपदमिति शक्तिग्रहस्य सुवचत्वात्। यदि वा बुद्धिविषये तदादिपदं शक्तमित्यतिदेशवाक्यार्थज्ञानसहकृतेन मनसा प्रकरणादिवशात् तदादिशब्दश्रवणानन्तरं विशेषरूपेणोपस्थिते शक्तिग्रह इत्युच्यते, तदात्रापि बुद्धिविषयेऽक्षपदं शक्तमित्याद्यतिदेशवाक्यार्थज्ञानसहकृतेन मनसा प्रकरणादिवशादक्षपदश्रवणानन्तरं विशेषरूपेणोपस्थिते शक्तिग्रह इति तुल्यमेवेति। वस्तुतः शक्यतावच्छेदकनानात्वेन नानार्थतेति सर्वसिद्धत्वादत्र जातेरनेकस्या अवच्छेदकत्वान्नानार्थत्वं दुष्परिहरम्। 'ब्राह्मणं न हन्यात्' इत्यत्रापि जातिविशेषावच्छिन्नहननं पापजनकमिति स्वीकारान्न दोष इति ध्येयम्। तस्माच्छब्दोऽवच्छेदकः, स एव त्वप्रत्ययवाच्यः। एतच्च 'वृद्धिरादैच्' इत्यत्र शब्दकौस्तुभे स्पष्टम्। उक्तं च हरिणा–

सामान्यान्यभिधीयन्ते सत्ता वा तैर्विशेषिता।
संज्ञाशब्दस्वरूपं वा प्रत्ययैस्त्वतलादिभिः।।

इति। एतदेवाभिप्रेत्य यद् वेति भाष्यवार्त्तिके संगच्छेते। अन्यथा सूत्रोक्तभावशब्दार्थविचारे पक्षद्वयेऽपि तदैक्यादसङ्गत्यापत्तेः। अत एवाद्ये धर्मविशेषः प्रत्ययार्थो द्वितीये बोधप्रकार इति मनोरमायां पक्षद्वयोपन्यासः संगच्छते। अन्यथा धर्मविशेषस्य पक्षद्वयेऽपि समानत्वादसङ्गत्यापत्तेः। एतेन पूर्वत्र लक्षणे जातिगुणद्रव्यलक्षणार्थाभिधायिभ्यो गवादिभ्यः शब्दस्वरूपसामान्यादिषु प्रत्ययः। इह तु शब्दाभिधायिभ्यः पूर्वोक्तेष्वेवार्थेष्विति प्रकृत्यर्थभेदेऽपि प्रधानप्रत्ययार्थाभेदापेक्षो विकल्प इति कैयटोक्तिः परास्ता। तस्मात् संज्ञाशब्देष्विव शब्द एवावच्छेदकस्त्वप्रत्ययेन कुत्वमित्यत्रेवाभिधीयत इति प्रतिभातीति दिक्। पक्षद्वयेऽपि तैः प्रकृति–भूतैर्जन्यो यो बोधः, तत्र यः प्रकारस्तत्र त्वादयो जायन्ते। कीदृशे प्रकारे ? भावसंज्ञिते। 'तस्य भावः' इति सूत्रे शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तभाव इति प्रसिद्धौ च भावशब्दवाच्ये इत्यर्थः।। ५०।।

इति वैयाकरणभूषणे भावत्वप्रत्ययार्थनिर्णयः समाप्तः।

✡✡✡

देवताप्रत्ययार्थनिरूपणम्

सास्य देवतेत्यत्र देवताविशिष्टं देयं प्रत्ययार्थः। ऐन्द्रं वैश्वदेवीत्यादौ इन्द्रा-देर्देवतात्वोपस्थापकाभावात्, तेन रूपेणोपस्थितये पृथक् शक्तिकल्पनावश्यकत्वात्। अत एव।

आमिक्षां देवतायुक्तां वदत्येवैष तद्धितः।
आमिक्षापदसान्निध्यात् तस्यैव विषयार्पणम्।।

इति।

केवलाद् देवतावाची तद्धितोऽग्नेः समुच्चरन्।
नान्ययुक्ताग्निदैवत्यं प्रतिपादयितुं क्षमः।।

इति च मीमांसकैरप्युक्तमित्याशयेनाह—

प्रत्ययार्थस्यैकदेशे प्रकृत्यर्थो विशेषणम्
अभेदश्चात्र संसर्ग आग्नेयादावियं स्थितिः।।
देवतायां प्रदेये च खण्डशः शक्तिरस्तु वा।। ५१।।

एकदेशे देवतारूपे तच्चाभेदेनेत्याह—अभेदश्चेति। वस्तुतस्तु चतुर्थ्यादौ प्रकृत्यर्थस्य तथैव लब्धस्य चतुर्थ्या देवतात्वमात्रमुच्यत इति तद्वत्प्रकृत्युपात्तेन्द्रादेर्देवतात्वमेव इहार्थः। मूलं तु न्यायसुधायामामिक्षाधिकरणे तथाभिधानादुद्देश्यश्चतुर्थ्यर्थ इति मतेन। ननु—

तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रवर्णेन वा पुनः।
देवतासङ्गतिस्तत्र दुर्बलं तु परं परम्।।

इति मीमांसकोक्ततद्धिताच्चतुर्थीदौर्बल्यं कथमिमि चेत्, इत्थं चतुर्थ्या वाक्याद् देवतात्वसम्बन्धलाभस्तद्धिते समानपदोपादानश्रुत्येति श्रुतिवाक्यबलाबलाधीनं तदिति ध्येयम्। नन्वग्न्यादेः प्रत्ययार्थदेवतायां नाभेदेनाप्यन्वयसम्भवः। पदार्थैकदेशत्वादन्वयस्यैवाभावादित्यत आह—देवतायामिति। तथा च पदार्थैकदेशतैव नास्तीति भावः।। ५१।।

नन्वाग्नेयादावग्नेर्देवस्य प्रकृत्या लाभान्न शक्तिः कल्प्या। न च देवतात्वरूपेणोपस्थितये सा कल्प्यते। तेन रूपेणोपस्थितेर्लक्षणयाप्युपपत्तेः। उपसर्गाणां द्योतकत्वमते प्रजयतीत्यत्र प्रकृष्टजयप्रतीतिवदित्यभिप्रेत्याह—

प्रदेय एव वा शक्तिः प्रकृते त्वस्तु लक्षणा।
देवतायां निरूढेति सर्वे पक्षा अमी स्थिताः।। ५२।।

ऐन्द्रमित्यत्रेन्द्रविशिष्टं प्रतीयते। तत्रेन्द्रो देवता प्रकृत्यर्थः, देयं द्रव्यं प्रत्ययार्थः, तयोः सम्बन्धः संसर्गः। न चानन्यलभ्यः शब्दार्थ इति न संसर्गदेवते तदर्थः। न च द्रव्यमपि दध्यादिपदलभ्यं न शक्यम्, तदश्रवणेऽप्यैन्द्रपदमात्राद् देयमात्रप्रतीतेः। ऐन्द्रं दधीति सामानाधिकरण्याच्च, सास्य देवतेत्यनुशासनाच्च। मीमांसकानां पुनः कर्तृकर्मणोराख्यातावाच्यत्वं स्वीकुर्वतां तुल्ययुक्त्याऽत्रापि द्रव्यवाच्यत्वं न सिध्येदिति प्रपञ्चितं प्रागिति ध्येयम्। देवतायामिति, देवतारूपेणेत्यर्थः। निरूढेति, अनादिप्रयोगावच्छिन्नलक्षणाया तत्त्वादिति भावः। यत्त्वग्निप्रभृतिभ्यो माणवकादिसंकेतितेभ्यः प्रत्ययापत्त्या निरूढेत्युक्तमिति। तन्न,

अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः।
शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिषु।।

इति वाक्यपदीयेनैव निरस्तत्वात्– युक्तं चैतत्, पुराणादिप्रसिद्धैर्निरूढार्थकैः शास्त्रस्य निराकाङ्क्षीकरणेनाधुनिकेष्वप्रवृत्तेः। अत एव क्षत्रियादिभिः स्वपुत्रस्य ब्राह्मण इति नाम्नि कृतेऽपि न तद्धननम् 'न ब्राह्मणं हन्यात्' इति वाक्यविषय इति बोध्यम्।। ५२।।

अनयैव रीत्याऽन्यत्राप्यवधेयमित्याह–

क्रीडायां णस्तदस्यास्तीत्यादावेषैव दिक् स्मृता।
वस्तुतो वृत्तिरेवेति नात्रातीव प्रयत्यते।। ५३।।

तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां ण इत्यत्र प्रहरणविशिष्टा क्रीडा प्रहरणक्रीडे क्रीडामात्रं वेति दिगर्थः। आदिना सोऽस्य निवासः, सास्मिन् पौर्णमासीति ग्राह्यम्। निरूढलक्षणायाः शक्त्यनतिरेकात् पूर्वानुशयाच्चाह– वस्तुत इति।। ५३।।

इति वैयाकरणभूषणे देवताप्रत्ययार्थनिर्णयः।

✶✶✶

अभेदैकत्वसंख्यानिरूपणम्

वृत्तौ विशेषणे अभेदैकत्वसंख्या प्रतीयत इति सिद्धान्तं निरूपयन्नाह—

अभेदैकत्वसंख्याया वृत्तौ भानमिति स्थितः।

कपिञ्जलालम्भवाक्ये त्रित्वं न्यायाद् यथोच्यते।। ५४।।

संख्याविशेषाणामविभागेनावस्थानमभेदैकत्वसंख्या। उक्तं हि वाक्यपदीये—

यथौषधिरसाः सर्वे मधुन्याहितशक्तयः।

अविभागेन वर्तन्ते तां संख्यां तादृशीं विदुः।।

इति। परित्यक्तविशेषं वा संख्यासामान्यमभेदैकत्वसंख्या। उक्तं च—

भेदानां वा परित्यागात् संख्यात्मा स तथाविधः।

व्यापाराज्जातिभागस्य भेदापोहेन वर्तते।।

अगृहीतविशेषेण यथारूपेण रूपवान्।

प्रख्यायते न शुक्लादि भेदापोहस्तु गम्यते।।

इति। अस्यां वृत्तौ समासादौ भानं न्यायसिद्धमिति शेषः। अयमर्थः—राजपुरुष इत्यादौ राज्ञः, राज्ञोः, राज्ञां वेति जिज्ञासानुभवाद् विशेषजिज्ञासायाः सामान्यज्ञानपूर्वकत्वनियमात् तद्रूपेण बोधाय शक्तिरावश्यकी। बुध्यते च क्वचिद् विशेषतोऽपि। यथा द्विपुत्रः, पञ्चपुत्र इत्यादौ। एवं तावकीन इत्यादावेकत्वं तवकव्यङ्ग्यम्। विशेषतस्तद्बोधकाभावे चाभेदैकत्वं प्रतीयते। एकत्वत्वरूपेणैव प्रतीयत इत्यत्र न्याय एव बीजमित्याह—कपिञ्जलेति। कपिञ्जलानालभेतेत्यत्र बहुवचनेन त्रय एव गृह्यन्ते, गणनायां त्रित्वस्य प्रथमोपस्थितत्वात्। प्रथमोपस्थितत्यागे च मानाभावात्। एवं प्रकृतेऽपि विशेषतः संख्याबोधकाभावस्थले प्रथमोपस्थितैकत्वत्यागे मानाभाव इति भावः। अत्र वदन्ति—त्रित्वत्वेन प्रथमोपस्थितौ न नियमः, दशत्वादीनामपि प्रथमोपस्थितत्वात्। गणनायाश्चानियमात्। विपरीतगणनायामपि कस्यचिद् व्युत्पन्नत्वाच्च। अन्यथा पश्वेकत्वविवक्षापि न स्यात्। एकत्वस्य गणनायां प्रथमोपस्थितत्वेन न्यायेनैव तदुपस्थितिसम्भवात्। एकवचनं त्वौत्सर्गिकम्। सत्रादुदवसाय ज्योतिष्टोमेन पृष्ठशमनीयेन यजेरन्नित्यत्र बहुवचनवन्न्यायप्राप्तानुवादो वा। नन्वेवं सति संख्याया अङ्गत्वं न स्यात्। तथा च द्वयोरनुष्ठानापत्तिः। एकत्वस्य न्यायेनोपस्थितावपि द्वयोरालम्भने साङ्गयागानुष्ठानापत्तिरिति चेन्न, पशुना यजेतेत्यत्र पशुत्वस्य यागसाधनतोच्यते,

तच्चैकालम्भनेऽपि सम्पन्नमिति नाधिकालम्भनं व्यर्थत्वात्। तावतैवार्थसिद्धेर्मध्ये पश्वन्तरालम्भने प्रयोगप्रांशुभावरूपं पदार्थानां सन्निधानं च बाध्यते। उक्तं हि वाक्यपदीये—

प्रत्याश्रयं समाप्तायां जातावेकेन चेत् क्रिया।
पशुना न प्रकल्प्येत तत् स्यादेतत् प्रकल्पना।।
एकेन तु प्रसिद्धायां क्रियायां यदि सम्भवात्।
पश्वन्तरमुपादेयमुपादानमनर्थकम्।।
यथैवाहितगर्भायां गर्भाधानमनर्थकम्।
तथैकेन प्रसिद्धायां पश्वन्तरमनर्थकम्।।
तावतार्थस्य सिद्धत्वादेकस्याप्यनतिक्रमम्।
केचिदिच्छन्ति न त्वत्र सङ्ख्याङ्गत्वेन गृह्यते।।

इति। 'कपिञ्जलानालभेत' इत्यादौ बहुत्वान्वयानुरोधान्नैकालम्भनेन निर्वाह इति विशेषः। अथोच्यते—न हिंस्यादिति। निषेधस्य यावता विना विधेरनुपपत्तिः, तत्रैव संकोच इति कपिञ्जलत्रयव्यतिरिक्ते तत्संकोचं विनापि शास्त्रार्थोपपत्तेस्तत्र सङ्कोचाकल्पनात् तस्य निषेधविषयत्वात् तद्विरोधान्न तत्र विधिप्रवृत्तिरिति तन्न, न हिंस्येत्यस्यैकवाक्यतया वैधहिंसाभिन्ना सा न कर्तव्येति शास्त्रार्थः। न तु कपिञ्जलत्रयव्यतिरिक्ता सा न कर्तव्येति न निषेधानुसारेण विधिसङ्कोचः, किं तु विपरीतम्। विशेषानाक्रान्ते सामान्यप्रवृत्तेर्न्याय्यत्वात्। यदि च विधिनिषेधविध्योर्न विरोधः, तदा नैव शङ्कापि। वस्तुतस्तान् पर्याग्निकृतानारण्यानुत्सृजतीति वाक्यात् तेषां हननमेव नास्तीति किं वृथा विचारेण ? अस्तु वा तथा। तथापि प्रकृतासङ्गतिरेव। न ह्येकत्वादिप्रतीतिरुक्तन्यायेन सम्भवति। अत एव कपिञ्जलानालभेतेत्यत्रापि व्यक्तित्रयालम्भनस्यैव कारणतोच्यते, अन्यथान्येषामपि तत्कल्पने गौरवापत्तिः। ब्राह्मणान् भोजयेदित्यत्रापि व्यक्तित्रयभोजने उक्तविधिर्निष्पन्न एव। अधिकभोजनं च फलविशेषार्थः। न चात्रापि चतुष्टयाद्यालम्भने फलविशेषापत्तिः, कल्पकाभावात्। ब्राह्मणभोजनादौ च स श्रुत एव। न चैवमप्येषां त्रयाणामेषां वेति विनिगमनाविरहाद् बहूनामालम्भनापत्तिः, अयं पशुः स वेत्युनुरोधेन पशुनेत्यत्राप्यतिप्रसङ्गात्। न चैकवचनेन पर्याप्त्या द्वित्वानाश्रयस्य साधनतोच्यत इति नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, एकवचनस्य तथा शक्त्यभावेन लक्षणाभ्युपगमे त्रित्वविशिष्टे तस्याः सम्भवात् तुल्यमेवेति परास्तम्। विधिनिषेधयोर्विरोधवादिनां कपिञ्जलत्रयातिरिक्तालम्भनस्य पापजनकत्वकल्पनापत्तौ गौरवस्य

तुल्यत्वाच्च। तस्मान्नैकत्वत्वेन तत्प्रतीतिः, किं तु संख्यात्वसामान्यरूपेण। अन्यथा राजपुरुष इत्यादौ राज्ञो राज्ञोर्वेत्यादिजिज्ञासानापत्तेः। 'इष्टापत्तौ बृद्धिमिच्छतो मूलमपि नष्टम्' इति न्यायापातः। अनुभवश्च नास्त्येव तथा। तस्मादभेदैकत्वशब्देनैव व्यवहारः। कुतः ? अभेदद्वित्वादिशब्देनापि तदोचित्यादित्याशङ्कायां कपिञ्जलन्याय उदाहृतः। प्राथम्यात् तथा व्यवहार इति भाव इति दिक्। नव्यास्तु पदार्थैकदेशत्वाद् राजपुरुष इत्यत्र राज्ञस्तत्र संख्यात्वरूपेणापि न तदन्वय इत्याहुः। समासादौ शक्तिः कल्प्यमाना संख्याविशिष्ट एव सा कल्प्येत्यभ्युपगमे तु नायं दोषः, परं त्वनुभवविरहाज्जिज्ञासानुरोधेन शक्तौ तु ज्ञानेच्छयोः समानप्रकारकत्वेन हेतुहेतुमद्भावाद् विशिष्यैव वाच्यतापत्तेरिष्टापत्तौ जिज्ञासोच्छेदापत्तेर्मूलोच्छेदाच्छक्तिकल्पनमेवानर्थकमिति विभावयाम इति दिक्।। ५४।।

इति वैयाकरणभूषणे अभेदैकत्वसंख्यानिरूपणं समाप्तम्।

✶✶✶

संख्याविवक्षानिरूपणम्

संख्याप्रसङ्गादुद्देश्यविधेययोः संख्याविवक्षाविवक्षे निरूपयति—

लक्ष्यानुरोधात् संख्या च तन्त्रातन्त्रे मते यतः।

पश्वेकत्वादिहेतूनामाश्रयणमनाकरम्।। ५५।।

ग्रहं संमार्ष्टीत्यत्र वाक्ये उद्देश्यग्रहगतमेकत्वमविवक्षतमितिवन्नास्माकमुद्देश्य—विशेषणाविवक्षानियमः, 'आर्धधातुकस्येड् वलादेः' इत्यादावनुवाद्यार्धधातुकविशेषणस्य वलादित्वस्य विवक्षितत्वात्। एवं पशुना यजेतेतिवद् विधेयविशेषणं विवक्षितमित्यपि न। 'रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः' इत्यत्रैकत्वाविवक्षणात्। तथात्वे वा भिन्न इत्यत्र नकारद्वयलाभो न स्यात्। न च वाक्यभेदात् तल्लाभः, तत्कल्पन एव गौरवात्। एवमेव चकाराकरणे लाघवतरत्वात्। एवमेतयोरविवक्षैव वेत्यपि न, उपेयिवाननाश्वाननूचानश्चेत्यत्र नञ्प्रभृतेर्विवक्षाया उपेत्यस्याविवक्षायाश्च स्वीकारात्। 'इको यणचि' इत्यत्रानेकयकारापत्तेः। एकत्वस्य विवक्षितत्वादित्यर्थः। पश्वेकत्वादीत्यादिना ग्रहैकत्वसंग्रहः। अथ समानप्रत्ययोपात्तेन प्रातिपदिकादपि संनिहितेन प्रधानभूतेन च कारकेणावरुद्धमेकत्वं प्रातिपदिकार्थमनादृत्य क्रियाङ्गमवगम्यमानं वाक्यसमर्पितेन क्रियाविशेषेण सम्बध्य पश्चादरुणैकहायनीन्यायेन पशुनार्थात् सम्बध्यते, तादर्थ्यं तु यज्ञं प्रत्येवेति पश्वेकत्वाधिकरणोक्तरीत्यात्रापि नकारादिविधायकेषु नकारस्यैकत्वादिविशिष्टस्यैवान्वयोऽस्तु। युक्तं चैतत्। अन्यथाऽनन्तनकारापत्तेर्दुर्वारत्वात्।।५५।।

न च प्रागुदाहृतवाक्यपदीयरीत्यैकेन चरितार्थत्वान्न बहूनामापत्तिरिति शङ्क्यम्, भिन्न इत्यत्रापि नकारद्वयानापत्तेः। उभयोरेकेनोपपत्तेः। सवर्णदीर्घगुणादिवत्। 'एकः पूर्वपरयोः' इत्येकग्रहणस्थाने चकारसत्त्वादिति सर्वमभिप्रेत्याह—

विधेये भेदकं तन्त्रमन्यतो नियमो न हि।

ग्रहैकत्वादिहेतूनामाश्रयणमनाकरम्।। ५६।।

भेदकं विशेषणम्। तन्त्रं विवक्षितम्। अन्यतोऽनुवाद्यस्य नियमः, न हि क्वचित् तन्त्रं क्वचिन्नेत्यर्थः। नन्वेवं ग्रहं संमार्ष्टीत्यत्रोद्देश्यग्रहगतमेकत्वमविवक्षितम्, वाक्यभेदापत्तेः। तथाहि प्राजापत्या नवग्रहा इत्यत्र विहितग्रहोद्देशेन संमार्गो विधीयते। तथा च संमार्गविधायके—ऽप्येकत्वविवक्षायां ग्रहं संमार्ष्टि तच्चैकमित्यर्थः स्यात्। उक्तं हि वाक्यपदीये—

ग्रहास्त्वन्यत्र विहिता भिन्नसंख्याः पृथक पृथक्।

प्राजापत्या नवेत्येवमादिभेदसमन्विताः।।

अङ्गत्वेन प्रतीतानां संमार्गे त्वङ्गिनां पुनः।

निर्देशं प्रति या संख्या सा कथं स्याद् विवक्षिता।।

इति। किञ्च, ग्रहमिति द्वितीयया ग्रहस्य प्राधान्यं प्रतीयते, एवमेकत्वस्यापि। यथा च ग्रहस्वरूपवदेकत्वविवक्षायामपि प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिरिति न्यायात् सर्वत्र ग्रहे संमार्गसिद्धेर्व्यर्थैव तद्विवक्षा। एवमेव तकारदकारयोर्भिन्न इत्यत्र नकारद्वयलाभः। यदि च पशुवद् ग्रहाणां गुणत्वं भवेत्, तदा येन केनापि सिद्धेर्यावद् गुणं प्रधानावृत्तेरभावाच्च परिच्छेदकत्वेन पशुवत् संख्याविवक्षा स्यात्। न चैवम्। अथ संख्याविशिष्टपश्वादिविधिवदेकत्वविशिष्टग्रहानुवादेन संमार्गविधिः स्यादिति चेत्, तथापि सर्वेषां प्रत्येकमेकत्वात् स्यादेव प्रसङ्गः। न चैकत्वविशिष्टसंमार्गविधिः, तथापि द्वितीयोक्तप्राधान्यानुरोधेन प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिरिति न्यायात् सर्वत्र संमार्गप्रसङ्गात्। न च सक्तुवल्लक्षणा, ग्रहाणामपि प्रधान्यानापत्तेरिति ग्रहाधिकरण–न्यायविरोधादसङ्गतमेवान्यत इत्यादीत्यत आह–ग्रहैकत्वादिति। अयमाशयः–अस्तु तावद् ग्रह–स्थले तथा, न त्वस्माकमयं दोषः। 'आर्धधातुकस्येड् बलादेः' इत्यत्र बलादित्वविशिष्टमार्धधातु–कमनूद्येड्विधानसम्भवात्। न चैवंरीत्या ग्रहेष्वपि दोषः, तत्राकाङ्क्षाविरहादिति दिक्।। ५६।।

नन्वेवं रदाभ्यामित्यतो नकारद्वयालाभो भिन्नः, इत्यत्र न स्यादित्यत आह–

रदाभ्यां वाक्यभेदेन नकारद्वयलाभतः।

क्षतिर्नैवास्ति तन्त्रत्वे विधेये भेदकस्य तु।। ५७।।

चशब्दानुरोधाद् भाष्यादिसिद्धवाक्यभेदान्नकारद्वयलाभ इत्यर्थः। न च वाक्यभेदे गौरवम्, उक्तरीत्या एकत्वस्यातन्त्रत्वे तस्यावश्यकत्वादिति भावः। नन्वेवम् 'वृद्धिरेचि' 'आद्गुणः' इत्यादौ विधेयगतसंख्याविवक्षयैवेष्टसिद्धौ 'एकः पूर्वपरयोः' इत्यत्रैकग्रहणानर्थक्यमिति चेत्, को दोषः ? मात्रालाघवेन हि वैयाकरणाः पुत्रोत्सवं मन्यन्ते। प्रत्याख्यातं चैतद् भाष्यकारादिभिरपीत्यलं पल्लवेन। एवं चास्य च्वावित्यादावनुवाद्य– विशेषणत्वान्न व्यक्तिर्विवक्ष्यते ग्रहैकत्ववदिति कैयटश्चिन्तनीय इति भावः।। ५७।।

इति वैयाकरणभूषणे संख्याविवक्षानिरूपणं समाप्तम्।

✸✸✸

क्त्वाप्रत्ययादीनामर्थनिरूपणम्

क्त्वाप्रत्ययादीनामर्थं निरूपयति—

अव्ययकृत इत्युक्तेः प्रकृत्यर्थे तुमादयः।
समानकर्तृकत्वादि द्योत्यमेषामिति स्थितिः।। ५८।।

तुमादयः तुमुनादयः। प्रकृत्यर्थे भावे। आदिना क्त्वादेः संग्रहः। भाव इत्यत्र मानमाह—अव्ययकृत इति। 'अव्ययकृतो भावः' इति वार्त्तिकादित्यर्थः। भाष्यकारास्तु तुमर्थसूत्रे तुमर्थो भाव इति व्यवस्थाप्याग्रे तदनुवृत्तिं स्वीकृत्य च 'तुमुनः समानाधिकरणेऽव्ययकृतो भावः' इत्यादि वार्त्तिकं प्रत्याचक्षाणाः क्त्वादीन् भाव एवेच्छन्ति। अत एव 'समानकर्तृकयोः' इति सूत्रे स्वशब्देनोपात्तत्वान्नेति भाष्यप्रतीकमादाय 'पौर्वापर्यकाले द्योत्ये क्त्वादिर्विधीयते' न तु विषय इति भावः, इति कैयटः। यत्तु समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इति स्मरणात् कर्ता क्त्वाद्यर्थः, अन्यथा 'इष्टकाः पक्त्वाहं भोक्ष्ये' इत्यत्र मयेति तृतीयाप्रसङ्गात्। न चाख्यातेन कर्तुरभिधानान्न सेति वाच्यम्, भोजनक्रियाकर्तुरुक्तत्वेऽपि पाकक्रियाकर्तुस्तदभावात्। अनभिहिते भवतीति पर्युदासलक्षणाश्रयणात्। न त्वभिहितस्य नेति निषेधस्य। अत एव प्रासाद आस्ते इत्यत्र 'प्रसादनक्रियाधिकरणस्याभिधानेऽप्यासि— क्रियाधिकरणस्यानभिधानात् सप्तमी' इति भाष्यवार्त्तिकयोः स्पष्टम्। 'तस्मात् क्त्वाप्रत्यनेन कर्त्रभिधानमाश्रित्य तृतीयाभाव उपपादनीयः, इति परिमले अप्पय्यदीक्षितैरुक्तम्, तन्निराचष्टे— समानकर्तृकत्वादीति। आदिना पूर्वकालिकत्वादिसंग्रहः। द्योतकत्वं च प्रकृत्यर्थयोः संसर्गे तात्पर्यग्राहकत्वम्। अयं भावः—भावोऽत्र साध्यावस्थापन्न एव। स च धातुनैव लब्धः। तत्र च क्त्वाप्रकृत्यर्थभूता क्रिया क्रियान्तरविशेषणम्। तयोः सम्बन्धः सामानाधिकरण्यं तथोत्तरकालिकत्वं पूर्वकालिकत्वं जन्यत्वं व्याप्यत्वं वा। तत्र च तत्तत्सम्बन्धस्य तात्पर्यग्राहकाः क्त्वातुमुनादयः। तथा च भुक्त्वा व्रजति, भुक्त्वैवाहं तृप्तः, न तु पीत्वा, अधीत्य तिष्ठति, ईश्वरो ज्ञात्वा तिष्ठतीत्यादौ परेषामिवास्माकमपि बोधः। एवं च सति भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ समानकर्तृकता पूर्वकालता च प्रतीयत इति देवताधिकरणे भामत्यामभिधानादनुभवाच्च समानकर्तृकत्वं पूर्वकालीनत्वं च क्त्वावाच्यम्। अत एव बाधलक्षणे एकैकाधिकरणे ऋत्विगभ्युच्चयाधिकरणे च समानकर्तृकत्वमर्थमादाय पूर्वपक्षसिद्धान्तौ कृतौ। न चैवं दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेति वाक्याद् दर्शपूर्णमासोत्तरकालः सोमाङ्गत्वेन विधीयत इति राद्धान्तासंगतिः, तथोत्तरकाले लक्षणया तथा लाभात्। सा च प्रकरणबाधभयात्। यद् वा, भाविनि प्रमाणाभावेन

तत्प्रागभावघटितपूर्वकालत्वस्यानिश्चयात् प्रवृत्तिर्न स्यात्, अतो लक्षणादरः। अत एव प्रकरणबाधमपेक्ष्य श्रुतिबाधः प्रबल इत्यपास्तम्। अत एव 'सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इत्यत्र देवताया एव व्याकर्तृत्वेऽनुप्रविश्येति क्त्वाश्रुतिर्जीवपरा भेदमादाय सिद्धान्तिता भाष्यभामत्यादौ। तस्मात् समानकर्तृकत्वं क्त्वावाच्यमिति मीमांसकाः। अत्र वदन्ति–कृतिवाचकाभ्यां कृत्तिङ्भ्यां सामानाधिकरण्येन संसर्गेण तयोर्बोधनेनैव समानकर्तृकत्वलाभान्न तच्छक्यम्। तत्प्रकारकबोधस्तु नास्त्येव, किं तु पूर्वकालिकत्वमेव। न चैवं मुखं व्यादाय स्वपितीति न स्याद् व्यादानस्य स्वापपूर्वकालीनत्वाभावादिति वाच्यम्, व्यादानोत्तरमपि स्वापानुवृत्तेस्तमभिप्रेत्यैव तथा प्रयोगात्। भामत्यां च प्रतीतिमात्रमुक्तम्, तत्तु संसर्गतयापि तत्सत्त्वान्नानुपपन्नम्। अत एव ज्योतिर्दर्शनादित्यधिकरणे क्त्वाश्रुतेः पूर्वकालार्थायाः पीडनप्रसङ्गादित्युक्तिस्तस्यैव वाच्यतां ध्वनयति। तथापि पूर्वकालिकत्वमात्रं न शक्यम्, वर्षान्तरीयं भोजनमादाय तथाप्रयोगापत्तेः। किं त्वव्यवहितत्वमपि। तच्च योग्यता। सा च तात्पर्यादिभिर्दण्डमासमुहूर्तादिरवसीयते। तथा च 'भुक्त्वा व्रजति, अद्य भुक्त्वा श्वो व्रजति' इत्यादौ यथायथं व्यवधानेऽपि न दोषः। क्त्वोपस्थाप्यकालस्याद्येत्यनेनाभेदान्वयादिति नैयायिकाः। पूर्वकालिकत्वं न शक्यम्, भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ भोजनोत्तरं व्रजतीत्यन्वयबोधात्। व्रजनपूर्वकाले भोजनमित्यबोधाच्च। एवं नाव्यवधानमपि। वर्षान्तरीयं भोजनमादाय तथा प्रयोगः सति तात्पर्य इष्ट एव। तदा योग्यताया अपि दुर्वारत्वात्। असति च तात्पर्ये तदभावादेव न बोधः। औत्सर्गिकं पुनरव्यवधानमाद्रियत एव। तस्मादानन्तर्यमेव शक्यम्। अत एव 'दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत' इति सोमप्रकरणस्थमपि वाक्यं निराबाधं दर्शोत्तरकालं सोमाङ्गत्वेन विधत्ते। अन्यथा क्त्वाश्रुतेः पूर्वकालार्थायाः प्रकरणानुरोधाद् बाधापत्तेरिति तत्सिद्धान्तासङ्गतिः स्यात्। एवमेव च तिङन्तक्रियायाः प्राधान्यमपि सिद्ध्यति। एतदेव हि तस्याः प्राधान्यं यत् क्रियान्तराविशेषणत्वम्। भवति हि गच्छन् पश्यतीत्यादौ गमनकर्तृताविशिष्टे दर्शनकर्तृता धीः, न तु विपरीता। तथा च भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ भोजनविशेषणिका व्रजनविशेष्यिका धीः। भोजनस्यापि विशेष्यत्वे भुङ्क्ते व्रजतीतिवद् वाक्यभेदापत्तेः। तस्मादानन्तर्यं क्त्वाद्यर्थ इति नवीनाः। कृत्यानन्तर्यं विशिष्टं शक्यम्। कृतिरानन्तर्यमिति प्रत्येकं वा तथा। नाद्यः, कृतेः पदार्थैकदेशतया तस्यां क्रियायामनन्वयापत्तेः। रथः स्थित्वा गच्छतीत्यादावभावाच्च। अत एव न द्वितीयः, क्रियानिरूपितमानन्तर्यं शक्यमिति चेन्न, स्थित्वा पश्यतीत्यादवभावात्। स्थितेर्दर्शनकालेऽपि

सत्त्वेन तद्ध्वंसरूपानन्तर्यस्य बाधात्। अत एव रथ इत्यादौ कृत्यानन्तर्यस्य शक्यत्वेऽप्यानन्तर्यमात्रे लक्षणेति परास्तम्। तस्मात् तत्कालीनप्रागभावप्रतियोगित्वरूपं तदधिकरणसमयध्वंसाधिकरणसमयोत्पत्तिमत्त्वरूपं वानन्तर्यं शक्यमिति ततोऽपि नवीनाः परिष्कुर्वन्ति। रामकृष्णभट्टाचार्यास्त्वाहुः—आनन्तर्यं वा पूर्वकालत्वं वा यत् किञ्चिच्छक्यमस्तु, सर्वथा मुखव्यादानोत्तरं तदभावकाले मुखं व्यादाय स्वपितीत्याद्यप्रयोगः कथम्, कथं बोभयानन्तर्याविशेषेऽपि भुक्त्वैवाहं तृप्तः, न तु पीत्वेत्यपि। कथं वेश्वरो ज्ञात्वा तिष्ठतीत्यादिकम् ? तस्माज्जन्यत्वव्याप्यत्वादिकमपि क्त्वाद्यर्थः। तथा च मुखं व्यादायेत्यादौ कालिकादिसम्बन्धेन व्याप्यत्वाभिप्रायेणैव प्रयोगादन्यदातननिद्रायास्तथात्वाभावान्न प्रयोगः। अत एवाध्ययनकालीनस्थितिमादायैवाधीत्य तिष्ठतीति प्रयोगः, नाध्ययनाभावकालीन–स्थितिमादायेत्युपपद्यते। अत एव 'एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरूपं सम्पाद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति श्रुतौ ज्योतिर्दर्शनादिति न्यायेन ज्योतिःपदस्य ब्रह्मपरत्वे स्थिते उपसम्पाद्येति क्त्वाश्रुतेरुपपत्तिः कालिकव्याप्तेर्निर्बाधत्वादितीत्यादि सर्वमनादेयम्, उक्तरीत्या सम्बन्धविधयैवैषां भानोपपत्तौ वाच्यत्वस्यायुक्तत्वात्। अत एव वाक्यार्थीभूत एव सम्बन्ध इह द्योत्यः, न पदार्थभूत इति कर्मप्रवचनीयेभ्यो वैलक्षण्यम्। तस्मात् समानकर्तृकत्ववज्जन्य–त्वव्याप्यत्वपूर्वकालिकत्वानन्तर्यादयः संसर्गतयान्यलभ्या वाक्यार्थीभूता न शक्या। तथात्वे वा सर्वत्र वाक्यार्थस्य शक्यत्वापत्तिरिति तात्पर्यग्राहकाः क्त्वादयः। परिमलोक्तं तृतीयापादनमप्ययुक्तम्। 'स्वादुमि णमूल्' इति सूत्रे "अव्ययकृतो भावे" इति भाष्यमादाय 'पक्त्वौदनं भुङ्क्ते देवदत्तः' इत्यत्र तृतीयामाशङ्क्याख्यातान्तार्थः क्रियाप्रधानम्। क्त्वान्तार्थो गुणीभूतः। तत्र प्रधानशक्त्यभिधाने गुणक्रियाशक्तिरभिहितैव। प्रधानानुरोधाद् गुणानां तद्विरुद्धस्वकार्यारम्भकत्वभावादिति कैयटेनैव निरस्तत्वात्। उक्तं च हरिणा—

प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक्।
शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुरुध्यते।।
प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते।
यदा गुणे तदा तद्वदनुक्तापि प्रतीयते।।

इति। कथं वान्यथा तेषां 'पक्त्वौदनो भुज्यते देवदत्तेन' इत्यत्र न द्वितीया ? पाकक्रियाकर्मणोऽनभिहितत्वात्। अपि च वाचकत्वे कर्तुः समाने कर्तरीति ब्रूयात्। अत एव च क्त्वादीनां नानार्थत्वमप्यपास्तम्। किञ्च, पूर्वकालजन्यत्वादेर्वाच्यत्वे कृत्प्रत्ययस्थले

प्रत्ययार्थविशेष्यत्वनियमात् तस्यैव विशेष्यत्वापत्तेः। न चेष्टापत्तिः, क्रियाप्राधान्यविरहेणा–भीक्ष्ण्यद्वित्वाभावापत्तेः। न च गुणीभूतक्रियामाश्रित्य तदिति वाच्यम्, पाचकादावतिप्रसङ्गात्। धातुसम्बन्ध इत्यस्य बाधापत्तिश्च। न च परम्परासम्बन्धस्तदर्थः, गौरवात्। यथाविध्यनुप्रयोग इत्यादौ साक्षात् सम्बन्धपरताया एव दर्शनात्। तथात्वे लाघवात्। भावेऽनुशासनं विधायकाविरोधाच्चेति दिक्।। ५८।।

इति वैयाकरणभूषणे क्त्वादिप्रत्ययार्थनिरूपणं समाप्तम्।

✸✸✸

स्फोटनिरूपणम्

प्रागुक्तस्य विचारस्यावास्तवत्वं ध्वनयितुं स्फोटस्यैव वाचकत्वसिद्धान्तमाह–

वाक्यस्फोटोऽपि निष्कर्षे तिष्ठतीति मतस्थितिः।

साधुशब्देऽन्तर्गता हि बोधका न तु तत्स्मृताः।। ५६।।

यद्यपि वर्णस्फोटः, पदस्फोटः, वाक्यस्फोटः, अखण्डपदवाक्यस्फोटौ, वर्णपदवाक्यभेदेन त्रयो जातिस्फोटा इत्यष्टौ पक्षाः सिद्धान्तसिद्धा इति वाक्यग्रहणमनर्थकं दुरर्थकञ्च। तथापि वाक्यस्फोटातिरिक्तानामन्येषामप्यवास्तवत्वबोधनाय तदुपादानम्। अत एवाह–अति निष्कर्ष इति। मतस्थितिर्वैयाकरणानाम्। स्फुटति प्रकाशतेऽर्थोऽस्मादिति स्फोटो वाचक इति यावत्। तथा च वर्णस्फोटादिपदानां वर्णादयो वाचका इत्यर्थः। तत्र क्रमेण सर्वांस्तान् निरूपयन् वर्णस्फोटः प्रथमत आह–साधुशब्द इति। साधुशब्दे निकृष्टपदे रामो भवतीत्यादौ। अन्तर्गता विसर्गतिबादयः। बोधका वाचकाः। बोधकत्वमेव शक्तिरित्यधस्ताद्विवेचितत्वात्। न तु तैः स्मृताः स्वादयो लादयश्चेत्यर्थः। प्रयुज्यमानपदसमभिव्याहारान्तर्गता वर्णा वाचका न वा इत्येवात्र विप्रतिपत्तिशरीरमिति भावः। अत्र विधिकोटिः परेषाम्, निषेधकोटिरस्माकम्।। ५६।।

अत्र दर्शनान्तराभिनिवेशिनः प्रयोगसमवायिनस्तिबादयो न वाचकाः, तेषां बहुत्वादनन्तशक्तिकल्पनापत्तेः। शक्ततावच्छेदकत्वकल्पनाप्यनेकेषु स्यादिति गौरवं च। किं तु, तैः स्मृता आदेशिनो लकारा वाचका लत्वस्य जातिरूपतया तस्या एव शक्ततावच्छेदकत्वौचित्यात्। न चैवं भू ल इत्यतोऽपि बोधः स्यादिति वाच्यम्, तादृशबोधे भवतीत्यादिसमभिव्याहारस्यापि कारणत्वात्। अन्यथा भतिवेत्यतोऽपि बोधापत्तेः। न चैवमपि तानजानतां बोधो न स्यादिति वाच्यम्, तेषां तिङ्क्ष्वेव शक्तिभ्रमाद् बोधात्। अपभ्रंशाद् बोधस्थले कल्पनात्। अथैवं शत्रादिस्थले कर्तृकर्मणोर्वाच्यत्वं न स्यात्। स्याच्च कृतिमात्रम्, तथा वाचकस्य स्थानिनो लकारस्य तिङादाविव तुल्यत्वादिति चेन्न, तत्र लकारस्य कृतिमात्रमर्थः। कर्ता च शानजाद्यर्थः, 'कर्तरि कृत्' इत्यनुशासनात्। तथा च नोक्तदोषः, नामार्थयोरभेदानुरोधादस्तु वा तत्र कर्तैवार्थः, तस्मान्न श्रूयमाणानां वाचकतेति न वर्णस्फोटो युक्त इति वदन्ति। तान् स्वोक्तं व्यवस्थापयन् निराचष्टे–

व्यवस्थितेर्व्यवहृतेस्तद्धेतुन्यायतस्तथा।

किञ्चाख्यातेन शत्राद्यैर्लडेव स्मार्यते यदि।।

कथं कर्तुरवाच्यत्ववाच्यत्वे तद् विभावय।। ६०।।

स्मृतानां वाचकत्वेऽव्यवस्था। तथाहि 'रामः' इत्यत्र विसर्गेण किं सिः स्मतर्व्यः, किं सुः किं वा रुः ? कालापिनां सिः, अस्माकीनैः सुः, अपरैश्च रुः तथा च येनेदानीं सर्वमधीतं तस्य विनिगमनाविरहेण प्रतिबन्धः स्यादिति सम्प्रदायविदः। तच्चिन्त्यम्, तेषां लिपिवदननुगमेऽपि क्षत्यभावात्। अत एव घटपदात् कलशपदाद् वा बोधे न कश्चिद् विशेषः। अत एव णलादिस्थले तिबादिस्मरणद्वारा लकारस्मरणम्। लडादौ साक्षाद् व्यवस्थेति परास्तम्। अप्रयोजकवदिति। तस्माल्लकारस्य वाचकत्वे लकारमविदुषो बोधो न स्यात्, वाचकाज्ञानात्। न च तिङ्क्ष्वेव शक्तिभ्रमात् ततो बोधः, तस्य भ्रमत्वे मानाभावात्। बहूनामानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्वादिकल्पनापत्तिर्मानमिति चेन्न, तवापि पूर्वोक्तक्रमेणादेशिनो नानात्वेन गौरवस्य तुल्यत्वात्। पदतदर्थघटितशक्तेर्भ्रमस्य ब्रह्मणाप्युपपादयितुमशक्यत्वाच्चेत्यव्यवस्था। यद् वा राम इत्यादौ वादिभेदेनादेशिनां नानात्वात् कः शक्यः, को वा नेति नियामकाभाव एवाव्यवस्था ? आदेशानां तु नियतत्वान्नायं दोष इति सुधियां पन्थाः। साधकान्तरमाह—व्यवहृतेरिति। व्यवहारस्तावच्छक्तिग्राहकशिरोमणित्वेन सर्वैर्मन्यते। स च श्रूयमाणतिङादिष्वेवेति त एव शक्ताः। तथा च गौरवं प्रामाणिकमिति भावः। किञ्च, तद्धेतुन्यायत इति। अयं भावः—लकारस्य बोधकत्वे भू ल इत्यतोऽपि बोधः स्यात्। तादृशबोधे पचतीति समभिव्याहारोऽपि कारणमिति चेत्, अस्तु, तर्ह्यावश्यकत्वात् समभिव्याहारस्यैव वाचकत्वशक्तिः। तत्रापि तादृशवर्णसमभिव्याहारो वा समभिव्याहृता वर्णा वा वाचका इत्यत्र विनिगमनाभावात् प्रत्येकावृत्तिनः समुदायवृत्तित्वाच्च समभिव्याहृता वर्णा एव वाचकाः। न च द्वित्ववत् प्रत्येकावृत्तित्वेऽपि तत्सम्भवः। तत्रापि प्रत्येकं समवायेन वृत्तित्वस्वीकारादिति। केचित् तु आदेशेनादेशी स्मार्यते, तेनार्थो बोध्यत इति मते येऽस्मन्मते वाचकतावच्छेदकाः, ते तन्मते स्मारकतावच्छेदका वाच्याः। तथा च तद्धेतुरिति न्यायेन त एव वाचकतावच्छेका इति भावः। न च येन केनचिद् रूपेण स्मारकत्वमिति शङ्क्यम्, अतिप्रसङ्गादित्याहुः। अत एवोक्तलाघवाल्लकारो वाचक इति निरस्तम्। लकारस्योभयत्रापि साम्यात् कृत्तिङोः कर्तृभावनावाचकत्वनियमो भवत्सिद्ध एव न स्यादित्याह—किञ्चेति। आदेशानां वाचकत्वे तु तेषां नानात्वादुपपद्यतेऽयं विभाग इति भावः। यत्तु शानजादिभिर्भिन्नया शक्त्या कर्ता उपस्थाप्यत इति तच्चिन्त्यम्, तेषां कर्तरि भिन्नशक्तेरसिद्धेः। 'कर्तरि कृत्' इति च नात्र प्रवर्तत इति विवेचितं द्वितीयकारिकायाम्।।६०।।

ननु नामार्थयोर्भेदेनान्वयायोगाच्चैत्रः पचमान इत्यादावनन्वयवारणाय कर्ता वाच्यः स्यादित्यत आह—

तरबाद्यन्ततिङ्क्ष्वस्ति नामता कृत्स्विव स्फुटा।

नामार्थयोरभेदोऽपि तस्मात् तुल्योऽवधार्यताम्।। ६१।।

पचतितरां मैत्रः, पचतिकल्पं मैत्र इत्यादिग्रहणाल्लभ्यते, अत्रातिशयपाकानुकूलभावनाया ईषदसमाप्तपाकानुकूलभावनायाश्च समं मैत्रस्याभेदासम्भवात्, तदर्थं कर्ता वाच्यस्तिङामपि स्यात्। नामार्थत्वस्याविशेषादित्यर्थः। अथ तरबन्तं नाम न तरबेवेति चेत्, तर्हि पचमान इत्यत्र शानजन्तं नाम न शानज्मात्रमिति तुल्यम्। न च पचतिकल्पमित्यादौ कर्तरि लक्षणा, पचमान इत्यत्राप्यापत्तेः। न च शानच्प्रत्ययस्यान्यत्र शक्त्यनिर्णयः, भावनायामेवाख्यातवच्छुद्धपचमान इति प्रयोगस्थले क्लृप्तत्वात्। तस्य तिबादिवद्वाचकत्वेन लकारस्यैवोभयत्र लाक्षणिकत्वाच्चेति। तस्मात् समभिव्याहृतवर्णानामेवोक्तलाघवादन्यथा बाधकाच्च वाचकत्वमिति सिद्धम्। अथ 'लः कर्मणि' इत्यनेन लकारस्यैव वाचकत्वकथनात् तिङोऽवाचकत्वस्य केनाप्यबोधनाच्च लकार एव वाचकः, न तिङ् ; तिङां लादेशत्वेनैव कर्त्राद्यर्थकत्वस्य प्राग्व्युत्पादितत्वाच्चेति चेत्, सत्यम्। बोधकत्वरूपायाः शक्तेर्वस्तुतस्तिङादिनिष्ठाया एवानुशासनलाघवाय कल्पिते लकारे कल्पितत्वात् तदादायैव प्राचीनव्युत्पादनमप्यविरुद्धमिति दिक्।। ६१।।

इति वर्णस्फोटनिरूपणम्।

अथादेशा वाचकाश्चेत् पदस्फोटस्ततः स्फुटः।। ६२।।

एवं सिद्धे समभिव्याहृतवर्णस्य वाचकत्वे पदस्फोटोऽपि सिद्ध एवेत्याह— अथेति। आदेशास्तिब्विसर्गणलादयः। पदस्फोटः पदं वाचकमित्यर्थः। अयमभिप्रायः—अर्थबोधानुकूला शक्तिर्वर्णसमूह एव, न प्रत्येकम्। तथा सति धनं वनमित्यादौ नलोपापत्तेः। प्रत्येकं वर्णानामर्थवत्त्वेन प्रातिपदकत्वे सिद्धे 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नस्य तदन्तपदत्वात्। तथा प्रत्येकं सुबुत्पत्तौ श्रवणापत्तिः। किञ्च, प्रत्येकं शक्तिमत्त्वे प्रत्येकं वर्णादर्थबोधापत्तिः। सर्वेषां वाचकशक्तिमत्त्वात्। घटकलशपदाभ्यामिव। तथा द्वितीयादिवर्णोच्चारणानर्थक्यमपि स्यात्। अथ प्रत्येकं वर्णैरर्थस्मरणं जन्यते। चरमेण पुनः स्पष्टं जन्यत इति वाच्यम्। न च प्रत्यक्षे वैजात्यं सम्भवति, न स्मरण इति वाच्यम्, बाधकाभावेन तत्राप्यभ्युपगमात्। अत एव निर्विकल्पकं स्मरणं मेनिरे इति चेन्न, प्रतिवर्णमर्थस्मरणस्यानुभवविरुद्धत्वात्, मानाभावाद्

गौरवाच्च। तस्मात् प्रकृतिप्रत्ययादौ तत्तत्समूहे शक्तिर्व्यासज्यवृत्तिः, न तु प्रत्येकवर्णपर्याप्तेति। एतच्चादेशानामवाचकत्वे न सिद्ध्यतीत्युक्तमथेतीति दिक्।। ६२।।

'सुप्तिङन्तं पदम्' इति स्वशास्त्रपरिभाषितपदस्यापि वाचकत्वमिति स्वीकर्तृणां मतमाह—

घटनेत्यादिषु न हि प्रकृत्यादिभिदा स्फुटा।

वस्नसादाविवेहापि संप्रमोहो हि दृश्यते।। ६३।।

प्रकृत्यादिभिदा प्रकृतिप्रत्ययभेदो न ह्यतो न प्रत्येकं ताभ्यामर्थावगमोत्तरं विशिष्टबोधः। तथा चावश्यिकैव समूहशक्तिरिति शेषः। अयमर्थः—घटेनेत्यत्र घट इति प्रकृतिः। एनेति प्रत्यय इति वा। घटे इति प्रकृतिर्नेति च प्रत्यय इति वेत्यत्र नियामकाभाव इति। नन्वत्र 'टाङसिङसामिनात्स्याः' इत्येव भाष्ये कथितत्वाद् घटेनेत्यादौ नेत्येव प्रत्यय इत्यस्य सुवचत्वाद् नोक्तानुपपत्तिर्वैयाकरणैः सुखेन ज्ञातुं शक्यत्वाच्चेत्याशयेनाह—वस्नसादाविति। बहुवचनस्य वस्नसावित्यतः समुदायस्यैव तद्विधानान्न तद्विभागो ज्ञातुं शक्य इत्यर्थः। वस्तुतोऽवैयाकरणानां प्रत्येकं तदज्ञानेऽपि समुदाये व्युत्पन्नानां बोधदर्शनाद् घटेनेत्यादावप्यनुपपत्तितादवस्थ्यम् न च तेषां शक्तिभ्रमसम्भव इत्यसकृदावेदितमित्याशयेनाह—**इवेत्यादि**।। ६३।।

एवंरीत्या वाक्यस्फोटमप्याह—

हरेऽवेत्यादि दृष्ट्वा च वाक्यस्फोटं विनिश्चिनु।

अर्थे विशिष्य सम्बन्धाग्रहणं चेत् समं पदे।।

लक्षणादधुना चेत् तत्पदेऽर्थेऽप्यस्तु तत्तथा।। ६४।।

अत्र आदिना विष्णोऽवेत्यादि गृह्यते। अत्र पदयोः स्पष्टमज्ञानेऽपि समुदायव्युत्पत्त्या बोधादावावश्यिकैव समुदायशक्तिरिति भावः। ननु वाक्यस्य प्राक्शक्तिग्रहासम्भवो वाक्यार्थस्यापूर्वत्वादित्याशङ्क्य समाधत्ते—अर्थ इति। पदनिष्ठैव वाक्यार्थबोधानुकूला वृत्तिरिति पक्षेऽपि सममेतदित्यर्थः। अयमाशयः—येषां मते वाक्यार्थो लक्ष्यः, येषां वान्विते शक्तिः, तेषामपि प्राक् तदनुपस्थितेर्वृत्तिग्रहासम्भवात् कथं निस्तारः ? अथ पदैः पदार्थानानुपस्थितावाकाङ्क्षाज्ञानसाचिव्यात्। तत एव वाक्यार्थोपस्थितावपि वृत्त्यानुपस्थितत्वान्न स बोधः शाब्द इति मध्ये लक्षणाग्रहः। प्राग्विज्ञातहरिद्रानामकनदीविशेषेण हरिद्रायां नद्यां घोष इति श्रुते वाक्ये नदीपदसमभिव्याहारेण तदानीमेव हरिद्राशब्दस्य नदीविशेषशक्तिग्रहेण

नदीलिङ्गात्, तत्सम्बन्धित्वेनावगततीरप्रत्ययवदिति परिमलोक्तरीत्या वाच्यं समम्, तर्ह्यस्माकमपीति। यदि वान्विते शक्तिः, परं त्वन्वयांशे सैवाज्ञाता पदार्थांशे च सैव ज्ञातोपयुज्यत इति कुब्जशक्तिवाद इत्यभ्युपगमः, तर्ह्यस्माकमपि वाक्यशक्तिरज्ञाता, पदशक्तिस्तु ज्ञातैव तथेति। नन्वाकाङ्क्षादिसहकारेण जातबुद्धेरेव शाब्दत्वात् तदतिरिक्तशाब्दाभावादाद्यः पक्षो न युक्तः, आकाङ्क्षादिजन्यातिरिक्तशाब्दबोधे प्रमाणाभावात्। किं चैवमनधिगतार्थगन्तृता वेदस्य मीमांसाद्वयसिद्धोच्छिद्येत। अथ प्राथमिकबोधस्य वृत्तिजन्यत्वाभावाच्छाब्दत्वं न सम्भवतीति तज्जातिप्रकारकानुभवादेव बोधान्तरं कल्प्यते। पदजन्यपदार्थोपस्थित्याकाङ्क्षाद्यसहकृतप्रमाणबोध्यत्वं चाधिगतार्थगन्तृत्वमिति चेत्, स्यादेवम्, यदि बोधद्वयमनुभवसिद्धं स्यात्। अन्यथानुपपत्तेरभावाच्च। किञ्च, वृत्तिजन्यत्वानुरोधेन बोधान्तरकल्पनेऽन्वितशक्तिरेव सिध्येत्। लक्षणाज्ञानकार्यकारणभावान्तरस्य आकाङ्क्षादिजन्योपस्थित्यन्तरस्य चाकल्पनेन लाघवात्। एवमज्ञाताया वृत्तेरनुपयोगाच्च द्वितीयः प्रकारः साधुरित्याशयेन प्रकारन्तरमाह—लक्षणादिति। लक्ष्यते तर्क्यते अनेन लक्षणं मनस्तस्मात्। अयमाशयः—वृद्धव्यवहारात् प्राथमिकशक्तिनिर्णयो यथा मनसा तथाऽत्रापि पदैः पदार्थोपस्थितौ सत्यां मनसा तदुपस्थितिर्नानुपपन्ना। परन्तु मानसं ज्ञानं संशयरूपं प्रायो दुर्वारमिति शब्दादरः। शक्तिग्रहे तु लिङ्गादेर्निर्णायकस्य सत्त्वान्न संशय इति। वस्तुतस्तात्पर्यज्ञानरूपामेवोपस्थितिमादायान्वयांशशक्तिग्रहस्तात्कालिक एव। अत एवाकाङ्क्षादिसहकृतमनसः संशयाजनकत्वेऽपि न दोष इति ध्येयम्।। ६४।।

इयमेव मीमांसकानां तदनुयायिनां च गतिरित्याह—

सर्वत्रैव हि वाक्यार्थो लक्ष्य एवेति ये विदुः।
भट्टास्तेऽपीत्थमेवाहुर्लक्षणाया ग्रहे गतिम्।। ६५।।

स्पष्टमेतत्।

अथ 'गामानय' इत्यादौ पदैः पदार्थानामुपस्थितौ वाक्यार्थज्ञानसम्भवान्मास्तु शक्तिः। न चात्र पदशक्त्यज्ञानेऽपि समुदायशक्त्या बोधोऽनुभविकानाम्। यत्तु वाक्यमखण्डमेव, न पदसमुदाय इति नायं दोष इति तन्न, अखण्डस्य पक्षान्तरत्वात्। तस्माद्धरेऽवेत्यत्रैव समुदायशक्तिरिति मतं व्याख्येयम्। वस्तुतस्तु सर्वत्रैव पदैः पदार्था उच्यन्ते, वाक्येन वाक्यार्थ इति सिद्धान्तमर्यादा। अत एव समासग्रहणं वाक्येऽतिव्याप्तिवारणायेति ग्रन्थाः संगच्छन्ते। तथा च पदैः पदार्थानामुपस्थितावपि वाक्यार्थे विना वृत्तिं न शाब्दबोधविषयत्वसम्भव इति

समुदायशक्तिराद्रियते। नन्वाकाङ्क्षादिसहकारेण पदान्येव वाक्यार्थबोधकानि भविष्यन्तीति चेन्न, गुरुभूताकाङ्क्षायोग्यतादिज्ञानकारणत्वे मानाभावात्। नन्वेवं घटः कर्मत्वमित्यत्रापि बोधापत्तिः। अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोपसार्यतामित्यादौ राजपदस्य पुरुषेण सममन्वयानुभवे आकाङ्क्षायां पुत्रेणान्वयापत्तिश्चेति चेन्न, घटः कर्मत्वमित्यादौ शक्तिग्रहसत्त्वे इष्ट एव बोधः। स एव विपरीतव्युत्पन्नः। अन्यस्य तदभावादेव नेति सम्भवात्। अयमेतीत्यादौ तात्पर्यज्ञानाभावान्न बोधः, तस्य तवाप्यावश्यकत्वात्। तदघटिताया आकाङ्क्षाया दुर्वचत्वात्। अथ घटमानयेत्यादौ घटपदाम्पदयोः प्रत्येकं गृहीतशक्तिकस्य तादृशानुपूर्वीज्ञानतात्पर्यज्ञानादिमतश्च घटकर्मकानयनमिति बोधाभावात् तादृशबोधे घटपदोत्तरं द्वितीयायास्ततो धातोस्तत आख्यातस्येत्यादिसमभिव्याहारः कारणमित्यादिकार्य– कारणभावग्रहवतश्च बोधात् तादृशबोधे तादृशकार्यकारणभावग्रहस्य हेतुत्वावश्यकत्वात्। स एवाकाङ्क्षा। एवं चायमेतीत्यादिवारणाय तात्पर्यज्ञानमपि हेतुरिति चेत्, तथापि सिद्धो वाक्यस्फोटः। पदज्ञानकार्यकारण– भावरूपवाक्यशक्तिज्ञानस्येव तत्समुदायरूपवाक्यज्ञानकार्यकारणभावरूपवाक्यशक्तिज्ञानस्यापि शाब्दे हेतुतायास्त्वयाप्यभ्युपगमात्। एवं च वाक्यशक्तिरेवाकाङ्क्षेति परपरिभाषामात्रमवशिष्यते। तदपि तस्यावृत्तित्वेन विरुद्धम्। एवं चैतदनुरोधेनान्वयांशस्य शक्यत्वनिरसनमयुक्तम्। न चैवं समासग्रहणं नियमार्थमित्यसङ्गतं स्याद्। गामानयेत्यादिसमुदाये त्वया शक्त्यनभ्युपगमात् सुबन्ततिङन्तयोश्च प्रत्ययान्तत्वेनैव वारणादिति वाच्यम्, द्वितीयादेर्धातुविशिष्टस्य प्रातिपदिकत्वापत्तेः। तयोरुक्तरीत्या शक्तिसत्त्वात्। न च धातोः प्रत्ययान्तत्वादप्रत्यय इति पर्युदासापत्तिः। 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम्' इति परिभाषया दोषविरहात्। अथवा गामानयेति वाक्ये एका समुदायशक्तिरस्तु। तथा च नोक्तदोषसम्भावनापि। न च तदज्ञानेऽपि प्रागुक्तशक्तिज्ञानादेव बोधात् तस्य व्यभिचारः। विशिष्टशक्तिग्रहमात्रेणापि त्वदुक्ततदग्रहे बोधात्। विशिष्टशक्तिग्राहकस्य तदादिवत् कारकविभक्तिविशिष्टपदयोर्विशिष्टयोस्तत्कारकविशिष्टक्रियाबोधकत्वमिति सामान्यतः शक्ति– ग्रहोऽनन्तरं पदविशेषसमभिव्याहारे सति तात्पर्यवशात् पदार्थविशेषविशिष्टक्रियाविशेषबोध इत्यभ्युपगमात्, त्वयापि सामान्यतः कार्यकारणभावस्वीकारात् तत्कार्यकारणभावग्राहकस्यैव समुदायशक्तिग्राहकत्वमिति स्वीकारेणैव व्यभिचाराभावाच्च। न चैवमपि तत्तत्समभिव्याहारा– नन्त्याच्छक्त्यानन्त्यम्, तवापि तुल्यत्वात्। यदि घटप्रकारकशाब्दबोधमात्रे घटार्थकपदोत्तरविभक्त्यादिजन्योपस्थितिर्हेतुः। एवं विशेष्यतासम्बन्धेन कर्मत्वप्रकारकशाब्दबोधे

कर्मत्वार्थकपदप्राग्वर्तिपदजन्योपस्थितिर्हेतुरित्यादि सामान्यत एव सर्वत्र कार्यकारणभाव इत्यभ्युपेयते, तदात्र पक्षे तत्र तत्र वाक्येऽनन्तशक्तिकल्पने गौरवमतिरिच्यते चेत्, अस्माकमपि घटमानयेत्यादिवाक्येषु सर्वत्रैवैका शक्तिर्वाक्यार्थविषयिण्यस्तु, निरूपितत्वादेः कर्मत्वादीनां सम्बन्धस्यैकत्वात्। घटमानयेत्यादौ पटकर्मकबोधाभावः पटस्य पदादनुपस्थितत्वादुपपद्यते। अस्तु तावदेवम्, तथापि वाक्यनिष्ठबोधकतायाः शक्तित्वे किं मानमिति चेत्, उच्यते विषयतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नम्प्रति तेनैव सम्बन्धेन वृत्तिजन्योपस्थितिर्हेतुतैव मानम्। अन्यथा घटमानयेत्यत्र घटपदशक्त्यज्ञानवतोऽपि तज्ज्ञानवत इव बोधापत्त्या घटशाब्दबोधे घटार्थकपदवृत्तिजन्यज्ञानत्वेन कारणता वाच्येत्यर्थभेदेनानेककोटिकार्यकारणभावकल्पनापत्तावति गौरवं स्यात्। अस्मद्रीत्या घटे विषयतया वृत्तिजन्योपस्थितिरूपकारणाभावान्न शाब्दबोध इति वरमेककार्यकारणभावकल्पनम्। ननु घटत्वविशिष्टघटप्रकारकशाब्दबोधे वृत्तिजन्यघटत्वविशिष्टज्ञानत्वेन हेतुताया घटत्वमानयेत्यत्र घटघटत्वयोर्विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेन बुद्धिस्थले बोधवारणाय वाच्यतया तत एव नोक्तातिप्रसङ्गः। न च न्यायनये घटमानयेति वाक्यसमभिव्याहृता– विभक्ति– कघटपदस्थाले बोधवारणायावश्यकेन घटत्वविशिष्टघटप्रकारकशाब्दबोधत्वावच्छिन्ने घटार्थकप–दोत्तरसार्थकविभक्तिनिपातादिजन्योपस्थितेर्हेतुतारूपाकाङ्क्षाकार्यकारणभावेनैवानतिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, घटार्थकत्वं हि घटबोधफलोपहितत्वम्, अन्यथा लाक्षणिकघटपदाद् घटबोधापत्तेः। तथा च वृत्त्या तद्बोधकपदजन्यज्ञानत्वेन कारणत्वेनैवानतिप्रसङ्गात् पृथग् वृत्तिज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावादिति चेन्न, अनन्तकार्यकारणभावे वृत्तिप्रवेशे गौरवमपेक्ष्याकाङ्क्षायां पदजन्यज्ञानत्वेनैव प्रवेशस्योचितत्वात्। तथा च घटपदादाकाशस्य समवायेन देवदत्तयज्ञदत्तादेश्च जनकतयोपस्थितस्य शाब्दबोधविषयतापत्तेर्वारणाय विषयतया शाब्दबोधत्वावच्छिन्ने वृत्तिजन्योपस्थितेस्तथाहेतुत्वमावश्यकम्। अस्माकं पदैः पदार्थानां वाक्याद् वाक्यार्थस्य बोधाभ्युपगमाद् विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासासम्भवाच्च। यथोपस्थितानामेव वाक्यशक्त्या संसर्गबोधात्। यत्तु घटशक्तं पदं घटान्वयबोधं जनयतीत्येव नियमस्वीकारान्नानुपपत्तिरिति तन्न, एवमपि वृत्तिज्ञानकार्यकारणभावानुरोधेन शक्तिकल्पनावश्यकत्वात्। उक्तरीत्यैवोपपत्तौ घटान्वयबोधं प्रति घटशक्तपदज्ञानत्वेन हेतुतेत्यनेककार्यकारणभावान्तरकल्पने गौरवाच्च। न चैवमपि पदार्थशाब्दत्वमेव वृत्तिज्ञानकार्यतावच्छेदकं वाच्यमिति वाच्यम्, संसर्गस्यापि वाक्यार्थसंसर्गादपदार्थत्वात्। तत्तत्समभिव्याहृतपदार्थबोधकत्वमवच्छेदकमित्यपि न,

अनन्तकार्यकारणभावप्रसङ्गात्। अथ विशेष्यत्वप्रकारत्वादिसम्बन्धेन शाब्दबोधत्वमेव वृत्तिज्ञानकार्यतावच्छेदकमस्तु। तेन च सम्बन्धेन न शाब्दत्वं वाक्यार्थांशे, अतो न तत्र वृत्तिः कल्प्या। न च लाघवाद्विषयतैव तत्कार्यतावच्छेदिका, तस्या एकस्यास्त्रितयसाधारणाया अभावात्। विशेष्यत्वादित्रय्येव सामान्यशब्देनाभिधीयते। विशेष्यादित्रितयव्यवहारानुरोधेन विषयतात्रयस्यावश्यकत्वादिति चेन्मैवम्, ज्ञानातिरिक्तविषयतायां मानाभावात्, तज्ज्ञानसम्बन्धेन शाब्दत्वस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वात्। तत्तद्विषयविशिष्टज्ञानस्यैव विशेष्यत्वादिरूपत्वात्। अतिरिक्तविषयतापक्षेऽप्येवमेव व्यवहारवैलक्षण्योपपत्तौ त्रैविध्यानौचित्यात्। एवं च तवैव विशेष्यप्रकारविशिष्टविषयतायाः सम्बन्धत्वे विपरीतं गौरवं स्यात्। दण्डीति बोधोत्तरं दण्डिमानिति बोधात् तज्जनकतावच्छेदिका नायं दण्डीत्यादि ज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदिका च दण्डीत्यत्र दण्डपुरुषसंयोगसाधारण्येका विषयता वाच्या। सैव शक्तिज्ञानकार्यतावच्छेदिकास्ताम्। अत्र दण्ड इति शब्दादयं दण्डीत्यादिवारणं तु वाक्यशक्त्यैवेत्यपिवदन्ति। एवं सत्यपि यद्यशब्दार्थ एव वाक्यार्थः, तर्हि पदार्थोऽपि तथैव स्यात्। उक्तं हि वाक्यपदीये—

अशब्दो यदि वाक्यार्थः पदार्थोऽपि तथा भवेत्।
एवं सति च सम्बन्धः शब्दस्यार्थेन हीयते।।

इति। तस्माद् वाक्यार्थवाचकं वाक्यमिति सिद्धम्। अत एव तस्य वाक्यार्थत्वकिंवदन्ती संगच्छत इति विभावयामः। माध्वास्तु न वाक्यार्थबोधकतया वाक्यस्फोटसिद्धिः, पदानामेवान्विताभिधायकत्वात्। पदैरेवार्थप्रतीत्युपपत्तौ तत्र मानाभावात्। तदेतत् तृतीयाध्यायचरणससाप्तावुक्तमनुव्याख्याने—

कर्तृकर्मक्रियाणां तु पूर्तो कोऽन्योऽन्वयो भवेत्।
अपूर्तिश्चेत् पदैरुक्तैः किं नृशृङ्गेण पूर्यते।।

इति। अत्र जयतीर्थः कर्मेत्युपलक्षणं जिज्ञासितानां पदार्थानामित्यर्थः। भवेत्। प्रतिपादनीय इति शेषः। स्फोटमन्वयप्रतिपादकं वदता तत्र प्रमाणं वाच्यम्। तच्च न, अन्वयबोधकस्य पदैरुपपत्तेरिति भावः। एवमनङ्गीकारे बाधकमाह—अपूर्तिरिति। अन्वयस्येत्यादि। नृशृङ्गेण स्फोटेन। अप्रमाणकत्वात् तत्सादृश्यम्। पदादन्वयबोधवादिनो लाघवं पदानामावश्यकत्वात्। स्फोटवादिनो गौरवं निष्प्रमाणकस्फोटस्य तस्यान्वयबाधकत्वस्य च कल्पनीयत्वादिति भावः इति व्याचख्यौ। तस्माद्वाक्यार्थप्रतीत्यर्थ न स्फोट इत्याहुः। तदेतत् तुच्छम्।

पदानामेवान्विताभिधायकत्वे घटादिपदमितरान्वितघटे शक्तमिति व्युत्पन्नस्यापि घटमित्यानुपूर्वीज्ञानतात्पर्यज्ञानादिमतोऽपि च घटकर्मकानयनमिति बोधः प्रागुक्तकार्यकारण–भावग्रहाभाववतोऽपि भवेत्। न चेष्टापत्तिः, विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहात् सामान्यत एव शक्त्या चेतरान्वितो घटः, इतरान्वितं कर्मत्वमित्येवापत्तेः। न घटीयं कर्मत्वमिति। तथाशक्त्यनङ्गीकारात्। घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यत्रेतरान्विते कर्मत्वे तादृश आनयने इत्यादि शक्तिग्रहवतो बोधापत्तेश्च। अत एव तत्रैवानुव्याख्याने–

यदा शेषविशेषाणामुक्तिः सामान्यतो भवेत्।
पदैकेनाप्युत्तरेण विशेषावगतिर्भवेत्॥
अतः सामान्यतो ज्ञातः पदान्तरवशात् पुनः।
भवेद्विशेषतो ज्ञातस्तेन स्यादन्वितोक्तिता॥

इति। प्रथमाध्याये चोक्तं सुधायां 'शक्तिश्चैवान्विते स्वार्थे' इति कारिकाव्याख्यायां 'विशेषान्वयप्रतिपत्त्यर्थं पदान्तरसमभिव्याहरोपयोगः' इति, 'पदान्तरसमभिव्याहारा–द्विशेषप्रतिपत्त्युपपत्तेः' इति चेति। तस्मात् तादृशसमभिव्याहारकार्य– कारणभावावश्यकत्वे मास्तु पदानामन्विते शक्तिरिति सिद्धम्। किञ्च, सखण्डवाक्यस्फोट– खण्डनमेतदखण्डस्य वा ? नाद्यः, पदसमूहरूपस्य तस्य नृशृङ्गतुल्यतोक्तिविरोधापत्तेः। नान्त्य इति तु वक्ष्यते। तस्मात् स्फोटपदश्रवणमात्रात् खण्डनं तन्मताज्ञानविजृम्भितमेवेति ध्येयम्। एतेन कार्यान्विते शक्तिरपास्ता। केचित्तु पदानामन्विताभिधायकत्वे घटमानयेत्यत्र बोधचतुष्टयापत्तिः। इतरान्वितो घटस्तथा कर्मत्वं तथैवानयनं तथैव कृतिरिति। न च तवापि चैत्रो घटमानयतीत्यादौ घटीयं कर्मत्वं तदीयमानयनं तदीयाकृतिः, तद्वांश्चैत्र इति विशेष्यभेदप्रयुक्तवाक्यभेदापत्तिरस्माकं सशक्यो भवतां पुनरशक्येऽप्याकाङ्क्ष्यादिलभ्य इत्यत्रैव विशेषादिति वाच्यम्। न हि विशेष्यभेदादावृत्तिमापादयामः, किं तु शक्तिभेदात्। मम तु घटप्रकारककर्मत्वविशेष्यकशाब्दबोधे घटपदोत्तरं द्वितीया इत्यादि कार्यकारणभावनानात्वविरहान्नदोष इत्याहुः। एतेन यन्नृसिंहाश्रमैस्तत्त्वविवेकादावुक्तम्, वृत्तिं विना शाब्दबोधविषयत्वासम्भवाद् वृत्तिर्वाक्यार्थविषयिणी स्वीकार्या, सा चातिरिक्ता गौरवान्नेति क्लृप्तपदार्थशक्तिरेव तद्विषयिणी कल्प्यते। पदानामन्वयसामान्ये शक्तौ तु विशेषमविषयीकृत्य सामान्यबुद्धेरपर्यवसानात् तत्तत्पदसामान्य–शक्तिभिरेव समभिव्याहृतपदोपस्थापितपदार्थविशेषनिरूपितान्वयविशेषः सेत्स्यतीत्येकशक्ति–लाघवम्। किं चैकपदप्रयोगेऽप्यन्वयविशेषस्य नियमेन जिज्ञासादर्शनात् तस्याश्चान्वयसामान्य–

ज्ञानपूर्वकत्वात् तज्ज्ञानस्य च शब्दादन्यतोऽसम्भवाच्छब्द एवान्वितमभिधत्त इति वाच्यम्, दृष्टे जम्बीरफलादौ रसविशेषजिज्ञासावद्भविष्यतीति चेन्न, तत्र नियमेन तदभावात्। अन्यथा वैशेषिकमत इव व्याप्तिप्रतिसन्धानदशायामेव शब्दादर्थसंसर्गः प्रतीयत इति शब्दोऽप्यप्रमाणं स्यादिति। यदप्यपरेऽन्वयांशे शक्त्यनभ्युपगमे घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरिति पदजातादन्वयधीः स्याद्, योग्यतादेः सत्त्वात्। न चैतादृशं पदजातं शिलाशकलमिवाङ्कुरस्वरूपायोग्यम्। एवं सति विपरीतव्युत्पन्नस्यापि बोधानापत्तेः। न च शक्तिभ्रमात् तस्यान्वयधीः। स्वरूपायोग्यस्य सहकारिशतकेनापि कार्याजनकत्वात् तस्मात् स्वरूपयोग्यमेवान्वयांशे शक्तिज्ञानरूपसहकारि–सत्त्वाद्विपरीतव्युत्पन्नं प्रत्यन्वयबोधकम्। अन्यं प्रति तद्रहितत्वान्नेत्यन्वयांशे शक्तिरवश्यमुपेयेति विवरणाचार्यानुयायिनो वदन्ति। तदप्यपास्तम्, बोधकतारूपायाः शक्तेरन्वयबोधस्यापि जायमानत्वात्। तदंशे स्वीकार आवश्यक इति सत्यम्। परं तु सा वाक्य एव स्वीकर्तव्या, न तु पदे। तथापि समभिव्याहारोऽपि कारणमिति तज्ज्ञानस्य हेतुत्वे गौरवापत्तिरित्युक्तम्। घटः कर्मत्वमित्यादावकाङ्क्षाज्ञानविरहाद् बोधविरहः। अन्वयांशे शक्तिज्ञानवतोऽप्यबोधाच्चेत्युक्तम्। एवं जिज्ञासानुरोधादन्वयसामान्ये शक्तिरित्यप्यसङ्गतम्। इष्टे समीचीनफले रसादिजिज्ञासावदुपपत्तेः। तर्हि तद्वदेवात्रापि जिज्ञासानियमो न स्यादिति चेदिष्टापत्तेः। किं चैवं ह्यन्वयो विशेषरूपेण शक्यः स्यात्। जिज्ञासायास्तथात्वात्। ज्ञानेच्छयोः समानप्रकारकत्वेन हेतुहेतुमद्भावात्। अन्यथा द्रव्यत्वादिना ज्ञाते सुवर्णत्वादिनाऽज्ञाते तेन रूपेणेच्छापत्तेः। नन्वेवं सति जिज्ञासोच्छेदः। येन रूपेण ज्ञानं वृत्तम्, तेन रूपेण सिद्धिसत्त्वादिच्छाया असम्भवात्। येन च रूपेण न ज्ञातमेव, तेन रूपेण कारणाभावेनासम्भवादिति चेन्न, सिद्धत्वज्ञानस्यैव सर्वत्र प्रतिबन्धकत्वात्, तदभावादेव जिज्ञासोपपत्तेः। घटो मेऽस्त्वितीच्छायामसिद्धेऽपि तस्मिन् तत्सिद्धत्वाज्ञानादिनेच्छानिवृत्तेर्दर्शनात्। न च येन रूपेण यत्रेच्छा, तेन रूपेण सिद्धत्वधीरेव प्रतिबन्धिकेत्यपरत्रास्तु। अत्र तु सा सिद्धिरेव प्रतिबन्धिका कल्प्यताम्, लाघवात्। घटज्ञानं मे जायतामीच्छायां जाते तस्मिंस्तत्सिद्धत्वप्रतिसन्धानमन्तरेणैवेच्छानिवृत्तेरानुभविकत्वाच्चान्यथा गौरवाच्चेति वाच्यम्, चैत्रस्य ज्ञानं भवत्वितीच्छायामजाते च तस्य ज्ञानं जातमिति सिद्धत्वज्ञानादिच्छानिवृत्तेः सर्वानुभवसिद्धाया अपलापापत्तेः। सिद्धेर्व्यधिकरणत्वेन प्रतिबन्धकासम्भवाच्च। तदानीं मे ज्ञानं भवत्वितीच्छायां तदानीं मे जातमित्यादिकालान्तरीयज्ञानविषयकसिद्धत्वज्ञानेनापि प्रतिबन्धाच्च। तस्मान्न जिज्ञासानुपपत्तिः। अथवा पूर्वं विशेषतः संसर्गावगमेऽपि स आपातरूप एव। कथमन्यथा ब्रह्मजिज्ञासा स्यात् ?

प्रपञ्चितं चैतद् विवरणतत्त्वविवेकादावेवेति ध्येयम्। एतेन सामान्यतो ज्ञाते विशेषतो जिज्ञासेति वदन्तः सर्वेऽप्यपास्ताः। तथा च सामान्यतोऽन्वयः शक्य इत्यसङ्गतम्। अथ सामान्यतोऽन्वयः शक्यः, तेनानुमिते विशेषे जिज्ञासेति नोक्तदोष इति चेन्न, तथा सत्यनुमानेन संसर्गोपस्थित्यैवोपपत्तेः। शब्दप्रामाण्योच्छेदप्रसङ्गात्। अन्यथा वैशेषिकमत इवेति स्वोक्तिविरोधश्च। पदार्थैरेवानुमिते विशेषजिज्ञासासम्भवाच्च सामान्यतोऽप्यन्वयस्याशक्यत्वं स्यात्। अपि च पदार्थवाक्यार्थयोर्नियमस्य पूर्वं ग्रहात् फलविशेषदर्शनाद् रसविशेषस्येव जिज्ञासा नानुपपन्ना। न चैवं शब्दस्यापि भवद्रीत्यैव प्रमाणत्वं न स्यादित्युक्तमिति वाच्यम्, न भवेदेव यदि नानुमितं न साक्षात्कृतम्, किं तु शाब्दादेवानुगतमित्यनुभवो न स्यात्। तथा चैतादृशानुभवादाकाङ्क्षाज्ञाननिर्वाह्यविशेषणविशेष्यभावाद्यनुरोधाच्च शब्दः प्रमाणान्तरम्। न त्वत्र भवद्रीतिः साध्वी, पठितविस्मृतशास्त्रस्य बोधादर्शनाच्छक्तिस्मरणमुद्बुद्धः शक्तिसंस्कारो वा हेतुरिति मतद्वयेऽपि भवन्मते स्वातन्त्र्येण तत्प्रामाण्यासिद्धेः। तथाहि बोधकत्वं हि शक्तिरिति विवराणाचार्यादिभिरुक्तम्। तच्च बोधकारणत्वम्। तच्च शब्दस्य स्वज्ञानद्वारा लिङ्गस्यैवानुमितौ। तथा च कारणताया व्याप्तित्वात् तज्ज्ञानं व्याप्तिज्ञानमेवेति कथं नानुमानविधया प्रामाण्यम् ? उद्बुद्धो व्याप्तिसंस्कार एव हेतुरिति स्वीकर्तॄणां भवतां परं सुतरां दोषः। तस्मात् प्रमाणान्तरेण संसर्गोपस्थित्यसम्भवात्। तत्र शक्तिरित्ययुक्तमेवेति दिक्। यत्तु पदार्थास्तत्समृतिर्वा शाब्दबोधे हेतुः, न तु पदज्ञानं वाक्यज्ञानं वा, व्यभिचारात्। उक्तं हि—

पश्यतः श्वेतमारूढं ह्रेषाशब्दं च शृण्वतः।
खुरविक्षेपशब्दं च श्वेतोऽश्वो धावतीति धीः॥

इति तन्न, तथा सति चक्षुरादिना पदार्थोपस्थितौ शाब्दबोधापत्तेः। शब्देनायमर्थो बुद्ध इत्यनुभवाच्च। पश्यत इत्यादावशब्दत्वानुभवादनुमानेनैव निर्वाहाच्चेति दिक्। तस्माद्वाक्यार्थवाचकं वाक्यमिति सिद्धो वाक्यस्फोटः। नन्वेवं पदार्थवद्वाक्यार्थोऽपि नानुभूयेतेति चेन्न, न तावद्वाक्यार्थप्रतीतिरनुभवः, स्वर्गनरकादिकं शृण्वतोऽपि स्वर्गं नरकं वानुभवामीत्यप्रतीतेः। कि तु स्मृतित्वादिव्याप्यमन्यथा वा शाब्दत्वादिकं जातिरनुभवबलात्। तत्कारणं पुनरुक्तरीत्या वाक्यज्ञानमिति। नन्वेवमपि न पदज्ञानवाक्यज्ञानयोः सम्भवः, उत्पत्तिपक्ष एकदा तदभावात्। अभिव्यक्तिपक्षेऽप्येकदा तदभावात्। तथा च न वर्णसमूहरूपपदप्रत्यक्षे सुतरां तत्समूहरूपस्य वाक्यस्येति चेन्न, दर्शनान्तरेऽप्युक्तदोषतादवस्थ्यात्। अथ प्रत्येकवर्णानुभवजनितसंस्कारसहकृतेनान्त्य— वर्णप्रत्यक्षसमये सदसदनेकविषया पदप्रतीतिः।

एवं वाक्यप्रतीतिश्चोपपद्यत इति मतम्। तच्चिन्त्यम्। एवं हि गिरिर्भुक्तमग्निमान् देवदत्तेनेत्यत्रेव वाक्यज्ञाने समूहालम्बनरूपे विशेषाभावाद् बोधापत्तेः। सरो रसः, नदी दीन जरा राजेत्यादावप्युपस्थितेस्तुल्यत्वाद् बोधाविशेषापत्तेश्चेति। यत्तु जयतीर्थेनोक्तम्, अनुभवक्रमोपहितानामेव तेषां समृत्यावगाहनान्न क्रमव्युत्क्रमयोरविशेष इति, तत्तुच्छम्, अनुभवस्मृत्योः क्रमे नियमाभावात्। दृश्यते च प्रपूर्वेद्युरनुभूतस्य स्मरणमस्मृत्वापि पूर्वेद्युरनुभूतस्य स्मरणम्। किञ्च संस्कारस्मरणयोः समानविषयत्वात् क्रमस्य च संस्कारविषयत्वेन न स्मरणविषयत्वम्। एवं च समूहालम्बनरूपं स्मरणमपि घकाराकारटकारा इति भवेत्, न तु घट इत्येतादृशमिति। अथोत्तरवर्णप्रत्यक्षकालेऽव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन पूर्वपूर्ववर्णवत्त्वमुत्तरोत्तरवर्णे, एवं तदुत्तरवर्णप्रत्यक्षकाले उपस्थितविशिष्टतद्वर्णवत्त्वमुत्तरवर्णेसुग्रहमिति तादृशानुपूर्वीघटितं पदत्वं सुग्रहम्। एवं वाक्येऽपीति मतम्। सममेतदस्माकमपीत्येतेनैतदनुपपत्त्याऽखण्डस्फोटाभ्युपगमः कैयटोक्तो न श्रद्धेयः।। ६५।।

इदानीमखण्डपक्षमाह—

पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णेष्ववयवा न च।

वाक्यात् पदानामत्यन्तं प्रविवेको न कश्चन।। ६६।।

पदे पचतीत्यादौ न वर्णाः। तत्र दृष्टान्तव्याजेनाह—वर्णेष्विति। यथा न वर्णेष्ववयवास्तथेत्यर्थः। इवेति पाठः सुगमः। एवं वाक्येऽप्याह—वाक्यादिति। अत्यन्तं विवेको नास्ति। अयं भावः—वाक्यं पदं चाखण्डमेव, अनन्तवर्णकल्पने मानाभावात्। ककारादिकं शृणोमीति प्रतीतिर्मानमिति चेन्न, तस्याखण्डपदार्थविषयत्वात्। तत्तद्वर्णोत्पादकत्वेनाभिमत—वायुसंयोगविशेषाभिव्यक्ताखण्डपदार्थस्यैव कत्वादिना प्रतीत्युपपत्तेः। अथाखण्डपदार्थस्यैव व्यञ्जकवैचित्र्यात् कत्वादिना प्रतीतौ ककार उत्पन्न इति न स्यात्, स्फोटस्योत्पत्त्यभावात्। व्यञ्जकनिष्ठाया उत्पत्तेस्तत्रारोपाभ्युपगमे ज्ञानादीनामपि नित्यतापत्तिः। किञ्च, घटादेरपि कपालसंयोगविशिष्टस्फोटरूपत्वापत्तिर्नित्यत्वापत्तिश्चेति चेन्न, सत्कार्यवादिना नित्यताया ज्ञानादिगताया इष्टत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्। घटादिकं चाविद्याकल्पितो मृद एवावस्थाविशेषः। आविद्यकजलाहरणादिकार्यानुरोधेन स्वीकारावश्यकत्वात्। उत्पत्त्यादिप्रतीतिरपि वक्ष्यमाणरीत्या नानुपपन्नेति। नन्वेवं विलक्षणो वायुसंयोगे एव तद्वेतोरिति न्यायाद् वाचकोऽपि स्यादिति चेन्न, प्रत्यक्षोपलभ्यमानककारादेरेव वाचकत्वस्यानुभवसिद्धत्वात्। स्फोटस्य च शृणोमीत्यनुभवादावश्यकत्वात्। तस्माद् वायुसंयोगनिष्ठं तत्तद्वर्णजनकतावच्छेदकं

वैजात्यमादायैव ककार इत्यादिप्रत्ययस्तार इत्यादिवत्। स्पष्टं हि भामत्यां तारत्वादि वायुनिष्ठं वर्णेष्वारोप्यत इति देवताधिकरणेऽभिहितम्। अस्मिंश्च पक्षद्वये वर्णा अप्यनावश्यका इति चोक्तं शब्दकौस्तुभे। तथा च प्रत्यक्षाद् वाचकत्वान्यथानुपपत्त्या तदेवेदं पदम्, तदेवेदं वाक्यमिति प्रतीत्या चाखण्डस्फोटः सिध्यतीति ध्येयम्। यत्तु प्रथमाध्यायप्रथमचरणे उक्तमनुव्याख्याने–

शक्तिश्चैवान्विते स्वार्थे शब्दानामनुभूयत।

अतोऽन्विताभिधायित्वं गौरवं कल्पनेऽन्यथा।।

इति। व्यवहारेणान्विते एव शक्तिरनुभूयते। पदानामिति त्यक्त्वा शब्दानामित्युक्तिः प्रकृतिप्रत्यययोरप्यन्विताभिधानमिति बोधयितुं परमतं दूषयति–गौरवमति। अन्यथा कल्पने वाक्यं वाक्यार्थबोधकमिति कल्पने गौरवमिति वाक्यमेवाखण्डं कल्पनीयम्। तस्यार्थप्रत्यायनशक्तिश्च कल्पीनीयेति गौरवमिति भाव इति जयतीर्थः। तत्तुच्छम्, अर्थप्रतीत्याद्यन्यथानुपपत्त्या तस्यावश्यकल्प्यत्वात्। अन्वितशक्तेश्च स्फुटतरं प्राङ् निषिद्धत्वात्। किञ्च, गौरवं तथैव विपरीतम्, अनन्तवर्णादेः कल्पनात्। यत्त्वत्राह जयतीर्थः–नार्थप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या तत्सिद्धिः। तथा हि किमयं स्वरूपतो– ऽर्थप्रत्यायकः, प्रतीतो वा ? नाद्यः, सर्वदार्थबोधापत्तेः। अन्त्ये किमनयानुपपत्त्या तत्प्रतीतिः, उत प्रमाणान्तरेण ? नाद्यः, अन्योन्याश्रयात्। प्रतीते स्फोटेऽर्थप्रतीतिः। तया च तत्कल्पनमिति। नान्त्यः, प्रमाणान्तराभावात्। एकं पदमेकं वाक्यं शृणोमीति प्रत्यक्षेण तद्ग्रह इति चेन्न, विचार्यतां तर्हि किमयं प्रत्ययो वर्णानवगाहते, न वेति। आद्येऽस्तु तेषामेव वाचकता, आवश्यकत्वात्। अन्त्ये प्रतीतिबाध एवेति। तदशुद्धम्। एकं पदमित्यादेर्वर्णविषयस्यापि तत्रोक्त– रीत्या मानत्वोपपत्तेरिति। अत एव ध्वनिरुभयसिद्ध एव। तथा च ध्वनिस्फोटयोर्मध्ये नित्य– वर्णाङ्गीकारे गौरवात्। मानाभावाच्च। ध्वनीनामेव गत्वादिमत्त्वम्। त एव च वर्णाः। एवं च सा वर्णावली तत्तदर्थविशेषणागृहीतसम्बन्धा स्फोटतदेकत्वाद्यभिव्यञ्जिका, गृहीतसम्बन्धा वा ? नाद्यः, काव्यादिश्रवणे तत्तदर्थैरगृहीतसम्बन्धस्यापीदमेकं पदमिदमेकं वाक्यमित्यादिस्फोटस्य तत्संख्यायाश्च प्रतीत्यापत्तेः। न द्वितीयः। एवं हि स्फोटाभिव्यञ्जकत्वरूपमेकं धर्ममादायैवैकं पदमित्युपपत्तेर्नानयोपपत्त्या तत्सिद्धिः। उक्तं च–

यस्त्वेकप्रत्ययः सोऽपि बाधकेन बलीयसा।

औपाधिकतया नीतस्तस्मात् स्फोटो न मानभाक्।।

इति। एवं वाचकत्वमपि तादृशस्यैव स्यादिति न साप्यनुपपत्तिः। नापि तदेवेदं पदम्, तदेवेदं वाक्यमिति प्रतीत्या तत्सिद्धिः। तदेवेदं नखम्, त एते केशाः, सोऽयं समुद्र इतिवदुपपत्तेः। अतिरिक्तकेशादिकमनुभवानारूढमिति चेन्न, गौरित्यत्रापि गकारौकारविसर्गातिरिक्तस्फोटानुभवस्य कस्याप्यभावात्। किञ्च, पर्यायशब्देष्वेक एव स्फोटः, नाना वा ? नाद्यः, घटकलशादिपर्यायाभिव्यक्ते स्फोटे गृहीतशक्तिकस्य पुंसोऽप्रसिद्धपर्यायश्रवणेऽपि प्रागगृहीतशक्तिकस्यैव स्फोटस्य तेनाभिव्यक्त्यार्थप्रतीत्यापत्तेः। न च तात्पर्याभिव्यक्ते स्फोटे शक्तिग्रहस्तत्पर्यायश्रवणेऽर्थधीहेतुरिति वाच्यम्। एवं हि प्रतिपर्यायं शक्तिग्रहावश्यंभावे तत्तत्पर्यायगतशक्तिग्रहहेतुताया एवोचितत्वात्। तथा सति शक्तिग्रहत्वेनैव हेतुत्वे लाघवाच्च। अन्यथा तत्पर्यायाभिव्यक्तगतशक्तिग्रहत्वेन तत्त्वेऽवच्छेदकगौरवात्। न द्वितीयः, अनन्तपदार्थानां तेषां शक्तिं चापेक्ष्य क्लृप्तवर्णेष्वेव शक्तिकल्पनस्य लघुत्वात्। तस्मात् स्फोटवादोऽयुक्त एवेति न्यायरक्षामणिपरिमलयोर्निष्कर्षोऽप्यपास्तः, वर्णप्रत्यक्षस्यापि तत्र मानतायाः स्वीकारात्। पर्यायस्थलेऽप्येकैव शक्तिः, परं त्वानुपूर्व्येवावच्छेदिका। वर्णानामपि तदतिरिक्तानामभावेनोक्तबाधकाभावादित्युक्तम्। ये तु वर्णानां तदतिरिक्तध्वनीनां वा स्वीकारपक्षेऽपि स्फोटस्य वाचकत्वं समर्थयन्ते। वर्णातिरिक्तः स्फोट एव वाचकत्वान्यथानुपपत्त्या कल्प्यते। न च वर्णा वाचका इति युक्तम्, अनभिव्यक्तानां वाचकत्वेऽतिप्रसङ्गादभिव्यक्तेश्चासम्भवात्। प्रत्यक्षे विषयस्यापि हेतुत्वात्। न च स्मरणं सम्भवति। एवमपि वर्णानामतीतत्वेन करणत्वायोगात्। तज्ज्ञानं करणमिति पक्षेऽपि पदार्थस्मरणोपयोगिनस्तस्यासम्भवात्। न च पूर्वपूर्ववर्णानुभवजन्यसंस्कारसहकारेण श्रोत्रैणैकदा स्मरणं युक्तम्। तदेकमनेकं वा ? आद्ये क्रमाभानात् सरो रस इत्यादौ विशेषो न स्यात्। अन्त्ये ज्ञानयौगपद्यापत्तिः। एवमेकं पदमेकं वाक्यमिति प्रतीतिरपि तत्र मानम्। न चैकं वनमितिवत् सा, वनराश्यादेरप्यतिरिक्तत्वात्। किञ्च, तत्रैकदेशावच्छिन्नत्वोपाधेरेकत्वेन सोपाधिरेव प्रतीतिः स्यात्। प्रकृते चोपाधेरसम्भवेन तदसम्भवात्। न चैकार्थबोधहेतुत्वं तथा, व्याससमासयोरपि प्रसङ्गात्। नाप्यविशिष्टैकार्थप्रत्ययजनकत्वम्, समासेष्वव्याप्तेः, घट इत्यत्र प्रकृत्यंशेऽतिव्याप्तेश्च। अस्मन्मते चाखण्डं बोधकमेकं स्फोटमादायैकत्वप्रत्ययः, तद्व्यञ्जकाश्च वर्णाः। तदस्वीकारे ध्वनयः। प्रतीतिवैलक्षण्यमपि ध्वनिकृतम्। तदुक्तं वाक्यपदीये–

यथामणिकृपाणादौ रूपमेकमनेकधा।
तथैव ध्वनिषु स्फोट एक एव विभिद्यते।।

इति। सादृश्यादिप्रतीतिरपि व्यञ्जकध्वनिनिबन्धनैव। आह चैवं कैयटोऽपीत्याहुः। स्यादयं प्रागुक्तस्तेषां दोषः। किञ्च, तवैवार्थबोधानुपपत्तिः। वर्णानां प्रत्येकं व्यञ्जकत्वम्, समुदितानां वा ? नाद्यः, प्रत्येकात् स्फोटप्रतीतौ तावतैवार्थबोधापत्तेः। नान्त्यः, त्वदुक्तरीत्यैवासम्भवात्। सम्भवे वा तद्धेतोरिति न्यायेनार्थबोधस्यापि तत एवोपपत्तेर्न वाचकत्वान्यथानुपपत्तिरपि। अथ त्वन्मतेऽप्येष दोषः। तत्तद्वर्णोत्पादकत्वाभिमतवायुसंयोगानां प्रत्येकमभिव्यञ्जकत्वं समुदितानां वेति विकल्पगणग्रासादिति चेत्, अत्रोच्यते—प्रत्येकमेव संयोगा अभिव्यञ्जकाः। परन्तु केचन कत्वेन, केचन हत्वेनेत्यनेकैः प्रकारैः। अत एव वर्णानां तदतिरेकास्वीकारोऽप्युपपद्यते। तच्च वायुसंयोगादिनिष्ठमेव तत्रारोप्यते। एवं चाप्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन घवत्त्वं टकारे गृह्यते। एतादृशपदज्ञानकारणतायामविवादात्। परं त्वव्यवहितोत्तरत्वं स्वज्ञानाधिकरण—क्षणोत्पत्तिज्ञानविषयत्वं वाच्यम्। अत एव घज्ञानानन्तरज्ञानविषयत्वरूपानुपूर्वीज्ञान—मित्यादिनैयायिकवृद्धानां व्यवहारः। एवं च न कश्चिद् दोषः। यत्तु श्रूयमाणशब्दे किमयं हालाहलशब्दः किं वा हलाहलः, किमयं मरकतशब्दो मकरतशब्दो वा ; किमयं कुशशब्दः कुसशब्दो वेति सन्देहे यथा तथास्तु विषरत्नदर्भवाचको भवत्येवेत्यादि निश्चिन्वतो बोधो न स्यात्, स्फोटाभिव्यक्तौ स्पष्टाभिव्यक्त्यापत्तेः। अनभिव्यक्तौ बोधकाभावादिति न्यायरक्षामणावुक्तम्। तच्चिन्त्यम्। वर्णसमूहरूपपदज्ञानं कारणमिति स्वीकर्तृणां दर्शनान्तराणामपि तुल्यत्वात्। तदर्थज्ञापकत्वज्ञानं च ममापि सममिति। यद्वा, किञ्चित किञ्चित् प्रत्येकमेव स्फोटाभिव्यक्तिर्जायते। अग्रे अग्रे विशदा जायते। पूर्वं जातापि नार्थबोधोपयोगिनी। यथा रत्नतत्त्वस्यैकदा दर्शनेऽपि नाभिव्यक्तिर्वारं वारं दर्शने तु भवति। उक्तं च—

सामस्त्येन तु तद्व्यक्तिः सर्वान्ते मणितत्त्ववत्।

इति। ननु भवितेत्यादावर्थबोधापत्तिरिति चेत्, तवापि वाचकसत्त्वादर्थबोधापत्तिः। वर्णानुपूर्वीनियामकनियम्याभिव्यक्तेरर्थबोधोपयुक्तत्वात्। न च दृष्टान्तो विषमः। एतादृशजातिमानसुकशब्दवाच्य इत्यत्रैव दर्शनान्तराणामपेक्षणादिति वाच्यम्, प्रथमदर्शने जातेरवगमे एतादृशजातिमानसुकशब्दवाच्य इत्यस्यापि ग्रहणापत्तेः। अस्माकं पुनर्जात्यग्रहादेव विलम्बः। तथा च विजातीयप्रत्यक्षाज्जातिग्रहवद्विजातीयाभिव्यक्त्यार्थबोध इति। अथ प्रथमदर्शने एव जातिर्गृह्यते, पदं पुनस्तज्जात्यवच्छिन्नवाचकं न स्मर्यत इति चेन्न, ममापि स्फोटो व्यज्यते, अर्थस्मरणं पुनर्जायते इत्युपपत्तेः। पदतदर्थयोः शक्तिलक्षणसम्बन्धस्य परस्परस्मारकत्वाविशेषात्।

विजातीयाभिव्यक्तेः। पदस्मारकत्ववद् विजातीयाभिव्यक्तेरर्थस्मारकत्वादिति दिक्। यत्तु वर्णानां व्यञ्जकत्वेऽप्येवमेवोपपत्तिरिति तत्तुच्छम्, एवं हि स्फोटासिद्धेरुक्तत्वात्। अत एव च घकारविशिष्टष्टकार एव व्यञ्जकः, पूर्वपूर्ववर्णविशेषितोत्तर– वर्णविषयकप्रत्यक्षाभ्युपगमात्। एतेन प्रथमादिवर्णैरविशदस्फोटाभिव्यक्तिर्नानुभवसिद्धेति निरस्तम्। समाध्यन्तरसत्त्वादिति न्यायरक्षामणिस्थः स्फोटवादमङ्गीकृत्य समाधिः प्रयुक्तः। ग्रन्थकृतस्त्वाहुः। वर्णमालायां पदमिति प्रतीतेर्वर्णातिरिक्त एव स्फोटः, अन्यथा कपालातिरिक्तघटासिद्धिप्रसङ्गश्चेति दिगिति सुधीभिर्विभावनीयम्।। ६६।।

नन्वेवं शास्त्राप्रामाण्यप्रसङ्गः, पदवाक्ययोरखण्डत्वात्। शास्त्रस्य च प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां पदव्युत्पादनमात्रार्थत्वादित्याशङ्कां समाधत्ते–

पञ्चकोशादिवत् तस्मात् कल्पनैषा समाश्रिता।
उपेयप्रतिपत्त्यर्था उपाया अव्यवस्थिताः।। ६७।।

उपेयप्रतिपत्त्यर्था इत्यन्तेनान्वयः। तथाहि–भृगुर्वारुणिर्वरुणं पितरं ब्रह्म पृष्टवान्। स उवाच–अन्नमिति। पुनरस्योत्पत्त्यादिकं समीक्ष्य पृष्टवान्। पुनः प्राणो ब्रह्मेति। तस्यापि तथात्वं बुध्वा पृष्टवान्। पुनः प्राणो ब्रह्मेति। तस्यापि तथात्वं बुध्वा पृष्टवान्। ततो मन इति। तस्याप्यशितमन्नं त्रेधा भवति, यत् स्थूलं तत्पुरीषम्, यन्मध्यमं तन्मांसम्, यदणीयस्तन्मन इति श्रुतावुत्पत्तिश्रवणात् पृष्टवान्। ततो विज्ञानमय इति। तस्यापि वृत्त्युपहितत्वेन तथात्वं बुध्वा पृष्टवान्। तत आनन्दो ब्रह्मेति। पुनर्वस्तुतत्त्वं प्राप्य स्थित इति तु केचिद् व्याचक्षते। तन्न, पञ्चमस्य तत्रानुपायत्वात्। अकोशत्वाच्च। तस्य ब्रह्मत्वात्। तस्मान्न भृगुवल्लीहोदाहर्तव्या, किं त्वानन्दवल्ली। तत्रत्या हि पञ्चापि कोशा उपाया एव। तत्र हि ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्र श्रूयमाणमेव ब्रह्मपदं मुख्यब्रह्मसमर्पकम्। अत एवाधारत्वार्थकः पुच्छशब्दोऽप्युपपद्यते, लाङ्गूलासम्भवेन मुख्यार्थस्य बाधितत्वात्। कथं तर्हि 'आनन्दमयोऽभ्यासात्' इति वैयासिकसूत्रमिति चेत्, आनन्दमयशब्दस्य तद्वाक्यशेषे श्रूयमाणब्रह्मपदे तात्पर्यादित्यादि शङ्करभगवत्पादप्रभृतिभिः प्रपञ्चितम्। एवं च यथा पञ्चकोशा अपि सर्वाधारब्रह्मबोधनायैवोक्ताः, न तु वास्तवमेषां ब्रह्मत्वम्, तथैव प्रकृतिप्रत्ययादिभिर्विचारोऽप्यखण्डस्फोटबोधनोपाय इति भावः। ननु प्रत्यक्षस्य स्फोटस्य श्रवणादितोऽपि बोधसम्भवान्न शास्त्रं तदुपाय इति चेत्, तत्राह–उपाया इति।

उपायस्योपायान्तरादूषकत्वादिति भावः। अत एव केचित् सुप्रत्ययम्, केचित् सिप्रत्ययम्, केचित् रुप्रत्ययं च विदधति। तदेतदभिप्रेत्याह वाक्यपदीये—

उपायाः शिक्ष्यमाणानां बालानामुपलालनाः।

असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहते।।

इति। अत्र वदन्ति—नैतच्छास्त्रं स्फोटज्ञानार्थं पञ्चकोशवदुपायः, शास्त्रज्ञानं विनापि गामानयेति वाक्यमात्रव्युत्पन्नस्य पामरादेरपि शाब्दबोधात्। तस्य स्फोटज्ञानं विना बोधानुपपत्तेः, तज्ज्ञानं च शास्त्रमन्तरेणेति व्यभिचारात्। शास्त्रस्योपायान्तरत्वे च शास्त्रजन्यस्फोटज्ञाने तृणजन्यतावच्छेदकमिव वह्नौ वैजात्यं वाच्यम्, तच्च न प्रमाणाभावात्। किञ्च, प्रकृतिप्रत्ययादेः काल्पनिकत्वेन शशविषाणकल्पतया तेन न स्फोटात्मकवस्तुज्ञानसम्भवः। पञ्चकोशादेश्च सदसद्विलक्षणताया अद्वैतशास्त्रे व्युत्पादितत्वादिति। अत्रोच्यतेभाषासंस्कृतसाधारणः स्फोट एव वाचकः, तज्ज्ञानं च श्रोत्रप्रत्यक्षादिरूपमपीति सत्यम्। किं तु वर्णवत् प्रकृतिप्रत्ययापन्नोऽपि स एव। परन्तु प्रकृतिप्रत्ययादिभिर्व्युत्पादनपूर्वकं तज्ज्ञानं तत्पूर्वप्रयोगद्वारा शरीरशुद्धिहेतुर्यज्ञादिरवान्तःकरणस्य। तथा च—

तद् द्वारमपवर्गस्य वाङ्मलानां चिकित्सितम्।

पवित्रं सर्वविद्यानामधिविद्यं प्रकाशते।।

इति।

इदमाद्यं पदस्थानं सिद्धिसोपानपर्वणाम्।

इयं सा मोक्षमाणानामजिह्मा राजपद्धतिः।।

अत्रातीतविपर्यासः केवलामनुपश्यति।

इति च वाक्यपदीयं संगच्छते। एवं च विजातीयज्ञान एव शास्त्रस्योपयोग इति न तृणादिवद् व्यभिचारः। यत्तु अलीका प्रकृतिप्रत्ययकल्पनेति तन्न, पञ्चकोशादिवदस्यापि सदसद्विलक्षणाया एव दिक्प्रदर्शनमात्रेणोपपादयिष्यमाणत्वादिति दिक्। एवं रेखागवयन्यायेनापि शास्त्रमुपाय इत्यप्याहुः।। ६७।।

ननु वर्णानां स्फोटात्मकत्वे कत्वगत्वादिकं तन्निष्ठम्, व्यञ्जकवायुनिष्ठं वा ? नाद्यः, तस्य नित्यत्वेन ककार उत्पन्न इति न स्यात्। अनित्यत्वेऽनुगतः ककार इति प्रत्ययो न स्यात्, कत्वस्य ककाररूपनाममात्रत्वापत्तेश्च। अन्त्ये भ्रमत्वं कादिप्रतीतीनां स्यादित्यत आह—

कल्पितानामुपाधित्वं स्वीकृतं हि परैरपि।

स्वरदैर्घ्याद्यपि ह्यन्ये वर्णेभ्योऽन्यस्य मन्वते।। ६८।।

कुत्र स्वीकारस्तदाह—स्वरेत्यादि। उदात्तत्वादिकं ध्वनिनिष्ठमिति स्वीकारादिति भावः। एवं दीर्घत्वादिकमपि। आदिना ह्रस्वत्वादिकमपि गृह्यते। अयं तेषामभिप्रायः—गकारादयो वर्णास्तावदेकैका एव, प्रहारात् पूर्वमनुभूयमानस्य सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञानात्। न च गत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाभावस्तद्विषयः, व्यक्त्यतिरिक्तगत्वानङ्गीकारात्। अयं गकार इति चेदं रूपमितिवदुपपद्यते। न च गत्ववानाकार इत्यनयोरविशेषापत्तिः, सहप्रयोगश्च न स्यादिति शङ्क्यम्, प्रतीतौ गत्वत्वस्यापि भानाविशेषसम्भवात्। सहप्रयोगस्यापि घटत्ववान् घट इतिवदुपपत्तेः। भिन्नेषु घटादिषु घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाभावासत्त्वात्। सोऽयमिति प्रतीत्यापत्त्या व्यक्त्यभेदस्यैव तत्र विषयत्वावश्यकत्वाच्च। प्रत्यभिज्ञाया व्यक्तिविषयत्वे बाधकाभावाच्च। न च गकार उत्पन्न इति प्रतीतिरेव बाधिका, तस्याः व्यञ्जकध्वनिनिष्ठोत्पत्त्यादेः परम्परासम्बन्धेन वर्णनिष्ठत्वविषयत्वेनाप्युपपत्तेरतिरिक्तवर्णा—साधकत्वात्। परम्परया वर्णनिष्ठत्वाभ्युपगमाच्च न भ्रमत्वम्। साक्षात् सम्बन्धांशे भ्रम इत्यवशिष्यते। तदपि सोऽयमित्यत्र व्यक्त्यभेदांशे तव भ्रमत्ववत् तुल्यम्। परं तु ममातिरिक्तवर्णतत्प्रागभावध्वंसकल्पनागौरवापत्तिर्नेति लाघवमतिरिच्यते। तव तु तत् स्यादिति महदनिष्टम्। किञ्च, प्रागसत्त्वे सति सत्त्वरूपाया उत्पत्तेर्न वर्णेषु ग्रहणमानुभविकम्। अत एव वर्णमुच्चारयतीति प्रत्ययः, न तूत्पादयतीति प्रत्ययो व्यवहारश्च। उच्चारितत्वं च ताल्वोष्ठसंयोगादिजन्याभिव्यक्तिविशिष्टत्वम्। तस्य चेदानीन्तनता सूपपादा। तथा च प्रागनुभूतेनेदानीन्तनानुभूतस्याभेदसिद्धौ तावत्कालं स्थिरं चैनं कः पश्चान्नाशयिष्यतीति न्यायेन नित्यतैव। नन्वेवं स्त्रीप्रभवोऽयम्, शुकप्रभवोऽयमिति प्रतीतिस्तच्छ्रवणात् स्त्रीशुकाद्यनुमानं च न स्यात्। न च वैजात्यं वायुनिष्ठम्। तदग्रहेऽपि वैजात्यबोधात्। नापि ध्वनिनिष्ठम्, तत्र तस्मिन् मानाभावात्। तदुत्पादकशङ्खाद्यभावाच्च। किञ्च, सेयं गुर्जरी, सेयं दीपकलिका इत्यादावपि नाशो न स्यादिति चेन्न, स्त्रीशुकादिजन्यतावच्छेदकं ताल्वोष्ठसंयोगे तदभिघातजवायौ वा विद्यमानं वैजात्यं वर्णेष्वारोप्यत इत्यभ्युपगमात्। अत एव तारत्वादिरूपविरुद्धधर्माध्यासाद् भेद इति निरस्तम्। न च वाय्वग्रहे तन्निष्ठजात्याद्यग्रहः, येन यस्य धर्मो गृह्यते, तेन तदपीति नियमादिति वाच्यम्, बहिरिन्द्रियेषु व्यभिचारेण नियमाभावात्। चक्षुषः प्रभायाः स्पर्शनस्य वायोः रूपस्पर्शमात्रस्य रसनादेश्च रसादिमात्रस्य ग्राहकताया नैयायिकैः स्वीकारात्। अस्तु वा स्त्रीशुकादिव्यङ्ग्यस्तारत्वादिश्च वर्णनिष्ठो जातिविशेषः। न च तेषां कश्चिद् विरोधः। योऽयं

रामेणोक्तः स एवेदानीं कृष्णेनोच्यत इति। योऽयं तारो मया श्रुतः स एवेदानीं मन्द इति च प्रतीतेः। गुर्जरीदीपादिस्थलेऽपि मानान्तरेण नाशसिद्धौ सोऽयमित्यस्य भ्रमत्वम्, अन्यथा तत्रापीष्ट एव नाशाद्यभावः। न चैवं वायुताल्वोष्ठसंयोगादेर्गत्वं कार्यतावच्छेदकमपेक्ष्य तत्प्रत्यक्षत्वं त्वया वाच्यम्, तथा च गौरवमिति वाच्यम्, प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नविषयितया गत्वस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वात्। नन्वेवं घटोऽपि नित्य एव, कपालसंयोगदिकं व्यञ्जकं भविष्यतीति चेन्न, प्रागसत्त्वे सति सत्त्वरूपाया उत्पत्तेस्तत्र गृहीताया विना बाधकं त्यागायोगात्। अत्र तदग्रहविपरीतग्रहयोः सत्त्वेन तदयोगात्। सत्कार्यवादाभ्युपगमे त्विष्टापत्तेश्च। न च गकारादेर्विना व्यञ्जकमननुभवेऽन्धकारस्थघटवत् सन्देहापत्तिः, दोषाद्य– भावादुपपत्तेः। अन्यथोत्पन्नत्वादिसन्देहोऽपि किं न स्यात् ? एवं च वीचीतरङ्गादिन्यायेनानेक– वर्णकल्पनायां गौरवमपास्तम्। तस्मान्नित्या एव वर्णाः। तस्माद् यथा गकारादिप्रतीतिः, तथा स्फोटप्रतीतिरपि गत्वादिरूपेणोपपन्नेति नोक्तशङ्केति भाव इति सुधीभिर्ध्येयम्।। ६८।।

इति व्यक्तिस्फोटनिरूपणम्।

वोपदेवोक्तयुक्त्या जातिस्फोटमाह–

शक्यत्व इव शक्तत्वे जातेर्लाघवमीक्ष्यताम्।

औपाधिको वा भेदोऽस्तु वर्णानां तारमन्दवत्।। ६६।।

अयमभिप्रायः–गकारादिव्यक्तयस्तावदवश्याभ्युपेतव्याः। न चोक्ता रीतिः साध्वी। तथा सति सोऽयं गकार इतिवद् यो मया हकारः श्रुतः सोऽयं गकार इत्यापत्तिः, एकस्यैवाखण्ड– पदार्थस्य सकलवर्णरूपत्वात्। णकारोऽयं न गकार इत्यनापत्तेश्च। किञ्च, गत्वाद्यतिरिक्तमभ्युपेयम्, न वा ? आद्ये तदेव गकारोऽस्तु, वर्णातिरिक्त– गत्वाभावस्य वर्णनित्यतावादे शङ्करभगवत्पादप्रभृतिभिः सिद्धान्तितत्वात्। तथा चातिरिक्त– स्फोटकल्पन एव गौरवम्। वर्णानामेव वाचकत्वोपपत्तौ तत्र मानाभावश्च। अन्त्ये गकारादिप्रतीतिविरोधः। वायुसंयोगादिवृत्तिवैजात्यमेव तत्तद्रूपेण प्रतीयत इति चेन्न, प्रतीतेर्विना बाधकं भ्रमत्वायोगात्। अस्तु वा वायुसंयोगे एव गकारोऽपि तस्यातीन्द्रियत्वं दोष इति चेन्न, तद्गतधर्मवदेवोपपत्तेरिति गतमतिरिक्तस्फोटकल्पनया। तस्मात् सन्त्येव वर्णाः। तथा च यथा शक्त्या जातिरेव, तथा शक्तापि। अन्यथा बहूनां वर्णानां वाचकत्वे गौरवं स्यात्, बलवद्बाधकवशात् प्रत्येकं वाचकत्वस्य चास्वीकारात्। इदं घटपदमिति प्रतीत्या घटपदज्ञानत्वेन कारणत्वे कारणता– वच्छेदककोटिप्रविष्टतया च जातिविशेषस्यावश्यकत्वात्। न च वर्णानुपूर्व्यैव प्रतीतिकारण–

त्वयोर्निर्वाहः, घटत्वादेरपि संयोगविशेषविशिष्टमृदैवान्यथासिद्ध्यापत्तेः। तस्मात् सा जातिरेव शक्ता, तादात्म्येन तदवच्छेदिका चेति। ननु सरो रस इत्यादौ जात्योः सत्त्वाविशेषादर्थबोधभेदो न स्यादित्यत आहऔपाधिको वेति। वा त्वर्थे। उपाधिरानुपूर्वी भेदः कारणीभूतज्ञानस्य। उपाधिप्रयुक्तज्ञानवैलक्षण्ये दृष्टान्तमाह, वर्णानामित्यादिना। आनुपूर्वीविशेष एव जातिविशेषाभिव्यञ्जकः, आकारविशेष इव घटत्वादेः। तथा च नोक्तदोष इति भावः।। ६९।।

ननु जातेः प्रत्येकवर्णेष्वपि सत्त्वात् प्रत्येकादर्थबोधापत्तिस्तुल्यैवेति प्रत्येकं वर्णा एव वाचकाः किं न स्युरत आह–

अनेकव्यक्त्यभिव्यङ्ग्या जातिः स्फोट इति स्मृता।

कैश्चिद् व्यक्तय एवास्याः ध्वनित्वेन प्रकल्पिताः।। ७०।।

अयं भावः–त्रिविधजातिस्फोटेषु वर्णपक्षे यद्यप्ययं दोषः, तथापि पदवाक्यपक्षे नायम्, वर्णेषु तस्या व्यासज्यवृत्तित्वात्। तत्रापि पूर्ववत् पदार्थवाक्यार्थयोर्वाक्यपदस्फोटौ वाचकत्वेन स्वीक्रियेते। तथा चानेकाभिर्व्यक्तिभिर्वर्णव्यक्तिभिरभिव्यङ्ग्या जातिः स्फोट इति स्मृता योगार्थतया। एतेन स्फोटस्य सदातनत्वात् सर्वदार्थबोधापत्तिरित्यपास्तम्। कैश्चिद् व्यक्तय एव ध्वनय इत्यभ्युपेयत इति समुदायार्थः। उक्तं हि काव्यप्रकाशे– 'बुधैर्वैयाकरणैः प्रधानीभूतस्फोटव्यङ्ग्यव्यञ्जकस्य शब्दस्य ध्वनिरिति व्यवहारः कृत' इति ।। ७०।।

ननु का सा जातिस्तत्राह–

सत्यासत्यौ तु यौ भागौ प्रतिभावं व्यवस्थितौ।

सत्यं यत् तत्र सा जातिरसत्य व्यक्तयो मताः।। ७१।।

प्रतिभावं प्रतिपदार्थम्। एतच्च–

सम्बन्धिभेदात् सत्तैव भिद्यमाना गवादिषु।

जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः।।

तां प्रातिपदिकार्थं च धात्वर्थं च प्रचक्षते।

सा नित्या सा महानात्मा तामाहुस्त्वतलादयः।।

इति वाक्यपदीये। नित्यं द्रव्यमिति प्रतीकमादायासत्योपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्मतत्त्वं द्रव्यशब्दवाच्यमित्यर्थः। ब्रह्मराशिरित्यादाय ब्रह्मतत्त्वमेव शब्दस्वरूपतया भातीति कैयटे च स्पष्टम्। एवं वाच्यं वाचकं च ब्रह्मैवेति भावः।। ७१।।

ननु प्रकृता जातिरेव नास्ति, पदं पदमित्याद्यनुगतबुद्धेर्वर्णानुपूर्व्यैवोपपत्तेस्तस्या अपि नानात्वे तु परम्परया वर्णस्तज्जातिर्वा नियामिकास्तु। न च घटाद्यपि न सिध्येदिति शङ्क्यम्, इष्टापत्तेः। मृद एवावस्थाविशेषरूपत्वात् तस्य। अत एव 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' इति श्रूयते। व्युत्पादितं चैतत् 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः' 'पटवच्च' इत्यादिना ऋषिपुङ्गवेन भगवता व्यासेन। अत एवाकृतिरित्यादाय 'ब्रह्मदर्शने च' 'गोत्वादिजातेरप्यसत्त्वादनित्यत्वम्'। 'आत्मैवेदं सर्वम्' इति श्रुतिवचनात्'" इति कैयटः।

शास्त्रेषु प्रक्रियाभेदैरविद्यैवोपवर्ण्यते।

समारम्भस्तु भावानामनादि ब्रह्म शाश्वतम्।।

इति वाक्यपदीयेऽपि। तदेतन्मनसि निधायाह—

इत्थं निष्कृष्यमाणं यच्छब्दतत्त्वं निरञ्जनम्।

ब्रह्मैवेत्यक्षरं प्राहुस्तस्मै पूर्णात्मने नमः।। ७२।।

'नामरूपे व्याकरवाणि' इति श्रुतिप्रसिद्धा द्वयी सृष्टिः। तत्र रूपस्येव नाम्नोऽपि तदेव तत्त्वम्। जन्ममरणादिकं तद्वत् प्रपञ्चश्च। तत्राविद्याकल्पित इति वेदान्ततत्त्वमस्माकमपीष्टमेव। उक्तं हि वाक्यपदीये—

अजन्मनि तथा नित्ये पौर्वापर्यविवर्जिते।

तत्त्वे जन्मादिरूपत्वं विरुद्धमुपलभ्यते।।

इति। तस्मादविद्यादशायामुक्तरीत्या जातिरेव स्फोटः। निष्कर्षे तु ब्रह्मैव स्फोट इति भावः। परं त्वविद्यादशायामपि वर्णानां वाचकत्वमभ्युपेत्य स्फोटखण्डनमयुक्तमिति ध्येयम्। ब्रह्मैवेत्यनेन 'अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिः', 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति श्रुतिसिद्धं स्वपरप्रकाशत्वं सूचयन् स्फुटत्यर्थोऽस्मादिति स्फोट इति यौगिकं स्फोटशब्दाभिधेयत्वं सूचयतीति सिद्धम्।। ७२।।

विद्याधीशवडेरुसंज्ञकयतिं श्रीमाध्वभट्टारकं

जित्वा केलदिवेङ्कटय्यसविधेऽप्यान्दोलिकां प्राप्तवान्।

यश्चक्रे मुनिवर्यसूत्रविवृतिं सिद्धान्तभङ्गं तथा

माध्वानां तमहं गुरूपमगुरुं रङ्गोजिभट्टं भजे।। १।।

पाणिनीयवचसां खलु मूलं

चन्द्रशेखरभवानिनिरूढम्।

तेन भूषणमिदं हि तवैव

प्रीतये भवतु साम्बशिवस्य।। 2।।

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणधुरीणरङ्गोजिभट्टात्मजकौण्डभट्टकृते वैयाकरणभूषणे चरमः स्फोटः समाप्तः।

✶✶✶